Ярослав
ГАЛАН

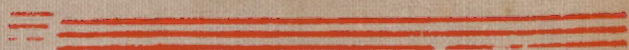

Ярослав Галан. Фото. 1929.

АКАДЕМІЯ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА ДУМКА»

Ярослав ГАЛАН

ТВОРИ
У ЧОТИРЬОХ ТОМАХ

«НАУКОВА ДУМКА»

Ярослав
ГАЛАН

ТОМ ПЕРШИЙ

ДРАМАТИЧНІ
ТВОРИ

КИЇВ — 1977

Упорядкування та примітки
Г. Г. КУЛІНИЧА

Вступна стаття
Б. С. БУРЯКА

Редактор тому
П. М. ДОВГАЛЮК

Редакція художньої літератури

Г $\frac{70403-174}{М221(04)-77}$ 115—77

ЯРОСЛАВ ГАЛАН

I

Історія життя і творчості Ярослава Галана — частина історії тієї гілки українського народу, його духовної і художньої культури, що в силу драматичних обставин на довгі роки опинилась в умовах колоніального режиму панської Польщі. Пілсудчики навіть перейменували Західну Україну в Малопольщу і оголосили спеціальну «програму» тотального знищення української культури, мови з тим, щоб на кінець 30-х років зникло і саме поняття «українець» [1].

Один з основоположників пролетарської літератури Західної України Степан Тудор писав, що саме їй, літературі, належить визначне місце в ідейній і національно-визвольній боротьбі народних мас, що її слово «впродовж визвольної класової боротьби на західноукраїнських землях включалося в упертість і жорстокість боротьби з нелюдськими окупантами, віддавало тій боротьбі свій молодечий запал, свою меншу або більшу мистецьку вмілість, свою класову зненависть до окупантів» [2].

Використовуючи художній досвід критичного реалізму, творчо засвоюючи і розвиваючи спадщину його кращих представників — І. Франка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, Лесі Українки, Л. Мартовича, Т. Бордуляка, пролетарські письменники Західної України уважно стежили за складними процесами, що відбувалися в багатонаціональній радянській літературі, зокрема в літературі українській, за її успіхами; вони не тільки вивчали досвід якісно нової літератури, а й популяризували кращі твори на сторінках своїх видань.

Література соціалістичного реалізму стала для них прикладом служіння ідеалам революції, своєму народові. Про особливість розвитку прогресивних зарубіжних літератур, вирішальну роль

---

[1] Історія української літератури у восьми томах, т. 6. К., «Наукова думка», 1970, с. 435.

[2] Тудор С. Твори в двох томах, т. 2. К., «Наукова думка», 1962, с. 447—448.

нової літератури, яка з'явилась з народженням нового героя, В. Маяковський якось зауважував, що за кордоном твори радянського письменника сприймаються не як «шаблонні агітки», а як «чудо вільного слова», яке організовує або ще більше згуртовує ліві загони для майбутньої боротьби. Серед тих, хто безстрашно боровся в загонах пролетарської літератури, був і Ярослав Галан.

З новою силою щедрий талант письменника розкрився в умовах радянської дійсності. В його творчість прийшов новий герой, який втілював типові риси людини, що здобула свободу праці, мислі, слова. Художній метод соціалістичного реалізму відкрив перед Я. Галаном необмежені можливості відображення всієї багатогранності життя нашого народу, викриття ворожої ідеології у всіх її проявах.

Народився Ярослав Олександрович Галан 27 липня 1902 року в сім'ї дрібного службовця. Дитинство його пройшло у містечку Динів, над Сяном (нині ПНР). Вчився спочатку у місцевій школі, а потім — у Перемишлі — у чотирирічній школі, в гімназії.

Пізніше Я. Галан, говорячи про українські школи в Галичині, про надзвичайно низький рівень навчання, жорстокі порядки, назвав їх «тюрмами без грат». Дітей у них били різками, намоченими в солі, за те, що не знали молитов. Був навіть складений своєрідний «прейскурант», за яким сікли учнів.

У своїх творах Ярослав Олександрович не раз з сумом і почуттям гумору повертався до свого дитинства. Про перший конфлікт із служителями церкви він дотепно розповів в останньому памфлеті «Плюю на папу». Одного разу панотець запитав його: «Чому святого отця називаємо Пієм?» На це хлопець простодушно відповів: «Бо святий отець любить випити!» І тоді на тілі Ярослава він «викарбував» десять заповідей. «Господь не наділив мене смиренням,— признавався потім письменник,— і, мабуть, тому, повернувшись додому, я вже з порога сказав матері: «Плюю на папу!»

Звичайно, в даному випадку маємо справу з літературним твором, в якому діють жанрово специфічні засоби типізації, а факти автобіографічні мають свої межі умовності, узагальнення. Разом з тим незаперечними є достовірність життєвих фактів, соціальної атмосфери, яку відтворює письменник. А він вже з юних літ бачив навколо багато сумних картин народного життя, несправедливість і жорстокість.

Тяжкі страждання трудящим Західної України принесла перша світова війна. Здавалось, не було таких принижень, що їх би не зазнали від австро-угорських окупантів українські трударі, які були позбавлені всіх прав, включаючи право говорити рідною мовою. Ідею про український університет окупанти знущально зараховували до «мрій відрубаної голови».

Ще не заговорили гармати на полях світової війни, а в галицьких містах і селах діялись речі, як пізніше згадував про це Я. Галан, котрі можна порівняти хіба тільки з різнею вірмен в Туреччині; у Перемишлі серед білого дня кілька десятків українців було зарубано гусарами. За симпатії до російського народу були проведені масові арешти. Запідозрених кидали до концтаборів і тюрем. Тоді потрапив до концтабору Талергоф і батько Ярослава.

У цей драматичний час в житті Ярослава Галана сталася подія, яка потім відіграла надзвичайно велику роль у його житті і творчості. Щоб не зазнати нових репресій від австро-угорських властей, в 1915 році мати Галана за допомогою російських солдатів разом з дітьми евакуюється в глиб Росії. Сім'я зупинилась у Ростові-на-Дону, де Ярослав продовжує навчання у російській гімназії.

Для майбутнього письменника це були «дні незабутні». Ярослав знайшов не тільки сердечність з боку своїх ровесників і вчителів, а й став свідком історичних подій, які згодом пронесе через усе життя. Тут він вперше познайомився з творами В. Маяковського і М. Горького, почув слово «Ленін» і спів «Інтернаціоналу». Під враженням цих пам'ятних літ він напише своє перше оповідання «У дні незабутні», події якого відбуваються на берегах Дону.

Початок свідомого життя, а потім і літературної творчості у Я. Галана пов'язаний з подіями Великої Жовтневої соціалістичної революції, з її ідеалами. Вони мали вирішальний вплив на формування його світогляду, естетичних поглядів, самобутнього таланту.

Я. Галан не раз згадував про те, як його захопили уже перші твори радянської літератури, як через них він пізнавав новий світ, людину соціалістичного суспільства.

1918 року в результаті революційно-визвольного руху пригноблених народів розпалась Австро-Угорська імперія. До Галичини повертається родина Галанів. У 1922 році Ярослав закінчує Перемишльську гімназію, багато займається самоосвітою. Після Ростова юнака різко і боляче вражає задушлива атмосфера окупаційних порядків, що підтримувалися і насаджувалися

українськими буржуазними націоналістами в цьому багатостраждальному краї.

Всі ці обставини не могли не вплинути на остаточне рішення юнака: покинути рідний край і виїхати до Трієста. Там Галан вступає до Вищої комерційної школи, але скоро остаточно переконується, що торговельно-ділова діяльність йому дуже далека і нецікава. Все більше його захоплюють література, театр, музика. А в 1923 році Ярослав складає іспити до Віденського університету на факультет слов'янської філології.

У Відні Я. Галан зближується з прогресивною студентською, робітничою молоддю, вступає до робітничого товариства «Єдність», в якому, зазначає він в автобіографії, «керівну роль відігравали австрійські комуністи».

Про цей період письменник неодноразово згадує, зокрема у своєму виступі на нараді колишніх учасників революційного підпілля Західної України у вересні 1947 року: «Я почав революційну діяльність в 1923 році у Відні. Там я вперше познайомився з революційним рухом... У Відні було багато робітників-емігрантів, які виїхали з Польщі». Про це товариство Я. Галан писав, що воно мало «кілька сотень членів» і в першотравневих святах було настільки велике, «що брало участь в демонстрації під своїми прапорами».

Щоб мати змогу вчитись, Я. Галанові доводилось час від часу працювати то на заводі, то на будівництві, то у поміщиків, і не лише австрійських, а й італійських. Під час літніх вакацій він вирішує поїхати в Італію — в країну Данте і Рафаеля. Подорож ця відіграла у біографії Я. Галана дуже велику роль. Він побачив не тільки безсмертні пам'ятки світової культури, познайомився з життям трудящих, а й вперше зіткнувся з фашизмом «у стадії його здійснення». Юнак уже тоді побачив, що в Італії трудящі чинять опір силам реакції. За містом Палермо на 400-метровій кручі одного разу він побачив величезний напис червоними літерами: «Evviva Lenin! Abasso Mussolini!» («Хай живе Ленін! Геть Муссоліні!»). Згодом у памфлеті «Їх обличчя», уже після того як італійські партизани повісять труп кривавого дуче вниз головою, Я. Галан висловить своє захоплення мужністю революціонерів: «Для людей, які писали ці слова, померлий Ленін був завжди живий і вчив їх бути безстрашними у нерівній боротьбі».

Важливо нагадати і про таку суттєву деталь: політична оцінка, яку Я. Галан дає подіям тих років в Італії, збігається з оцінкою, яку дав цим подіям М. Горький у своїй статті «Дві бесіди». Відомо, що письменник тоді жив на острові Капрі і був

дуже добре обізнаний з тодішніми подіями в Італії. М. Горький наводить буквально ті ж факти, про які згадує і Я. Галан.

У 1924 році на університетські канікули Я. Галан приїжджає до Перемишля. Тут він зближується з революційним підпіллям, вступає до лав Комуністичної партії Західної України.

У 1926 році під час чергової пацифікації поліція знову заарештовує батька Я. Галана. Того ж року Ярослав переводиться до Краківського Ягеллонського університету.

З притаманною Я. Галанові рішучістю й енергійністю він одразу ж поринає у громадське і наукове життя. Його обирають заступником голови молодіжної організації «Життя», він стає одним з організаторів прогресивного українського товариства «Пролом», вступає до лав Комуністичної партії Польщі.

Краківський період літературної біографії Я. Галана мав особливо велике значення. Саме в стінах Краківського університету він почав працювати над п'єсою «Дон-Кіхот із Еттенгайма», хоча своє перо уже пробував і раніше — 1925 року для перемишльського аматорського театру він інсценізував «Тайну ночі» за повістю Г. Еварса «Аль-равне» та «Ромео і Юлія» за новелою Г. Келлера.

З дебютом драми «Дон-Кіхот із Еттенгайма» у молодого драматурга пов'язані і перші радощі від літературної праці, і перші розчарування. Цю п'єсу Я. Галан послав до Львова на закритий конкурс кооперативу «Український театр». Тут вона була удостоєна першої премії, а в 1928 році поставлена на сцені цього ж театру. Але п'єса не мала успіху у широкого глядача і скоро зійшла зі сцени.

В цей час відбулася ще одна подія в житті молодого письменника, яка, можливо, відіграла вирішальну роль в його подальшій революційній і літературній діяльності. На виклик «Українського театру» Я. Галан приїхав 1927 року до Львова і тут вперше зустрівся з пролетарськими письменниками В. Бобинським, С. Тудором, П. Козланюком, які, починаючи з другого номера свого журналу «Вікна», друкують його п'єсу «Дон-Кіхот із Еттенгайма». Відтоді Я. Галан — активний співробітник журналу «Вікна». Він виступає з оповіданнями, памфлетами, фейлетонами, спрямованими проти польських окупантів, українських буржуазних націоналістів та уніатської клерикальної реакції.

У квітневому номері за 1928 рік редакція журналу «Вікна» повідомляла своїх читачів, що «Ярослав Галан (Краків) написав п'єсу «Транспорт», дія якої відбувається в одному з портових міст Англії в зв'язку з революційними подіями в Китаї». Мова йшла про п'єсу, яка потім стала відомою під назвою «Вантаж» і вперше була надрукована в журналі «Нові шляхи» (1929), видана

окремою книжкою у Львові і перевидана 1930 року в Харкові.

У 1928 році Я. Галан закінчує Краківський університет і дістає призначення в Луцьку приватну гімназію на посаду викладача польської мови і літератури. Та після десяти місяців вчителювання Я. Галана як «неблагонадійного» було звільнено. З «вовчим квитком» він їде до Львова і там поринає у літературну роботу журналу «Вікна».

У збиранні і згуртуванні прогресивних письменників, у виявленні талановитої літературної молоді велика роль належить саме цьому журналу — бойовому органу революційної літератури, популяризаторові творчості радянських письменників. Польські власті мали всі підстави заявити, що «Вікна» редагуються «в комуністичному дусі», що більшість статей — «це заколотницька пропаганда» [1].

В справі консолідації пролетарських письменників, визначення їхніх ідейно-естетичних завдань і програми нової літератури принципово важливе значення мала перша нарада революційних письменників, скликана 12 травня 1929 року у Львові при журналі «Вікна». На ній було проголошено «Декларацію», в якій дано характеристику і оцінку сучасного стану літератури Західної України, сформульовано політичну платформу новоутвореної організації пролетарських письменників «Горно», накреслено завдання нової літератури в умовах національно-визвольної боротьби.

«Стоїмо на грунті пролетарської ідеології, обоснованої Марксом і великими практиками сучасного послідовно марксівського пролетарського руху»,— говориться у цій декларації. Учасники наради, посилаючи «дружній привіт братнім літературним організаціям Радянського Союзу і зокрема Радянської України», підтвердили, що тільки пролетаріат є носієм «нового майбутнього світу», що письменники мають бути в його лавах, оскільки «пролетарське письменство являється одним із засобів пролетаріату в боротьбі за визволення». Серед письменників, які підписали «Декларацію», був Галан.

Молодий письменник знаходить дружню підтримку з боку вікнівців, встановлює зв'язки з робітничими організаціями, де виступає з доповідями, буває серед студентської молоді. Він багато працює, але живе у великій матеріальній скруті. Так, у листі до дружини у Березів Нижній він пише, що йому хліб тільки в снах сниться, та з якою непохитністю і гордістю повідомляє про те, що луцький куратор звільнив його з роботи за «комуністичну

---

[1] Львівський обласний державний архів, ф. 110, оп. 4, спр. 594, арк. 8.

діяльність як небезпечного комуніста і агітатора. Хоч я, по правді сказавши, ще мало заслужив на таку почесть, але в будучому я постараюсь це виправдати» [1].

У 1929 році Я. Галан завершує п'єсу «Вероніка», а з кінця 1930 року журнал «Вікна» в кількох номерах друкує його комедію «99%», в якій викриває запроданство українських буржуазних націоналістів.

Цю ж тему він порушує у памфлетах, фейлетонах (за підписом «Яга»). 1932 року письменник завершує п'єсу «Осередок», присвячену страйковій боротьбі робітничого класу.

Кожна нова п'єса, памфлет чи фейлетон Я. Галана викликали у ворожому таборі злобну реакцію. На нього писали пасквілі, посилали відкриті й анонімні погрози. Згадуючи ці роки, письменник признавався: «Друзі казали мені, що дні мої полічені і що я повинен тепер чекати контрудару...» [2]. Не раз націоналісти приводили агентів дефензиви на квартиру письменника, у журнал «Вікна», а то просто зупиняли на вулиці і вчиняли обшук. На сторінках буржуазної преси з провокаційною метою неодноразово робилися спроби фальсифікувати творчість Я. Галана. Саме тоді письменник змушений був публічно виступити з протестом проти подібних акцій і мужньо заявити: «Й надалі, як і досі, сповнятиму свій класовий обов'язок і нещадно поборюватиму явний і прихований фашизм, хоч як би це обурювало безнадійних графоманів» [3].

Я. Галан розумів роль друкованого слова в пропаганді прогресивної думки, досягнень радянської культури, літератури. З цією метою він починає видавати політично-теоретичний журнал «Освіта». Але після виходу у світ третього номера журнал був заборонений. Радянська література, її досвід у створенні образу позитивного героя — борця за ідеали революції — мали великий вплив на творчість Я. Галана й інших прогресивних письменників Західної України. Крім того, твори радянської літератури допомагали пізнати новий спосіб життя, нові відносини, нову мораль першого соціалістичного суспільства.

Пролетарські письменники Західної України широко використовували досвід радянської літератури у викритті розтлінної ідеології українського буржуазного націоналізму та фашизму, у боротьбі за партійність і народність. «Ми зачаровані на Схід»,—

---

[1] Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників. Збірник архівних документів. Львів, 1959, с. 286.

[2] Галан Я. Твори в трьох томах, т. 3. К., «Дніпро», 1960, с. 234.

[3] Галан Я. Твори в трьох томах, т. 2, с. 216.

проголосив тоді Олександр Гаврилюк. В справі поглиблення взаємозв'язків між західноукраїнською пролетарською і радянською літературами визначна роль належить партійній пресі і журналу «Вікна».

На становлення і розвиток пролетарської художньої думки в Західній Україні, безперечно, мала вплив і революційна література Заходу, зокрема творчість кращих прогресивних письменників Польщі, у яких було немало спільних проблем. Про це журнал «Вікна» у своїй програмній статті писав: прорубаємо вікна «на літературно-мистецький Схід, де в обставинах соціалістичного будівництва кладуться основи всепролетарського письменства її мистецтва майбутності». Разом з тим вікнівці проголошували: прорубаємо вікна «в літературно-мистецький Захід, а саме пролетарський Захід, де в обставинах боротьби з капіталізмом випискують з низів червоні джерела пролетарського письменства й де поети-бійці складають свої співи під такт ударів по старому світу» [1].

1932 рік був роком нових жорстоких репресій проти страйкуючих робітників, селян, інтелігенції. «Тридцяті роки, аж до самого приходу визвольної Червоної Армії на Західну Україну, були буквально роками націоналістичного мракобісся в культурному і громадському житті Західної України, роками націоналістичного розгулу, викликаного крахом усіх надій реакції на перемогу покидьків націоналізму в УРСР. Це було організоване, свідоме мракобісся, запланований українським націоналізмом союз з поліцейськими органами шляхетсько-польської влади на Західній Україні» [2]. Польський уряд по всій країні ввів військово-польові суди, розгромив прогресивні організації («Сельроб»), періодичні видання. Був заборонений і журнал «Вікна», група «Горно» перейшла у підпілля, частина письменників була репресована. Відтоді, власне, і закінчується легальний період в історії західноукраїнської революційної літератури. «Перед пролетарськими письменниками відкрився справді хресний шлях: не маючи доступу до друку, вони були позбавлені навіть можливості боротися»,— писав О. Гаврилюк у статті «Пальці на горлі» [3]. Проте вікнівці не складали зброї, в нових умовах вони налагоджували зв'язки, продовжували працювати, виконуючи доручення ЦК Комуністичної партії Західної України. Саме в цей час вони пишуть твори, які пізніше побачать світ і займуть своє достойне місце в

[1] «Вікна», 1928, № 5.

[2] Тудор С. Твори в двох томах, т. 2, с. 414.

[3] Центральний державний архів літератури і мистецтва СРСР, ф. 1397, арк. 16—33.

історії нашої літератури («День отця Сойки» С. Тудора, «Юрко Крук» П. Козланюка, «Кара», «Три смерті», «Померлі борються» Я. Галана, «Львів», «Береза» О. Гаврилюка).

Внаслідок постійних переслідувань, матеріальної скрути здоров'я Я. Галана різко погіршало. Він виїжджає на Гуцульщину в село Нижній Березів, де проживає у рідних «три роки без роботи», як писав письменник в автобіографії. Це були напружені і тривожні літа.

Поступово Я. Галан повертається до літературної творчості: пише оповідання, перекладає з інших мов, листується з вікнівцями.

Пролетарські письменники розуміють всю важливість створення в таких умовах свого друкованого органу. С. Тудор у листі до Я. Галана 28 грудня 1933 року писав: «Добре було б відновлення «Горна» чи одноденної газети». В цей час під керівництвом КПЗУ починають виходити підпільні газети «До наступу», «Комсомолець ЗУ», «Голос жовніра», в яких співробітничають революційні письменники К. Пелехатий, П. Козланюк. У центральній партійній редакції КПЗУ працює О. Гаврилюк. У Дрогобичі виходить напівлегальна комуністична газета «Наш голос», в якій друкують свої твори Я. Галан, С. Тудор, П. Козланюк. Саме на сторінках цієї газети подається докладний звіт про роботу Першого всесоюзного з'їзду радянських письменників у Москві, про дискусію, яка велась навколо творчого методу соціалістичного реалізму, виклад доповіді М. Горького.

Поступово газета «Наш голос» перетворювалась на нову трибуну вікнівців. Тут, зокрема, Я. Галан вперше друкує оповідання «Савку кров заливає», статтю «Паде маска», в якій показує «без маски» реакційну суть націоналістичних видань, таких як «Поцейбіч». На сторінках цього видання з'явився також відомий тоді «Протест західноукраїнських пролетарських письменників» за підписом Я. Галана, С. Тудора, П. Козланюка, в якому засуджувалося зрадництво націоналістичних «народолюбців», стверджувалась вірність декларації «Горна».

В глухому селі Нижній Березів поліція пильно стежить за Я. Галаном. Це підтверджують численні донесення, в яких письменник характеризується «як видатний комуністичний діяч», що перебуває «на обліку осіб підозрілих гр. І» (група, до якої зараховувались комуністи.— *Б. Б.*) і «показав себе як переконаний комуніст». З донесень також довідуємось, що поліція перехоплювала всю «таємну кореспонденцію» письменника, вважаючи, що «Галан займає високе становище в комуністичній організації»; зазначалось і те, що Я. Галан пересилав до Радянського Союзу

свої нові художні твори[1] і робив це через свою дружину, яка тоді навчалась у Харківському медичному інституті.

Польські власті шукали нагоди, щоб заарештувати «небезпечного письменника». І така нагода трапилась — минуло лише кілька годин після вбивства міністра Перацького (1934), як у хаті, де жив Я. Галан, з'явились агенти і поліцаї з ордером на його арешт. Майже шість тижнів тримали письменника у яблунівській тюрмі як «дуже небезпечного». Нині уже самі оунівці не роблять таємниці з того, що саме вони з провокаційною метою вбили польського міністра.

В листах із Нижнього Березова до своєї дружини в Харків Я. Галан пише про глибокі симпатії до першої країни соціалізму, про те, що він добивається дозволу у польських властей на виїзд до Радянського Союзу, що під впливом революційних подій в Австрії працює над п'єсою «Говорить Відень», яку на початку 1935 року пересилає до Харкова для театру Революції. До одного з харківських видавництв та журналу «Червоний шлях» Я. Галан надсилає рукописи дев'яти нових оповідань (серед них — «Під рокитами», «Мерці плачуть») і нарисів. Поліція їх перехопила і, на жаль, вони досі не виявлені.

У ці тяжкі роки польські власті, враховуючи велику популярність Я. Галана, намагалися «підкупити» його. Приїздили до нього агенти з Варшави і пропонували «вигідну» роботу, розраховуючи на матеріальну скруту, душевні переживання, пов'язані з розлукою із дружиною, на «безперспективність» друкуватися. Та Я. Галан з презирством відкинув цю ганебну пропозицію.

Влітку 1935 року ЦК КПЗУ викликає Я. Галана до Львова і доручає йому та О. Гаврилюкові очолити організаційну роботу по підготовці до Антифашистського конгресу захисту культури. Перед цим у 1934 році у Ворзелі, під Києвом, відбувається IV з'їзд КПЗУ, який у своїх рішеннях закликав західноукраїнських трудящих боротися за возз'єднання з Радянською Україною і всіма радянськими народами. У світлі цих політичних документів особливо зростала роль художнього слова та значення конгресу.

В організації і проведенні Антифашистського конгресу взяли активну участь українські та польські письменники — С. Тудор, В. Василевська, Я. Галан, В. Броневський, П. Козланюк, Б. Домбровський, О. Гаврилюк, Г. Гурська, Л. Кручковський, К. Пелехатий. На конгресі Я. Галан виступив з промовою на захист української культури.

---

[1] Тернопільський облархів, ф. 1 с/2, спр. 1504, арк. 83.

У своїй резолюції учасники конгресу заявили, що, «стоячи на становищі спільної боротьби всіх визискуваних і гноблених фашизмом без огляду на національність, зібрані встановляють, що боротьба з імперіалістичною війною за мир є першим основним обов'язком усіх поступових працівників культури» [1], що у визвольній боротьбі, у викритті ідеології українського буржуазного націоналізму велика роль належить пролетарському письменству. Знаменним став такий факт: коли головуючий, закриваючи конгрес, заявив, що віднині до лав борців пролетаріату стає і робітник розумової праці, всі присутні підвелись і з піднятими кулаками заспівали «Інтернаціонал», а потім вийшли на вулиці Львова і вирушили до політехнічного інституту, де на них чекали тисячі страйкуючих робітників.

Під свіжим враженням від конгресу В. Броневський писав, що це був єдиний фронт боротьби проти фашистської ідеології, соціального і національного гноблення; учасники виступали «на користь цілковитого задоволення всіх культурних потреб усіх національностей, що населяють польську державу. Ті, що виступали, вимагали відкриття національних шкіл, українського і білоруського університетів, рівноправності мов... З цих питань особливо полум'яно говорив Ярослав Галан» [2].

Конгрес став важливим етапом не лише в справі об'єднання прогресивних діячів культури, літератури Західної України і Польщі, посилення зв'язків з робітничим рухом, а й сприяв піднесенню ролі художнього слова у революційно-визвольній боротьбі. Характерний такий епізод: коли на одній із зустрічей письменників з страйкуючими робітниками польський поет В. Броневський прочитав рядки з свого вірша «Домбровський басейн»:

На Гуту Банкову, на Реден!
До бунту! Готові? Готові! —

у відповідь тритисячний зал вигукнув: «Готові!» [3].

Конгрес мав великий вплив на політичне і літературне життя в країні. Оцінюючи його значення, Я. Галан пізніше згадував, що він вніс велике сум'яття в табір ворогів, зокрема в табір українських буржуазних націоналістів.

Після конгресу почалася нова хвиля терору й репресій. На запрошення В. Василевської Я. Галан їде до Варшави, де працює у лівій газеті «Dziennik popularny». З загостренням політичної

[1] Революційна діяльність західноукраїнських пролетарських письменників, с. 86.
[2] «Интернациональная литература», 1936, № 8, с. 128.
[3] Там же, с. 127.

та економічної кризи в країні піднімається нова хвиля боротьби. Уряд проводить масові арешти «бунтівників» і комуністів. Був заарештований тоді і Я. Галан. Вісім місяців, до грудня 1937 року, він сидів у варшавській, а потім у львівській тюрмах. Нарешті його звільняють з тюрми під суворий нагляд поліції, з забороною виїжджати зі Львова.

До визволення Радянською Армією Західної України письменник був безробітний. Заробляв на прожиття перекладами німецьких романів на польську мову («Таємниця індійських банкнотів» А. Веньяміна, «Джунглі в полум'ї» Малого Антона), часом доводилось у приватних кінотеатрах грати на скрипці, супроводжуючи німі американські бойовики (якось письменник гірко сказав, що скрипка його «від голодної смерті врятувала»). 1938 року у видавництві «Mysl» польською мовою виходить повість Я. Галана «Гори димлять» під псевдонімом «Мирон Яро».

Тридцяті роки для західноукраїнських письменників стали роками випробувань на громадянську і художню зрілість. Змінивши відповідно тактику, форми роботи (творчою лабораторією нерідко ставала камера тюрми, концтабір, місце конспіративної явки), вони не лише зуміли зберегти єдність, вірність ідеалам, а й далі впливали словом на маси. Перед загрозою нового ув'язнення тікає на Радянську Україну В. Бобинський — один із засновників і перший редактор «Вікон». Зацькований українськими націоналістами після антифашистського конгресу С. Тудор їде у містечко Золочів, де продовжує роботу над повістю «День отця Сойки»; більшу частину свого короткого і тривожного життя провів у тюрмах та в Березі Картузькій О. Гаврилюк («Пісню з Берези» він створив у концтаборі); П. Козланюк — автор кількох книжок, бойкотований українськими націоналістами, працює розносщиком мануфактури у Львові; на одній з львівських вулиць у дощ і заметіль змушений був працювати на бензоколонці К. Пелехатий, виконуючи при цьому відповідальні доручення підпілля.

В час, коли в літературі панував «поліційний штик і шпик» — так оцінив тодішню ситуацію С. Тудор, письменники продовжували боротись за «нове революційне мистецьке слово», що «родилося і мужніло за гратами тюрем і в березівській катівні... Зростало і мужніло для боротьби, для перемоги» [1]. Творчість цих письменників — зачинателів пролетарської літератури Західної України — зайняла почесне місце не тільки в українській, а й у всій радянській літературі.

---

[1] Тудор С. Твори в двох томах, т. 2, с. 448.

У вересневі дні 1939 року закінчились роки терору, переслідувань, злиднів. Одразу після возз'єднання Я. Галан стає співробітником радянської газети «Вільна Україна». Він виступає з статтями, фейлетонами, літературно-критичними нарисами (за короткий час надрукував понад сто творів); розпочинає працю над новою п'єсою про останні дні панування пілсудчиків на Західній Україні; напередодні війни переходить на роботу завідуючого літературною частиною Львівського драматичного театру ім. Лесі Українки.

Велика Вітчизняна війна перервала творчу роботу Я. Галана. Він тяжко пережив втрату своїх соратників і друзів — С. Тудора, О. Гаврилюка, що загинули в перший день війни. Письменник, який все своє життя віддав боротьбі проти ідеології фашизму, звичайно, не міг стояти осторонь у цей грізний час. Він подає заяву з проханням послати його на фронт. Через всі роки війни — роки тяжких випробувань — у своїй творчості Я. Галан проніс непохитну віру в перемогу над ворогом. «Переді мною далекий і невідомий, напевне ж, важкий шлях, але я вперто вірю в день нашої перемоги»,— записує він до свого щоденника 22 жовтня 1941 року.

Роки війни були особливо плідними в публіцистичній творчості письменника. Він працює коментатором на радіостанції ім. Т. Г. Шевченка, кореспондентом газети «Радянська Україна», на прифронтовій радіостанції «Дніпро». В радіокоментарях, які він писав у відповідь на різні наклепи й фальсифікації гітлерівської пропаганди, Я. Галан показував безприкладний героїзм радянських людей, викривав «новий порядок» на тимчасово окупованих українських землях. Частина цих памфлетів і фейлетонів увійшла до збірки письменника «Фронт в ефірі» (Москва, 1943). В листі до М. О. Кроткової 15 вересня 1943 року він захоплено писав: «Робота моя славна, хороша, і я виконую її якнайкраще, з усім запалом мого неспокійного серця... Я дуже гордий, і я люблю цю бурю не заради самої бурі, а за те, що вона дала мені можливість повірити у себе, за те, що вона сповнила мене тією пристрастю, яка дозволить мені в роки спокою жити нею і творити діла, які, можливо, не зійдуть зі мною в могилу».

В листопаді 1945 року Я. Галан як спеціальний кореспондент газети «Радянська Україна» їде в Нюрнберг на судовий процес над головними німецькими воєнними злочинцями. На матеріалах процесу і під враженням баченого у повоєнній Європі він пише великий цикл памфлетів, що потім увійшли до прижиттєвих видань творів письменника — «Їх обличчя» і «Перед лицем фактів».

Тоді ж він створює багато антиватіканських памфлетів

(«З хрестом чи ножем», «Що таке унія», «Отець тьми і присні», «Годі», «Апостол зради» та ін.), пише драми «Під золотим орлом» і «Любов на світанні».

У червні 1949 року Я. Галан вступає до лав Комуністичної партії Радянського Союзу. Уряд високо оцінив його заслуги в галузі літератури — він був нагороджений двома орденами «Знак пошани», медалями, удостоєний (посмертно) Державної премії.

24 жовтня 1949 року у своєму робочому кабінеті у Львові Я. Галан трагічно загинув від рук буржуазно-націоналістичних убивць, підісланих Ватіканом.

В історію української літератури він увійшов як один із основоположників пролетарської літератури в Західній Україні, як талановитий драматург, прозаїк, публіцист, критик, як мужній художник-комуніст. Нині в нашій республіці встановлена щорічна премія імені О. Я. Галана в галузі журналістики і публіцистики.

II

Драматургію Я. Галан завжди вважав своїм найулюбленішим родом творчості. Почавши з інсценізацій, він до останніх днів свого життя працював як драматург. В його літературній спадщині збереглося вісім п'єс. Драма «Говорить Відень» (1934) не дійшла до нас. Не вдалося виявити і рукопис п'єси, над якою він працював напередодні війни. Трагедія «Божена Шрамек» залишилась незавершеною.

Шлях Галана-драматурга був особливо складним, нерівним, завжди пов'язаним з постійними шуканнями, успіхами й невдачами. Зумовлені вони були і тими історичними обставинами, які склались на той час в літературному і театральному житті Західної України. Як писав Я. Галан на початку 30-х років, театри обслуговували тільки панівні класи, були розсадниками расизму та антирадянських наклепів. «Всі сливе театри в сучасній Польщі є або в безпосередній залежності від уряду чи магістрів, або становлять приватні підприємства, обраховані здебільшого на публіку, що має змогу вдовольнити жадобу зисків підприємця. І одні, і другі, звичайно, виконують своє класове завдання, вдовольняючи, з одного боку, смак і вимоги буржуазії, з другого боку, затемнюючи класову свідомість широких мас» [1].

В утвердженні нових естетичних ідеалів, у вихованні класової свідомості Я. Галан особливо великого значення надавав дра-

[1] Галан Я. Твори в трьох томах, т. 3, с. 403.

матургії, пам'ятаючи горьківську думку про те, що з усіх родів художньої словесної творчості саме вона має найбільший вплив на людські думки й емоції. В оволодінні специфікою творення сценічного образу позитивного героя Я. Галан спирався на досвід радянської драматургії, яка в боротьбі з шкідливими теоріями, ухилами утверджувалась на позиціях соціалістичного реалізму.

До такого класового усвідомлення суспільно-естетичної ролі драматургії Я. Галан прийде не відразу. Він боляче переживе поразку на сцені «Дон-Кіхота із Еттенгайма». Не відразу зрозуміє і критику робітників, які на обговоренні вистави щиро говорили молодому драматургові, що їм потрібні не «Дон-Кіхоти із Еттенгайма», а твори про революційну сучасність, такі як оповідання «Прощайте» О. Гаврилюка, написане в тюрмі, що мало тоді великий успіх серед читачів. У пошуках нової теми і героя він переборюватиме і рецидиви абстрактної романтики, і надкласового гуманізму, впевнено утверджуючись на позиціях реалізму.

В чому ж була причина того, що п'єса «Дон-Кіхот із Еттенгайма», незважаючи на драматургічно-сценічну вправність, уміння автора будувати діалог, мізансцени, напружений сюжет, не схвилювала глядача? По-перше, Я. Галан звернувся до подій, далеких від сучасності,— до періоду першого Консулату у Франції, коли прихильники дому Бурбонів готували замах на Бонапарта з метою реставрації монархії; довідавшись про це, Бонапарт вирішує помститись на принцові Енгієнському, що жив тоді у Еттенгаймі. Агенти Бонапарта схоплюють його і 21 березня 1804 року розстрілюють.

Такі конкретні факти історії, які становлять основний драматургічний конфлікт п'єси. Важливо зазначити: документальна основа твору підтверджує, що Я. Галан, перш ніж сісти за написання п'єси, вивчив надзвичайно великий архівний матеріал, був глибоко обізнаний з численними науковими працями, польськими, німецькими, італійськими художніми творами, присвяченими цим подіям. Автор виявив велику обізнаність, ерудицію, уміння від конкретного історичного факту, документа приходити до художнього узагальнення. Але разом з тим на п'єсі позначилась ідейна незрілість Я. Галана, в результаті якої він опинився в полоні західнобуржуазної історіографії і белетристики, ідей «надкласового» гуманізму.

З цього погляду є у драмі знаменна сцена: старий якобінець Айлес, який, за авторським задумом, мав втілювати риси патріота і який з такою пристрасністю засуджує монархію, згадує, як із співом «Марсельєзи» він йшов «у бій за волю, за батьківщину»,

мріє про те, що діти і внуки діждуться «великої хвилини, яка прийде, неминуче прийде, розтрощить світові кайдани з громом, від якого захитаються вівтарі і престоли», й тоді «у морі крові народиться нове, зовсім інше весняне життя». Але все це йому не заважає щиро простягнути руку д'Ангієнові — типовому представникові тих, хто мріяв реставрувати монархію, вважав, що боротьба проти повсталого народу — «найсвятіший обов'язок». Мовляв, найвище — це гуманізм. А якщо так, то і якобінець, і бурбон борються — тільки різними засобами — за одні і ті ж ідеали.

Відомо, що якобінці дали Франції кращі зразки демократичної революції. Це справді була найреволюційніша буржуазія, яка виступила проти феодалів і монархії, але водночас вона не виражала настроїв широких народних мас. Якобінець Айлес у драмі Я. Галана, власне, тільки декларує; його вчинки і дії не відповідають тим словам, поглядам, які він проголошує. Врешті, така соціальна нечіткість, класова невиразність образів і конфліктів у п'єсі дали підстави буржуазним критикам навіть робити «прогнози», нібито Я. Галан відверто наслідує буржуазних драматургів і, отже, в майбутньому він піде їхнім шляхом, наголошували, що, мовляв, драматург перемагає «в собі усяку тенденційність».

Говорячи про все це, не можна не відзначити і того позитивного, що несла в собі вже перша п'єса, у якій розкрились багатообіцяючі і самобутні індивідуальні риси талановитого молодого драматурга. Насамперед вона виразно стверджує патріотичний пафос, любов до своєї землі і ненависть до зрадництва і лжепатріотизму — тема, яка потім стане провідною в творчості Я. Галана — викриття ідеології націоналізму, уніатської та католицької реакції.

Уже в першій своїй п'єсі Я. Галан виявив таке відчуття сцени, її специфіки, уміння будувати діалоги, мізансцени, що члени жюрі зажадали від невідомого автора підтвердження оригінальності твору. І дебютант це переконливо довів. Важливо було і те, що Я. Галан зумів розібратися в критиці негативній і схвальній і зробити правильні висновки, що мало вирішальне значення в його подальшій творчій біографії.

Невдовзі Я. Галан слідом за Мирославом Ірчаном в західноукраїнській прогресивній драматургії одним з перших звертається до актуальної на той час теми революційно-визвольної боротьби. Характерна і така особливість: ця тема тоді привернула увагу і радянських письменників. Вірогідно, що задум нової п'єси Я. Галана «Вантаж» виник під враженням роману В. Лідіна «Ідуть кораблі», слова з якого він взяв до неї за епіграф. Біль-

ще того, можна побачити і зовнішню близькість фабульних ситуацій п'єси Я. Галана «Вантаж» і п'єс В. Білля-Білоцерковського «Луна» (1924) та «Ліво руля» (1926). У першій з них американські робітники не погоджуються вантажити зброю, призначену для боротьби проти радянського народу («Зброя в Росію не піде...»), в другій — англійські робітники відмовляються доставити на кораблях смертоносний вантаж для придушення революції в Росії. В п'єсі Я. Галана «Вантаж» основні події також розгортаються навколо боротьби за здійснення плану затоплення транспорту з боєприпасами, що відходить з англійського порту для придушення китайської революції.

У даному випадку мовиться зовсім не про якісь літературні впливи чи запозичення, а про типовість життєвих подій, які тоді привернули увагу молодого західноукраїнського драматурга. Його п'єса була своєрідним відгуком на гострі проблеми часу, а разом з тим саме у цьому творі, пройнятому революційною романтикою, виявились і нові індивідуальні риси оригінального художника, який, створюючи образ позитивного героя, прагнув відкрити те нове, що породжувала революційна дійсність. В образі Оскара — англійського моряка — драматург зробив спробу намалювати революціонера-інтернаціоналіста, який у своїх вчинках керується єдиним бажанням — допомогти поневоленим у їхній справедливій боротьбі.

Образ Оскара, крім усього, був полемічний, оскільки спростовував «філософію» буржуазної, зокрема націоналістичної, літератури, що утверджувала героя-вбивцю, героя-завойовника. В особі Оскара приваблюють такі риси, як мужність і самопожертва в ім'я благородних гуманістичних цілей, його послідовність і непохитність у досягненні своєї мети. Це підтверджують не лише вчинки героя, а і його біографія. Оскар виходить з в'язниці, де він сидів за організацію бунту моряків, і відразу ж робить все, щоб ціною свого життя потопити у морі смертоносний вантаж.

Герой розуміє, що такі, як корабельний підприємець Уокерс, ненавидять його і хотіли б знову кинути до тюрми. Про це він з гідністю говорить: «З їх ненависті я гордий — ненавидять тільки сильного, для слабих лишається презирство». Але Оскар не стільки сильний, скільки фанатично відданий революційній справі. І слабкість його насамперед виявляється у певній ізольованості від реальних подій, від того класу, до якого він належить, хоча в п'єсі і була сюжетна можливість надати цьому образові більшої масштабності і життєвості. Уокерс і капітан Гарція дивляться з вікна на першотравневу демонстрацію трудящих Лондона, що проходить з червоними прапорами і революційними піснями. «Свя-

то, яке може стати колись грізне»,— з тривогою говорить капітан. «Мені здається, що воно вже грізне,— відповідає Уокерс.— Треба тільки паліїв, щоб на цей запальний матеріал кинути іскру».

В центрі твору, власне,— історія кохання вісімнадцятилітньої красуні Дженні, доньки Уокерса, її Оскара. З дитинства вони росли в одній сім'ї і щиро покохали одне одного. Героїня робить все, щоб врятувати Оскара від загибелі (він має загинути на кораблі разом з вантажем); вона розуміє коханого, співчуває і допомагає йому. Саме у зв'язку з цим образом у п'єсі створюється винятково драматичний сюжетний вузол, який посилює головну думку,— революціонер в ім'я подвигу має відмовитись від особистого щастя (на той час ця тенденція особливо була відчутна у творах західноукраїнської пролетарської літератури).

Перебуваючи в полоні абстрактної романтики, Я. Галан не зміг розширити події п'єси до реальних масштабів життя, наповнити духовний світ, безумовно, цікавого жіночого образу такими вчинками, інтересами, прагненнями, які відповідали б вимогам часу. Це тим більш важливо, що, власне, драматург уже зробив перші кроки в зображенні складного процесу «прозрівання героїні, яка під впливом Оскарових поглядів вступає в суперечність з «першими горожанами британської імперії», що підтверджує, зокрема, її розмова з батьком: «Мрякою відгородились ми від світу... Праця мільйонів різношкірих злидарів запевнює нам вигідне, спокійне життя. Воно гірше смерті, тату»,— говорить вона батькові.

Мелодраматизмом позначений образ «романтичного капітана» Гарція. Це він в ім'я кохання до Дженні погоджується загинути у морі разом з вантажем зброї, посилає їй по радіо прощальні слова: «Для вас не варто жити, для вас варто вмерти».

Водночас нова п'єса Я. Галана стверджувала посилення реалістичних тенденцій в його творчості, увагу до гострих соціальних проблем, поглиблення психологічної характеристики поведінки, вчинків персонажів. Зросла художня майстерність драматурга сприяла успіхові нової драми. Вона була поставлена на сценах прогресивних театрів Західної України і мала позитивне значення у вихованні революційного духу трудящих мас. Про успіх спектаклю розповідав журнал «Культура масс» (Москва, 1929, № 1-2), який у статті «Українська література під польською владою» вказував на багатообіцяючий початок творчості молодого драматурга. Природно, що буржуазно-націоналістична преса зчинила тоді великий галас.

До антивоєнної теми, до теми зображення народу, пробудження революційної свідомості трудящих звертається Я. Галан і в

наступній п'єсі «Вероніка» (1929). Події твору розгортаються в часи першої світової війни. Основний конфлікт п'єси відбувається в австрійській армії між командуванням і солдатською масою, яка не хоче більше воювати.

Чи не найколоритнішим образом у п'єсі є фельдфебель Гавлік. Він агітує за припинення війни, за братання солдатів, закликає повернутись «до землі, до фабрик, до рідні», «багнетом — у білий сніг, а серцем — у цілий світ». Виражаючи настрої і волю солдатів, він заявляє капітанові: «Нам надокучило ні за що вбивати і вмирати». У п'єсі виразно розкриваються симпатії до росіян, думка про безглуздість братовбивчої війни. Важливо відзначити й таку рису твору, як викриття націоналістичних тверджень, начебто українці, які були в цісарській армії, хотіли війни і ненавиділи росіян.

При всій важливості й актуальності проблематики п'єса «Вероніка», однак, не принесла драматургові творчої радості. Захопившись формальними пошуками, абстрактними умовностями, він не зміг заглибитись у складні конфлікти, відтворити достовірності соціальних подій, людських характерів. Солдати переважно виступають безіменною масою, вони не мають своїх мовних партій, а хором декларують і реагують на події.

Суперечливим і невиразним є заглавний образ героїні. Вероніка, яка після трагічної смерті дитини приїжджає в окопи до свого чоловіка Гавліка, поводить себе досить дивно і незрозуміло. Минає лише кілька хвилин після довгожданої зустрічі з чоловіком, а вона вже потрапляє в обійми «зголоднілого» капітана і тут же зраджує чоловікові.

Виконуючи волю солдатів, Гавлік хоче розстріляти капітана, але Вероніка заслоняє його, звертаючись до присутніх з словами: «Йому, як і вам, теж зараз смерть у вічі сміється. Тепер він, братики,— ваш брат». Закінчується все тим, що капітан сам вбиває її чоловіка. У фінальній сцені надто яскраво виявились рецидиви абстрактної романтики. Я. Галан звертається не лише до мелодраматизму (властивого і п'єсі «Вантаж»), а й до традиційних уже сюжетних прийомів, мізансцен (Дженні помирає під завісу на руках Оскара, а капітан Кораджі — на колінах у Вероніки). Автор надто захопився «любовним трикутником», не заглибився у проблеми соціальні і тому не показав справжніх людських трагедій.

Усе більше міцніють зв'язки Я. Галана з робітничим життям, з революційним підпіллям, і це не могло не позначитись позитивно на його творчості. Не випадково саме в наступній сатиричній комедії «99%» (1930) драматург вперше звертається

безпосередньо до тогочасного життя Західної України. Публікуючи цю комедію-памфлет, редакція «Вікон» повідомляла, що твір присвячено життю західноукраїнського дрібного міщанства всіх гатунків, що він «гостроактуальний» і показує правдиве обличчя наших носіїв «національних» ідеалів та «визволителів» нації.

П'єса «99%» справді стала визначним етапом не лише в творчості Я. Галана, а й в усій революційній літературі Західної України, вона відіграла важливу роль у викритті націоналістичної ідеології, зрадництва різних «стовпів нації», «народолюбців», що жили за принципом: «можна бути добрим шулером і не менш добрим патріотом». Драматург виявив у п'єсі велике мистецтво індивідуалізації негативних характерів у зображенні їхнього «способу життя», моралі, відносин, побудованих на зраді і шантажуванні. Дім Помикевича — це не тільки місце політичних інтриг, змов, антирадянських провокацій, а й місце, де поєднуються цинічна зрада і розпуста.

У п'єсі розкрилась рідкісна риса драматургічного таланту Я. Галана — уміння органічно поєднувати засоби публіцистичного і сценічного «ліплення» характерів. Звертаючись до прийомів сатири, засобів сарказму, гіперболи, Я. Галан ніби підтверджував слова В. Маяковського про те, що він любить сказати до кінця, «хто сволота». Автор то підносить своїх персонажів до висот самозваних «вождів нації», «державних мужів», то розвінчує їх до кінця як останніх мерзотників. Піп Румега публічно проголошує, що з високих гуманних почуттів удочеряє «свідому, ідейну українку», «бідну сирітку» Лесю. Насправді ж зробив це, щоб мати молоденьку наложницю. Адвокат Помикевич, аби тільки здобути депутатський мандат до сейму, не гребуючи ніякими засобами, домагається, щоб отець Румега «добровільно помер». Український соціал-демократ Рипцьо з'являється з томом «Капіталу» К. Маркса в руках, розповідає про те, як був політв'язнем «в тюрмі чотири роки», а водночас готує чергову брудну і підлу провокацію.

У п'єсі відсутні позитивні персонажі, і це теж одна з помітних ознак вірності драматурга кращим класичним традиціям. Як і в «Ревізорі» М. Гоголя, у комедії «99%» єдиним позитивним героєм виступає нищівний сміх. Я. Галан засуджує реакційну «філософію» з позицій народної моралі. В цьому плані сюжетно і композиційно автор вдало будує фінальну сцену, в якій збанкрутілі і приречені «народолюбці» співають «Ще не вмерла...». До цих проблем письменник не раз потім звертався у своїх памфлетах, фейлетонах. У п'єсі «99%» він завдав нового нищівного удару по націоналістичному табору. Вона з успіхом була поставлена на

сцені Робітничого театру, а також самодіяльними театрами. Популярність комедії в містах і селах зростала так швидко, а реакція націоналістичної преси була такою лютою, що невдовзі польські властi змушені були її заборонити.

Значення п'єси «99%» у становленні реалістичного театру Західної України важко переоцінити. Вона по праву зайняла достойне місце в ряді кращих творів як західноукраїнської пролетарської літератури («День отця Сойки» С. Тудора, повість «Береза» і поема «Львів» О. Гаврилюка, поезії В. Бобинського, трилогія «Юрко Крук» П. Козланюка), так і радянської драматургії.

Дальше поглиблення реалізму в драматургічній творчості Я. Галана, наближення до проблем сучасності підтверджувала наступна його драма — «Осередок» (1932), яка становила якісно нову сторінку в західноукраїнській пролетарській драматургії. Вперше на сцену був виведений представник українського робітничого класу. Крім того, драматург у ній спростовував антинаукову теорію про так звану «безбуржуазність» української нації.

Я. Галан як художник йшов буквально свіжими слідами революційних подій у Західній Україні. В час написання твору буржуазна Польща переживала гостру політичну та економічну кризу, країною прокотилась хвиля масових страйків. Зростала революційна свідомість робітників, їхня солідарність. І не випадково у п'єсі так гостро поставлена тема авангардної ролі пролетаріату і викриття угодовства, зрадництва. «Літературна газета» (Харків), друкуючи уривок з цього твору, писала, що драматург «вміло показує вузол проблем, притаманних класовій боротьбі пролетарів кожної капіталістичної країни на тлі вичерпно і високохудожньо відображеної культурно-побутової специфіки сучасної галицької дійсності» [1].

В образах робітників-комуністів Кінаша, Анни, а також Зозулі, Белеца драматург подає типові риси нових людей, до кінця відданих визвольній боротьбі, безкомпромісних у викритті тих, хто, прикриваючись гучними словами «соціалізм», «демократія», намагається розколоти єдиний фронт. Природно, що у п'єсі відведено таке велике місце образові Белюха — запроданця, верховоди угодовської профспілки, а також Калівочки — людини політично нестійкої, безвольної, заляканої профспілковими ренегатами і церквою.

Увесь твір пронизує головна ідея — справжніми господарями життя є творці матеріальних і духовних цінностей суспільства. Їм належить майбутнє, і скоро, за висловом учасника страйку

---

[1] «Літературна газета», 1932, 15 жовтня.

Зозулі, «чортові в зуби покотиться буржуазія». Драматург наголошує на дуже важливій рисі, характерній для робітників,— інтернаціональній класовій солідарності. Ось чому глибоким співчуттям пройняті слова Макса до таких же знедолених, як і вони: «По Америці, товариші, зараз десять мільйонів бреде таких Василів широкоплечих (Василь — робітник, звільнений з заводу за участь в революційному русі.— *Б. Б.*). І скільки ж, товариші, отих усіх мільйонів...». А що мають вони? Крім своїх рук — нічого. «Хіба довго ще, товариші, чудесам таким бути?» Ні, «не довго»,— відповідають йому страйкарі.

У жодному з своїх попередніх творів Я. Галан не підходив так близько до животрепетних проблем сучасності, як у п'єсі «Осередок». Його герої так впевнено і відкрито ще не виступали за справедливість, не дивились так пильно у свій день завтрашній. Макс і його товариші мріють про те, щоб «на дорозі до Жовтня» кожний день їхньої боротьби був кроком вперед. Ніби продовжуючи цю думку, комуніст Кінаш говорить, що за гратами тюрем ще перебувають «тисячі наших братів», скриплять щодня шибениці, але вже наближається, «родиться твоя революція!»

П'єса «Осередок» переконливо підтверджувала як ідейну, так і мистецьку зрілість Я. Галана, його впевнену ходу по шляху оволодіння творчим методом соціалістичного реалізму. Цим твором він поповнював галерею кращих образів позитивних героїв-сучасників, створених західноукраїнською революційною літературою. П. Козланюк мав цілковиту рацію, коли писав, що в історії нашої літератури п'єса становить «одну з кращих і яскравих сторінок» [1].

Кожна п'єса Я. Галана, як бачимо, не схожа на попередню ні за своєю проблематикою, ні за своїми пошуками нових сценічно-зображувальних засобів, прийомів. Це можна сказати і про п'єсу «Осередок». В авторських пошуках, експериментах були знахідки, відкриття, але були і свої прорахунки. До недоліків нової п'єси слід віднести, зокрема, не зовсім вдалу композицію твору. Багатокартинність (їх у п'єсі 16) і часта зміна місця дії (театр мав виготовити 14 різних декорацій) уповільнювали сценічну дію, розвиток характерів. Прагнення передати масштабність подій через сюжетно-сценічну строкатість призвело до невиразності характерів.

Цікаво була задумана паралельна сюжетна лінія показу особистого життя Кінаша — одного з керівників страйку. Однак у

---

[1] «Правда Украины», 1954, 12 серпня.

п'єсі вона так і не знайшла свого розвитку. Все це, звичайно, утруднювало сценічне втілення твору. Головною ж причиною того, що п'єса «Осередок» так і не була поставлена в театрах окупованої Західної України, є її ідейно-художня актуальність і загостреність соціальних проблем.

Я. Галан розумів, що драматичний твір живе тільки на сцені, що без театру, без акторського колективу драматургові писати дуже важко. До вересня 1939 року, як відомо, на західноукраїнських землях не було жодного українського стаціонарного театру. І в цьому полягала одна з об'єктивних причин того, що аж до визволення Я. Галан більше не звертався до свого улюбленого роду творчості (крім п'єси «Говорить Відень»).

У роки Великої Вітчизняної війни письменник створює одноактну п'єсу «Шуми Марица» (1942). В цей час він працює на радіостанції, і п'єса призначалася для виконання по радіо. Події відбуваються в Болгарії. Побудована драма на одному епізоді, в якому відтворюється трагічний конфлікт болгарської сім'ї з гітлерівськими окупантами. В образах залізничника Дмитра Велева, його дружини Христини показані типові риси волелюбного болгарського народу, який навіть в умовах жорстокого фашистського терору не скорюється окупантам. Мати пускає під укіс ешелон з гітлерівцями і озброєнням, в якому везли в рабство її єдину доньку. Образ матері-патріотки належить до кращих жіночих образів, створених Я. Галаном.

Тема викриття реакційної ідеології фашизму, націоналізму і католицизму стає центральною в повоєнній творчості Я. Галана. Під час Нюрнберзького судового процесу над головними воєнними гітлерівськими злочинцями письменник спостерігав за тими складними явищами, подіями, що відбувались тоді в Європі, не раз бував в американській зоні окупації Німеччини і бачив драматичні картини життя наших людей — «переміщених» осіб, яких після розгрому третього рейху американські власті продовжували тримати у фашистських концтаборах, тільки уже під іншими вивісками. Про трагічну долю «білих рабів», що прагнуть повернутись на батьківщину, про те, як українські буржуазні націоналісти в нових обставинах служать новим хазяям, розповідає п'єса Я. Галана «Під золотим орлом» (1947, перша назва «Недоспівана пісня»).

Глибокий непримиренний соціальний конфлікт між двома таборами — радянськими патріотами, носіями соціалістичної моралі (Макаров, Робчук), і представниками імперіалістичного табору (Петерсон, Цупович, Бєлін) покладений в основу цієї драми. В образі головного героя Андрія Макарова автор втілив риси

радянського воїна, який до останнього подиху залишається мужнім і незламним у нерівному поєдинку з ворогами.

У цій боротьбі трагічно гине Анна Робчук — соратниця і подруга Макарова. Незважаючи на погрози, провокації, він разом з друзями встигає передати до радянської місії список тих, хто бажає повернутися додому. Націоналістичні агенти і американські окупаційні власті цього йому не прощають. Андрієві пропонують життя ціною зради. У відповідь на це Макаров говорить: «Я ненавиджу смерть, але я ще більше ненавиджу таке життя, яким вони хочуть мене обдарувати. Якби я налякався їх, якби я дав себе спіймати на вудочку ваших петерсонів, вони б не сказали: «Макаров — зрадник»,— вони б сказали: «Радянський моряк Макаров — зрадник». А мені ніхто не давав права на те, щоб я вкривав ганьбою мій народ».

Я. Галан із знанням і притаманною йому сміливістю звертається у своїй драмі до надзвичайно важливих і гострих проблем, які постали тоді перед нашою літературою. Слід віддати належне драматургові, що у тих складних міжнародних відносинах, суспільних і політичних зрушеннях, які мали місце у повоєнному житті держав і народів, він зумів побачити головні тенденції, а часом і передбачити деякі події (наприклад, нове запроданство українських буржуазних націоналістів, природу і зрадництво яких він дуже добре знав). Уже тоді Я. Галан розумів, що в сучасній Америці є дві Америки, і в драмі, йдучи від реальних фактів, зобразив не лише войовничу «філософію» петерсонів, а й нові настрої, погляди представників демократичних сил.

В образі журналістки Норми Фансі є риси тих американців, які з симпатією ставляться до радянського народу, розуміють, що з Радянським Союзом можна жити в дружбі. У цьому переконується і сержант американської армії Боб Фобер, який усвідомлює, що досі був «старим дурнем», а Макарова називає своїм товаришем. У гострих конфліктах, зіткненні двох ідеологій розкриваються не лише людські характери, біографії, а й майстерність драматурга (в розгортанні сценічної дії, побудові мізансцен, напружених діалогах, в яких кожен персонаж говорить «своєю» індивідуальною мовою).

Драма «Під золотим орлом» є підтвердженням того, як збагатився соціалістичний світогляд, художня майстерність Я. Галана. П'єса ця була особливо дорогою і для письменника. Після завершення роботи над твором Я. Галан 10 січня 1948 р. занотовує до свого щоденника, що це — його рідна дитина («частина мого Я»). Драма була йому дорогою не лише своєю ідеєю, героями (в образі Андрія впізнаємо риси характеру самого Я. Га-

лана), а й пам'ятна сценічною долею, коли деяким режисерам треба було доводити життєвість і правомірність трагедії в літературі соціалістичного реалізму.

М. Рильський, прочитавши «Під золотим орлом», писав авторові у листі 26 квітня 1948 року: «Велике Вам спасибі, що прислали п'єсу. І за п'єсу спасибі. Сильна річ... це оптимістична трагедія». Справді, незважаючи на трагічну долю позитивних героїв, твір сповнений життєствердження, віри у торжество справедливості. А саме цього не зрозуміли тоді деякі режисери.

Великим внеском у нашу драматургію стала наступна і остання п'єса Я. Галана — «Любов на світанні» (1949), написана під свіжим враженням складних і болючих процесів у західноукраїнському селі повоєнних літ. «Сучасна бувальщина» — так визначено манеру і народний характер твору. Автор відтворює події однієї доби, що відбуваються в хаті Миколи Воркалюка — агронома щойно створеного колгоспу. Через гостродраматичні відносини, конфлікти Я. Галан передає болючий злам дрібновласницької селянської психології і формування нового, соціалістичного світогляду, нової моралі, яка перемагає старе, реакційне. У цій безкомпромісній боротьбі розкриваються образи нових людей — сільського комуніста Миколи і вчительки Варвари — жінки безстрашної і душевно прекрасної, чистої, яка знаходить у собі сили, щоб поставити інтереси колективу над особистими почуттями кохання. «Є речі, яких я прощати не вмію нікому і ніколи: брехні та зрадництва»,— говорить вона і слова ці підтверджує вчинками (вона сама вбиває зрадника Луку, якого щиро кохала).

Для п'єси «Любов на світанні», можливо, як для жодної з попередніх п'єс Я. Галана, характерна загострена класова конфліктність, трагізм подій і стверджувальний художній пафос. Заглиблюючись у непримиренні соціальні суперечності в тогочасному селі, драматург простежує, як проникають вони у родинне життя, створюють зовсім нові відносини, конфлікти, душевні потрясіння, катастрофи. Тим, що борються за нову мораль (Микола Воркалюк, Іван Негрич, Варвара Петрич), протистоять життям приречені, які прагнуть зупинити невмолимий об'єктивний хід подій (Штефан Петрич, Лука Воркалюк).

У роздумах Івана Негрича про нове життя, про колгосп відчувається переконаність і віра у світле майбутнє: «Усі ми знаємо, що таке для нас наш колгосп. Ми кажемо: шлях до достатку, і воно насправді так, істину кажемо... Але, далебі, бий мене нечиста сила, якби я лише заради хліба з маслом і м'яса у будній день ночей недосипав і голову підставляв під фашистську кулю. Колгосп для нас щось більше. Це Радянська влада, а вона і нам,

Негрпчам, і вам, і учительці, і всьому справедливому людському родові щось таке дала, чого не проміняєш за жодні скарби світу». Ще вчора наляканий і затурканий селянин-бідняк, який думав про шматок хліба, сьогодні починає мислити державними масштабами. Драматург цю ідею проводить через усю п'єсу, присвячену найважчій і його найулюбленішій темі — духовному зростанню людини в колективі.

Ще 14 вересня 1940 року Я. Галан на сторінках газети «Вільна Україна» виступив з нарисом «Народження легенди». В ньому розповідалося про історію юної скрипачки, «синьоокої дівчини Божени», яку австрійські гусари застрелили під час страйку в червні 1902 року у Львові. Божена прекрасно грала на скрипці, і австрійські офіцери не раз зупинялися біля її дому, щоб послухати музику. Один з них покохав дівчину «і так довго зітхав під вікном чарівної скрипачки,— розповідається в легенді,— поки за серце не віддячила йому серцем». Того дня, як по бруківці Стрілецької площі «річками текла кров рубаних шаблями робітників», скрипачка побачила свого коханого саме в ту мить, коли під копитами його коня загинула дівчинка. Божена підняла чийсь револьвер і застрелила офіцера. Від кулі гусара гине і юна скрипачка. «Від того дня, кажуть люди, сохнути почала львівська пісня, щораз рідше грали вечорами фортепіано, а в грудях оперних співаків немовби порвалися струни. Разом з Боженою Шрамек вмирала легенда про Львів — другий Відень — місто співу і музики».

Ця сумна легенда лягла в основу нової драми Я. Галана «Божена Шрамек». Світ музики і життя музикантів завжди приваблювали письменника. Він любив музику якоюсь дивною любов'ю і в своїй творчості не раз звертався до неї.

1948 року, коли був розроблений план майбутньої драми, Я. Галан написав початок першої дії. Очевидно, в цей час драматурга захопила ідея п'єси «Любов на світанні» (він тоді особливо часто виїжджав на села Львівщини). Подальша робота над п'єсою «Божена Шрамек» була відкладена і, на жаль, так і залишилась незавершеною.

В розвитку революційної драматургії і театру Західної України визначна роль належить Я. Галанові. Долаючи різні літературні впливи, перешкоди цензури, відсутність стаціонарних театрів, він розширював проблематику, жанрові різновиди, послідовно шукав нових сценічних форм, засобів, нового героя — виразника передових ідеалів сучасності. Спираючись на художній досвід радянської драматургії, досвід революційної боротьби в умовах буржуазного суспільства, Я. Галан впевнено оволодівав творчим

методом соціалістичного реалізму. Нові риси драматургічного таланту письменника розкрились після возз'єднання західноукраїнських трудящих в єдиній сім'ї радянських народів. Підтвердженням цьому — п'єси «Під золотим орлом» і «Любов на світанні».

III

Уже на початку своєї творчості Я. Галан звертається до таких літературних жанрів, як оповідання, нарис, фейлетон, памфлет-рецензія. У цих жанрах «малих форм» він працював усе своє життя, виступаючи як сміливий художник-новатор.

Якщо говорити про особливість його прозових творів, то вони насамперед позначені постійною увагою до відображення трагічного світу людини, пригніченої і скривдженої. Особливо це стосується оповідань, створених в умовах польсько-шляхетської окупації. Вони були розраховані на читача масового, часом неписьменного, і це зумовлювало їхні мовно-художні, виражальні засоби. Тут Я. Галан вчився у визначних майстрів «малих форм» — І. Франка, В. Стефаника, М. Черемшини, Л. Мартовича, а також у радянських письменників.

Знаменним є і той факт, що своє перше оповідання «У дні незабутні» (1930) Я. Галан пише під враженням картин, бачених у дні своєї юності в Ростові-на-Дону. Героями виступають представники робітничого класу, які «за революцію боротись поклялись». В образі машиніста Зотова автор передає риси борця, що мужньо захищає завоювання революції.

Молодий прозаїк, прагнучи до документальності, достовірності подій, відповідно обирає сюжет, композицію. Оповідання починається з замітки у місцевій газеті про те, що один робітник покінчив життя самогубством. У записці він повідомляв, що не може пережити наступу гайдамаків, що «гине революція» і «вмирає робітничо-селянська влада». Прояву малодушності Я. Галан протиставляє в оповіданні героїзм робітників-патріотів. Але пишномовність, декларативність, надмірна гіперболізація реалістичних подій і образів, схильність до «орнаментальності» та інверсійності — все це негативно позначилось на головній ідеї, знизило художній рівень, безперечно, твору цікавого за своїм змістом і за пошуками оригінального втілення.

Те, що Я. Галан прагне перебороти ці недоліки, підтверджує його наступне оповідання «Невідомий Петро» (1932). Автор вдається до психологічного аналізу, до індивідуалізованої мовної

і портретної характеристики. Головний герой Петро — селянин у солдатській шинелі з Полтавщини — людина, що ненавидить війну, вірить у торжество правди. «Петро говорив, Петро співав про революцію»,— цими знаменними словами-рефреном і закінчується твір.

Письменника все більше привертають картини життя західноукраїнського села, тяжка доля селянина-злидаря. На відміну від класичних творів критичного реалізму (І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Мартович) Я. Галан у відтворення соціальних проблем сучасного села вносив нові мотиви, настрої, характери. Персонажі не лише страждають, а й замислюються над причинами своїх страждань. Зростання нової свідомості, глибоких симпатій до країни соціалізму особливо помітні в його кращих оповіданнях — «Кара» (1932) та «Цілина» (1932).

На історії життя бідного селянина Орестюка, його переживаннях, роздумах («Кара») автор простежує типову долю безправної і знедоленої людини в умовах буржуазно-поміщицької Польщі. Орестюка посадили на лаву підсудних і засудили до страти лише за те, що він, рятуючись від голодної смерті, хотів разом з кількома своїми односельчанами і маленькою донькою перейти через кордон на радянську землю. Письменник заглиблюється у великий світ скривдженого «хлопа» — то гнівний, то ніжний, виявляє велику майстерність в передачі душевних потрясінь, у відтворенні драматичних обставин. Це, зокрема, виявляється у сцені перед стратою.

Гнат Орестюк — не революціонер, але він починає прозрівати, усвідомлювати весь жах становища таких, як сам. Від стихійної люті він приходить до розуміння, що мусить загинути, але має померти з гідністю («Не повинен тепер боятися шибениці»). В свою останню ніч герой відкриває в собі «ціле море ненависті, що дрімала в ньому досі десь під серцем». З цим почуттям він стає під шибеницю, хоче глянути в очі своїм катам, але вони «немов налякалися всієї сили зненависті, що била з Гнатових очей».

Образ Орестюка — один з кращих в літературній спадщині Я. Галана. На ньому, особливо у сцені суду, позначився вплив відповідної сцени з «Воскресіння» Л. Толстого. Оповідання «Кара» посіло визначне місце не тільки в творчості Я. Галана, а й в усій революційній літературі Західної України 30-х років. Досі письменник, здається, ще не приділяв такої уваги художній деталі і не виявляв подібного уміння знаходити її для характеристики чи психологічного стану героя, чи індивідуального портрета, чи неповторно-індивідуального у його світосприйманні.

Письменник-комуніст постійно звертався до життєво важливих проблем національно-визвольної боротьби. Його увагу привертає доля сільської інтелігенції, зокрема життя школи. Цій темі він присвячує оповідання «Цілина» (вперше повністю опубліковане в 1940 р. під назвою «Три смерті», як у Толстого). До питання безправного становища шкіл — в Західній Україні була тільки одна державна українська гімназія — Я. Галан звертався у своїй творчості не раз. Ще в ранній статті «Так ростуть паростки» він з сумом писав: «Жахлива наша дійсність... Є велика тюрма, що в ній живуть мільйони, є менші тюрми, з загратованими вікнами, що їх за ними десятки й сотні тисяч, і є тюрми з вікнами без грат...» Це українські школи. Про них він говорив і в своїй промові на Антифашистському конгресі працівників культури у Львові.

В оповіданні «Цілина» з вражаючою силою розповідається про жахливе життя учнів однієї з шкіл, про долю вчительки, прообразом якої стала рідна сестра письменника, і перед нами постає моторошна картина життя цілого народу.

У центрі твору — образ вчительки Козан. Вона уособлює в собі риси тієї частини української інтелігенції, яка поділяла долю свого народу, але ще до кінця не усвідомлювала всієї складності класових суперечностей. Вчителька навколо бачить несправедливість, але не знає, як вийти з цього становища. Вона ідеалізує «романтичне» минуле і не розуміє, хто справжні вороги, де причини трагедії народу. Тому її мрія про майбутнє село без злиднів і темряви, коли «на місці брудної корчми», як вона мріяла, стоятиме «простора читальня», на стінах якої висітимуть «закосичені портрети Шевченка й Франка, а під ними старі й молоді» сидітимуть за книжками,— виглядає у творі як ілюзія, далека від реального життя. І в цьому велика трагедія вчительки Козан, яка помирає від голоду серед таких самих голодних односельчан. Оповідання і починається сценою похорону (така композиційна побудова цілком виправдана ідеєю та змістом твору).

Ще більш драматичні події розгортаються в житті школи і села після приїзду на місце померлої вчительки нового вчителя — пана Хрусцєльського, «резервового поручика артилерії». Свою діяльність він почав з того, що перед учнями порвав портрет Шевченка, заборонив співати «Розвивайся, ой ти, старий дубе» і наказав співати тільки «Єще Польська не згінєла...». Це перший конфлікт нового вчителя з учнями. В зображенні їх настроїв, характерів Я. Галан виявив тонке знання дитячої психології, вікових особливостей, а разом з тим і вміння передати усю складність відносин, наростання ненависті, що призводить до вбивства

Хрусцельського. Цей конфлікт, а потім трагічна смерть учня Миколи переростають в організований виступ усього села проти сваволі польських властей.

Три різні смерті, три різні біографії, через які письменник розкриває весь драматизм класових відносин на селі, зростання революційної свідомості, коли батьки і діти разом виступають проти своїх гнобителів. Галан «як професіональний революціонер і художник, звичайно, створив такий образ учительки не тому, що не бачив у тодішньому селі серед інтелігенції прогресивних сил, а тому, що такий тип інтелігента був у західноукраїнському селі 20—30-х років явищем реальним, типовим» [1].

У прозових творах, написаних в умовах буржуазно-поміщицької Польщі, Я. Галан звертається до гострих і актуальних проблем, які висувало саме життя в період революційно-визвольної боротьби. Близькість до народного життя, природно, сприяла посиленню реалізму в його творчості, що підтверджують і його наступні оповідання — «Померлі борються» та «Савку кров заливає» (1935). В центрі першого стоїть образ сільського наймита Василя, який в тяжких муках помирає в лікарні. Уже одне його запитання: хто винен у тому, що стільки кривди навколо, проливає світло на художню ідею цього твору. Знайти відповідь йому допомагають товариші по палаті.

Василь починає розуміти: поміщик, піп, економ, шинкар — це класові вороги трударів, що тримають їх у злиднях, але доти, «поки ми не схопимо» їх за горло «та не задушимо, як підлу з найпідліших гадюку». І тоді Василь разом з такими, як і він, вийшов Першого травня на вулицю з червоним прапором. За це вороги підняли на нього ніж. Помираючи, Василь усвідомлює, що радянські люди — друзі пригноблених, що класовий ворог добровільно ніколи не відмовиться від влади.

Як чеховська палата № 6 символізувала царську Росію,— тюрму народів, так палата № 3 з новели «Померлі борються» уособлювала польсько-шляхетський режим. Характерна така деталь: твір цей вперше був надрукований польською мовою в газеті «Gong». Після його опублікування поліція цей номер конфіскувала, а на дверях редакції повісила замок.

Волелюбні настрої ще з більшою силою письменник передає в оповіданні «Савку кров заливає». В образі головного героя автор показує типового представника західноукраїнської сільської бідноти, що відкрито висловлює протест проти жорстоких окупаційних порядків. Ці настрої Я. Галан особливо переконливо пе-

[1] Історія української літератури у восьми томах, т. 6, с. 482.

редає в епізоді, коли Савка дізнається про введення примусової праці для селян. «Таке ще не бувало. Ні, бувало, каже старезна Пемумиха, що тямить панщину...» В авторській ремарці письменник з гіркою іронією додає: коли б Савка «мав змогу більше читати, він знав би, що й тепер є подібний закон в Африці, десь у Бельгійському Конго». Ось чому він з такою переконаністю заявляє: «Мусить бути інакше».

В цих оповіданнях особливо виразно виявилась важлива особливість змужнілого таланту Я. Галана — його схильність до заглибленого, «молекулярного» аналізу психології героя, розгляду душевних переживань, вчинків, потрясінь. Одним з улюблених його прийомів стає внутрішній монолог. Спираючись на власний досвід драматурга, письменник широко вводить у свої твори діалоги, сповнені динамізму думки, художнього підтексту, і це сприяє поглибленню основного змісту твору.

Після деякої перерви (напівлегальне життя у Варшаві, тюремне ув'язнення) Я. Галан виступає з найбільшим своїм прозовим твором — повістю «Гори димлять» (1938), написаною польською мовою. На ній позначився вплив народних легенд, пісень про Олексу Довбуша — під час перебування в Нижньому Березові Я. Галан багато чув їх від лісорубів. Зокрема це помітно на центральному образі Івана Семенюка.

Відхід письменника від гострих соціальних проблем, звертання до минулого зовсім не означало взагалі відмови письменника від сучасності. У цьому творі справді не відчувалось того передгроззя, яким були пройняті його останні оповідання, але у ньому виразно чується неспокійний голос Я. Галана, сповнений ненависті до соціальної несправедливості, і захоплення мужністю тих, хто виступає проти світу гноблення.

Чи не вперше письменник простежує шлях становлення, формування характеру героя — мужнього і стихійного у своїй ненависті бунтаря. Ці почуття з'являються в Івана ще в дитинстві (після трагічної смерті батька він з семи років іде у найми, виконує непосильно тяжку працю, терпить жорстокі знущання). Важливою є і така риса героя — не лише особиста доля штовхає його на шлях помсти. Навколо нього згуртовуються такі ж покривджені, як він (Юра Ващук). Є і такі, що беруться за зброю заради грошей — це контрабандист Палащук, циган Дмитро, «відставний дяк». Та й сам Семенюк, врешті, образ дуже суперечливий, в діях своїх непослідовний. З одного боку, він і справді захищає інтереси бідних, допомагає їм, а з другого — ховає своє золото, в Молдавії володіє моргами.

Вперше ми зустрілись з Галаном-романтиком ще в його ранніх п'єсах. Нерідко схильність до абстрактної романтики перешкоджала йому проникати в духовний світ персонажів, применшувала соціальну вагомість проблем, до яких він звертався. У повісті «Гори димлять» романтичні мотиви йдуть від фольклорних джерел. Саме народнопісенна творчість навіяла тему кохання, якій у творі присвячені чи не кращі сторінки.

Історія трагічного кохання Семенюка та Ольги відтворена з тонким знанням внутрішнього світу героїв, хоча письменник і не уникнув надмірної умовно-романтичної поетизації, захопився авантюрно-пригодницькими прийомами. Не обійшлося, звичайно, і без того, що Я. Галан у цьому творі змушений був іти на якісь поступки не кращим читацьким смакам, віддати данину моді тодішньої польської бульварної літератури.

Та все це не применшує того позитивного пафосу твору, що перегукувався з тогочасними подіями на західноукраїнських землях, з наближенням революційного передгроззя. Найбільш виразно виявилось це в словах головного героя, звернених до опришків: «Зброю свою дбайливо закопайте і покладіть на ній позначений камінь. Прийде день, коли вона знову пригодиться. Це буде інший день...»

В жанрі прози Я. Галан особливо плідно працює в умовах радянської дійсності. Перші схвильовані слова про народження нового життя на вільній землі були сказані саме в творах «малої форми». З'являються нові теми і сюжети, нові конфлікти і герої, які діють в нових обставинах. Буквально по свіжих слідах подій пишуться такі твори, як «Дід Мартин», «Дівчина на паровозі», «Дженні», «На мості», в яких героями виступають люди праці, що пережили тяжкі роки неволі і тепер стали господарями своєї нової долі.

Велику увагу письменника привертають образи молодих людей, жіночі образи. Зумовлено це, очевидно, тим, що дівчина-українка в буржуазному суспільстві перебувала у винятково жахливому і безправному становищі. Я. Галан створює цілий ряд жіночих характерів, не схожих за своїми біографіями, індивідуальними рисами, сферами інтересів (Дженні, Йоася, Ганна), які різними шляхами приходять до здійснення своїх мрій і знаходять своє місце в житті.

У ряді кращих жіночих образів слід назвати образ Стефки з однойменного оповідання, написаного на початку Великої Вітчизняної війни. В його основі надзвичайно драматична ситуація — дівчина вступає у нерівний поєдинок з німецькими фашистами і перемагає. У кращих творах автор підтвердив свою вірність

принципам реалізму, народності, виявив не тільки знання найскладніших життєвих конфліктів, а й уміння їх відтворити. З посиленням уваги до психологічного аналізу письменник розширює мовнозображальні засоби і прийоми, знаходить такі деталі, які допомагають «ліпити» неповторні людські характери, розкривають самого автора як своєрідну художню індивідуальність.

Відтворюючи в оповіданнях і нарисах сучасність, підкреслюючи значимість нового в житті своїх персонажів і протиставляючи його старому, Я. Галан звертається до таких сюжетно-композиційних прийомів, як ретроспекція. В одній з своїх рецензій на книжку П. Козланюка «З минулих днів» він про це писав як про закономірність і літературний прийом: «Нариси, в яких змальовується наша радянська дійсність, повинні бути протиставленням тим умовам життя західноукраїнського селянина, змалюванню яких письменник присвятив переважну частину своєї книжки». У Я. Галана саме так побудовані оповідання «Дівчина на паровозі», «Йоася», нариси «2 червня 1902 року», «День народного гніву», «Друга молодість», «Золота арка».

В малих прозових жанрах Я. Галан вдало поєднує засоби художні й публіцистичні. Відтворюючи риси історичних осіб, подаючи людські біографії, у нарисах письменник нерідко звертається до засобів і прийомів новелістичних і це робить їх більш дохідливими, емоційними, читабельними. Разом з тим немало його оповідань народилось на конкретно-документальній, нарисовій основі («Дід Мартин», «Незабудька», «Дженні» та ін.).

Як і в драматургії, у прозі Я. Галан пройшов шлях пошуків якісно нового героя, зростання ідейно-художньої майстерності, поступового оволодіння методом соціалістичного реалізму. Збагачувалась проблематика його творів, розширювалось коло персонажів, що представляли різні соціальні верстви, політичні й естетичні погляди, ідеали. Головним героєм його прозових творів стає представник з народу, що бореться проти соціального і національного гноблення, за утвердження соціалістичних ідеалів.

IV

Західноукраїнська пролетарська література була складовою і невід'ємною частиною загальнореволюційної визвольної боротьби, загальноукраїнського літературного процесу. В роки реакції, коли націоналісти галасували: «Геть від Москви!» і закликали орієнтуватись на «психологічну Європу», кращі представники західноукраїнської інтелігенції звертались до радянської літератури,

яка утверджує найпередовіші ідеали людства. Українські радянські письменники не тільки подавали приклад у створенні образу героя-борця, а й у викритті націоналістичних недобитків, що втекли за кордон від справедливого суду нашого народу. П. Тичина у відомій «Відповіді землякам», звертаючись до націоналістичних «вождів», писав: «Сконайте, здохніть у пивних, щоб ваші й кості перетрухли й поцвіли»; тема зрадництва «самостійників» лягла в основу поеми В. Сосюри «Відповідь»; цим викривальним пафосом пройняті рядки і одного з памфлетів Я. Галана, спрямованих проти «скривавлених п'ястуків»: «Чи не час вам уже здихати? Уже ж нічого не просвічує вам у житті, жодної надії. Самі плітки. Пощо ж вам жити?» ([«Скалки в оці»]).

В особі Я. Галана література наша має рідкісний приклад органічного і самобутнього поєднання таланту художнього, публіцистичного і науково-дослідницького. Згадаймо його першу драму «Дон-Кіхот із Еттенгайма», в якій він виступив не лише як оригінальний драматург, а і як вдумливий дослідник історичних матеріалів, життя реальних осіб. Цей талант особливо розкрився в його творчості публіцистичній, в якій письменник сказав своє слово, вніс великий вклад у розвиток вітчизняної і світової публіцистичної думки.

Своїми публіцистичними творами — фейлетонами, статтями, памфлетами — Я. Галан безкомпромісно виступав проти будь-яких проявів ворожої ідеології, безстрашно викривав усю реакційність «філософії» фашизму, українського націоналізму, клерикалізму. Поруч з іменами Івана Вишенського, Івана Франка, Остапа Вишні, Олександра Довженка в історії української літератури, та й не тільки української, не було більшого викривача католицизму та українського буржуазного націоналізму. Його ім'я по праву стало поряд з іменами кращих представників світової антиклерикальної літератури — Еразма Роттердамського, Поля Лафарга, Анатоля Франса, Максима Горького. Справді, йому було в кого вчитись, але і було що сказати самому. Він продовжив кращі класичні традиції і сам виступив як новатор, майстер публіцистичного мистецтва у нашій літературі.

Публіцистична спадщина Я. Галана — це своєрідна історія бурхливої сучасності, що допомагала і нині допомагає викривати ідеологію фашизму, антикомунізму. Уже в перших своїх памфлетах і фейлетонах «Хи-хи-хи», «Велике самозапертя», «Ще про кури», «Лицарі чорної руки», «Як співає канарок», «Дістануть» Я. Галан засобами сатири і гумору, іронії і сарказму викриває зрадництво буржуазних націоналістів, виносить на суд громадськості маніакальні плани «походу на Київ» і войовничу роль

у них фашистського трубадура «папаші» Донцова, святоюрського митрополита Шептицького, якого вже тоді він назвав «бородатим мутієм свяченої водички».

Вдаючись до засобів інвективи, гротеску, письменник висміює їхні марні сподівання. До фейлетону «Як співає канарок» автор бере за епіграф слова О. Пушкіна («Ах, ты мерзавец! Ах, злодей!»), і вже це визначає його ставлення до головного персонажа твору — Донцова. Я. Галан далі зауважує, що цей збанкрутілий ідеолог буржуазного націоналізму намагається робити добру міну при поганій грі, вдаючись то до спогадів, то до визнань. Він, наприклад, заявляє, що редагує свій «журнал» з гумором, бо «добрий гумор і веселість» і «є прикметою героїзму». Ось чому Донцов проголошує: «Все мусить бути веселе, мов спів канарки...» Так безглуздий вислів ідейного ворога під пером Я. Галана переростає в узагальнений образ, що стає заглавним, розкриває ідейний зміст фейлетону.

Свої публіцистичні твори Я. Галан спрямовує проти націоналістів і церкви, які розпалювали ненависть до соціалістичної країни, проти реакційної літератури, що зводила різні наклепи, утверджувала героя-людиноненависника. В памфлеті «Хи-хи-хи», говорячи про таку літературу, автор вдало поєднує публіцистичні засоби з вбивчим літературно-критичним аналізом змісту «художніх засобів», доводить на прикладах, як ворожа ідея твору призводить до руйнування форми. Від цього конкретного прикладу «творчості» письменник приходить до характеристики «загалу літераторів тутешнього фашистського табору». За таким принципом він будує і рецензію-памфлет «У білій гарячці».

Для підсилення думки, політичного загострення, більш дошкульної характеристики ідейного ворога Я. Галан звертається до крилатих літературних висловів, фольклорних джерел. Нерідко він викриває своїх противників, створює їх типи, як ми бачили, цитатами з їхніх же писань. Письменник вдається до сюжетного домислу, який не суперечить історичним фактам. До такого прийому він звертається у фейлетоні «Божеські герці», характеризуючи маячні плани Донцова і Маланюка. «Ось Дмитро Донцов у зовсім уже чорній сорочці на жовто-блакитному коні в'їжджає в жовто-блакитний Київ, а за ним жовто-блакитного війська сорок мільйонів. Ось уже і святиня софійська, і назустріч щось криваве біжить: очі в крові, рот в крові, руки в рові і ножака в крові, і всі відразу впізнали — Маланюк. А Маланюк до коня отамана припав і «благослови, владико» — гукнув. Тоді загули софійські дзвони, а владика солодкий запах крові почув, піною в роті зашумів і кровожадібно по-степовому заіржав...»

Про цього піїта приречених Я. Галан писав в іншому фейлетоні — «Як співає канарок». У хвилини одвертості Маланюк якось признався, кому саме служив своєю музою: «А я тут на чужинних бруках, чужий — несу чужий тягар». Письменник показав реакційність та антинародність і його поезії, і донцовських наклепницьких «теорій» про український народ.

Важливою рисою памфлетів і фейлетонів Я. Галана є їх документальність, органічний зв'язок з сучасним суспільно-політичним і літературним життям Західної України. В них Я. Галан звертався до тем міжнародного життя, до політичних подій, що відбувались у панській Польщі. Письменник не раз переконувався, що в умовах жорстокої цензури дуже важко донести до широкого читача правду, і тоді він вдався до мови езопівської. Саме так написаний памфлет «Останні роки Батагонії», хоча це не врятувало твір від конфіскації, а кримінальний суд кваліфікував його як такий, що «загрожує державній безпеці». На цьому творові особливо позначився вплив сатири М. Салтикова-Щедріна. Читачі розуміли, проти кого був спрямований викривальний пафос і гетевське запитання: «Kennst du das Land?» («Ти знаєш край?..»), поставлене як епіграф до твору; країна Батагонія — Західна Україна, а кат Дон-Хозе Навісний — «остервенілий дідуган» Пілсудський.

Всі памфлети, фейлетони, статті Я. Галана, що з'являлись на сторінках «Вікон», кожного разу викликали злобну реакцію в націоналістичному таборі. Що письменник продовжував працювати у цих жанрах і після розгрому журналу, свідчать твори, які він публікував в інших легальних і нелегальних прогресивних виданнях. В журналі «Зеркало» (№ 2, 1935) з'являється його твір «Стаємо в ряди»; він за своїм викривальним змістом, спрямованим проти паліїв війни, по суті, продовжував вікнівський памфлет «Ні, на Сході — ми» (1932), в якому висміюються заклики походу «на Київ», спроби залякати «червоною Москвою». Всьому цьому реакційному фронту, націоналістичній літературі, заявляє автор, протистоять пролетарські письменники, що своїм чесним пером поставили за мету боронити ідеї революції. Нагадуючи про Шевченків заповіт боротися за волю, кайдани порвати, Я. Галан пристрасно закликає ставати в ряди борців за визволення.

Під час перебування в Нижньому Березові письменник працює над статтею «Гуцульщина», нотатки до якої поліція під час чергового обшуку конфіскувала. В публіцистичній творчості Я. Галана вони мають принципово важливе значення, оскільки у них по-новому розкривається глибоке розуміння письменником тих соціальних процесів, конфліктів, що відбувались в роки

реакції на Західній Україні. Трудова людина мусить стати господарем свого життя. А для цього необхідно силою знищити класову нерівність; «ніколи не засвітить сонце в твоє мале віконце — воно ж не влізеться у нього, моя Гуцульщино убога. Боротися з панами мусиш, брате, сам». Показуючи приреченість несправедливого буржуазного суспільства, письменник протиставляє йому бурхливий розвиток економіки і культури в Радянському Союзі. В той час як реакційна література зводила наклепи на нашу країну, коли, як писав Маяковський, «газеты соревнуются во весь рот, кто СССР получше обоврет», Я. Галан безстрашно піднімав голос на захист радянського народу, його літератури, мистецтва.

Необхідно звернути увагу ще на таку важливу рису його публіцистичної творчості, як утвердження ідей інтернаціоналізму, єдності у визвольній боротьбі. Ці мотиви особливо виразно прозвучали в одній із статей Я. Галана «Фашизм проти культури», в якій він знову говорив про загрозу нової війни, закликав згуртувати всі прогресивні сили, «без різниці національності й партійної приналежності». На звернення М. Горького до працівників культури Заходу «З ким ви, майстри культури?» Я. Галан усією своєю творчістю стверджував, що він завжди був на передньому краї боротьби, у таборі друзів Радянського Союзу.

Новими своїми гранями розкрився художній і публіцистичний талант Я. Галана в радянський період творчості. Ці роки позначились великою творчою активністю саме в публіцистичних жанрах. Справді, як ніколи, він відчував потребу буквально щодня розмовляти з своїми читачами на гостро актуальні теми громадсько-політичного і літературного життя. В жанрі памфлета особливо багато працює Я. Галан в роки війни. В умовах соціалістичної дійсності збагатився його світогляд, художній досвід, що мало, безперечно, велике значення у дні найбільших фізичних і моральних випробувань.

Основним змістом публіцистичних творів Я. Галана воєнних літ стали героїчна боротьба радянського народу проти гітлерівських загарбників, викриття ідеології фашизму та українського буржуазного націоналізму, «нового порядку», показ нечуваних звірств на тимчасово окупованій території («Трагедія хутора Крединка», «Справа учителя Сидякіна», «Камені волають», «Клеврети плачуть», «Люди без батьківщини», «Від Петлюри до Петлюри»). Чи звертався письменник до фактів і подій минулого, чи розповідав про сучасність, він завжди розглядав їх насамперед з точки зору актуальності, необхідності для справи перемоги над фашизмом, закликав до священної помсти. Не знайдуть окупанти на Україні ні спокійного дня, ні спокійної ночі, «аж поки останній

гітлерівський кат не зникне з нашої землі»,— писав він; расистська ідеологія приречена, і це — історична закономірність. Ця думка лежить в основі його памфлетів «Пірати ефіру», «Гонитва за смертю», «Геббельс скорочує фронт», «Вороги свободи про свободу», «Блазні між собою».

Я. Галан у своїх творах закликав до помсти, виховував почуття ненависті, але разом з тим вони були пройняті благородними ідеями радянського гуманізму. Письменник — і це дуже важливо — ніколи не ототожнював фашистських злочинців з німецьким народом. Чи не найбільш виразно цією думкою пройнятий цикл памфлетів, написаних на матеріалах Нюрнберзького процесу.

Нюрнберзький період був не лише одним з найбільш плідних у житті Я. Галана. Своїми творами він відкрив до цього не знані в українській публіцистиці пізнавально-емоційні можливості, нові засоби виражальності, багатство жанрове. Саме йому належить утвердження в нашій публіцистиці у новій своїй естетичній якості такого жанру, як памфлет-портрет. Він пише цілий цикл таких памфлетів: «Герінг», «Йоахім фон...», «Надлюдина», «Коли вбивця сміється», «Акушери третьої імперії», в яких з достовірністю історика відтворює індивідуальні портретні риси цих вбивць, навіть сторінки з їхніх біографій, але саме ті, що потрібні для загальної політичної оцінки, характеризують їх як типових виразників ідеології фашизму. Малюючи портрет Герінга, його зовнішність на лаві підсудних автор порівнює з зовнішністю баби-перекупки «з ногами, укутаними ковдрою, і тримається так, наче вона й справді на базарі»; маленькі очі люто бігають по долівці, а губи шепочуть якісь прокльони. І така зовнішність відповідає його поведінці, обмеженому інтелекту. Раптом він кидає такому ж, як і сам: «Ти, собако шолудивий...». Про українських буржуазних націоналістів Герінг цинічно заявляє: «Я їх глибоко зневажаю, але ж під час війни беруть те, що є під рукою». Письменник звертається до документів і фактів, які розкривають кривавий шлях фашизму до влади, злочини в роки війни.

В окремому факті Я. Галан умів бачити загальне, а це допомагало йому часом зазирати наперед, передбачати. Уже в перші повоєнні роки він закликав радянських людей до пильності, бо, як писав він у памфлеті «Їх обличчя», «поріддя фашистського сатани» не зникло ще «з лиця землі». Темні сили, ті самі сили, що вигодували Муссоліні і Гітлера, «ще живуть і діють», а це накладає на кожного із нас обов'язок послідовно і нещадно боротися з реакцією «у всіх її відмінах».

Він розумів, що основою основ нашої могутності є дружба народів. У статті «Те, чого не забувають» він з гордістю говорить

про віковічну дружбу українського і російського народів; саме завдяки цій дружбі «ми живемо й житимемо як народ, як країна, як держава...». У цьому зв'язку в іншій статті — «Про що не можна забувати» — письменник таврує тих, хто хотів посварити наші братні народи, фальсифікувати історію. В публіцистичній творчості Я. Галан послідовно утверджував всесвітньо-історичне значення ленінських ідей, які «з нищівною для ворога силою показали своє безсмертя, показали, що в них, в цих ідеях, і тільки в них, порятунок для багатостраждального людства, його життя й майбутнє»,— писав він у статті «Вони програли».

Українські буржуазні націоналісти не припиняють своїх наклепів на Я. Галана, на нашу літературу й нині. На європейських і американських книжкових полицях з'явилось немало нових «досліджень», «публікацій», навіть «спогадів», зокрема про Я. Галана, в яких з антинаукових позицій подаються факти, явища. Відірвані від живого художнього процесу, українські буржуазні націоналісти, природно, змушені вдаватись від фальсифікацій до підробок. Ці їхні методи дуже добре знав Я. Галан і завжди вмів знаходити неспростовні контраргументи. Сила логіки і глибоке знання письменником всієї складності літературної боротьби змушувало ідейних ворогів міняти свою тактику. Нерідко від наклепів націоналісти переходили до відкритих і анонімних погроз на адресу Я. Галана, називаючи його то «більшовицьким агентом», то «запроданцем Москви».

Ці наклепи не припиняються і після смерті письменника. Хоч останнім часом зарубіжні «дослідники» творчості Я. Галана почали доводити, що «агентом Москви» він був, а ось до лав Комуністичної партії його, мовляв, не прийняли і нібито взагалі справа ця — чергова вигадка «оборонців галанівщини» й начебто останню автобіографію письменника «підроблено». Спираючись на документи і факти, уже не раз доводилось публічно спростовувати подібні націоналістичні вигадки [1]. Зокрема відомий документ — протокол зборів партійної організації Львівського відділення Спілки письменників України, що зберігається в музеї-квартирі Я. Галана, на яких Ярослава Олександровича одноголосно було прийнято до лав Комуністичної партії Радянського Союзу. Авторові цих рядків тоді випала честь не лише віддати голос за Я. Галана, а й бути головою тих пам'ятних зборів.

Відомо, що свою творчу і революційну біографію письменник зв'язав з комуністичним підпіллям ще з юнацьких років. Якою

---

[1] Див.: По совести — интернационалист.— «Литературная газета», 1972, 2 серпня; Прогрес і світ прекрасного. К., «Радянський письменник», 1974.

довірою він користувався вже тоді у товаришів, свідчить його перша партійна характеристика. Є у ній такі слова: «Совісний, справі Леніна — відданий». Був це рік 1925 — рік перших його літературних спроб. А ось уже в останні місяці свого життя, очевидно, готуючись до виступу на партійних зборах, де його й прийняли до лав КПРС, він занотовує до записника: «Я українець, по совісті — інтернаціоналіст, по духу — ленінець». Хто слухав на тих зборах його пристрасний і схвильований виступ, той не міг не запам'ятати і цієї думки, і текстуально близьких слів, сповнених почуття гордості за свій народ, його талановиту багатонаціональну літературу.

Чого варті «аргументи» сучасних націоналістичних літературознавців у полеміці з Я. Галаном, підтверджує уже хоч би такий факт: у своїх памфлетах письменник не раз викриває зрадництво «українського уряду» у Львові, створеного фашистськими властями 30 червня 1941 року. Один з фальсифікаторів, щоб «довести», що це, мовляв, чергова вигадка Я. Галана, раптом заявляє сьогодні: «жодного уряду» у Львові не було! Але ж сам Я. Стецько (колишній «прем'єр» цього «уряду») про це (через третину століття!) написав навіть книжку, яку так і назвав «30 червня 1941».

Викриття реакційної ідеології фашизму, націоналізму Я. Галан на протязі всієї своєї публіцистичної творчості поєднував з боротьбою проти ідеології католицизму, уніатської церкви. Тут він творчо продовжував великі традиції української літератури, яка завжди виступала проти експансії Ватікану на Схід. За це письменник зокрема високо оцінював І. Вишенського — автора відомих антипапських послань, а однойменну поему про нього І. Франка називав «натхненною». В таких памфлетах, як «З хрестом чи з ножем», «Що таке унія», «Годі!», «Ті, що вийшли з пітьми», «Отець тьми і присні», Я. Галан відтворює тернистий, але мужній шлях боротьби українського народу проти папського Рима, показує історію католицької церкви як історію завойовницьких «хрестових походів», насильств, інквізиції. Діючи пліч-о-пліч з польськими магнатами, Ватікан прагнув огнем і мечем покатоличити українців та білорусів, посварити їх з братнім російським народом. На документальній основі, з науковою обгрунтованістю письменник викриває підступну політику уніатської церкви.

Я. Галан один з перших в радянській публіцистиці розкрив облудну роль Ватікану як в роки другої світової війни, так і в повоєнний період, коли католицька церква перетворилась на пропагандистський центр міжнародного імперіалізму. Виходячи з

об'єктивних законів діалектичного розвитку, письменник доводить неминучість краху вчення церковників. «Ті, що вийшли з пітьми, у пітьму і кануть, бо коли сходить світило дня, тьмяніють світила ночі»,— так образно характеризує він приреченість «лжесвященства». Автор розглядає католицьку ідеологію як глибоко чужу слов'янським народам. Я. Галан, безперечно, знав висловлювання Ф. Енгельса про боротьбу українського народу проти унії і папських інквізиторів, його схвальну оцінку того, що українці на той час зберегли з усіх поглядів вірність своїй старій православній релігії. Це були переважно кріпаки-українці, зауважує Ф. Енгельс, в той час як їх благородні пани майже всі були римо-католицької віри [1].

Працюючи над антиватіканськими памфлетами, Я. Галан вивчав твори класиків марксизму-ленінізму про релігію, історію папства, уніатської церкви, знав матеріалістичні погляди, зокрема Івана Франка, якому належить важлива думка, що вічна лише матерія і що один атом її тривкіший, «ніж усі боги». Глибоке вивчення першоджерел, проникнення не тільки у зміст, а й в психологію фактів (тут йому допомагав художній досвід), надавали його творам дослідницького характеру.

Автор вміло поєднує аналіз історичних подій, конкретний матеріал з домислом, використовує біографічні дані конкретної особи. До цього засобу Я. Галан, наприклад, звертається у памфлетах «З хрестом чи ножем», «Присмерк чужих богів», в яких він простежує майже півстолітній шлях злочинів і зрад митрополита Шептицького — у минулому австрійського драгуна та гульвіси. Зрозуміло, чому так гостро і люто реагували у Ватікані, на горі святого Юра, особливо після появи останнього антиватіканського памфлета «Плюю на папу». Під час судового процесу у Львові вбивця Я. Галана заявив відкрито: «Ми дістали завдання вбити Я. Галана тому, що він страшний був Ватікану» [2].

Досвід письменника-драматурга, прозаїка, літературного критика розширював художню палітру його публіцистичної творчості: він звертається то до діалогу, то до сюжету, то на сатиричному матеріалі створює мікроп'єсу-памфлет. Так написані твори «У Римі дзвони дзвонять (сучасна містерія на 3 дії)», «Папська сльоза (за малим не трагедія на дві дії та ще й з епілогом)», «Геракл воскреслий. Трагедія (майже класична)». Цим автор досягає ще більшої загостреності і дохідливості, посилює індивідуально-сатиричну характеристику ідейного ворога, викривальний

---

[1] Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения, т. 12. Ч. II. Госиздат. М., 1936, с. 160.

[2] «Вільна Україна», 1951, 16 жовтня.

пафос. Таке звертання до різножанрових специфічних зображальних засобів дозволяє авторові часом використовувати один і той же матеріал, навіть конкретний факт у нарисі і в памфлеті, публіцистичній статті і в драмі. І кожного разу письменник відкриває якусь нову рису, думку, деталь, тим самим виявляючи і себе як неповторного художника, людську особистість.

Над кожним своїм твором, образом, реченням, словом Я. Галан працював вдумливо і без поспіху. Не раз від нього можна було чути скарги, що, мовляв, і пише він дуже повільно, і не так, як хочеться. Був він надзвичайно вимогливим до себе, прагнув, щоб у кожному реченні словам було тісно, а думкам просторо.

Його творчу лабораторію дещо розкривають нотатки «Моя робота в Нюрнберзі», в яких він розповідає про основні етапи своєї праці над твором. Тільки після того, як зібраний матеріал осмислено, коли чітко усвідомлено головну ідею, починається надзвичайно копітка робота над словом, образом. Але і на цій стадії він виводить «ночами повільно, старанно літеру по літері, сподіваючись, що тепер все буде гаразд». Письменник не терпів штампів і шаблонів, «стилістичних квіточок», енциклопедичної «ерудиції» і прагнув писати «правду і тільки правду у великому і в малому». Завжди з глибокою пошаною і довірою говорив він про читача. «Мінімум власних міркувань»,— вважав він. Головне — «змусити самого читача міркувати», такі були естетичні принципи Галана-художника.

Письменник виключно великого значення надавав художній критиці в літературному процесі, у вихованні естетичних смаків суспільства. Я. Галан ніколи не вважав себе критиком, однак його статті з питань літератури і театрального мистецтва мали велике значення в боротьбі за утвердження реалістичного напряму в розвиткові пролетарської художньої думки на Західній Україні. Дебютувавши у цьому виді творчості ще наприкінці 20-х років на сторінках «Вікон», він до кінця свого життя звертався до критичного слова, виступав не лише з приводу окремих літературних творів, спектаклів, а й з питань загальнолітературних, театральних. Важливою рисою його літературно-мистецьких виступів є вміле поєднання аналізу естетичного, професіонального з елементами публіцистики. У них він розкрив своє тонке розуміння специфіки художнього пізнання, актуальних завдань розвитку літератури і мистецтва соціалістичного реалізму.

Складним і тернистим був шлях Я. Галана, його соратників до вершин реалізму, до оволодіння новим творчим методом. Після того, як вони стали радянськими громадянами і письменниками,

їм не довелося ідейно, естетично, психологічно переоцінювати художні явища, шукати своє місце в житті, у вирі історичних подій. Вони «відразу влилися у загальнорадянський багатонаціональний літературний процес», і це ще раз тільки підтверджувало, що в їхній творчості «уже в умовах буржуазного суспільства формувався соціалістичний ідеал» [1], світогляд, метод.

Весь багатогранний, героїчний і неспокійний шлях Я. Галана — письменника і революціонера — достойний наслідування і захоплення. Він був невтомним пропагандистом нової, соціалістичної моралі і безстрашним викривачем ворожої ідеології. У своїх творах змальовував картини життя поневоленого українського народу, революційну героїку, розкривав життєстверджувальний гуманізм пролетаріату.

Словом і безпосередньою участю у визвольному русі письменник боровся за торжество ідей Жовтня, складав гімн людині-творцю, якою не переставав захоплюватись. І останні написані ним слова, що обагрились на письмовому столі його кров'ю, пройняті закоханістю в людину: «Життя, чудесне радянське життя переможно крокує вперед і народжує нові пісні, нові легенди, в яких і леви, і бойова слава будуть символізувати віднині тільки одне: велич визволеної людини».

Своїм героїчним життям, що так передчасно і жорстоко обірвалось, багатогранною творчістю він довго нагадуватиме нашим сучасникам і прийдешнім поколінням про те, якою дорогою ціною виборювалося людське щастя, заради чого йому довелося пройти такий тернистий, але єдинообраний для себе шлях. У цьому він бачив зміст життя, радість творчості. Тому так хотів жити, тому так задушевно і довірливо признався людям: «Вдихніть на повні груди повітря, і ви відчуєте, як вам жагуче, до болю жагуче хочеться жити...»

Так міг сказати тільки великий життєлюб і сонцепоклонник. Таким він і увійшов в нашу велику літературу, їй присвятив усе своє героїчне життя, весь свій неспокійний і щедрий художній талант.

Борис Буряк

---

[1] Історія української літератури у восьми томах, т. 7. К., «Наукова думка», 1971, с. 370.

Дон-Кіхот із Еттенгайма

П'ЄСА НА 3 ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Князь Люї д'Ангієн,
літ 32.

Шарлотта,
його дружина.

Жозефіна Боарне.

Гортензія,
її дочка.

Айлес,
домашній лікар Шарлотти.

Генерал Дімурів.

Мюра,
губернатор Парижа.

Ордене,
полковник.

Юльєн,
предсідник воєнного суду.

Марія,
покоївка у д'Ангієнів.

Пилип,
лакей там же.

Старий жовняр.

Посланець.

Старшина.

Жандарм.

Лакей.

Старшини, жовняри, жандарми, парубки.

Діється весною 1804 року.
Перша й друга дії в Еттенгаймі,
третя в Мальмезоні і Венсоні.
Між I і II діями минає 1 місяць.
Між II і III — кілька днів.

ДІЯ ПЕРША

Кімната в домі Шарлотти де Роан в Еттенгаймі. Крізь запущені штори проглядає промінь ранішнього сонця. Під вікном у фотелі сидить згорблений Айлес. Входить Марія.

ЯВА I

Д-р Айлес, Марія.

Чути далекі дзвони.

Марія *(здивовано)*. Ви, докторе, тут?

Айлес. Слухаю ранішніх дзвонів.

Марія хреститься, складає руки. Молиться.

(За хвилину.) Молитесь богові?.. *(Тихо.)* Не вчує, Маріє, не вчує. Ці дзвони заглушать вашу тиху молитву.

Марія. Мій бог мене завжди почує. І дарма ви глузуєте, пане докторе. Не маєте віри, не маєте щастя ні спокійної ночі.

Айлес *(встає)*. Що ж! Це правда, Маріє. Не маю віри. Та не віра, а мій клятий розум не дає мені спати. *(Тихцем.)* Скажіть, будь ласка, ваша пані знає, що її чоловік знову виїхав цієї ночі?

Марія. Нічого, на щастя, нічогісінько. Та коли вчора вечором князь виїжджав, вона почула крізь сон стукіт копит, зірвалася з постелі, побігла до вікна і довго дивилася у темну ніч. І куди це князь пропадає так часто?

Айлес. Шукає віри, Маріє, віри, якої бракує не тільки вашому докторові. Шукає пісні невідомих дзвонів, хоч ця пісня у нього тут, під самим серцем. *(Мовчанка.)* А пані ніч провели спокійно?

Марія. Нічого собі, тільки кашель мучив її трохи, в останніх часах стає він сильніший, усе міцнішає.

Айлес. А здається, тільки б їй жити... Тільки радуватись життям та коханням.

Марія. А вона його так безмежно кохає. Якби тільки він більше до неї всміхався, бо ж він її сонце.

Чути з далеких кімнат дзвінок.

Княгиня збудилася. Що їй сказати, як питатиме за князем?

Айлес *(задержується при вікні)*. Скажеш, що він дома.

Марія виходить. Айлес нервово ходить по кімнаті. За хвилину входить князь д'Ангієн.

ЯВА II

Д-р Айлес, князь д'Ангієн.

Д'Ангієн. Добрий день, докторе. Як там з Шарлоттою? *(Скидає плащ.)*

Айлес. Мучив її тільки кашель. А чи він її замучить, це залежатиме в великій мірі від вас самих, горожанине д'Ангієн.

Д'Ангієн. Як ви це?

Айлес. Горожанине д'Ангієн! Сьогодні я рішився сказати вам дещо. Усю ніч я думав про це, усю ніч пересидів я ось там на кріслі. Не давали мені спати думки... думки про те, як легкодушно і злочинно ми інколи нищимо своє щастя... що є щастям других, інших... а нищимо в погоні за оманою, в яку вірити нам каже не серце, не совість, не розум, а якесь химерне поняття обов'язку, хоча б зміст цього обов'язку був такий безглуздий, як безглузда вся діяльність Бурбонів. Нехай це не вражає вас, горожанине д'Ангієн, бо хоча й ви самі з цього шановного роду, та це зовсім не перешкоджає вам бути людиною. Чуєте? Людиною, а не манекеном, що загіпнотизований блиском полосатого герба!

Д'Ангієн. Ви непоправний якобінець, докторе.

Айлес. На жаль, тепер тільки емігрант, як і ви, горожанине. Та я радо погоджуся з цим епітетом, якщо ви називаєте якобінцями людей, на яких не впливає чар позолочених кістяків.

Д'Ангієн. А на яких впливає запах людської крові...

Айлес. Ха! Ха! Ха! Горожанине д'Ангієн! Скажіть, що якобінці жаждуть крові, мов скажені собаки, що якобінці за п'ять літ затопили цілу Францію в морі крові...

Ха! ха! У морі блакитної, благородної крові! Та не забудьте ще, що цілими століттями лилася кров мільйонів, кров, змішана зі слізьми і потом тих, яким цілим нещастям було, що вони родились просто, без герба, без привілею не працювати. Це вам, блакитні, байдуже. В цьому кривди ви недобачаєте. Жаль мені вас. горожанине Ангієн. І тільки вас мені жаль, бо ви лиш жертва, жертва пристрасті, зроджена, на жаль, у чорних глибинах середньовічного передсуду.

Д'Ангієн. А нехай би і так було. Хоч би тільки передсуд велів мені вірити у те, за що борюся. А проте цей передсуд — це любов до батьківщини, яку я покинув п'ятнадцять літ тому й яка стала для мене втраченим раєм. І не тому, повірте, що я залишив там маєтки, не тому, докторе, хоч як мені важко переходять через гортанку щомісяця півтори сотки гвіней від найлютіших ворогів Франції. Ні, не це, докторе, не це велить мені інколи забувати про Шарлотту, про всю радість мого життя. Якби ви знали, докторе, усю муку моєї душі, якби бачили, як у грудях рветься серце туди, на захід, де щовечора заходить велике криваве сонце у близькій, а такій далекій Франції, тоді ви зрозуміли б мене, побачили б мій шлях.

Айлес. Шлях — бездоріжжя, шлях Дон-Кіхота...

Д'Ангієн. Дон-Кіхота? А ви, докторе, вдартеся в груди, чи ви ніколи не були Дон-Кіхотом, хоч би і без лицарського шолома, а в звичайненькій собі сорокатій фрігійці? * Та залишім це поки що. Докторе! Будь ласка, вияснiть мені стан здоров'я моєї дружини. Невже ж вона поважно хвора?

Айлес. Якнайповажніше, горожанине Ангієн. І повторюю я вам ще раз, що виключно від вас залежатиме, чи ця недуга мине, чи скінчиться катастрофою.

Д'Ангієн. Яким це чудом?

Айлес. Я в чуда не вірю, горожанине, й це, мабуть, ви знаєте, та ось в чому діло. У вашої дружини початки чахотки й, крім цього, недуже серце. Ці дві недуги подали собі руки й нищать її слабий організм. Та вона молода, вона ще, може, найде у собі силу, яка переможе смерть, тільки само життя не повинно би її ще топтати. Затямте це собі, горожанине д'Ангієн. *(Мовчанка.)* Ви мовчите, ви мене зрозуміли... Ваша дружина кохає вас усім своїм єством, кохає вас усією міццю молодого незіп-

сованого серця, яке каже їй радуватись вашою радістю, журитись вашою журбою. А журба каже серцю тремтіти за вас. Так, мій дорогий! Кохаюче серце почуває деколи таке, чого ми й у снах бачити не в силі. А ось вона.

Входить Шарлотта в ранньому пеньюарі, Айлес поволі виходить.

ЯВА III

Д'Ангієн, Шарлотта.

Д'Ангієн підходить швидко до Шарлотти, обіймає та цілує її.

Шарлотта. Люї! Мій дорогий Люї!

Цілуються.

Д'Ангієн. Ти провела нічку спокійно?

Шарлотта *(тихо)*. Спасибі, так собі... *(Кашляє.)* Цей поганий кашель вже, мабуть, дошкуляє мені менше. Тільки в серце часом щось так заколе, що наче б його хто забажав з грудей вирвати. *(Горнеться до чоловіка.)* І тоді мерехтять мені перед очима дивні картини. Мені здається, що ми йдемо вузькою стежкою, яка пнеться краєм стрімкої скелі. Під нами піниться море, воно мече зелені хвилі скажено об берег... а вони намагаються нас досягнути своїми довгими раменами. Під нашими ногами росте гарна квітка. Ти швидко нахиляєшся, хочеш її зірвати, для мене, певно, для мене, бо мій Люї добрий, дуже добрий *(горнеться до нього)*. Один крок, ти тратиш рівновагу і падаєш стрімголов у кипучу безодню, і я чую тільки слабе далеке: «Прощай, Шарлотто!» — і ти щезаєш у крутіжі. Тоді щось наче ножем пробиває моє серце, я чую це жахливе: «Прощай, Шарлотто!» — і бачу безодню, яка пронизує мене величезними непорушними темними зіницями.

Д'Ангієн *(тихо)*. Зіницями Буонапарте...

Шарлотта *(по хвилині)*. Люї... Я довго мовчала. Я знаю все. *(Мовчанка.)* Ти ночував сьогодні в хаті?

Д'Ангієн опускає голову.

Мовчиш... Я цього була певна. Мій сокіл не знає брехні. Я, Люї, багато знаю, а ще більше догадуюсь. Я вже звик-

ла до того, що коли тільки у Еттенгайм загостить цей беззубий генерал, тоді наче тінь якась лягає між нами.

Д'Ангієн. Не муч, Шарлотто, не муч...

Шарлотта. Вибач, милий мій, вибач. Та, бачиш, я тільки жінка, звичайнісінька собі жінка, й тому, може, так болюче, так невимовно страждаю, коли серце каже мені, що кохання не є вічне...

Д'Ангієн встає.

Люї, благаю тебе, дай щиру відповідь на одно питання. Чи кохання казало тобі приїхати сюди, над Рейн, чи що-небудь іншого... Ти знаєш, що саме я маю на думці...

Д'Ангієн. Навіщо це питання, моя дорога, моя кохана Шарлотто. Вір мені, в моїй душі назбиралося за цих п'ятнадцять літ багато кривавих ран, і не треба їх роздряпувати, не треба, ні, Шарлотто! Ти сама знаєш гаразд, що ти ціле моє життя. Та обоє ми маємо ще батьківщину,— як мрію, гарну Францію, яку треба любити, хоч би вона домагалася від нас гекатомб *, жертв, немов старинний Молох. Тільки ця любов до приниженої, притоптаної чоботом корсіканського капрала * батьківщини спонукує мене інколи забути про мій найцінніший скарб, про мою малу, чарівну княгиню, про всю мою долю, мою радість, моє щастя. *(Жагуче пригортає її й цілує.)*

Шарлотта *(по хвилині)*. А ти, Люї, певний, що своєю пожертвою для батьківщини зробиш хоч кого-небудь щасливим? Бо, бачиш, мені здається, що тільки тоді варто нам жити, коли ми маємо змогу дати кому-небудь радість, зробити кого-небудь вдоволеним, щасливим. А це так важко зробити, так невимовно важко!

Д'Ангієн. Я вірю в це.

Шарлотта *(схвильовано)*. Добре. Не кидай же своєї віри. Якщо ти віриш, свято віриш у перемогу, у свою правду, борися, мій друже, ось тобі моя рука француженки. Нехай бог тобі допоможе! Та ось що — я маю для тебе лист. Люї... Я повинна була тобі його вручити ще вчора. Вчора вечором я побачила, як хтось крадькома підходив садом до відчиненого вікна твойого кабінету, кинув у нього клаптик білого паперу і скоренько побіг геть. Зацікавлена, я увійшла в кабінет. В ньому не було нікого, а на долівці я побачила оцього листа. Я підняла його — побачила, що це до тебе. Щось, ні, не цікавість, а якась жіноча таємна впертість казала мені його відчитати. Я про-

читала й зрозуміла. Зрозуміла одно, що тебе хочуть мені забрати й послати туди, у це страшне львине леговище. В мені захололо серце, я скоренько сховала лист і, наче злочинець, прокралась у свою кімнату. Коли пізно вечором почула стукіт копит, я вже знала, чого це. І так мене щось давило у грудях, так болісно давило. *(Закашлюється.)*

Д'Ангієн *(тихо)*. Шарлотто, навіщо це було робити?

Шарлотта *(по хвилині)*. Я цілу ніч боролася з думками, чи віддати тобі листа. І ось тепер я переконалася, що мушу зробити так, як зробила би кожна француженка. Ось тобі цей лиховісний лист, хоч бог один знає, як мені важко тобі його віддавати.

Д'Ангієн *(читає листа)*. Ах, так!..

Шарлотта. Люї, що з тобою?

Д'Ангієн. Нічого, дорога моя. Нічого. Лиши мене тепер, будь ласка. *(Схвильований, ходить по кімнаті.)*

Входить Пилип.

Шарлотта *(тихо)*. Люї, бідний Люї. *(Поволі виходить, вдивлена у нього.)*

ЯВА IV

Д'Ангієн, Пилип, опісля Дімурiє.

Пилип *(стежить за листом)*. Пан Бюрже.

Д'Ангієн. Проси.

Входить Дімурiє.

Гаразд, що це ви. *(До Пилипа.)* Ви вже мені не потрібні. *(З-під ока глядить на Дімурiє.)*

Пилип виходить.

Дімурiє *(стискає руку д'Ангієна)*. Добрий день, князю! Чи що-небудь важного?

Д'Ангієн. Більше, як вам здається.

Дімурiє. Невже ж? Ви бачилися з посланцем Кадудаля?

Д'Ангієн. Ні, не бачився, на жаль. Цілу ніч я блукав на дощі над Ельцом. Не прийшов ніхто. А радше,

прийшов, та не там, де було сказано. Ще вчорашнього вечора прийшов крізь вікно у мій кабінет оцей лист. Прочитайте, будь ласка.

Д і м у р і є *(читає півголосом, опісля голосніше)*. «Недалекий уже день, коли по трупі тирана ми увійдемо у храм визволеної могутньої королівської Франції... Як тільки дістанете вістку про смерть Буонапарте, з відданими Вам відділами негайно перейдіть Рейн, та нехай над красунем Штрасбургом замає прапор геройських Бурбонів!» Гм! До біса! Гарно пишуть. Тільки чи не загарно? Як думаєте, князю?

Д' А н г і є н. Еге ж. Що ж, генерале? Нехай прийде ця довгождана хвиля. Я готов. Нехай здійсниться мрія мойого життя. Нехай на скривавлені майдани та шляхи батьківщини вернеться мир і закон. Тоді й я зможу важити своїм життям, зможу кохати цілою своєю душею, цілим своїм єством. Та з одним, бачите, я не погоджуся ніколи. Я, генерале, не раз заглядав смерті в очі та привик дивитись просто в очі ворога, бо знічев'я в плечі встромлює ніж тільки розбишака. І тільки розбишака вживає таких засобів боротьби, тільки злочинець.

Д і м у р і є. Коли так, князю, то ви дуже близько споріднені з родом злочинців...

Д' А н г і є н *(схвильовано)*. Генерале!..

Д і м у р і є. Прохаю вибачення, князю. Я тільки, признаюся, доволі незручно послужився своїм скромним знанням історії.

Д' А н г і є н. Повірте, генерале, що я міг би куди зручніше послужитися знанням ще дуже недавньої історії, і тоді дехто спаленів би. Якщо б лице його могло б ще спаленіти, бо мені здається, що лице злочинця скоріше паленіє, ніж повії.

Д і м у р і є. Я з вами одної думки, та боюся, коли б такий досвід зробити із цією суспільністю від найнижчого до найвищого громадянина, не забуваючи і про верхи аристократії, тоді б ціле небо Франції спалахнуло би маревом вже не пожежі, а...

Д' А н г і є н. Це ваш черговий наклеп на батьківщину, генерале Дімуріє! А ви не забувайте, що на це ви маєте ще найменше право. Кричите: «Франція! Франція!» За Францію боретесь, гинете, але, річ ясна, на словах тільки! Й тут же по кутах її, нещасну, опльовуєте, грабуєте лахміття з її слави, топчете її у гній, у грязюку. Генера-

ле, друже генерале! *(Хапає його обіруч за жабо.)* Скажи мені щиро, по-людському, як перед смертю, чи є в тебе хоч дрібка любові, якоїсь пошани для цієї Франції? Чи є взагалі для вас що-небудь святого?

Д і м у р і є. Вірний жовняр Франції і слуга династії на ваш приказ, князю!

Д' А н г і є н. Ха! Ха! Ха! Ось якої лицарської заспівали! Скиньте маску, генерале, скиньте! Чи, може, боїтеся, що коли б ви це зробили, то вам плюнув би в пику?

Д і м у р і є. Не вам, молодий князю, плювати на моє сиве волосся. Коли ви ще були хлоп'ям, мені доводилось боротися з ворогами, які тоді хмарою налягли на наш рідний край. Між цими ворогами не бракувало і синів цього ж таки краю, французів, якими теж командував молодик, дивно подібний на вас обличчям, князю д'Ангієн!

Д' А н г і є н. Та коли цей молодик, хоч як кривавилось його серце, наставляв свої груди під багнети таких самих французів, ви боролись у кабінетній тиші так по-геройському, так завзятуще, що незабаром опинилися у ворожому таборі, а ваші бувші співпрацівники оцінили вашу голову аж на 300 000 ліврів. Цікаво, чи за стільки продались ви австрійцям?

Д і м у р і є. Зовсім можливо. Та признайте, благородний князю, що продатись за 300 000 ліврів таки шляхетніше, ніж за марних кількасот гіней. Ах! я був би забув, що саме сьогодні минає реченець, в якому вам належиться гонорар за цей місяць! *(Витягає мішечок з грішми.)* Уряд його королівської величності оцим передає вам всемилостивіше цих стокількадесят, правда, не срібняків, а солідних британських гіней. І шле побажання успіху в почесній праці за визволення Франції... за яку так гаряче й так щиро б'ються серця усіх синів Альбіону *. *(Кладе з поклоном на стіл гроші.)*

Д'Ангієн вибухає голосним риданням, склонює низько голову. Дімурiє, всміхаючись, виходить в суміжну кімнату. Відхиляється завіса, і з-поза неї виходить тишком П и л и п. Він хапає полишений на столику лист і бачить в дверях Айлеса. Швидко добуває пістолет і стріляє в доктора, який хоче його схопити. Айлес хитається та правою рукою валить лакея, коли цей намагається вискочити вікном, і вириває в нього пістолета. Вбігають Д і м у р і є і М а р і я.

ЯВА V

Ц і ж, М а р і я, опісля Ш а р л о т т а.

Д і м у р і є. Що це, мій боже?

А й л е с. Бог тут ні при чому. Краще підійдіть ближче і стережіть цього земляка-патріота, не лякайтеся, він уже обеззброєний.

М а р і я. Пане докторе, з вашої руки тече кров...

Айлес хитається, Марія піддержує його.

А й л е с *(іронічно)*. Еге ж, Маріє! Старому Айлесові теж довелось пролити кров у боротьбі проти тирана. Та це не рана. Не цілив як слід. *(До д'Ангієна і Дімурiє.)* А ви, панове, бережіть краще свої тайни! *(Вказує на долівку, з якої Дімурiє підносить швидко лист.)* Бо хоч би ми казна-як безглуздо жили, то й в цьому житті є тайни, які треба свято берегти. *(Піддержуваний Марією, виходить.)*

Дімурiє цілить пістолетом в голову шпигуна, цей кидається йому до ніг. Входить Ш а р л о т т а.

Ш а р л о т т а. Господи, що це?

Д і м у р і є. Війна, княгине! Звичайнісінький її епізод.

П и л и п. Не вбивайте, пане, не вбивайте! Молю вас, не вбивайте! Генерале, не вбивайте...

Д і м у р і є. А ти яким ще чином нараз мене генералом звати став? Скажи, скажи у цю мить, падлюко, яким ще чином? *(У гніві кóпає Пилипа.)*

Ш а р л о т т а. Люї... Це жахливо. *(Вибігає.)*

П и л и п. Даруйте, пане. Я все скажу! Все! Тільки змилуйтеся, даруйте! В мене діти, вони малі сироти без матері.

Д і м у р і є *(зачиняє вікно і сідає вигідно у фотелі)*. Маєш діти, кажеш. Ну що ж, коли не хочеш, щоб вони стали незабаром круглими сиротами, то скажи нам цілу правду. Та знай: брехня буде твоєю смертю. Ти шпигун?

П и л и п. Не з власної волі, пане, клянуся богові. Я жовняр, я не міг не слухати, пане.

Д і м у р і є. Що ж ти — жандарм?

П и л и п. Авжеж, пане, жандарм, підстаршина. Звеліли піти сюди — пішов, хоч з тяжким серцем — мусив!

Д' А н г і є н. Пилипе! Хто б сподівався... Ти Юда! Юда...

Пилип. Юда... Мені казали, що це за Францію.

Дімурiє. Ха! Ха! Ха! І він теж за Францію! *(До д'Ангієна.)* Ось ваш побратим, князю. Як це чудово! *(До Пилипа.)* За Францію, кажеш, і за батьківщину. Гарно! Ха! Ха! Ха!

Пилип. Так, пане! За батьківщину, за діти, за хліб.

Дімурiє. Ха! ха! Це мені подобається. Ось яка в тебе батьківщина! Ну що ж? Умирати за батьківщину солодко, й ми тобі цю приємність можемо зробити. Чому ж би ні?

Д'Ангієн *(до Дімурiє)*. Над безборонним не знущаються, це ви повинні знати, генерале. Тим більше над безборонним французом.

Дімурiє *(здивовано)*. Що ви таке? Французом?

Д'Ангієн. Так, генерале. Хоч Юда, та він француз, мій брат, брат Каїн.

Дімурiє *(хвилина мовчанки)*. Жаль мені вас, князю. Жаль превеликий...

Д'Ангієн. Ви краще пожалійте оцього нужденного. А щодо мене, то це зайве, а щонайменше передчасне.

Дімурiє. Про мене. *(До Пилипа.)* Тебе хто вислав стежити князя?

Пилип. Міністр поліції Саварі.

Дімурiє. Гм! Як же ж це сталося? Цікаво.

Пилип. Мене знали як талановитого жандарма. Покликали мене зовсім несподівано до міністра, і він доручив мені стежити кожний крок князя і наказав негайно виїхати у Еттенгайм. Я не встиг навіть з дітьми попрощатися.

Дімурiє. І, мабуть, вже не встигнеш.

Пилип *(з жахом)*. Пане! *(До д'Ангієна.)* Рятуйте, князю! Рятуйте мене! Я ж все сказав, як перед богом. Рятуйте мої бідні діти. *(Хлипає.)*

Дімурiє. Діти не втратять на тому, що одним мерзенником стане в світі менше. *(Відчиняє вікно.)* Жан! П'єр! Сюди!

Пилип *(тихо)*. Пане добрий!.. У тих діток невинних головки русяві... Одна краща від другої... пане.

Входять слуги.

Дімурiє. Повісьте його! На найближчому дереві!

Жан і П'єр схоплюють Пилипа.

П и л и п *(зламано)*. Хай... живе... Франція!..

Виводять його.

Д' А н г і є н *(по хвилині)*. Хай живе Франція!

Дімуріє іронічно всміхається.

Завіса падає

Кінець першої дії

ДІЯ ДРУГА

ЯВА I

Ця сама кімната. Дощовий березневий вечір. При горючому каміні сидить обгорнена шаллю Ш а р л о т т а. А й л е с сидить при столі. Темно. Чути, як виє вітер. Шарлотта кашляє Айлес починає неспокійно проходжуватися по кімнаті.

Ш а р л о т т а *(тихцем)*. Докторе.

А й л е с. Я біля вас, горожанко. *(Прикладає долоню до чола Шарлотти, опісля схиляє сумно голову.)*

Ш а р л о т т а. Докторе. Невже ж незабаром кінець?..

А й л е с. Незабаром весна, горожанко...

Ш а р л о т т а. Не для всіх ця весна,— мабуть, не для всіх... *(За хвилину.)* Докторе, докторе! Така туга розриває груди, така туга,— наче би весь світ пригорнути хотіла, гарний веселий світ, а коли радість огорне душу, якась дика та нестримна, здається тобі — нема більш щасливої від тебе. Усе тобі всміхнене, весняне. Та коли згадаю про нього, про Люї, тоді неначе струна якась рветься в грудях. А цих струн багато порвалось, докторе, й, відай, одна ще тільки лишилась, одна-однісінька... *(Кашляє.)*

Айлес вгортає її шаллю.

А й л е с. Вам би тільки сонця, більше всесильного сонця, горожанко.

Ш а р л о т т а. А де ж воно саме, це сонце, докторе? Я його так рідко бачила. А як коли побачила вже, то воно швидко меркло, вкривалося хмарами й щезало у чорній далечині. Скажіть, докторе, це, може, тому, що я тіль-

ки жінка, слаба, немічна жінка? Вам цього не зрозуміти, докторе. Ви мужчина, ви боролися, страждали не за себе, а за інших, за ваше святая святих, ви платили найвищою ціною, ціною своєї крові та життя. А я, коли бачу, як знемагає в непосильній боротьбі той, що за нього я душу віддала б, не можу нічим йому помогти, не можу наблизити ані на крихітку так гаряче дожиданої ним хвилі. Докторе, як це інколи до болю томляче, коли дух сильніший від тіла.

Айлес. Так, горожанко. Це інколи веде людину на таку височінь, де й крила ні до чого. Упадеш стрімголов, а коли опинишся на землі, то й заридати вже не зможеш, адже мерці не плачуть.

Чути шум вітру.

Шарлотта. Боюсь усе більше за Люї. У снах я бачу його з блідо-зеленим обличчям, з великими непорушними очима, які з таким болем та сумом дивляться, наче б мали востаннє на мене глядіти. Знаєте, докторе, мені здається, якби я його втратила, якби він замкнув навіки свої очі — я теж не побачила би більше світу. Бо мій світ — це він. Якби ви знали, як я бажаю його захистити, встерегти, рятувати... перед чим саме, я не знаю, але я знаю, я переконана, що йому грозить якесь лихо. Тим більше люди, які його оточують... хоч би цей Дімурієє...

Айлес. Це не люди, а здебільша вовки, горожанко. А від вовка не можна ждати високих ідей, йому аби черево. Трагедія вашого чоловіка в тому, що зв'язався із вовками, забажав їх вірлами бачити, хоч до цієї мети орел нездатний — це право вовків.

Шарлотта. А я його зогрівала до боротьби, до боротьби за Францію...

Айлес. Якій ця боротьба зовсім не потрібна. Так, горожанко. Не дивуйтесь нітрохи. Франція не потребує донкіхотів, хоч би з кришталевою душею.

Шарлотта. Якби це була правда, якби це було так, то ми з Люї грішні перед богом, бо марнуємо його найцінніший дар.

Айлес. Життя йде своєю ходою, своїм безконечним шляхом, і ніщо його не зупинить. Чуєте? Ніщо!

Шарлотта. Ні, докторе, ви напевне помиляєтесь. Це неможливе, щоб так було, це була б завелика кривда.

Айлес. Для кого?

Шарлотта. Найбільше для Люї.

Айлес. Та не для Франції, горожанко. І це нам треба гаразд тямити.

Шарлотта. Будьмо щирі. Може, з вас, докторе, промовляє тільки старий якобінець?

Айлес. З мене, горожанко, промовляє, на жаль, стара людина.

Шарлотта. В душі якої погасло останнє полум'я.

Айлес. Душа... Душа старого Айлеса!.. Молода вона, горожанко, молода, бо молоді літа проспала, а прокинулась, коли почало сивіти волосся. А знаєте, хто її збудив? Діти! Мільйони дітей у завадіяцьких фрігійках. Горожанко — це був пречудовий день, день, яких у житті так мало! Одного весняного ранку я пішов з обидвома синами на цвинтар, щоб попрощатися з могилою їх матері та більше не повернутися до хати. Цебто я вернувся, але синів забрало Маренго... О горожанко, як це чудово, коли на п'ятдесятому році в людині під звук бойового барабана по-молодечому заграє кров, коли в серці непереможна віра в визволення людини і ця віра велить їй віддати себе і все, що найдорожче, найкраще!.. Як це чудово, горожанко! Зі співом «Марсельєзи» на устах, опліч із юнаками йшов старий доктор у бій за волю, за батьківщину, батьківщину, що її потім мусив покинути, бо не міг зрадити заповіту «Марсельєзи», не міг зрадити полеглих синів... Ні, ні, горожанко, воно, це полум'я, мабуть, ще тліє. Ще дрімає, хоч, може, й не доведеться йому більш спалахкотіти ярким вогнем. Закоротка дорога життя переді мною. Та лишаться інші. Лишаться їх діти та внуки, й вони діждуться цієї великої хвилини, яка прийде, неминуче прийде, розтрощить світові кайдани з громом, від якого захитаються вівтарі й престоли. Тоді у морі крові народиться нове, зовсім інше весняне життя. І ось що для мене найбільш боляче, що, відай, не зможу вже оглядати перемоги цього воскресного дня, якого прочуття запалило у старому вже серці священний вогник боротьби та посвяти. Це, горожанко, важко перенести старому якобінцеві.

Шарлотта *(тихцем)*. «У морі крові народиться нове, зовсім інше, весняне життя». *(Сильно закашлюється.)*

Айлес. Ну, розбалакався я, а ви й схвилювались. Маріє!

Шарлотта *(тихо)*. Спасибі, докторе, спасибі. Нехай живе це нове життя...

ЯВА II

Входить Марія.

Айлес *(до Марії)*. Вашій пані пора відпочити, Маріє.

Марія. Я так і думала. Це вже пізній вечір, а погода ж там, господи, мовби не весна йшла, а глибока осінь, а за нею не радість, а сум...

Чути обривисті звуки дзвона.

Марія *(хреститься)*. Що це?

Айлес. Це на нашій церкві вітер розколисав дзвони.

Марія. Таке не трапляється часто. Лячно.

Дужий вітер відчиняє вікно, ще голосніше чути розгойданий дзвін. Айлес, борючись з вітром, зачиняє вікно.

Шарлотта. Це наче похоронні дзвони... Ходім, Маріє.

Виходять. Доктор, згорблений, стоїть при вікні і дивиться у темряву.

Айлес *(тихо)*. Похоронні дзвони...

За хвилину вносить Марія свічник.

Айлес. Відпочинемо ще, Маріє. Відпочинемо у холодній землі. Спочиватимемо тоді, скільки душа забагне. Там вже ніхто, ніхто нас не збудить з солодкого сну.

Марія. Вам, докторе, сьогодні чомусь смерть на думці. Це сумно та й непотрібно.

Айлес. Не дивниця, Маріє. У таку ніч, у таку божевільну ніч.

Чути рев вітру.

А здається, весняна ніч повинна бути зоряна, супокійна, щоб і серце затихло. Хоч на хвилину, хоч трішки, бо забагато воно вже шаліло. Забагато, Маріє. А ця буря каже шукати запорошених прапорів, добувати заржавілих шабель і йти, бігти у темну ніч, на перегони з вітром, кудись... за перемогою. Як важко, Маріє, жити самими споминами. Хоча правда: ще важче не мати їх

зовсім. *(По хвилині.)* Горожанин Ангієн у своєму кабінеті?

Марія. Вже біля двох годин, як зачинилися разом з цим старим паном. *(Надслухує.)* Та, відай, саме виходять.

Чути голоси. Марія виходить, за хвилину виходить і Айлес. Входить швидко д'Ангієн, за ним Дімурі є. Д'Ангієн нервово сміється, тримає в руці звиток паперів.

ЯВА III

Д'Ангієн, Дімурі є.

Д'Ангієн. Ха! Ха! Ха! Ви це правильно, зовсім правильно. Ми тільки злочинці, якщо хочете, розбишаки, а історія сама піде без нас. Ми будемо тільки її погноєм. Ха! Ха! Ха! Буонапарте отруїмо або задавимо, його дружину пошлемо нашим жінкам горшки мити, а самі сядемо на престолі. Ми погній історії. Ха! Ха! Ха! Ну, ви вибачайте, та цей Буонапарте зовсім не вдоволився цією ролею, й у цьому він куди вище від нас. Вибачте! На таку «боротьбу» я не згоден. На таке діло знайдете чимало підхожого матеріалу між звичайними опришками.

Дімурі є. Справа домагається благородної крові, князю.

Д'Ангієн. Ну, якщо так, то я певний, що ви своєї особи наражувати не будете.

Дімурі є. Князю, ваші глузування не в пору. Добро батьківщини вимагає вашої співучасті у нашій боротьбі. У вашій руці папери з іменуванням вас командантом військ визвольної Франції. У цих паперах скрите ваше світле майбутнє, скрита честь, багатство й слава. Ви про це не повинні забувати, благородний князю. Жду вашого остаточного рішення.

Д'Ангієн. Ось як? Так ви мене купити задумали? Купити збанкротованого, слабовольного князика? Ну й гаразд! Ось вам моя відповідь! *(Кидає папери у вогонь.)*

Дімурі є. Божевільний!..

Д'Ангієн. Авжеж! Розуміється, божевільний. Так, генерале, від сьогодні я божевільний. Ви і не підходьте до мене. Скажіть своїм хлібодавцям та компаньйонам за Ла-Маншем *, що князь д'Ангієн з Конге збожеволів і відкидає їх ласку, а за волю Франції рішив боротись

хоч би сам, та з відкритим шоломом. І не по-їхньому — по-розбишацькому, а відкрито й сміливо, як личить божевільному лицареві. Досі я вважав вас людиною, поруч якої мені доведеться ще, може, іти в боротьбу. Та коли ви поставили справу так, коли ви за гроші та обіцянки забажали купити в мене мою душу та коли ось у цій кімнаті виявили усю гидь ваших намірів і гниль ваших планів, я не можу відчувати до вас нічого іншого, крім презирства. І не тільки до вас, генерале Дімурієє, а теж до тих, які замість високо та гордо нести білий прапор Бурбонів, топчуть його в болото, хоч він їхнім предкам давав корону і славу. Я скінчив,— а ви самі знаєте, де двері.

Дімурієє з іронічною усмішкою глибоко кланяється. Чути сильний стукіт у вікно.

ЯВА IV

Ці ж, посланець.

Д'Ангієн підходить до вікна.

Голос з-за вікна. Ви князь д'Ангієн?

Д'Ангієн. Авжеж. Та чого це ви?

Голос. «Лілія — біла лілія».

Д'Ангієн. «Біла як сніг». Увійдіть — не стріне вас ніхто.

Виходить назустріч гостеві. Дімурієє споглядає в огонь. Входить посланець у широкому плащі і насуненому на очі капелюсі, увесь перемоклий. За ним князь. На вид Дімурієє гість відступає.

Д'Ангієн. Будьте спокійні! Це генерал Дімурієє. Чи ви маєте які папери?

Посланець. Ні, князю. Нема ніяких. Маю тільки усне поручення від Кадудаля повідомити вас, що ціла справа викрилася й корсіканець тріумфує.

Дімурієє. Що? Невже ж?

Посланець. На жаль, так, генерале. Сумна, страшна правда. Генерал Пішгрі Моро і граф Арман Поліньяк арештовані. Усі ворота Парижа зайняті військовими сторожами. Є приказ кожного, хто ввійде через шанці до міста, арештувати. Кожного, хто вийде, стріляти на місці. Як ходять чутки, за вашу голову, генерале, визначено нагороду 100 000 франків.

Дімурієє. Ну, таке мені не першина. Та це їм так легко не вдасться.

Посланець. Корсіканець, генерале, має далекий зір і довгі кігті. Кадудаль звелів остерегти вас, князю, перед дальшим побутом у безпосередньому сусідстві французького кордону. Є вістки, що Наполеон намагається за всяку ціну вас схопити. Прошу негайно знищити усі компрометуючі папери.

Д'Ангієн *(хитаючи головою)*. Вони вже знищені, будьте спокійні, кавалере! Та вам треба, мабуть, спочити. Будь ласка!

Посланець. Сердечна подяка, князю, та, на жаль, не можу скористати з вашої гостинності. Мені пора далі в дорогу. Ночуватиму в Бадені.

Д'Ангієн. Не затримую вас. Та це далека дорога. Особливо у таку погоду. Маріє!

Входить Марія.

Принесіть бургундського.

Марія. У цю мить, князю! *(Виходить.)*

Дімурієє. Хто зрадив, не знаєте?

Посланець. Невідомо поки що, генерале, та підозрівають, що хтось із провідників, бо викрили речі, про які знало небагато.

Входить Марія з пляшкою та чарками, ставить їх на стіл і виходить. Д'Ангієн наливає.

Д'Ангієн. Випийте, кавалере, вино розігріває кров.

Посланець *(швидко випиває)*. Спасибі, князю. Прощаю вас, благородні панове.

Д'Ангієн. Хай вас бог стереже!

Посланець виходить.

ЯВА V

Д'Ангієн, Дімурієє.

Дімурієє. Тепер ви знаєте, князю, що нам лишилось зробити...

Д'Ангієн. Нам? «Нас» вже нема, наші шляхи розійшлися. «Ми» вже померли, генерале, вам би не слід про це забувати.

Дімурієє. Князю, не пора кепкувати. Я йду у свою гостиницю й негайно виїжджаю звідси. У моїй кареті

знайдеться місце й для вас. Ви повинні негайно покинути Еттенгайм. Дружина ваша може поки що тут остати.

Д' А н г і є н. Спасибі за ласку, генерале. Та я, бачите, не хочу няньки, хоча б вона була у генеральському однострої. Ви доволі вже опікувались мною, і тому прохаю залишить мене моїй долі.

Д і м у р і є. Ваша доля, князю, є долею цілого дому Бурбонів, і честь Франції не дозволяє на те, щоби хтонебудь з членів цього дому попав у хижацькі кігті узурпатора. Це було б ганьбою, князю.

Д'А н г і є н. Так? А може, все-таки благородніше згинути на рідній землі хоч би у підземних казематах, ніж у чужих на дарованому хлібі?

Д і м у р і є. Над цим треба вам було раніше задуматися, князю.

Д' А н г і є н. Ваша правда. Це мій найтяжчий гріх. Ось там мучиться єство, яке усе, що могло, посвятило для бідного вигнанця. Воно гине на очах, і це моя, тільки моя вина. Я за кохання відплатив їй найбільшою кривдою, яку можна заподіяти коханій жінці — забуттям. А все це тільки тому, що повірив у добру волю вовків. Генерале! на тигра вовків не висилають!

Д і м у р і є. Вас, князю, відай, теж не бракувало між цими вовками.

Д' А н г і є н. Правда, генерале. Та досі я їх бачив у левиній шкурі, і за те, що ви скинули переді мною цю шкуру,— вам дяка. Це одно, за що можу вам бути справді вдячний, генерале.

Д і м у р і є. Ви схвильовані, князю. А чому — я розумію більш, ніж вам здається. Та час не жде, нам дорога кожна хвилина.

Д' А н г і є н. Не мені, добродію генерале. Я тепер маю час. Я маю нині аж забагато часу по саму вічність...

Чути гру Айлеса на челльо [1].

Ось чуєте, у чому виспівує свою тугу доктор. У співі струн серед ночі, у пісні, що хапає за душу, а я й заспівати не зможу. Я вже відспівав пісню... у сні, у глибокому примарному сні...

Довга мовчанка.

---

[1] На віолончелі.— *Ред.*

Д і м у р і є. Взиваю вас, князю, в ім'я добра батьківщини, вашого і ваших близьких, рішіться.

Д' А н г і є н. Я вже рішився! Остаю!

Д і м у р і є. Це ваше останнє слово?

Д' А н г і є н. До вас — останнє...

Д і м у р і є *(кланяється)*. Нехай бог милосердний вибачить вам і поможе. Прощайте, князю.

Д' А н г і є н. Щасливої дороги, генерале.

Дімурі є виходить.

ЯВА VI

Д' А н г і є н сам, потім А й л е с.

Із кімнати Айлеса пливуть звуки челя. Д'Ангієн розхристує кафтан на грудях. Він сильно схвильований і п'є чарку за чаркою вина. За хвилину падає на крісло, ридає. Чельо тихне — входить А й л е с, гладить кучері князя.

А й л е с. Плачте, мій любий, це полегша для серця.

Чути вітер.

Я теж іноді заплакав би, та не можу, мій дорогий. Забагато пролив крові, щоб ще міг проливати сльози.

Д' А н г і є н *(встає, ходить по кімнаті; по хвилині)*. Ось так. Ви, докторе, проливали кров, кров ваших ворогів, яких ви ненавиділи цілою своєю душею, зненавидівши їх любов'ю до інших. Вашими вчинками ви молились своєму богові, в якого повірили свято. А в мене, бачите, цього бога вкрали, на моїх очах украли, вирвали із серця.

А й л е с. Серце ваше, молодий горожанине, повинно бути гарячіше, ніж коли-небудь. Глядіть, щоб не погасли очі, які були зірками у ночі вашого життя.

Д' А н г і є н *(по хвилині)*. Це ви — жартуєте, докторе... *(Тихо.)* Докторе... докторе, так не можна, це ж справа поважна. Скажіть: ви жартуєте, зовсім певно жартуєте...

А й л е с. Жарти теж мають свої межі, горожанине...

Д' А н г і є н. Ах... Так ви це зовсім поважно? Шарлотта мала б померти? Ха! Ха! Ха! Шарлотта мала би померти? Докторе — це смішне, це ви дарма. Шарлотта і смерть?.. *(По хвилині тихо.)* Шарлотта і смерть... Боже милосердний. *(Сідає.)* Є біль, страшніший над усі страждання, бо він безмежний, як безмежна буває любов. *(По*

хвилині.) Докторе. І нема вже нічого, щоб її врятувати? Нічого?..

Айлес. Є — кохання і сонце. У далекій сонячній країні, країні палких мрій і вічно синього моря, любов переможе недугу.

Д'Ангієн. У далекій сонячній країні...

Айлес. Там, тямлю, є острівець. Стрімка скеля серед усміхненого моря. І тихо там. Говорить тільки море, шумом хвиль та піснею сивобородого рибалки. Там тільки встає й ховається сонце, вічно блискуче і гарне, як спомин найкращих молодечих літ. Удень воно золотить оранжеві й оливкові сади, ніччю своєю місячною тінню стелить щирим сріблом безмежні шляхи дзеркального моря. Там забудете про все, про всю гидь та мерзоту життя, забудете, що десь далеко ллється ріками невинна кров. Усміхнетесь до себе чаром свого кохання. Пригорнете себе крізь сльози тихих радощів, і цілуватимуть вас сонце, місяць і гарячий південний вітер. Так, друже. Ви ще не жили, а жити б трохи вам треба.

Д'Ангієн. Їй треба на південь... Так... Я це зроблю негайно, зроблю тим більше, що я вільний... Докторе. Ви знаєте, наша змова відкрита, більшість змовників у в'язниці, і, наскільки знаю корсіканця,— жде їх неминуча смерть.

Айлес. А ви — зовсім безпечні?

Д'Ангієн. Я ж поза межами Франції і, бачите, кажуть, що щури утікають перші з потопаючого корабля. Команда лишається до останнього менту.

Айлес. А ви певні, що цей останній мент ще не прийшов? Ви, горожанине, саме рішили з дружиною виїхати на південь. Раджу вам це зробити якомога найшвидше. Усяка зайво загаяна хвилина може розтрощити усі наші наміри й надії. Наполеон Буонапарте жартів не знає.

Д'Ангієн. Він жорстокий, як тигр.

Айлес. І могутній, як лев. Дивуєтесь, що таке говорить якобінець. Так, горожанине. Я його ненавиджу не менш, як ви. А проте бачу його таким, який він справді є: могутнім левом, могутнім у своїй самотності і безмежній тузі. Такі люди рідко родяться. Та коли доведеться їм жити, вони не знають меж ні в добрі, ні в злочині, ні в радості, ні в терпінні. Тим вони великі, що живуть між нами, та не з нами, а батьківщиною їм не земля, а все-

світ. З такими важко боротись, бо хоч їх ненавидять тисячі, та одночасно моляться до них мільйони...

Мовчанка, шум вітру, чути легкий обривистий зойк дзвонів.

Д'Ангієн. І звідки ці дзвони?..

Айлес. З вітром спів їх летить. Нехай би були вістуном кращих днів для вас. Я, бачите, вже не шукатиму їх пісні, мені хочеться спати, болюче хочеться спати...

Д'Ангієн. Докторе... мені ніяково якось. Мабуть, випив забагато. Щось стискає за серце, гейби жаль якийсь, пекучий жаль... *(Ходить швидко по кімнаті. По хвилині.)* А мені все-таки щось велить умерти за Францію, щось заховане у самій глибині душі. Та це було би... Так я поїду, поїду ще післязавтра.

Стінний годинник б'є 11-у годину.

Раз... два... вісім... десять, одинадцять...

Вітер.

Північ, а не хочеться спати. *(Сідає поруч Айлеса.)* Докторе. Вона тепер мусить віджити, чуєте? Мусить. Так, вона буде щаслива, буде щаслива... *(По хвилині.)* Докторе, чому ви мовчите...

Айлес *(прислухується вітрові, відтак мовчки підходить до вікна. По хвилині.)* Ви чуєте?

Д'Ангієн. Так, чую... Начеб дощ збільшав — наближується хмара.

Айлес. Так, наближується хмара... *(Довша мовчанка.)* А-ах... *(Відвертається швидко від вікна і з жахом вдивляється в д'Ангієна.)*

Д'Ангієн. Що... Що це ви...

Доктор машинально вказує рукою двері. Чути тупіт ніг і стукіт у двері.

Д'Ангієн. Увійдіть.

Входить французький полковник Ордене з ад'ютантом і двома кірасирами. Надворі чути придавлені голоси і бренькіт зброї.

ЯВА VII

Ці ж, Ордене, ад'ютант, кірасири.

Ордене *(до д'Ангієна)*. Ви князь Люї д'Ангієн?

Д'Ангієн. Я.

Ордене *(простягає папір)*. Ось наказ вашого арештування, князю. Дуже мені сумно, що ця роль мені припала.

Д'Ангієн *(читає, потім)*. Читайте, докторе...

Айлес читає, потім опирається раменами об ватран[1], начеби плакав.

Ордене. Будьте добрі приготуватися до дороги. Маю наказ негайно відставити вас у Париж.

Д'Ангієн. Дозвольте... Я тільки попрощаюся з дружиною. Вона, відай, вже спить — я тільки погляну раз на неї...

Ордене. Будь ласка.

Д'Ангієн бере свічпик і виходить.

Входить жандарм.

Жандарм. На приказ, пане полковнику, повідомляю, що генерал Дімуріє виїхав саме перед хвилиною з гостиниці, в якій мешкав. Прикажете здоганяти?

Ордене. Це зайве. В таку ніч шукай вітра в полі. Можете відійти.

Жандарм. Як кажете, пане полковнику.

Довга мовчанка. Полковник гріє руки при каміні. Входить поволі князь. Він опирається об стіну, опісля, хитаючись, підходить до полковника.

Д'Ангієн. Я ваш, полковнику. *(До Айлеса.)* Докторе. Де ж це її сонце, де щастя? Прощайте, докторе.

Обіймаються.

Завіса падає.

Кінець другої дії

---

[1] Камін.— *Ред.*

ДІЯ ТРЕТЯ

КАРТИНА ПЕРША

ЯВА I

Мальмезон. Салон у палаті першого консула. Вечір. При клавікорді Гортензія Боарне, молода чорнява дівчина. Вона грає менует. За хвилину входить лакей та за ним безпосередньо Мюра. Лакей виходить. Мюра танцює до музики Гортензії.

Гортензія. Ха! ха! ха! ха! Оце вам вже не вдалося. Ви не знаєте, що передо мною дзеркало. Я в ньому бачила губернатора в позі не зовсім урядовій.

Мюра *(цілує її руки)*. Не моя це вина, пані, що ваш божеський вітчим вибирає губернатора з-поміж звичайних смертників. А до вашої музики сам Юпітер затанцював би.

Гортензія. Хай затанцює вже краще Амор.

Мюра. Пані! *(Кладе руку на серці.)* Він уже танцює.

Гортензія. Міг собі вибрати краще місце для танців, ніж ваше серце.

Мюра. Пані, я почуваю себе...

Гортензія. Дурненьким? Та це свідчить тільки, що ви почуваєте себе як слід. Но щоби ви знали, що я не така зла, як ви це думаєте.

Мюра. Пані, я ніколи не думав...

Гортензія. Що ви ніколи не думали, я вірю, та це не перешкодить вам затанцювати зі мною цього менуета, який вам так припав до вподоби.

Мюра. Це не стільки сам менует, як...

Гортензія *(закриває йому долонею уста)*. Мовчати і чемненько ставити кроки. Ось так: ля-ля-ля.

Танцюють. Мюра нехотячи натоптує ногу Гортензії.

Ай, ай, ай! *(Скаче на одній нозі.)* Що за медвідь!

Мюра. Вибачте, пані. Я в розпуці, не гнівайтесь. Та, бачите... мені здається, що під Парижем медведі не водяться. Чи не так?

Гортензія. Під Парижем, може, ні, та у самому Парижі напевно. І то на губернаторському стільці.

Мюра. Ви ображаєте все, що для мене є найсвятіше.

Гортензія. Ах, так для вас найсвятіший стілець губернатора міста Парижа. Ось що...

Мюра. Пані, як ви могли таке подумати? Ви ж знаєте... *(Вдивляється в неї. Опісля обидвоє вибухають голосним сміхом.)*

Гортензія. Ха! ха! ха! Та шш-ш. Ще татусь почує. Він тепер працює. А він лютий, дещо грізніше виглядає за нашого губернатора...

Входить лакей з листом.

ЯВА II

Ті самі, лакей, опісля Айлес.

Лакей. Якийсь абат з провінції прохає конче побачення і передає оцього листа. *(Передає листа Гортензії.)*

Гортензія *(розпечатує і читає)*. «Гортензіє, люба моя. Товаришку твоїх діточих літ стрінуло найбільше нещастя, яке може стрінути кохаючу жінку. Їй забрали чоловіка, якого вона кохала. Серед темної ночі відірвали його від неї, щоби його кров'ю змити чужі вини. А сталось це по волі Твого вітчима, Гортензіє, і тому звертаюся до Тебе не з благанням, а з молитвою: «Рятуй його, рятуй князя д'Ангієна». Шарлотта де Роан Рошфор». Шарлотта де Роан... Пригадую собі. Я зовсім не знала, що вона заміжня, та ще за Бурбоном. Боже, яке нещастя! *(До Мюра.)* Арештували Бурбона, і ви нічого не знаєте про це?

Мюра. Я про це знаю.

Гортензія. Яким же чином це сталося?

Мюра. Міністр поліції підозрівав, що в останній змові вмішаний і д'Ангієн. На приказ першого консула відділ кінноти перейшов Рейн і захопив князя у одному з містечок біля Бадена.

Гортензія *(до лакея)*. Прохайте цього абата.

Лакей виходить.

Це ж несправедливо, це жорстоко.

Мюра. А що більше, це зайве.

Входить Айлес у духовному одязі.

Гортензія. Чи ви цей лист одержали з рук княгині де Роан?

А й л е с *(кланяючись)*. Так, пані.

Г о р т е н з і я. А вона де тепер?

А й л е с. Княгиня прибула в моєму товаристві сьогодні у Париж. Вона лежить тепер важко хора у гостиниці «Під орлом» і молить всемогутнього бога, щоб не позволив на одну страшну кривду більше на землі.

Г о р т е н з і я. Нещасна Шарлотта! *(По хвилині.)* Та я мушу його врятувати. Ви, генерале, поможете мені в цьому.

М ю р а. Ваш покірний слуга, пані.

Г о р т е н з і я. Та чи не запізно вже?

М ю р а. Мабуть, сьогоднішньої ще ночі має відбутись у венсенській твердині воєнний суд, а що це значить, відомо.

Г о р т е н з і я. Тоді нам нічого баритись, генерале. Ви вжиєте всіх заходів перед першим консулом, щоби князеві не сталося нічого злого.

М ю р а. Наскільки це буде можливе, пані.

Г о р т е н з і я *(кокетливо)*. Для вас було би що-небудь неможливого?

М ю р а. Високу гадку про мене, пані, я постараюся виправдати. *(Кланяється, іде в дальшу кімнату.)*

ЯВА III

Г о р т е н з і я, А й л е с, опісля Ж о з е ф і н а.

Г о р т е н з і я. Абате, усе, що в силах моїх буде, зроблю, а ви спішіть до княгині і передайте їй мій щирий привіт і слова розваги. Завтра, сподіваюсь, сама обійму товаришку моїх діточих літ.

А й л е с. Сердечна вам дяка за це, пані. Золоте ваше серце, і бог вам цього не забуде. Прощайте. *(Виходить.)*

Гортензія проходжується по кімнаті, опісля стає при вікні. Входить її мати Ж о з е ф і н а.

Ж о з е ф і н а. Гортензіє. А ми забули...

Г о р т е н з і я. Ах, це ви, мамочко. Про що це ви?

Ж о з е ф і н а. Забули, що саме день твого ангела. Бажаю тобі, Гортензіє, щастя і кращої долі, як мала твоя мама. *(Цілує її в чоло.)*

Гортензія. Спасибі, мамочко, спасибі, дорога. Я теж зовсім про це забула. Та, на жаль, не судилося, щоби цей день був днем моєї радості.

Жозефіна. Невже ж якесь лихо?

Гортензія. Мамочко, у цій хвилині у венсенській в'язниці вижидає присуду воєнного суду князь Люї д'Ангієн.

Жозефіна. Бурбон у нього в руках?

Гортензія. Так, мамочко. Молодий, недавно тільки одружений із Шарлоттою де Роан, яка саме повідомила мене про це нещастя. Вона мене благає, щоб я його рятувала, сама вона, мабуть, тяжко хора. Мамочко, я знаю, що це таке кохання, і тому мушу його рятувати, хоча б для неї, для Шарлотти тільки, мушу, мамочко!

Жозефіна. Авжеж, це страшне. Та бачиш, де Роан повинна була звернутись радше до Саварі або Талейрана *, бо ці панове мають більше довір'я у першого консула, ніж його рідня.

Гортензія. Це вам так тільки здається, мамочко. Таку людину, як він, важко зрозуміти.

Жозефіна. Важко, Гортензіє. Навіть дружині важко. Він для всіх і всім чужий, а його серце наче з каміння. Іноді, коли спогляне на мене,— наче морозить своїм пронизливим, непорушним зором, і тоді стає мені такий недосяжний і далекий, немов не з цього світу, а з далекого, невідомо звідки. Тоді я кохаю і ненавиджу його одночасно.

Входить Мюра.

ЯВА IV

Ці ж, Мюра.

Мюра *(вітається з Жозефіною. До Гортензії)*. Пані — з болем серця...

Гортензія. Невже ж?

Мюра. Моя місія лишилась без успіху. Перший консул вислухав мене спокійно, а потім спитав: «Ви воліли би, щоб я згинув?» По цих словах вийшов і, наскільки не помиляюсь, виїхав верхом.

Гортензія. Мій боже! Значить, нема сили, яка перешкодила би злочинові?

Жозефіна. В нього, Гортензіє, кам'яне серце.

Гортензія. Мамочко, адже ж сьогодні день моїх іменин... Ні! Цієї кривди не можуть зробити, це було б зажорстоко! Мій вітчим хоча й лютий, та і в нього є душа. Він же теж людина. Мамочко, я їду йому навздогін. Хоч би я мала його коневі цілувати копита — вимолю. Генерале, ви їдете зі мною.

Мюра кланяється.

Якщо випрохаємо помилування, їдемо у венсенську твердиню, бо часу небагато, вже ніч, а дорога далека. А тепер, мамо, поцілуй свою доню, якій припала честь рятувати найбільше добро людини — життя.

Цілуються.

Завіса падає

Кінець першої картини

КАРТИНА ДРУГА

Зала воєнного суду у венсенській твердині. Темно. Два світляні серпанки падають на голови трьох старшин-суддів, які сидять посеред зали за столом, та на стоячого зліва д'Ангієна. Біля нього у темряві постать жовняра.

Юльєн. Горожанине Ангієн! Завдаю вам одно з останніх питань, питання, яке може рішити вашу долю, питання життя і смерті. Чи ви почуваєте себе винуватим, що змагали скинути законну владу у Французькій республіці?

Д'Ангієн. Ні, панове. Наскільки почуваю себе винуватим, то тільки перед своєю совістю, а вона в мене поки що чиста. І ця совість казала мені боротись не проти, а за законну владу, за владу королівського роду Бурбонів.

Юльєн. Горожанине Ангієн! Чи почуваєте себе винуватим, що колись командували армією емігрантів, у боротьбі з якими кервавилась французька нація?

Д'Ангієн. Я вважав честю боротись за батьківщину, бо чи ж негарно умирати за неї?

Юльєн. Горожанине Ангієн! Ви почуваєте себе винуватим, що у змові з іншими ви наміряли потайки убити першого консула Французької республіки?

Д'Ангієн *(схвильовано)*. Ні! Ні! Я ніколи цього не зробив би. Чуєте? Ніколи! Відберіть мені життя, панове, та не відбирайте честі, одинокого, що ще залишилось мені серед цих тюремних мурів. Проти Буонапарте я боровся. Так, це правда. Та ножа у його плечі я не встромив би, хоча б і знав, що від нього залежатиме доля Франції.

Юльєн. Більше вас не будемо питати. Бажаєте ще що-небудь сказати?

Д'Ангієн. Лиш декілька слів, слів, якими не маю наміру зворушити вас, панове судді, бо вже тепер бачу виписаний на ваших обличчях присуд. Умирати мені нелегко. Я хочу жити, жагуче хочу жити. Душа рветься у вільний, прегарний світ, до батьківщини, до дружини. Так, панове судді, не хочу вас оббріхувати. Я не хочу вмирати, в мені кипить ще кров, а серце ненавидить і любить. Та прохати помилування в вас не буду, так само як не прохають помилування у ворога на полі битви. З-за ваших плеч, панове судді, виглядає могутня тінь узурпатора, з яким боротись я вважав і вважаю досі своїм найсвятішим обов'язком. Та ось моє прохання. Якщо будете вважати справедливим видати на мене засуд, перекажіть йому після моєї смерті, що князь д'Ангієн боровся як лицар, і не нападав, як харцизяка, темною ніччю на безборонних, а вмер з окликом на устах: «Нехай живе Франція! Смерть її ворогам!»

Суд виходить на нараду і за коротку годину повертає.

Юльєн. Горожанине Люї д'Ангієн! Найвищий воєнний суд Французької республіки видав на вас засуд смерті через розстріл. Екзекуція відбудеться за дві години, себто о четвертій годині зранку, на валах цієї твердині. Ваше останнє бажання?

Д'Ангієн. Моїм останнім бажанням, мрією моєї душі є, щоби з моєї крові зародились ті, які молилися б за Францію, умираючи за неї.

Завіса падає

Кінець другої картини

КАРТИНА ТРЕТЯ

Діється у тюремній келії. Темно.

ЯВА І

Д'Ангієн сам, опісля Айлес.

Д'Ангієн сидить на тапчані з лицем, закритим руками. Відчиняються двері, входить старий жовняр.

Жовняр. До вас священик. *(Виходить.)*

Айлес *(світить у лице князеві ліхтарнею)*. Горожанине!.. Горожанине!..

Д'Ангієн *(піднімає голову)*. Що? Це ви, докторе?

Айлес. Мовчіть! Це я. Мені ледве вдалось дістатись сюди. Прийшлося стати всечеснішим на старості літ.

Д'Ангієн. А Шарлотту ви саму полишили?

Айлес. Ваша дружина в Парижі. Вона з розпуки наче збожеволіла. Недужа виїхала у Париж. А тяжка це була дорога. Справді, сильніше від смерті буває кохання. Як вона вас кохає, як безмежно кохає!

Д'Ангієн *(ридає)*. Шарлотто!... Шарлотто!..

Айлес. У ній ви найшли скарб, вимріяний снами ваших молодечих літ. Вона свята, свята у болю, у коханні, а її кохання — це одно велике страждання.

Д'Ангієн. В цьому винуватий тільки я, і це мене найбільше болить. Ця свідомість не дає спокійно вмерти, докторе. Вона посвятила для мене все. Це святе, непорочне єство не зацвіло, а змарніло при мені. Тямлю, коли мене брали, а я, хотячи попрощатись, увійшов у її спальню. Я бачив її стомлене лице, воно було біле, як подушка. Вона спала, тільки уста її всміхались до свого щастя, якого їй, мабуть, більше не бачити, хіба в глибокому сні. Я не збудив її, поцілував в чоло і відійшов. Мабуть, назавжди. Докторе, мені лишилося ще яких півгодини життя — чи я її ще побачу?

Айлес. Маю певну надію, що це вдасться зробити. Ви не тільки її побачите, ви ще, мабуть, будете мати змогу її кохати.

Д'Ангієн. Так, докторе... Хіба там десь високо, де, кажуть, має бути небо.

Айлес. В небо я не вірю, як знаєте, горожанине, і якщо бажаю кому-небудь щастя, то на землі. Землю я мав на думці, звичайнісіньку собі землю.

Д'Ангієн. Докторе, навіщо це?! Мені не треба потіхи, я вже вповні свідомий того, що за кільканадцять хвилин мене не буде, буде тільки подірявлений кулями шматок м'яса. За кільканадцять хвилин... І не лячно мені зовсім. Та тільки дивно якось, начеб вибирався кудись у далеке море, звідки немає вороття.

Айлес. Ви будете ще врятовані, горожанине. Гортензія Боарне обіцяла мені випрохати від свого вітчима для вас помилування. Кожної хвилини можна дожидати приказу з відкликом екзекуції.

Д'Ангієн. Спасибі, докторе, за ваш труд. Та це непотрібно, зовсім непотрібно.

Айлес. Хочете вмирати?

Д'Ангієн. Ні, докторе! Та не хочу теж і ласки.

Айлес. Геройства хочете... Залишіть це, горожанине Ангієн, професійним акторам. Героями буваємо на сцені або тоді, коли і про це не думаємо. В обличчі смерті, коли рішається, бути нам чи не бути, нехай промовить розум, а він каже вам жити, горожанине!

Д'Ангієн. А, будь ласка, скажіть, докторе, навіщо мені жити? Адже ж Шарлотта помре незабаром, і з нею згасне останнє проміння моєї надії на життя, а любов до батьківщини велить мені умирати.

Айлес. Ваша дружина ще жиє. Та якщо і помре вона — ви будете її мертву кохати. Мерців, бачите, ми інколи більш кохаємо, ніж живих, бо вони не з нами. Вони далекі і тим більш дорогі, що далекі. Ми промовляємо до них не словом, а серцем, сонячним спомином колись пережитих хвилин, і цим вони стають нам такі близькі й дорогі, якими не були й за життя. А смерть за батьківщину? Горожанине, для цієї батьківщини куди краще жити.

Д'Ангієн. Ваша правда, докторе,— жити інколи важче, ніж померти.

Айлес. Живучи — ще зможете боротись. Померши — ніколи.

Д'Ангієн. Докторе, якби він дарував мені життя, я не міг би вже проти нього боротись.

Айлес. Чому?

Д'Ангієн. Совість не дозволила б.

Айлес *(хитаючи головою)*. Блукаючий ви лицар, святий та непотрібний лицар. Тепер я пізнав вас цілого, пізнав вже таким, яким ви є у глибині вашої шляхетної

душі. Горожанине, не для меча ви створені, не вам боротися з корсіканцем.

Д'Ангієн. Так думаєте? Чи тому, що не послуговуюся підлотою, чи тому, що і на полі битви хочу бути перш за все людиною? Докторе! Я знаю, ви переконані в тому, що такі, як я, не мають що робити на землі. Їх місце, мовляв, у музеях. Та ви помиляєтесь, жорстоко помиляєтесь, докторе. Нехай тут, на землі, панує ще надалі мерзота та насильство, а все ж таки уже родяться донкіхотики... малі та слабенькі, і цим, може, смішні, бо люди сміються тільки зі слабого. Та з літами почне зростати їх кількість, і з цих одиниць повстануть легіони, а тоді, тоді, докторе, залунає пісня могутня, велична пісня з грудей мільйона донкіхотів, пісня перемоги людини.

Айлес *(по хвилині)*. Горожанине, молодий горожанине. Ось моя вам рука, рука загорілого якобінця, стисніть її. Різні наші шляхи, та пісня одна: пісня перемоги людини.

Чути трубу.

Айлес. Вже трублять зорю. Пора мені відійти. Біля тюремних воріт ожидатиму звістунів вашої волі.

Д'Ангієн. Вони не прийдуть. Це дарма, докторе, вони не прийдуть...

Айлес. Чому?

Д'Ангієн. Щось мені каже, щось там у найбільше таємній глибині серця, що не побачить мені вже сонця... А воно зійде сьогодні гарне. Правда — любий докторе — зійде краще, як мрія... Ах! Сонце, сонце!.. Коли ж воно вже зійде, докторе?

Айлес. Сонце зійде тоді, коли згаснуть зорі.

Д'Ангієн. Вони вже гаснуть. Дивіться, ось гаснуть одна по другій, усе більше, усе блідніше... Докторе! *(Падає на коліна.)* Рятуйте її — рятуйте Шарлотту! Адже ж йде весна, вона не сміє вмирати. Рятуйте її молоде життя. Вам її віддаю, піклуйтесь нею і рятуйте, спасайте її, вона мусить жити. Ми не можемо разом вмирати, бо тоді вмерло би наше кохання.

Айлес підіймає його.

Айлес. Встаньте, друже... *(Цілує його в чоло.)* Не тратьте надії. Заживе ще Шарлотта, віджиють і ваші мрії.

Д'Ангієн *(по хвилі)*. Якщо та ніч мала б бути останньою у моєму житті, передайте їй жмуток мого волосся. Це на пам'ять, на вічну пам'ять... *(Передає приготоване волосся.)*

Айлес *(по хвилі)*. Прощайте, друже. І ждіть визволення. *(Обіймає його.)* Прощайте!..

Д'Ангієн. Прощайте! Мій поклін Шарлотті...

Айлес виходить, д'Ангієн опирається об віконце і ховає обличчя у долоні. Чути з поля сопілку. По довгій хвилині входить тихо старий жовняр. Тримає в руці ліхтарню.

ЯВА II

Д'Ангієн, старий жовняр.

Довша мовчанка.

Старий жовняр *(зітхає)*. Важко, пане, тут, ох, як важко.

Д'Ангієн. Вам теж, приятелю?

Старий жовняр. І як ще, пане! Так, цілий рік нічого — змалку звик до цих мурів, звик до сліз і до прокльонів. Та коли надходить весна, тоді важко стає, наче щось налягає на груди і кудись хочеться на волю, у ліс, у поле. Сьогодні великий четвер. Незабаром великдень. І скільки цих великоднів бувало, а світ зовсім такий же, як бував. Нема Христа, забарився спаситель...

Чути сопілку.

О!.. Чуєте, пане, сопілку? Це, певно, вже худобу женуть на пашу з-за Марни. Тепер в моєму селі... Та що ж! Вони всі померли, померли. Не пізнали б старого, усі нові не ті,— над тамтими шумить все трава.

Д'Ангієн. Трава, приятелю, і над нами незадовго виросте.

Старий жовняр. Воно так. Та навіщо ж тоді ми родимось? Хіба щоб померти?.. *(По хвилі.)* А мерців я бачив багато, мерців, хоч живих ще. *(Оглядаючи довкола, бере князя за руку і веде)*. Ось погляньте сюди, сюди. Там букви бачите — ось тут — а хрест цей, це з крові з-під серця... Та ось ця штучка гарненька...— серце у терновому віночку, як у іконочці Христовій. А тут ось з цієї стіни, мабуть, кров плине, така вона вогка і тепла. Кров тих, які востаннє дожидали сонця.

Д'Ангієн *(схвильований)*. Лишіть мене!..

Старий жовняр. Ні, дорогий,— не лишу. Це ж, мабуть, ваша остання ніч. Я вас так пустити туди не можу. Ви послухайте мене, пане! Коли будете там, у високого бога, спитайте його, чого це в світі стільки крові ллється? Бо ж на це його тільки воля. Спитайте і дайте мені знати, хоч у сні, хоч у яві — я не боюся духів, бо ж тут їхнє царство. Я прохав багатьох вже за те саме, та вони мовчать, мабуть, не побачили високого бога або й забули в небі про нужденного дідугана. А ви не забудьте і зробіть це, зробіть, пане,— це мені так цікаво знати, так цікаво!..

Д'Ангієн. Спитаю, друже. Та чи це не все вам одно?

Старий жовняр. Все одно? Ні, пане! Забагато крові я бачив. Від неї мені досі стає кривава мряка в очах. Це цікаво, це вельми цікаво. І ви це зробите, пане, правда? Напевне зробите. Та ось і йдуть по вас. Щасливої дороги, пане!.. Навіщо ж стільки крові?..

Входить старшина і жовняри зі смолоскипами.

ЯВА III

Ті ж, старшина, жовняри.

Старшина. Князю Люї д'Ангієн. Саме тепер вибила година вашої смерті. З огляду на те, що не є виключене помилування, ви можете користати з дозволу команди твердині і виждати ще одну годину, заки не прийде акта помилування.

Д'Ангієн. Капітане, ви бували в боях?

Капітан випинає гордо груди.

Еге ж, на ваших грудях мерехтять хрести й медалі. І я певний, ви ніколи ще не просили у ворога помилування, навіть в обличчі смерті. Не хочу і я бути гірший від вас... Ведіть мене, капітане, я готов!

Старшина салютує до нього. Виходить. Старий жовняр лишається, сидячи на тапчані. Сходить сонце. Чути рівномірно барабан. Після довшої хвилини вбігають крізь відчинені двері: Мюра, Гортензія, Айлес і жовняр. У Мюра в руці звиток паперу.

ЯВА IV

М ю р а, Г о р т е н з і я, А й л е с, с т а р и й ж о в н я р.

А й л е с *(до старого жовняра)*. Де в'язень?..

С т а р и й ж о в н я р *(тихо)*. Вже туди...

А й л е с *(вискакує на стілець і дивиться у вікно. Кричить)*. Стійте, не стріляйте!

Одночасно чути вистріл рушниць.

Святий, пречистий Дон-Кіхоте!..

Завіса падає

К і н е ц ь д і ї т р е т ь о ї і о с т а н н ь о ї

Вантаж

РОМАНТИЧНА П'ЄСА НА ТРИ ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Сем Уокерс,
корабельний підприємець.

Дженні,
його донька.

Оскар,
його приймак.

Хуан Гарція,
капітан «Циклопа».

Том,
слуга.

Діється в одному з більших портових міст Англії, у віллі над морем, в р. 1927.

ДІЯ ПЕРША

Мотто: Плывут судна...

Лидин

Кабінет в Уокерсів. Дженні, поруч її батько. Дженні при телефоні.

Дженні. Кінчите навантажувати? Гаразд, капітане! Що? Коли відчалюєте? Післязавтра в четвертій зранку! Авжеж! Про подробиці приходьте побалакаєте з татусем! Не чую. Які квіти? Якщо хочете — червоні,— сьогодні ж Перший травень. Що? Не дивуйтеся ніколи, як що забажає собі жінка. Це нечемно, капітане.

Уокерс всміхається і гладить долоню Дженні.

Гарно, дон Хуане — капітане, хотіла сказати. Ну, гарно, приходьте! Татусь жде вас. До побачення, до побачення. *(Кладе слухавку, пише.)*

Уокерс *(всміхаючись)*. Не щастить якось дон Хуанові. Стримана, не на півдні родилася,— в холодній Шотландії.

Дженні. Південь і північ — ось тобі, таточку, вогонь і вода, дві ворожі стихії.

Уокерс. Ворожі? Відколи ж це ворогування?

Дженні. Не розумій цього дослівно, таточку. А проте, знаєш, ми, жінки, іноді буваємо такі жорстокі.

Уокерс. А це, Дженні, зовсім зайве.

Дженні. Зайве? З вами, з вами, поганцями? От хоч би з тобою, таточку, як не бути жорстокою! Чого ти встав так рано? Надірвеш ногу і згодом цілими днями клянеш погано по-моряцькому. Вдруге ланцюгами до ліжка прикую.

Уокерс. Доню, ланцюгами до ліжка — в травневий погідний ранок!.. І кого — старого морського вовка?

Дженні. Вовка? Ти подібний швидше до ягняти.

Уокерс. Дженні!

Дженні *(підходить до нього, пеститься)*. Ну, звичайно, я мала на думці таке гарне, лагідне, великоднє ягнятко.

Уокерс. Гарне, лагідне, великоднє...

Дженні. Таточку, а ти, певно, не випив ще сьогодні свого пуншу.

Уокерс. Ось тобі, вже з пуншем! Це ти завжди таке, коли я хочу говорити з тобою на поважну тему.

Дженні. На яку ж це поважну тему?

Уокерс. Я маю на думці твоє майбутнє, Дженні.

Дженні. Моє майбутнє? Воно не цікавить мене, бодай поки що.

Уокерс. Зрозумій обов'язок старого недужого батька.

Дженні. Старого недужого, от вигадав! Доживеш іще до сотки, як твій дідо, таточку, як усі Уокерси! *(Цілує його.)* Мій дорогий, любий татусь,— нога в нього трохи защеміла, а він уже верзе про недуги, про старість. Моя дорога, моя нечемна дитинка! У-у.

Уокерс. А все ж таки, Дженні, цей наш капітан...

Дженні. Знаю. Чому ж ні? Капітан Хуан Гарція, може, навіть нащадок грандів, тепер капітан «Циклопа», власності фірми «Сем Уокерс»,— людина чесна, працьовита.

Уокерс. Чи можна більш вимагати?

Дженні. Я й не вимагаю... Та ось, таточку, ти, певно, забув, що саме сьогодні минає два роки...

Уокерс *(з гнівом)*. Як що?

Дженні. Як Оскара в тюрму запроторили.

Уокерс. Час тобі забути про нього.

Дженні. Сьогодні він повинен вийти на волю...

Уокерс. Тобі це не байдуже? Дженні! Ти зрозумій... Як член родини він перестав для нас існувати. Нитки, що нас в'язали з ним, він сам порвав, коли за все тепло родинного життя, яке ми йому дали, заплатив нашою спільною ганьбою. Я теж любив його колись, Дженні, любив як бідного сироту по дорогім товаришеві. Пригорнув його, виховував, хотів бачити у вас бодай сестру й брата — та коли... Дженні — є речі, яких не можна, не вільно вибачити... Дженні — чому мовчиш?

Дженні *(тихо)*. Він сьогодні на волі.

Уокерс. Дженні! Ти повинна його забути, повинна! Заподіяв нам найбільшу кривду, яку тільки міг вчинити.

У старій, шанованій родині Уокерсів знайшовся зрадник, найпоганіший зрадник великої батьківщини!

Д ж е н н і. Таточку! *(Тихо.)* Не треба кривдити людини.

У о к е р с. А він? А він не скривдив хоч би нас? Не скривдив, Дженні?

Д ж е н н і *(по хвилі)*. Татусю, лишім це...

У о к е р с. Ні, дорога, цю справу необхідно полагодити остаточно. Необхідно таки сьогодні, тому саме, що виходить на волю той, що два роки тому поважився зганьбити прапори британського флоту, прапори, під якими мав вчитися вмирати. *(По хвилі.)* Дженні, я знаю все, все знаю, Дженні! Та я гадав, що серце британки та гідність людини скажуть своє слово, своє важке слово! *(Після хвилини.)* Ти далі мовчиш... Про мене — роби, як хочеш, та знай: він — твоє нещастя... Дитина лиховісної бурі, бурі з далекого сходу, не тобі він рівня, моя русява дівчинко...

Д ж е н н і. Я тебе стільки разів прохала не згадувати про це, я ж тобі дала слово — і я його не зламаю! Адже ж він теж на моє прохання обіцяв більш не показуватися на очі ні тобі — ні мені.

У о к е р с. Ти дала мені слово, та життя не одно слово ломить, і я саме боюся цього, боюся, моя дівчинко...

Д ж е н н і. Не бійся, татусю. Ми його більше не побачимо.

У о к е р с. Тому, що таке обіцяв? Може, теж дав слово? Дитина ти, мала дитинка, не забруджена болотом життя.

Д ж е н н і *(схвильована)*. Болотом, кажеш? А ми не в болоті живемо? Над цим ти не задумувався ніколи? Тату, ми всі потопаємо у ньому, хоч і не свідомі цього, потопаємо по самі вуха. Адже ж ми всі вибранці долі, перші горожани британської імперії. Мрякою відгородилися від світу, нам здається, що лісами димарів молимося до неба, а ми тільки запльовуємо його. Праця мільйонів різношкірих злидарів запевнює нам вигідне, спокійне життя. Воно гірше смерті, тату!

У о к е р с. Дженні!..

Д ж е н н і. Тобі це важко слухати? Вибач, таточку, я досі мовчала, хоч не один раз уся тремтіла, коли ти останніми словами плюгавив при мені людину, яка тільки цим провинилася, що слухала голосу серця. Довше

я терпіти цього не в силі, навіть від рідного батька. Це болить, уже не як жінку... але як людину взагалі. В одну мить ти зненавидів того, кого любив, як рідну дитину. І за віщо? Чи скривдив тебе коли-небудь, чи, може, посягав на твоє майно? Чи ж не зрікся своєї частини, добровільно нуждарем став? Скажеш, зрадив батьківщину! А може, в нього є теж своя батьківщина, й він її любить любов'ю, якої величі ми навіть зрозуміти не в силі?

Уокерс *(схвильований).* Знай, що тепер я його вдвоє більш зненавидів!

Дженні. Що це тобі, тату...

Уокерс намагається встати, нервово шукає на столі дзвінка. Дженні подає йому склянку з водою. Уокерс п'є.

Уокерс. Нічого, спасибі...

Довша пауза, входить капітан Гарція, в білому однострої, в руці букет червоних троянд. Мовчки вклоняється.

Уокерс. Здорові були, капітане! *(Вітаються.)*

Гарція. Дарунок весни прийміте, пані.

Дженні. Щире спасибі... Сідайте, капітане. Ну що ж, усе гаразд?

Гарція. Все як слід, пані.

Дженні. Вугілля заготовили?

Гарція. На шість тижнів. Гадаю, як би там не було,— до Шанхая вистане.

Уокерс. Сторожу приставлено?

Гарція. Авжеж. На кораблі вартують військові моряки, до охорони пристані призначила президія поліції кількох агентів. Вони залишаються до відпливу корабля. Гадаю, цього досить, щоб забезпечити амуніцію...

Уокерс. Кажете, перед відплиттям сторожу заберуть?

Гарція. Мабуть.

Дженні. «Циклоп» по дорозі ніде не задержиться?

Гарція. Своїх людей я певний, пане Уокерс.

Уокерс. Вважайте, капітане. Ви ж знаєте, як захитане наше підприємство. Цей вантаж, це, мабуть, остання дошка рятунку. Не вдасться — все може піти під молоток.

Гарція. Доки «Циклоп» під моєю командою, ви можете бути спокійні, пане Уокерс.

Уокерс. Я переконався у цьому, капітане. Тепер, коли я напівкаліка, всі мої надії покладені на вас, тільки на вас, капітане!

Крізь вікно чути далекий гамір.

Це що таке?

Дженні. Перший травень.

Гарція. Свято, яке може стати колись грізне.

Уокерс. Гадаєте? Мені здається, що воно вже грізне. Треба тільки паліїв, щоб на цей запальний матеріал кинули іскру. А божевільних і злочинців тепер особливо багато на світі. Начеб цілий світ збожеволіти мав.

Дженні. І він, здається, збожеволіє.

Гамір голоснішає; з-поза дверей заглянув Том.

Гарція. Ви аж так зневірилися в людство, пані?

Дженні. Ні, капітане, саме тому, що не зневірилася, свято вірю в його розум, або, як дехто хоче, «божевілля».

Уокерс *(з трудом встає)*. Може, перейдемо в садок, тут мені, вибачте, чомусь віддихати важко. *(Виходить, піддержуваний капітаном і Дженні.)*

Входить Оскар, молода людина, бідно вдягнена, з вимарнілим обличчям; за ним Том.

Том. А ви, пане Уокерс, таки не входіть. Мені приказано вас на поріг не пускати.

Оскар. Я вам вірю, Томе.

Том. Ну, бачите, вірите, а все-таки входите.

Оскар. Будьте спокійні, Томе, я на хвилиночку тільки.

Том. Про мене, лишайтеся назавжди, якщо, розуміється, пан на це дозволить. Та тепер, пане Уокерс, відложіть свої відвідини, будь ласка. Зробіть це хоч би для старого Тома, вийдіть, пане Уокерс.

Оскар. Я вийду, Томе, та спершу з панночкою побачуся.

Оскар хитається, Том його піддержує.

Том. А це що вам?

Оскар. Пусте, впився, Томе, трохи.

Том. Вже зранку?

Оскар. Авжеж, зранку вже, Томе. Йдучи сюди, я переходив через парк, а там деревина цвіте — я й оп'янів.

Том подає йому склянку води.

Том. Це тому, що голови, бач, довго не вітрили, розумію — мешкання погане.

Оскар. Зовсім, Томе, погане.

Том. Ну, й те гаразд, що виповіли вам вкінці. І так два роки вже це тривало. Я б і року не витримав.

Оскар. А що саме зробили б?

Том. Що саме?.. А бог його знає, ніколи мені це й на думку не приходило. Чу!.. Ні, ніхто не йде, на щастя, тільки здавалося мені. Ех, якби вас пан тут побачив,— була б історія. Пригадав би мені, якщо б тільки була в нього колишня сила, часи, коли ще був моїм капітаном.

Оскар. Не бійтеся, Томе, нічого вам не станеться, тільки попросіть панночку.

Том *(виглядає через вікно)*. Це буде важко зробити. Вони тепер у садочку з батьком та з капітаном.

Оскар. З капітаном? *(Підходить до вікна.)*

Том. Тільки до вікна не наближуйтеся, пане,— це ж не потрібно.

Оскар. Це який капітан?

Том. Не пам'ятаєте його? Іспанця з «Циклопа»? Раніш у військовому флоті служив.

Оскар. Гарція?

Том. Авжеж.

Оскар. Він, відай, частим гостем у вас став?

Том. Зараз він більш ніж гість, він...

Оскар *(схвильований)*. Хто такий?

Том. Поки що тільки права рука пана Уокерса.

Оскар *(підходить до вікна й обережно виглядає)*. Томе, попрохайте сюди панночку! Скажіть — старий знайомий.

Том. А ви все ж таки... Ну, нехай — піду. *(Виходить.)*

Оскар стоїть ще хвилину біля вікна, потім починає проходжуватися по кімнаті.

За хвилину з'являється у дверях Дженні; побачивши Оскара, вона мовчки довго дивиться на нього широко відкритими очима; згодом падає в його обійми. Він гладить її голівку.

Оскар. Дженні, дівчинко... не плач, не плач, Дженні. *(Тихо.)* Навіщо це?.. Ми ще молоді, нам не плакати, нам сміятися треба, сміятися, Дженні. *(Підносить її голівку, волоссям її втирає сльози на її очах. Цілує її.)*

Дженні. Оскаре... який ти бідний...

Оскар. Я бідний, Дженні? Я?..

Дженні. Який ти бідний...

О с к а р. Скажи — щасливий, Дженні! Ну, не плач уже, усміхнися краще, ну, усміхнися, дівчинко! Отак, ще ясніше, наче сонечко, Дженні.

Д ж е н н і *(гладить його лице)*. Оскаре... ти блідий наче смерть.

О с к а р. Таких блідих мільйони, як смерть блідих, Дженні. Я просидів у тюрмі два роки, а вони в ній ввесь свій вік нидіють. Не треба плакати наді мною — та ще коли мені всього двадцять п'ять років... а тобі вісімнадцять. Життя ще, Дженні, п е р е д нами.

Д ж е н н і. Чи справді п е р е д н а м и?

О с к а р. Перед нами, саме п е р е д н а м и. *(Цілує її.)* А навіть якщо б я колись мусив, розумієш,— мусив відійти,— ти не будеш сама, з тобою залишаться ті бліді мільйони... що їх ти повинна любити більш, ніж сонце, ніж море, більш, ніж усе на світі.

Д ж е н н і. Більш навіть, ніж тебе?

О с к а р. Дженні, Дженні!..

Д ж е н н і. Оскаре, коли б ти знав, як я мучилася ці два роки; коли б ти знав ті мої чорні ночі, які мені віком здавалися... Я була сама, сама день і ніч. Перед батьком я сміялася, жартувала, як колись, бо ж він мій батько. Зате ніччю, коли шуміло море, я сідала при вікні, дивилася на далекі ліхтарні, жмурила очі й бачила тебе з твоєю вічною усмішкою й ясними, лагідними очима, бачила тебе таким, яким ти був тоді за гратами, торік у тюрмі. Це були мої ночі радощів і розпуки без краю. Я дала батькові слово не бачитися з тобою, виреклася цих коротких, радісних хвилин, і ніхто не знає, яким каменем лягло мені на серце це «слово».

О с к а р. Я теж дав слово.

Д ж е н н і. Ми його зламали, інакше ж не могло бути, і завдяки цьому я переконалася, що ти мене не забув.

О с к а р. Я, Дженні, про ніщо не забув і не забуду ніколи — бо й чи ж можна забути свої найкращі дні?

Д ж е н н і. І вони вернуться, Оскаре, вони мусять вернутися!..

О с к а р. Вони... вернуться.

Д ж е н н і *(дивиться йому у вічі)*. Я одного зрозуміти не в силі. Чому тебе так зненавиділи, навіть ці, що тебе колись любили. Звідки ця скажена, люта ненависть? За віщо ж, Оскаре?

Оскар. За віщо — ти сама гаразд знаєш. Та з їх ненависті я гордий — ненавидять тільки сильного, для слабих лишається презирство. *(Захитується.)* Оце вже вдруге.

Дженні. Що, що з тобою таке?

Оскар. Дрібниця. Оп'янів волею і — тобою, зрештою — нікуди правди діти,— військова тюрма — невесела. Сядемо, Дженні!

Дженні. Оскаре!

Оскар. Ну, нічого, Дженні, звичайно,— голова закрутилася. Поживу ще доволі. Хотів тебе спитати, коли саме відчалює «Циклоп».

Дженні. Післязавтра — та чому питаєш?

Оскар. Післязавтра! Чому питаю? Гадаю, Дженні, ти сама знаєш, що я без хліба. Хочу моряком стати — іншого ремесла не знаю. Та сьогодні, бачиш, мені навіть і в моряки важко буде дістатися, тому маю до тебе прохання: поможи мені в цьому.

Дженні. Невже ж ти конче мусиш морякувати?

Оскар. Це ж, Дженні, моя професія.

Дженні. На «Сирені». Ні, підожди! Сміт прийняв би тебе до свого банку. Так! На моє прохання прийняв би зовсім певно. Ми б тоді разом були, Оскаре, могли б щодня бачитися, щодня. Таки сьогодні напишу до нього листа.

Оскар. Ні, не пиши.

Дженні. Оскаре, чому?

Оскар. Вибач, дорога, та, бачиш, мені всміхається море; воно наче зове мене, велике, гарне, жахливе,— на ньому легше віддихати, Дженні.

Дженні. «Сирену» залишає помічник капітана. Вона за тиждень попливе в Александрію.

Оскар. А «Циклоп» післязавтра у Шанхай.

Дженні. Ти звідки довідався про це?! Це ж таємниця!

Оскар. Таємниця? А я не знав і — сам догадався. Саме на «Циклопі», гадаю, для мене місце теж знайдеться.

Дженні. На «Циклопі» місця немає.

Оскар. Дженні! Воно повинно знайтися.

Дженні. «Циклоп» навантажений амуніцією.

Оскар. Невже ж?

Дженні. А ти не знав про це?

Оскар. Це байдуже.

Дженні. Ні, це для мене не байдуже, Оскаре! Оскаре! Мовчиш?

Оскар. Ти схвильована.

Дженні. Гаразд знаєш чому. Ти — дорогий мені, дорожчий за все, і тому — твоя нога не стане на «Циклопі» — хіба аж верне із Шанхая.

Оскар. Дженні, Дженні.

Дженні. Оскаре, я не знала, який ти нелюд.

Оскар. І переконалася?

Дженні. Так, переконалася, коли зрозуміла. Я все зрозуміла, Оскаре. На жаль чи на щастя.

Оскар. На жаль, ти не зрозуміла нічого.

Дженні. Невже ж? Це було б чудово. Коли б ти, Оскаре, знав, як ми — ці слабкі жінки — вміємо іноді страждати, ти б жахнувся величі цього страждання.

Оскар. Дженні! Дивися — сонце сміється, всміхнися й ти. Навіщо страждання? Сміючися, нам любити треба, любити, хоч би ця любов нам сьогодні ж звеліла вмирати, Дженні. В твоїх очах іскряться сльози, сльози кохання, твоя голівка в сонячному сяйві, цвіте золотою трояндою, і ці твої очі глибокі й сині, як море. Коли я бачу тебе, Дженні, такою — мені наче крила ростуть, я б увесь світ обняв, чудовий, як мрія, світ... *(Обіймає її.)* Дженні моя! Там, у темних льохах, у димі понурих фабрик, дрімає зачарована сила: знасилуване, бідне людство. І ми його збудимо, Дженні, воно вже будиться — цей день прийде, прийде — він уже встає. Яке щастя, дівчинко, яке дике щастя боротися за цей прийдешній день і гинути за нього!

Стають при вікні.

Кораблі пливуть! Дивися, Дженні, малі кораблики на безкраїй пелені моря пливуть на схід сонця... Радосте моя!

Дженні *(тихцем)*. Боже! Це ж прегарне!

Оскар. Гарне, Дженні, гарне, як життя, як світ цілий, як наші найкращі мрії! Течуть, Дженні, ріки, сотки, тисячі білих, чорних, жовтих, від крові червоних рік до безкрайого моря. За рік, за два, за десять прийде наша весна, загуде бурею море, хвилями небо лизне, а потім — засне — і поплинуть кораблики, малі, дрібні кораблики по безкрайому синьому морі .. Дженні, чи є що-небудь кращого за це?

Д ж е н н і. Ні! Крім тебе — нема! *(Жагуче цілує його.)* Оскаре! І це мали б бути наші останні дні?

О с к а р. «Циклоп» відчалює післязавтра.

Д ж е н н і. Отож?..

О с к а р. Він не допливе до Шанхая...

Д ж е н н і. Ти теж?

О с к а р. Я — теж! За життя і за волю жовтих рабів, яким виросли крила.

Д ж е н н і. Врятуватися не зможеш?

О с к а р. П'ять тисяч тонн амуніції, та й чого ж нам, Дженні, боятися — радісної смерті, яка родить життя?

Д ж е н н і. А якщо б хто інший це зробив?

О с к а р *(здивовано)*. Що саме?

Д ж е н н і. Ну — замість тебе помер!

О с к а р. Залиш, Дженні, це смішне. Ти краще поглянь, скільки тут усюди сонця, скільки сонця.

Д ж е н н і. І не жаль тобі попрощатися навіки — із цим сонцем?

О с к а р. Ти знову про це... Жаль? Жаль — та він тут ні при чому, він непотрібний, Дженні. Жаль, бачиш, не осолоджує прощання.

Д ж е н н і. Ця твоя байдужість стає мені іноді осоружна, і я не знаю тоді, чи ти людина, чи...

О с к а р. Саме, саме людина, Дженні.

Д ж е н н і. Хоч ти дорогий мені, але...

О с к а р. Дженні... *(Швидко підходить до неї.)* Подивися мені в очі — отак!

Д ж е н н і *(тихцем)*. Попливуть ко-раб-лики...

О с к а р. А! Тепер ти повірила, повірила?

Д ж е н н і. Свято повірила, Оскаре!

О с к а р *(пригортає її до грудей)*. Чуєш, як скажено серце б'ється? Іноді його з грудей вирвати хочеться, так йому тісно, Дженні! Дівчинко, дівчинко!

Д ж е н н і. Оскаре! Я хочу — я маю право теж із тобою вмерти!!!

О с к а р. Ти житимеш, Дженні! Не для себе, не для батька, але для прийдешнього дня, для блідих мільйонів!

Д ж е н н і *(підходить до вікна)*. Капітан прощається з батьком, він тебе не повинен тут бачити.

О с к а р. Саме повинен — гадаю.

Д ж е н н і. Ні! Не тут, не тут. Я з ним побалакаю. Зголосися сьогодні в нього пополудні в пристані. А завтра, завтра — ми попрощаємося. Завтра, вночі — це ніч

Я. Галан — учень
Ростовської гімназії. 1917.

Будинок, в якому
народився Я. Галан
(Динів, Бжозовського повіту —
Польська Народна Республіка).

остання. Опівночі будь перед домом, покличу тебе через вікно, візьми ключ, непомітно увійдеш... Нехай ця ніч, хай вона буде наша, Оскаре! Наша, тільки наша!

Цілуються.

Вже йде! Прощай, Оскаре!

Оскар. Прощай, Дженні! *(Виходить.)*

Входить з другого боку Гарція.

Гарція. Пане Уокерс! Добрий день!

Оскар *(стримується в дверях)*. Добрий день!

Гарція. Куди ж ви? Дозвольте ж привітати!

Вітаються.

Сподіваюся, що я вас тут не випадково мав честь стрінути?

Оскар. Авжеж! Не випадково, пане Гарція.

Дженні. А вам не однаково, пане капітане?

Гарція. Вибачте, пані!

Оскар. Знаєте, пане Гарція, я вас подивляю.

Гарція. Невже ж?

Оскар. Перед хвилиною ви подали мені руку, не вважаючи, мабуть, на те, що цей вчинок може сплямити ваш сніжно-білий мундир. Бачу, вам не бракує горожанської відваги.

Гарція. Це правда, хоч у вас її, мабуть, ще більше. Та ви сідайте ще, пане Уокерс, будь ласка, побалакаємо.

Дженні виглядає крізь вікно.

Оскар. Спасибі, та чи вільно знати, в якому саме характері ви просите мене сідати?

Дженні *(відвертається від вікна)*. Оскаре!

Оскар. Вибач, Дженні! *(Сідає.)* Ви хотіли побалакати зі мною. Будь ласка! Ну, що скажете? Сідай і ти, Дженні, бачиш, задля тебе капітан стояти мусить.

Дженні. Оскаре, навіщо це?

Гарція. Бачу, ви навіть гумору не втратили.

Оскар. Я, пане Гарція, нічого не втратив.

Гарція. Це мене вельми тішить.

Оскар. Невже ж? Тішить вас? Вірю, чи краще — хочу вірити.

Дженні. Вибачте, панове, та ваша балачка...

О с к а р. Приятельська, Дженні, щиро приятельська. Не правда, пане Гарція? Щиро приятельська, хоч ми й досі не зналися як слід. Давніше ви рідше в цьому домі бували.

Г а р ц і я. На жаль, важка служба не дозволяла.

О с к а р. Цікаво, чому це ви покинули військовий флот? Наскільки мені відомо, у фірмі «Уокерс» розбагатіти важко. Ну, та ви вибачте за питання, це вже ваша справа, головне те, що ви самі покинули горді британські прапори, а мене — примусили до цього.

Г а р ц і я. Британські прапори ви залишіть у спокої.

О с к а р. Я й залишив їх, як вам відомо, та тільки не знаю, чи в спокої.

Г а р ц і я. Про це ви не турбуйтеся, пане Уокерс, краще скажіть, навіщо саме ви...

О с к а р. Хочете спитати, навіщо бунтував моряків? Правда?

Г а р ц і я. Признаєте сьогодні самі, це було безглуздя.

О с к а р. Скажіть: злочин!

Г а р ц і я. Авжеж, пане Уокерс, злочин супроти Англії, злочин супроти всього людства.

О с к а р. Людства? Ви про людство? Ха-ха-ха-ха! Пане Гарція.

Чути різкий свисток пароплава.

«Цик...» *(Важко дише.)* Це ви зовсім слушно... *(Встає.)* Це, це був справді...

Г а р ц і я. Злочин!

О с к а р *(схвильований)*. Капітане! *(Пригноблено, тихцем.)* Капітане, вибачте, мені трохи ніяково. Післязавтра... Авжеж, мені ніяково.

Г а р ц і я. Це зовсім зрозуміле, бодай для мене. Та ви не тратьте надії — ще промовить ваше серце, і тоді пригорне вас ще батьківщина, вона — добра мати.

О с к а р. Ха-ха-ха! Ох, капіт...

Чути свисток пароплава.

(Тихцем.) Спасибі, пане Гарція.

Г а р ц і я. Ви, бачу, пане Уокерс, входите тепер на новий шлях, і це мені велить простягнути до вас руку на щире привітання.

Д ж е н н і *(стає між ними)*. Капітане, спустіть руку!

Г а р ц і я. Я вважаю...

Д ж е н н і. Що ви вважаєте — мені поки що байдуже, та інколи не слід би вам забувати, капітане, про мою приявність. Поки що ви мусите бодай старатися бути при мені джентльменом.

Г а р ц і я. Ви кривдите мене, пані.

О с к а р. Ваша правда, капітане. *(Дженні.)* Ти, Дженні, справді кривдиш людину, якої виною є хіба те, що вона щира більш навіть, може, ніж щирою хоче бути. Вірте мені, капітане, що я буду щасливий, якщо доля дозволить мені коли-небудь служити під вашою командою. Тоді ми разом уже полетимо на ясний, сліпучо-ясний шлях. А поки що, до побачення, пане Гарція, до побачення, Дженні. *(Швидко виходить.)*

Д ж е н н і *(до Гарція)*. Здається, капітане, у вас теж небагато часу.

Гарція мовчки кланяється і виходить.

Д ж е н н і. Підождіть!

Гарція задержується.

Тут вам ще деякі інструкції та документи. *(Подає йому папери.)* Сідайте. Вибачте, капітане, та признаєте хіба самі, що поводилися ви...

Г а р ц і я. Якщо б я знав...

Д ж е н н і. Годі! Якщо б знали. Чудово! Чудово! Скажіть краще, капітане, за віщо ви його ненавидите!

Г а р ц і я. Ненавиджу?

Д ж е н н і. Не інакше, капітане, ненавидите його всією душею, і я певна, що якби ви не були капітаном, тільки звичайним моряком, ви ще сьогодні встромили б ніж у його серце. Ось бач, як заіскрилися ваші очі. Вам, капітане, важко бути нещирим.

Г а р ц і я. Якщо ви справді читали б з моїх очей, ви побачили б у них стільки кохання і болю, що не питалися б, чому ненавиджу. Тоді б ви все зрозуміли.

Д ж е н н і. Я вже зрозуміла.

Г а р ц і я. Тим краще. Це вам може не дозволить бути жорстокою. А жорстокою ви були, пані із синіми, як небо, очима. І я вас спитаю: за віщо? За те, що покохав вас, за те, що ваше ім'я моєю молитвою стало? Чи те вам веліло ранити найтяжче, вбивати презирством? Колись ви кинули в море свій капелюх на те, щоб я вам приніс його, як собака. Я це зробив, нас обступила

з реготом юрба, ви сміялися, сміявся і я, пані із синіми очима. Та ви не знали, що ту ніч капітан уперше, може, в житті плакав із жалю й сорому.

Д ж е н н і. За це я вже прохала, здається, у вас вибачення.

Г а р ц і я. Вибачення? Ви, пані, у мене вибачення? Чи ви гадаєте, що я вам пригадую це на те, щоб спонукати вас пожаліти мене?

Д ж е н н і. Признаюся, я тепер вас не зовсім розумію.

Г а р ц і я. На другу ніч «Циклоп» полине на схід, на далекий, палаючий схід, пані, і мені цікаво, чи буде мені чого вертати сюди, бо довше мучитися нема в мене сили, а забути ваші очі, чи можна взагалі їх забути?

Д ж е н н і. Це — кохання?

Г а р ц і я. Це весна моя, пані, весна, яка раз тільки в житті буває,— могутня, нестримна, тиха. Від неї мені не втекти, вона блукає за мною по всьому світі, моя рідна, жорстока весна.

Д ж е н н і. Ви й не тікайте від неї! Це буде куди краще, капітане, куди краще, повірте!

Г а р ц і я. Ви далі граєтеся зі мною, а я б, синьоока пані, життя за вас віддав.

Д ж е н н і. Життя? А не краще б було вам жити?

Г а р ц і я. Для вас — так, пані! Краще. Яке б життя не було — для вас краще жити.

Д ж е н н і *(тихцем)*. Жийте, капітане!

Г а р ц і я. Ви це щиро? З рукою на серці?

Д ж е н н і *(кладе йому руку на серце)*. З рукою на вашому серці.

Г а р ц і я. Джен... пані! Це щось сильніше за вас, за мене! Це те найкраще! *(Тихцем.)* Дивлюся у ваші очі й потопаю в синьому морі. Хвилі кладуться на вії, і шепчуть, і пісню співають — її не забути до смерті!

Д ж е н н і. Годі ж бо.

Г а р ц і я. Її не забути до смерті. *(Падає на коліна.)*

Д ж е н н і *(пестить пальцями його волосся)*. Так гаряче, так міцно покохали?

Г а р ц і я *(з пристрастю)*. В темну ніч, коли гаснуть далекі вогні, а океан зареве, залютує, я біжу на місток, назустріч скаженому вихрові, який роздуває груди й у них теж пісню будить, могутню пісню про вас, Дженні, про ваше кохання. А тоді крізь чорні поплутані хма-

ри я бачу зорі, зорі ваших божеських оченят! *(Обіймає її коліна.)* Пані синьоока!

Д ж е н н і. Які ви тепер гарні, гарні, як ще ніколи!

Г а р ц і я *(тихцем)*. Я ж зорі бачу.

Д ж е н н і *(тихцем)*. Ваше чоло гаряче, як вогонь. Ні, встаньте, пане Гарція!

Г а р ц і я *(цілує її коліна)*. Дженні, Дженні! Яке щастя!

Д ж е н н і. Капітане! Щасливі вже та й годі! Встаньте! Чуєте? Лишіть!

Капітан важко піднімається; мовчанка.

Тепер я переконалася...

Г а р ц і я. Переконалися?

Д ж е н н і. Що ви справжній іспанець. Ха-ха-ха! Ну, годі вам, не хмарте чола, воно у вас біле, погідне! Не хмарте чола, пане Гарція!

Г а р ц і я. Вам смішно?

Д ж е н н і. Не хмарте чола, пане Гарція! Всміхніться, капітане!

Г а р ц і я. Дженні, рідна моя.

Д ж е н н і. Ха-ха-ха! Всміхніться, капітане! Ви чули? Всміхніться!

Г а р ц і я *(тихцем)*. Це жахливе!

Д ж е н н і. Всміхніться, капітане! Не хочете? Ви вперті?

Гарція силкується всміхнутися.

Ха-ха-ха! Ну, доволі! Бачу, ви вмієте бути слухняні. Це й гарно, пане Гарція, хоч до сміху, відай, ви не сотворені. Гадаю, завтра вам це краще вдасться.

Г а р ц і я. Завтра...

Д ж е н н і. Напередодні вашого відплиття ми посміємося трохи.

Г а р ц і я. Ви досі мало сміялися?

Д ж е н н і. Посміємося разом, капітане! Приходьте ввечері, ожидатиму вас — з татусем. Мовчите? Як хочете. Та ось що забула вас попрохати. У вас на «Циклопі» не знайдеться праця ще для одного моряка?

Г а р ц і я. Знайдеться.

Д ж е н н і. Сьогодні зголоситься до вас людина, ви її прийміть! Вона лицем подібна на...

Г а р ц і я. Кого?

Дженні. На Оскара У...

Гарція. ...окерса, неправда?

Дженні. Авжеж! На мого брата!

Гарція. На вашого брата, тільки на вашого брата?

Дженні. Вам це дивно?

Гарція. Ні, зовсім ні, пані!

Дженні. Хоч би з людяних зглядів тільки не можна йому дати згинути. Мені його жаль, капітане, жаль змарнованої людини. Думаю, що під вашою кермою мій прибраний брат стане ще колись путящою людиною.

Гарція. «Циклоп» навантажений...

Дженні. Амуніцією, знаю.

Гарція. За вантаж — я відповідаю.

Дженні. Тому приймете його, капітане?

Гарція. Навіщо це?

Дженні. Приймете його, капітане! Це буде вам дарунок для мене.

Гарція. Для вас? Прийму його, пані!

Дженні. Ось так! Гарно, пане Гарція. А поки що, до побачення, до завтра. Сподіваюся, тоді хоч би крізь сльози будете сміятися.

Гарція. Хоч би крізь сльози до вас буду всміхатися.

Кінець першої дії

ДІЯ ДРУГА

Гостинна кімната в Уокерсів. Заставлений стіл. Великий стоячий годинник. Радіоапарат. Вечір. За столом сидять Сем Уокерс, Дженні та капітан Гарція.

Гарція *(хитаючись, встає із чарою шампану в руці)*. За...

Дженні. Ха-ха-ха-ха! Держіться струнко, капітане, держіться струнко!

Уокерс. Авжеж! Держіться, капітане.

Гарція. Це я, мабуть, вперше в житті.

Дженні. Що — впились?

Гарція. Ні, такий, що...

Уокерс. Від щастя теж, буває, п'яніють, мабуть, тому я ніколи не був як слід п'яний.

Гарція. Такий щасливий. Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!

Дженні. Браво, капітане, ви дотримали слова, браво! браво!

Уокерс. Ох, ніколи не був я як слід п'яний.

Дженні. Окрім сьогоднішнього вечора.

Уокерс. Сьогодні? Хіба не знаєш, Дженні? Мені не вільно навіть більше вина випити.

Дженні. Співчуваю з тобою, таточку! Та ви, капітане, не скінчили, здається, свого тосту.

Гарція. Не скінчив? Вибачте, вибачте, пані!

Дженні. Сумна це річ — нескінчений тост.

Гарція. Це я хотів за вас, пані, за ваше майбутнє, за ваше світле майбутнє.

Дженні приставляє свою чару.

Дженні *(тихцем)*. Лякаєтеся отрути?

Гарція. З ваших рук я випив би й отруту, пані! *(П'є.)*

Уокерс. Романтично!

Дженні, не випивши, сідає; Уокерс схвильований.

Це що, Дженні?

Дженні. Теж забагато випила. Не можу більше! Не можу! *(Підходить до вікна та відчиняє його.)*

Гарція здіймає із стіни шпагу.

Уокерс. А шпага навіщо?

Гарція. Вона докінчить тост. *(Капітан бере на вістря шпаги шампану і підносить її Дженні.)*

Уокерс. Це подобається мені, та вважайте, капітане, не пролийте ні краплі. Браво, браво, капітане!

Гарція *(простягає вино Дженні)*. Нескінчений тост, недоспівана пісня!

Дженні *(притьмом випиває вино і товче чару об долівку)*. Оце вам і доспівана пісня!

Уокерс. По-юнацьки!

Дженні сідає біля батька та горнеться до нього.

Дженні *(тихо)*. Татусю! Татусю!

Капітан вішає шпагу на стіні.

Уокерс. Розмріялася?

Дженні. Розмріялася, татусю!

Уокерс *(тихцем)*. Чудно і мені якось. Молоді вертають літа, велике море вертає. Так важко назавжди з ним розстатися. Не ти за ним — то воно заплаче за тобою.

Гарція. В місячну ніч, як вслухатися в тишу, з безодні чути наче дзвони. Десь у глибині, у вічній темряві б'є серце океанів. Із-під скель, із-під раф скам'янілих, райдужних гаїв виповзають юрбами мерці, тіні тих, яких покликало море. Тихо йдуть, гуртуються в лави, машерують уперед, усе вперед. Вони йдуть — серце б'є океанів, вони йдуть у далекий покинений світ. Хоч ідуть — не здіймається дно океану, хоч ідуть — усе глибше поринають у темряву. Там угорі небо, місяць і зорі, там угорі... Море спить у сяйві зір, а на ньому від краю до краю міріадами дзвінких перлин іскряться срібні сльози... Повертаються мерці... А десь у глибині, у вічній темряві, б'є серце океанів.

Мовчанка.

Уокерс. Чував її, стара вона — ця пісня. Її в нас співають наші шотландські рибалки.

Входить Том.

Том. Пане капітане, вас просять до телефону.

Гарція. Хто дзвонить?

Том. Військова команда порту. *(Виходить.)*

Гарція. Вибачте, панство! *(Виходить.)*

Уокерс. Десь у глибині, у вічній темряві, б'є серце океанів. Мрійник цей капітан. Таких моряків стрічав я небагато.

Дженні. Коли б тих мрійників більш у світі, тільки не таких, як він, але сильніших, сильніших за смерть.

Уокерс. Це, по-моєму, зайве. Ну, візьми хоч би капітана. Гарно він тебе кохає, це я бачу, та, мабуть, це кохання у нього тільки й існує, за це кохання, за тебе він, здається мені, усе б віддав, усе, що годен віддати. За останні роки він, мабуть, тільки про тебе й мріє. Тобі не жаль його, Дженні?

Дженні. Жаль? Може... І тому, бачиш, таточку, я досі не хочу йому відібрати цієї віри.

Входить Гарція.

Гарція. Нове.

Уокерс. Цікаво.

Гарція. Припоручено мені приспішити виїзд. «Циклоп» здійме якір у другій годині ночі.

Дженні. В другій годині.

Уокерс. Це, відай, з огляду на безпеку.

Гарція. Так, пане Уокерс! Мене саме повідомлено, що президія поліції має звістку, немов іззовні готовиться замах на «Циклопа».

Дженні. Невже ж?! Кажете, мають звістку?

Гарція. На мою думку, більш підозрівають. Казали теж перевести провірку складу залоги «Циклопа». Та будьте спокійні, пані, це зайве. Під моєю командою всі люди певні.

Уокерс. Гарні, чорт бери, часи! Таких ще в Англії, відай, не переживали. Починається боротьба не на жарти. Побачимо, хто переможе, ще побачимо. Капітане, бережіть «Циклоп»!

Дженні. І себе, себе, капітане!

Гарція. Спасибі, щире спасибі, пане! Спасибі за золоте серце.

Дженні. Ви ще не мали змоги пізнати цього серця.

Уокерс. А слід би вам пізнати, капітане. І ви б не розчарувалися, ну й я нічого не мав би проти цього...

Дженні. Проти чого?

Уокерс. Ну, проти... та ви ж самі знаєте... бог з вами!

Дженні. Ви чули?

Гарція. Чув, пані.

Дженні. І зрозуміли?

Гарція. Чи зрозумів як слід,— це залежатиме...

Дженні. Як від мене тільки... Ах, я й забула, саме тепер можна почути Піккаділлі-джаз. Вони незабаром кінчать. Дозволиш, таточку? *(Наставляє радіоапарат.)*

Чути притишені звуки наймоднішого фокстрота.

Уокерс. Ех, Дженні!

Дженні. Чи можна собі уявити, капітане, кращий джаз у світі? Британія ще може бути горда. Гм! Бачу, ви не дуже захоплені. Може...

Гарція. Ні, пані, грайтеся далі!

Дженні. І вам забавитися не завадило б. Тим паче... Хто знає, що кому завтра принесе. Хоч — маю надію — ми ще забавимося сьогодні.

Уокерс. Ваша воля — бавтеся, але мені вже годі. Втомився, та й сон бере. *(Дзвонить.)*

Дженні помагає йому встати.

Стережи вас бог, капітане! З дороги пересилайте постійно звістки. Радіоапарат у порядку?

Гарція. В повному, як і все інше, пане Уокерс.

Входить Том.

Уокерс *(подає йому руку)*. Прощавайте, дорогий капітане! І вірте — заздрю вам, старий моряк вам заздрить. До хуткого побачення, капітане! А ти, Дженні... ну що ж, годі! Прощайте, капітане!

Гарція. Добраніч! До хуткого побачення, пане Уокерс!

Том веде Уокерса.

Уокерс *(до Тома)*. Сьогодні той теж не показувався?

Том. Ні, пане, і, мабуть, не покажеться.

Уокерс. Коли б...

Виходять.

Дженні сідає, Гарція стає при вікні.

Дженні. Пане Гарція! Чого це ви так вдивилися в мене? Це докір?

Гарція. Ні, це молитва!

Дженні *(пауза)*. Ну, доволі! Ну — навіщо ж? Доволі, капітане! *(Встає.схвильована.)*

Джаз мовкне. Тихо.

А! — хочете співчуття *(Пауза.)* Чого ж ви мовчите?

Гарція. Ви мали забавитися. Дозвольте ж і мені забавитися — ну, хоч би у великого мовчазного.

Дженні. У великого — гарно ви бавитеся!

Гарція. Не краще за вас, правда, пані? *(Пауза.)* Хоч, нікуди правди діти, воно, відай, куди приємніше бавитися своєю жертвою.

Дженні. Це ви мали б бути жертвою? Ха...

Гарція. Не вдався сміх? Так, пані, іноді сміятися важче, ніж заплакати.

Дженні. Ваша правда, капітане! *(Пауза, тихо.)* З власним серцем боротися важко.

Гарція. Із серцем? Чим же я, пані, заслужив на таку ласку?

Дженні. Ну, хоч би тією вашою іронією, якої, до речі кажучи, не зовсім розумію. *(Закурює папіроску.)* Це з вашого боку, вибачте, доволі нечемно, та ще в хвилині розстання.

Гарція. А вас болить це розстання?

Дженні. Залишіть це поки що. Скажіть, будь ласка, невже ж ви справді вважаєте мене своїм демоном?

Гарція. Демоном? *(Пауза.)* Ну, що ж, це теж порода янголів.

Дженні. Гіркий дотеп. Утік кудись ваш недавній сміх.

Гарція. Я б міг його вернути, якщо б ще випив; на жаль,— на це не дозволяє служба.

Дженні. Ви досі вміли бути хоч би для мене веселі. *(Гасить папіроску.)*

Гарція. Сьогодні, вибачте, пані!

Дженні. Це тому, що прощаєтеся?

Гарція. І тому, що попрощався, навіки прощався.

Дженні. Не розумію.

Гарція. Останньої ночі перестало бити кохане, бідне серце.

Дженні. Мати?

Гарція. Сьогодні телеграму дістав з Гібралтара.

Дженні. Ми... я... нічого про те не знала.

Гарція. Не хотів вам псувати забави, пані!

Дженні. Ви залишилися самі?

Гарція. Лишилося море.

Дженні *(пауза)*. І більш нічого, нічого — тільки... море?

Гарція. Лишилися ще мрії.

Дженні. А якщо б ці мрії перестали ними бути?

Гарція. Як ви це?

Дженні. Ну, якби вони стали дійсністю?

Гарція. Це була б загарна дійсність.

Дженні. Могли б розчаруватися.

Гарція. У вас розчаруватися? Це неможливе.

Дженні. Невже ж неможливе?

Гарція. Заміцно покохав вас, пані, щоб міг розчаруватися.

Дженні. Навіть коли б я була вашим прокльоном?

Гарція. Навіть тоді.

Дженні. Можете бути горді, капітане, так кохати не кожний уміє.

Гарція. Не кож... Ви в цьому переконалися?

Дженні *(пауза)*. Ах, ви про те. Не мала нагоди, якщо... Та це пусте, краще сядьте тут біля мене! *(Сідає на софу, на долівку кладе кілька подушок.)* Гадаю, буде вам вигідно. Будь ласка.

Гарція сідає.

Що ж, вдоволені? *(Гладить його голову та горне до себе.)* Отак спокійно... тихо; забудьте про страждання, що вмерло, його не вернути. Життя не знає воскресіння, зате воно знає кохання, могутнє, животворне кохання. Як солодко, капітане, кохати.

Гарція. Ви кохаєте?

Дженні. Більш, ніж життя моє.

Гарція. Дженні.

Дженні. І знову ці очі, ці вічно сумні, вічно задумані очі.

Гарція. Дженні, скажіть...

Дженні. Не скажу нічого. *(Пауза.)* Зажмуріть очі. *(Тихо, із зажмуреними очима.)* За одну пісню серця, за одну, за єдину...

Гарція. Дженні, ваша рука тремтить!

Дженні. Зажмуріть очі, і хай вам сон присниться. *(Цілує його в чоло.)*

Гарція. Боже! Дженні! *(Цілує її по руках.)*

Дженні *(тихо)*. За одну, за єдину...

Гарція. Це правда? Дженні, Дженні! Це правда, боже милий!

Дженні. Капітане... дорогий... капітане... Лишіть — лишіть... *(Встає. Тихо в сторону.)* Яка мука! Капітане! *(Пауза.)* Підійдіть сюди ближче! Я не в силі, я більше не в силі! Ні! Адже ж це...

Гарція. Прегарне, це те — найкраще!

Дженні *(тихо)*. Найкраще.

Гарція. Перед очима метеликів рій, наче в сні, в божевільному, радісному сні, і десь у глибині б'є справді серце океанів. За цей вечір, за цих кілька слів хай здійсниться мрія ваших мрій. Море шумить, цілує ваші стопи, і душа сміється, як ще ніколи, Дженні! Чуєте, Дженні, душа, душа сміється. *(Падає навколішки.)* Дженні, і це по все, по все життя?

Дженні стоїть мовчки, опісля незамітно зісовує перстень з пальця, він падає на долівку. Довша мовчанка. Капітан тремтячою рукою підносить перстень. Дженні вкладає йому його на палець.

Дженні. Ви, здається, прагнули того? Ваша мрія здійснилася.

Гарція *(встає)*. Дженні, це не забава?

Дженні. Кінчіть, капітане! *(Простягає до нього руку.)*

Гарція накладає їй свій перстень.

Гарція. Тепер це вже не забава. *(Схоплює її в обійми.)* Не забава! *(Цілує її.)*

Дженні. Лишіть! Ну, лишіть же! *(Виковзується йому.)* Ми ж не востаннє бачимося! Не востаннє, капітане. *(Мовчанка.)*

Гарція *(тихо)*. А якщо востаннє?

Дженні. Будьте спокійні, вам нічого не станеться. А боїтеся чого-небудь?

Гарція. Тепер я нічого не боюся, тепер я кохаю, Дженні. Тепер я жити, жити, жити хочу. *(Пауза.)* Так, боюся одного — цього довгого, довгого розстання.

Дженні. Будьте спокійні, будьте спокійні, мій капітане, воно триватиме коротше, куди коротше, ніж гадаєте.

Гарція. До Шанхая — далека дорога.

Дженні. До Шанхая ви не допливете.

Гарція. Цебто?

Дженні. Повернете хутчій, ніж гадаєте.

Гарція. А «Циклоп»?

Дженні. Я ж сказала — «Циклоп» не допливе до Шанхая.

Гарція. Ви вірите, ви переконані в цьому?

Дженні. Я вірю у ваше кохання, Хуане.

Гарція. Дженні, я нічогісінько не розумію.

Дженні. Хуане, милий, дорогий Хуане!

Гарція. Вантаж мав би пропасти з волі змовників?

Дженні. Ні! З моєї власної. Бачите, капітане, кохання вимагає іноді пожертви.

Гарція. Дженні, вибачте, я тут нічого, нічого не розумію. Чи ж... Дозвольте ж — з власної вашої волі?

Дженні. Не інакше. *(Пауза.)* Ви ще не зрозуміли?

Гарція. Навіщо, Дженні, навіщо? *(Пауза.)* Це, даруйте, дивний, дивний жарт.

Дженні. Якщо хочете, нехай буде жарт, та маю надію, ви подбаєте, щоб цей жарт як слід удався. Ви знову не розумієте?

Гарція. Це навіщо, Дженні?

Дженні. Про те, вибачте, не довідаєтеся ніколи. Хай вам краще здається, що це моя забаганка, звичайна забаганка — і більше нічого. Так і вірте — більш нічого.

Гарція. І ви хочете, ви хочете, щоб...

Дженні. ...«Циклоп» у дорозі пірнув у безодню з вашої доброї волі, розуміється.

Гарція. Пані, не дивлячись ні на що, я цього не зроблю! *(Пауза.)* Я цього не можу зробити.

Дженні. Честь? Заспокойтеся, про це ніхто, крім нас, не знатиме.

Гарція. Я цього не зроблю!

Дженні. Почуття обов'язку? Його накладає на вас власник, а він саме перед вами.

Гарція *(пауза)*. Дженні, а честь британського горожанина, бувшого старшини?

Дженні. Цей ваш британський патріотизм зовсім щирий? Бо, бачите, якщо б такі симпатії до Британії були поширені у цілій Іспанії, то повірте, що британський уряд не вдоволився б Гібралтаром. Мовчите? *(Пауза. Тихо.)* Барометр падає. Одної з найближчих ночей «Циклоп» натрапить в імлі на скелю. На заздалегідь приготовлені човни всяде вся залога з капітаном на чолі, не виключаючи нікого, чуєте, нікого! За який тиждень обіймемося знову, і тоді вже море нас не розлучить.

Гарція *(пауза)*. Це робота того? Так чи ні?

Дженні. Це робота моя, і тому ви це зробите, неодмінно зробите.

Гарція. Боже! Це ж божевілля, Дженні!.. Ви тільки подумайте — цим зруйнуєте свого старого батька і себе. «Циклоп» — це майже ціле ваше майно!

Дженні. Мій батько вже небагато потребує, а на моє віно ще лишиться «Сирена» і «Босфор», капітане.

Гарція. Дженні, благаю вас, не вбивайте в мені цього, що найсвятіше, що найсвятіше, Дженні! Я досі міг кожному сміло споглянути у вічі, кожному. Не вбивайте найсвятішого, Дженні!

Дженні. У вас найсвятіше — це кохання, а хто ж його вбиває, капітане?

Гарція. Боже! Боже...

Д ж е н н і. Велике кохання вимагає пожертви, а соромитися її не слід. Хоч якщо ви вважаєте, що я не гідна її, а це можливе, дуже можливе, капітане, то лишіть і не дивіться в мій бік. Може, це буде краще для нас...

Г а р ц і я. Пані синьоока!

Д ж е н н і. Знов ці сумні, до болю сумні очі. В них сум, якого ніколи либонь не зцілуєш. *(Цілує його очі, потім падає у безсиллі на фотель.)*

Г а р ц і я. Дженні, ви хворі?

Д ж е н н і. Я тільки втомилася, іноді ми, навіть бавлячися, мучимося, важко мучимося.

Г а р ц і я. Ви маєте на очах сльози...

Д ж е н н і. Сльози, кажете? Це, мабуть, тому, що вже б'є дванадцята — година нашого розстання. Пливіть, капітане, куди вам сумління — серце каже! Широкий шлях перед вами, і коли навіть попливете у Шанхай, моя думка за вами полине.

Г а р ц і я *(довша пауза)*. «Циклоп» не допливе до Шанхая.

Дженні встає і падає йому в обійми.

Г а р ц і я *(пауза)*. Прощайте, Дженні! Хай це буде божевілля — та для вас і збожеволіти можна. Коли б мені не судилося повернути, не забувайте ніколи, Дженні, як кохав вас капітан Гарція.

Д ж е н н і. Ви повернете, Хуане, ви мусите вернутися. Не забувайте, що я вас чекаю, з тугою чекаю, капітане. *(Простягає йому руку.)* І за цю велич вашого кохання...

Г а р ц і я. Вистане один усміх уст ваших, пані. *(Цілує її руку. Тихо.)* Прощайте.

Д ж е н н і. Капітане, прощайте!..

Капітан виходить; Дженні падає у безсиллі на софу.

За одну пісню серця...

За хвилину встає, виглядає крізь вікно і на одну мить гасить світло; потім нервово походжає по кімнаті; згодом стягає перстень з пальця і вкладає в чару; чути легкий стукіт у двері. Дженні відчиняє їх, входить поволі О с к а р у новому моряцькому однострої.

О с к а р. Представитися маю честь. Джемс Дідл, помічник кухаря капітана «Циклопа», на правах юнги.

Дженні. Здоров будь, Оскаре! Тебе ніхто не помітив?

Оскар. Перед домом стрінув, здається, свого капітана, та він, мабуть, мене не помітив, темно було, а в мене не такі блискучі очі, як у нього. Гарні ж, Дженні, напрочуд гарні капітан має очі, либонь атропіною запускає. Та чого це він... *(Дивиться на стіл.)* Ах, розумію, прощалися. Що ж, прощання — гарний звичай. Містер Уокерс уже спить?

Дженні. Спить.

Оскар *(пауза)*. Ти сумна?

Дженні. Невесела, Оскаре.

Оскар. Не сумуй, Дженні, це зайве. Нам ціле життя радіти треба — не сьогоднішнім, то завтрашнім днем.

Дженні. А якщо це завтра не прийде, якщо воно тільки омана?

Оскар. Не прийде? Воно мусить прийти! Смішно! Воно мусить, мусить прийти, неодмінно прийде, Дженні.

Дженні. А якщо б не прийшло?

Оскар. Якщо б не прийшло? Ха-ха-ха! Ти краще спитай, Дженні, що було б, коли б завтра сонце не зійшло. Які ж ти чудні питання даєш іноді, такі самі, як кільканадцять років тому, коли питала, чому місяць до землі в гості не приходить. Ти завжди та сама, мала гарна дівчинка з дитячими синіми очима. Моє ти бобо, бобо русяве! *(Цілує її.)* Вип'ємо, Дженні, тут ще шампан.

Дженні. Ні, спасибі, Оскаре, я випила доволі, до самого дна.

Оскар *(наливає)*. До самого... Ніяк не можу збагнути. *(П'є.)* Цікаво! Цікаво, відколи це фабриканти шампану почали до вина персні мішати. *(Виймає з чари перстень.)* І справді, перстень, либонь чи не з брильянтом. «Дж» «Г». Ах, це ж тут капітан Гарція вечеряв. Невже ж він таким чином тобі освідчитися хотів? Не розумію. Може, забув, як гадаєш, Дженні! Та нічого, завтра йому до обіду перстень подам, буде, відай, більш задоволений, ніж із сьогоднішнього пудингу. *(Ховає.)*

Дженні. Оскаре, Оскаре! Лиши!

Оскар. Це що, Дженні?

Дженні. Це так. Хочеш, бери, візьми, дай йому... Візьми.

Оскар. Дженні, ти сьогодні справді незбагнута! *(Пауза.)* Дженні, між нами досі не було таємниць, не сміє їх бути й у цю останню ніч... *(Біля вікна обіймає її.)* Не сміє, не сміє, Дженні! *(Цілує її.)*

Дженні. Читай з очей моїх, у них знайдеш таємницю, велику таємницю кохання, і більш нічого, тільки кохання, Оскаре.

Оскар. Значить, я можу спокійно відійти.

Дженні. Ти не вмреш, Оскаре!

Оскар. Дженні!

Дженні. Ну, ні, я певна, я переконана, що ти зможеш врятуватися.

Оскар. Треба дивитися дійсності в очі, Дженні. Врятуватися я не зможу, хоч би й бажав. Перед експлозією [1] я б міг потайки залишити корабель. Човном далеко не запливеш, однаково зловлять — і тоді смерть з рук катів.

Дженні. А ця смерть справді тобі не страшна?

Оскар. Не страшна? Ні, не страшна — радісна, Дженні. Чи ж не гарно вмирати молодим, коли кров кипить, а серце по-вірлиному співає, вмирати за те, що покохав без краю, вмирати серед ночі, перед сходом сонця! Дженні! Я бачу, мене кохають, Дженні! Мене кохають — чи не гарно вмирати? Чи не гарно — Дженні?

Дженні. Ця жадоба смерті — це ж крик життя, божевільний крик життя тільки, Оскаре!

Оскар. Життя і смерть... Життя і смерть — це одно, Дженні, це одно. Смерть родить теж життя, вічне, всеобіймаюче життя. Чуєш, Дженні, як шумить море? Воно — життя шумить, непроглядне і гарне, як море, життя. Це спів наших душ, це радощі життя, радість смерті, це наші вогняні сльози любові й захвату без краю. *(Горне її до себе. Тихо.)* У сні й наяву, вдень і в темну ніч за мною подих крил, за мною шум мільйонів, в очах кривавосонячний шлях, шлях, з якого немає вороття.

Довша мовчанка, чути тихий плескіт хвиль.

Заплющ, заплющ оченята. *(Бере її в рамена.)* Ця ніч уже не верне ніколи. *(Цілує її.)*

Дженні. За одну, за єдину...

Кінець другої дії

---

[1] Вибухом *(франц.)*.— *Ред.*

Будуар Дженні. Ніч. Годинник вказує три чверті на другу. Радіоапарат. Море сильніше шумить. Лампа в помаранчовому абажурі.

На софі сидить Дженні в червоному пеньюарі, біля неї Оскар. Він цілує її руку. Довша мовчанка. Говорять притишеним голосом.

Оскар. Тремтиш...

Дженні. Вікно... Ні, лиши, хай шумить... *(Горнеться до нього.)* Хай шумить. Ніч, ніч...

Оскар. А в твоїх зіницях червоні вогники граються, ось погасли, ось знову загорілись, горять усе дужче й дужче, в них встає вже заграва.

Дженні. Милий, милий!

Оскар. Плачеш, Дженні?

Дженні. Вибач, милий, це тільки одна сльоза, одинока.

Оскар. Не плач, Дженні, бо мені не вільно плакати, навіть із щастя не вільно, поки не загуде буря — поки не попливуть кораблики. Не плач, Дженні.

Дженні. Одна вона.

Оскар. Кришталька!

Дженні. Одинока...

Оскар *(пошепки)*. Чуєш?

Дженні. Чайка.

Оскар. Чайка кричить серед ночі. Вже замовкла — це вона тільки спросоння.

Дженні. Сон їй приснився. І може, може, ця ніч теж тільки сон? У житті сниться так мало чудових снів.

Оскар. Стривай, Дженні, стривай! Прийде колись іще день, він буде кращий за сон. Тоді закричать чайки, спалахне сонце серед ночі, а людські серця — всі будуть як дзвони. Містами, селами, забутими шляхами піде всміхнений великий подорожній. Йому поклоняться хмаросяжні гори, його ноги цілуватиме море, йому пісню заспівають не соловейки, але орли, золочені сонцем орли. Прийде колись іще день.

Дженні. А нині?

Оскар. Нині треба боротися. Треба мати не серце, але дзвони... сталеві, розгойдані дзвони.

Дженні. Сталеві — оце так. Вірю, Оскаре, вірю, бо ж ти віриш.

Оскар. А коли мене не стане?

Дженні. Не знаю. Може, лишуся, як з корабля дим, що сиротою блукає над морем.

Оскар. Ні, Дженні, навпаки! Щойно після моєї смерті ти повіриш, як ще ніколи. Ти досі вірила в бога — тоді повіриш у людину.

Дженні. В неї я вже повірила, Оскаре, і тому покохала тебе, ти, дивне єство з тими сталево-жорсткими, вічно голодними, вічно жагучими очима. Давно віддала тобі душу, сьогодні тіло, хочеш, бери й життя моє, це буде для мене тільки насолода, адже ж я, хоч слаба, вмію теж кохати. Ти незабаром підеш — ми не побачимося ніколи, і тому молю тебе — скажи мені правду, щиру правду.

Оскар. Дженні, я ж...

Дженні. Знаю, знаю, ти з нічим не таївся переді мною, та на це ти не відповів і досі. А це болить, це болить, страшно болить, Оскаре.

Оскар. Питай...

Дженні. Твій шлях — і Дженні. Ти зрозумів?

Оскар. Мій шлях широкий...

Дженні. Коли б на цьому шляху ти стрінув перешкоду?

Оскар. Її для мене немає.

Дженні. А якби, вважаєш, я, русява дівчинка, яку ти так гаряче покохав, перегородила тобі дорогу, що б ти тоді зробив?

Оскар. Усміхнувся б, і тоді ми разом пішли б попліч.

Дженні. Геть жарти! Якщо б ти міг піти цим своїм шляхом тільки по моєму трупі, що б, що б ти тоді зробив?

Оскар *(пауза)*. Тоді — тоді я б тебе вбив.

Дженні. Ос...! Ха-ха-ха-ха! Оце тобі вдалося! Вби... вбив би! Славно, славно, славно — ха-ха-ха-ха! Не морщи чола, я не плачу, я сміюся, сміюся з душі усієї. Ха-ха-ха! Милий мій, милий! Поцілую, поцілую ще раз. Дженні твоя поцілує отак міцно-міцно-міцно. Ос-ка-ре! Ос-ка-ре!

Оскар *(пауза)*. Правді важко іноді поглянути у вічі та інколи непотрібно цього — непотрібно. Ми ж разом ішли досі, підем разом і в майбутньому. Не знаю, навіщо ти про те питала.

Д ж е н н і. Цікавість, звичайна цікавість, Оскаре. Та ти забудь про те, забуду і я, про те треба конче забути, інакше повірити — і збожеволіти можна. Твоє чоло гаряче, схили голову, спочинь, «Циклоп» відчалює в четвертій... у четвертій. Ще рівно дві години залишаються, дві довгі години. Вспокойся, засни, засни, Оскаре, на моєму серці востаннє. До прощання ще доволі часу. «Циклоп» відпливає в четвертій.

О с к а р. За хвилину мені вже пора. До пристані доволі далеко, та й не хочу всідати останній. За хвилину прощання без болю, без сліз, без розпуки — тихе, радісне прощання людей, які зрозуміли одне одного.

Д ж е н н і. Не все, не все можна зрозуміти, Оскаре. Я мала на думці таке велике, таке могутнє кохання...

О с к а р. Його не важко буде зрозуміти, поглянувши, Дженні, в твої очі.

Мовчанка.

Д ж е н н і *(дивиться на годинник)*. Оскаре! Як прийде час, я виведу тебе. Я тобі дала, здається, ключ від хвіртки? Дозволь мені його.

О с к а р. Ось він, Дженні.

Д ж е н н і *(ховає ключ, потім зачиняє вікно)*. Стає холодно, світанок незабаром. *(Схвильована, ходить по кімнаті. Пауза.)* А ти певний, що я тебе не годна скривдити?

О с к а р. Скривдити?

Д ж е н н і. Чи краще: що наші стежки ніколи не перехрестяться?

О с к а р. Наші? Ніколи, Дженні, ніколи.

Д ж е н н і. А може, все-таки колись?

О с к а р. Колись? «Циклоп» відпливе за дві години. *(Обіймає її.)*

Чути далекий гудок.

«Циклоп»!!! *(Виглядає вікном.)* Цієї ночі тільки «Циклоп» залишає порт. Та це ж — так — це «Циклоп».

Д ж е н н і. «Циклоп» відпливе за дві години, Оскаре. За дві години, не швидше.

Мовчанка.

О с к а р *(прислухається)*. Шш! Здіймають якір. Мабуть, потайки приспішать від'їзд. *(Хапає шапку.)* Прощай, Дженні!

Дженні. Ні, ні, куди це ти? Це не «Циклоп», клянуся, не «Циклоп». Ну, куди ж ти?! Оскаре, не кидай ще мене! Адже ж іще час, ще дві години, година. Ще хвилину, Оскаре, ми ж бачимося востаннє! Оскаре! Це не «Циклоп». *(Падає перед ним навколішки.)*

Оскар. Мені пора! Дженні, прощай!

Дженні. Не залишай мене, Оскаре! Це ж не «Циклоп», це ж не «Циклоп».

Оскар. Подай мені руку! Дженні, встань, подай мені руку!

Дженні. Оскаре, хлопчику! Пожалій, згадай про мене, згадай про все, що в тебе найсвятіше.

Оскар. Що найсвятіше? Дженні, прощай! Мене кличе саме те найсвятіше.

Дженні. А! Ось що! Це твоє найсвятіше. *(Встає та загороджує собою двері.)* Стривай же — стривай! Бачиш? На твоєму шляху твоя любка станула — нужденна, слаба, презирства гідна жінка. Не всміхнешся? Тут твій сміх не поможе.

Оскар *(пауза)*. Не поможуть і твої сльози, Дженні! Мені пора, Дженні! Ти чула? Мені пора!

Дженні *(тихо)*. Брате мій, любчику, брате...

Оскар. Мене теж брати кличуть. Брати жовтошкірі з косими очима. У них мозолисті руки, у них серця — розгойдані дзвони. Мене кличуть брати жовтошкірі! Пусти, пусти мене, Дженні!

Дженні. А про мене? Про мене забув? Про свій спомин — казав ти — спомин найкращий? Поки я жива — ти не вмреш, ти не вмреш. Даруй мені, Оскаре!

Чути другий гудок.

Оскар. Вдруге вже! Дженні, віддай сюди ключ, віддай ключ, ключ віддай мені, Дженні!

Дженні. Поки жива — не віддам!

Оскар підходить до вікна.

Вікном скочити хочеш? Дарма! Тоді не тільки крильця, а й ребра поломиш! Ха-ха-ха! Ти гадав, я для химери теж усе, усе, що найдорожче, найкраще — віддам. Ні! Нізащо, чуєш, нізащо! Сьогодні ми розстанемося, так, назавжди розстанемося, та ти не вмреш, «Циклоп» без тебе відпливе. Ти хотів врятувати кілька тисяч китайців,

дозволь же тебе одного мені врятувати. В мене, бачиш, скромніші вимоги. Правда, Оскаре? Ха-ха-ха!

Оскар. Дженні! Лишилося кілька хвилин, кілька хвилин! *(Пауза.)* Дженні, то це мало бути твоє кохання?

Дженні. Не тільки це, Оскаре! Знаю, так кохає тільки звичайна, пересічна жінка, неправда? Пересічна жінка! Ах! Ти силоміць хочеш? *(Кладе палець на гудзик дзвінка.)* Позір! Один твій крок, і задзвоню! Служба сьогодні не спить. Краще вже нидій у тюрмі!

Мовчанка. Оскар поволі виймає з кишені браунінг і цілить у Дженні.

Оскаре! Це, це ти, Оскаре? Ну що ж, стріляй! Цілй просто в серце, якщо не затремтить рука... Цілй! Ха-ха-ха! Таки тремтить? Тремтить?

Оскар. Дженні, пусти! Кохана моя, рідна моя — пусти!

Дженні. Ніколи!..

Оскар. Дженні! Це злочин! Дженні!

Дженні. Ні, ні, нізащо!

Оскар *(тихо)*. Ще одна, найдорожча...

Дженні. Ні, милий, ні!

Оскар стріляє.

Дженні. О! *(Швидко загортається в пеньюар.)* Ти не влучив, ти не влучив! Стріляй ще раз.

Чути третій гудок. Оскарові випадає браунінг з руки.

Дженні. Славно! Славно! Славно! «Циклоп» саме відчалив! Ха-ха-ха-ха! «Циклоп» покинув пристань. Які радощі, які радощі, Оскаре! *(Пауза.)* Серце б'ється, як ще не билося ніколи. *(Пауза.)* Оскаре, хочеш, іди, прощай, ось ключ! А «Циклоп»...

Оскар. Дженні, ти зрадила наше палке кохання.

Дженні. Зрадила? І воно вмре, це кохання?

Оскар. Воно повинно вмерти!

Дженні. Чи тому, що ти стрілив у мене, чи тому, що... Вибач, вибач, Оскаре, це тільки те кохання, те дивне кохання кермувало мною. Вибач, Оскаре! Я не могла тобі дозволити згинути, це було сильніше за мене.

Оскар. Дженні, моя бідна дівчинко! Ти гадала — врятуєш наше щастя, а мимохіть його зруйнувала.

Дженні. Бодай, не я сама, ми зруйнували його обоє. Може, колись, може, колись ти ще — та залишім це краще! Може, колись... *(Слухає.)* Хто це? Батько... він...

Входить Уокерс у шлафроку, Дженні в останню мить заслонює Оскара котарою [1].

Дженні. Таточку.

Уокерс. Не спиш, Дженні?

Дженні. Ні, якось не хочеться спати.

Уокерс. Весна. Гарні ночі. Я чув перед хвилиною щось наче вистріл у нашій хаті?

Дженні. Вистріл? Це тобі приснилося тільки, таточку.

Уокерс. Ні, я вже з годину не сплю. А може, таки причулося. Чомусь важко заснути, усе про «Циклоп» гадки в голову лізуть — та він уже, відай, поплив.

Дженні. Авжеж, перед хвилиною, таточку. Мій бідний таточку...

Уокерс. Ну, жаліти мене нема причини... Відтепер либонь нам заживеться краще, та, Дженні, може, одну партійку, спати і так не хочеться, шахи, здається, тут будуть.

Дженні. Вибач, ні, таточку, я вже таки втомлена, і ти приляж та візьми на сон порошок. Він у шухлядці нічної шафки у зеленій коробочці. Спи, татусю, спи, бідний, щоб міг мужньо стрінути ранок...

Уокерс. А гарні ранки настали, рідкість це у нас. Ти сьогодні не дивилася на барометр?

Дженні. Він падає. Завтра, здається, ранок буде не найкращий.

Уокерс. Погано! Ну! Добраніч тобі, Дженні. Завтра каву злагодь сама — вони не вміють її робити.

Дженні. Міцну?

Уокерс. Як хочеш, мені байдуже.

Дженні. Добраніч, добраніч, таточку!

Уокерс виходить. Оскар виходить із-за котари.

Оскар. Дженні, ти поблідла мов полотно.

Дженні. Це так серце б'ється, я його притримати хочу. Притримати хочу! Мм! як воно товчеться! Відчини вікно! Повітря!..

---

[1] Ширмою.— *Ред.*

Оскар. Дженні, що це? Дженні! *(Відчиняє вікно.)*

Дженні. Звичайно. Забагато пережила й відпочити пора. *(Стає при вікні.)* А! *(Пауза.)* Це, здається, світла з «Циклопа»?

Оскар. З «Циклопа».

Дженні. Незабаром порине за обрій, незабаром погаснуть світла, заграва встає. Прощай, «Циклопе», прощай, Оскаре! Відійди, забудь про мене, і хай тобі здається, що Уокерси не існували ніколи. *(Дає йому ключ.)*

Оскар *(пауза)*. Дженні, чи справді є щось, щось сильніше за нас?

Дженні. Ні, Оскаре, ти сильніший за все, ти сильніший за смерть. Не рівня я тобі, і тому — тому мені так скажено б'ється серце.

Оскар *(бере її в обійми)*. Дівчинко русява! Тебе не можна ненавидіти, тебе можна тільки кохати, безтямно, божевільно кохати. *(Цілує її.)* І тому, тому прощай, Дженні!

Крізь голосник радіо чути голос:

— Пані з синіми очима! Пані з синіми очима! Команда вся вже на човнах. Лишився я сам і останнє шлю тобі поздоровлення. Виходячи від вас, я стрінув людину, пізнав її у темряві і пізнав увесь біль розчарування, розпуки. В цю мить я — спокійний. Самітна машина ще працює, корабель пливе назустріч заграві та будьте спокійні. За малу хвилину трісне котел, а тоді — тоді в очах моїх скам'яніє подив для вас, пані. Так, пані синьоока, для вас не варто жити, для вас варто вмерти.

Оскар. Гарція!

Дженні. Оскаре, Оскаре,— це ж страшне, це ж...

З моря лунає відгомін експлозії.

Дженні. Хуане Гарція! Хуане Гарція! Хуане!..

Оскар. «Циклоп»!..

Дженні *(пауза)*. Ти зрозумів? Гарція дотримав слова...

Оскар *(після хвилини)*. Тепер розумію. Ти чудна, чудна, дівчинко Дженні! Твоя рука в крові! Дженні!

Дженні. Моя рука? *(Пауза.)* Вибач, милий, я перед тобою вперше, мабуть, і востаннє збрехала. Ти стрілив влучно. *(Довша пауза.)*

Оскар. Дженні, скажи — це неправда, це ж неправда, Дженні!..

Дженні. Ти стрілив влучно, інакше не могло бути, коли б твоя рука тоді затремтіла, ти б перестав бути собою, а я кохаю тебе тільки таким, яким звикла бачити змалку — з гарячим серцем, з очима переможця.

Оскар. Дженні, я в цю мить лікаря покличу.

Дженні. Не треба, запізно, дорогий. Ти ж бачиш, скільки тут крові, наче з підстреленої птахи. Ха-ха-ха! Дозволь! Тільки погляну. *(Підходить до вікна.)* Втихомирилося, і небо яснiє. Мабуть, все-таки буде погода. Тільки море наливається кров'ю. *(Закриває очі та відходить від вікна.)* Наче в ньому хтось згасив сонце. Усе в крові, і твоє обличчя, та це либонь мої очі тільки. Оскаре! Володій над собою. Хитання, розпука не для тебе. Ти ж іще недавно казав про радощі життя, радощі смерті. Дозволь і мені радісно вмерти, Оскаре, розплющ широко очі. *(Після хвилини.)* Оскаре! Я жити...

Падає без сил в його рамена. Він несе її на софу; сідає побіч та довго дивиться на неї непорушно.

Оскар. Дженні, дівчинко русява, не спи! Встає ранок, не спи! Встає ранок, Дженні...

Дженні *(тихцем)*. Попливуть кораб-ли-ки... *(Вмирає.)*

Кінець

Вероніка

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ НОЧІ НА ТРИ ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Фельдфебель Гавлік.

Веропіка,
його дружина.

Капітан Кораджі.

Жабка,
самохітник.

Вайда,
телефоніст.

Жовняри.

Діється в грудні 1914 року
на одному з причілків
у Карпатах.

ДІЯ ПЕРША

В землянці стіл з муніційних скриньок, на ньому дві пляшки та склянки, на стіні телефон. Капітан Коракджі у кепі та хутрі з піднесеним ковніром за столом: у куті бородатий телефоніст Вайда грає на усній гармоніці «Wien, du Stadt!» [1], капітан похитує іноді в такт головою.

Капітан. Чардаш!

Вайда переходить на чардаш; коли темп чардашу швидшає, капітан притьмом випиває склянку коньяку.

Буде! *(Подає Вайді пляшку.)*

Цей п'є й потім хоче сховати її до кишені; на рух капітанської руки ставить її назад на стіл. Вайда стоїть.

Чого ще...

Вайда. Ох, капітане...

Капітан. Знову це «ох»?! Знов це прокляте «ох»? *(Хватає Вайду за груди і до його чола прикладає револьвера.)* Ще раз, ще мені тільки раз, раз ще хай почую *(тихіше)*, тоді і зойкнути не встигнеш. Ви — ви, стерво тхірливе, воїни цісарські. Їстоньки хочеться?.. Холодно вам усім, холодно в пальчики та ушка? Ходіть, біжіть усі *(розхристує хутро)*, вас капітанські груди загріють!.. Мерзота, мерзота... *(Важко сідає.)*

Вайда довго стоїть непорушно.

(По хвилині, поволі.) Телефоніст Вайда обійде цього ж іще вечора всіх стрільців, від першого до останнього, і пошепки, оглядаючись, повідомить кожного зокрема, що за одно, за єдине «ох!» — смерть по короткій недузі. Телефоніст Вайда зрозумів?

Вайда. Зрозумів, пане капітане.

---

[1] Відню, ти місто! *(нім.)*.— *Ред.*

К а п і т а н. А тепер — обернись! кроком...

Дзвінок при телефоні.

(Капітан вириває слухавку з рук Вайди.) Так... так... є двадцять, сім, мабуть, смертельно, і поручник, поручник, теж... ні, ніяких... з бандажами? Слухаю! Може, все-таки йому вдасться пройти. Так... ні, харчів нема, нема, нема вже... на день, ні, що я... Годину тому затихли, закервавились... До останнього... ще два, що?! ще три дні, слухаю, пане полковнику, так і так небагато залишилося... більш мороз, пане полковнику... ні деревця, ні одного... Так, тільки, тільки... до останнього, пане полковнику, голошу — у мене муніції вже нема... муніції... пане полковнику. Ще два, ще три — пане полковнику... муні... *(Крутить з острахом телефонну ручку, потім кидає з люттю трубку.)*

Вайда підходить.

В а й д а. Сполука зірвана, пане капітане.

Пауза. Входить ф е л ь д ф е б е л ь Г а в л і к.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Пане капітане, голошу слухняно — поручник помер.

К а п і т а н. Адресу батьків його знаєте?

Ф е л ь д ф е б е л ь. Ні, на жаль, пане капітане. Знаю тільки, що йому двадцять три роки тільки що минуло.

К а п і т а н. Що таке?!

В а й д а *(з посмішкою, вклоняючись)*. Йому двадцять три роки тільки що минуло.

К а п і т а н. Телефоністе Вайда — марш! І — не забувати про мої слова...

В а й д а. О! Не забудемо, ніхто не забуде, пане капітане!.. Слухаю, йду вже. Там бодай воші не так гризтимуть! *(Виходить.)*

У свисті буревію чути кілька пострілів.

К а п і т а н. До ранку — мають час. Фельдфебелю, телефонічна сполука зірвана.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Нічого невідомо. Почалася завірюха, та й у всіх сливе відморожені ноги.

К а п і т а н. У вас теж?

Ф е л ь д ф е б е л ь. Приказуйте, піду.

К а п і т а н *(пауза)*. Муніції залишилося...

Ф е л ь д ф е б е л ь. По п'ять набоїв на чоловіка...

К а п і т а н. Будемо... боротися до останнього.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Ні, не будемо боротися, пане капітане.

К а п і т а н *(важко дише)*. Ви — смієте!..

Ф е л ь д ф е б е л ь. Ви — чуєте?

Вітер міцнішає. Пауза.

Ми б змогли ще побо336ротися, хоч би із життям — тільки...

К а п і т а н. Це значить...

Ф е л ь д ф е б е л ь. ...не забути за тих, яких вічний сон хилить, це значить на хвилину забути про безглуздий наказ... *(Пауза.)* Чекаю вашого наказу, пане сотнику.

К а п і т а н. Підіть і скажіть тим утомленим і сонним, що їх фельдфебель підляк і зрадник. Та ще не забудьте сказати, що його не покарано ще, бо в кожного тільки по п'ять набоїв, а фельдфебель поки що потрібний.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Тільки «поки що»?..

К а п і т а н. Авжеж, тільки — поки що і поки що вам завдаток. *(Добуває револьвера і зістрілює кепі з голови фельдфебеля.)*

Цей кепі підносить та оглядає.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Чому ви не цілили трохи нижче?

К а п і т а н. А це — було б краще?

Вбігає засніжений Ж а б к а.

К а п і т а н. Ти чого? Пострілу налякався?

Ф е л ь д ф е б е л ь. Це капітан стріляв.

К а п і т а н. Це капітан стріляв у фельдфебеля.

Пауза. Фельдфебель поволі виходить.

Ж а б к а. Пане капітане, голошу слухняно, до нас прийшов з полку санітар.

К а п і т а н. У таку ніч потрапив у цей чортовий кут санітар?

Ж а б к а. Це тільки бог міг зробити, пане сотнику. Я оперся об окіп, хотів здрімнутися, коли мене нечайно щось важке придавило. Це він, блукаючи вже кілька годин, поховзнувся та й у наш окіп попав, просто-таки на мої плечі. І молодий він, і очі блискучі, й усе це таке незвичайне.

К а п і т а н. Хай увійде сюди!

Ж а б к а. Слухаю, пане капітане, хоч не знаю, чи матиме силу, так втомився бідолаха. *(Виходить.)*

За хвилину приносять с а н і т а р а і його клунок.

Ж а б к а. Пане капітане, він зомлів.

К а п і т а н. Посади його сюди. А тепер геть!

Усі виходять. Капітан довше дивиться на обличчя санітара, опісля наливає йому в рот коньяку; санітар відчиняє очі та озирається поволі довкруги.

Вже очуняв? Позір!

Санітар з трудом підводиться із скрині.

С а н і т а р. Рядовик четвертої санітарної колони шостої дивізії голосить слухняно своє прибуття з наказу команди полку.

К а п і т а н. Полк дістав доповнення?

С а н і т а р. Від останнього бою — ні. Залишилася ледве половина мужви.

К а п і т а н. Муніції досить?

С а н і т а р. Муніції, здається, досить.

Пауза.

К а п і т а н. Яким робом дісталися сюди?

С а н і т а р. Сьогодні пополудні, як тільки почалася завірюха, я виповз із першої лінії та попрямував згодом угору річки. Під Довганем мене захопила ніч, і я почав блукати, та, на щастя, поховзнувся і покотився сюди.

К а п і т а н. Ворог вас не зауважив?

С а н і т а р. Ні, хоч на містку, що нижче водопаду, мало москалям у руки не попався...

К а п і т а н. Де? На містку, що нижче... *(Хватає мапу. Пауза.)* На містку. І це не були наші? Говоріть, ви певні цього?

С а н і т а р. Це були росіяни, пане капітане.

К а п і т а н. До всіх чортів, ви знаєте, що це значить? *(Підбігає до телефону, крутить ручку, та даремно. Нервово походжає по землянці, опісля підходить до виходу.)* Фельдфебелю Гавлік!

Ф е л ь д ф е б е л ь. На приказ, пане капітане.

К а п і т а н. Височина 934 в руках ворога.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Завтра і наших дев'ятсот опиниться в його руках.

Студентський квиток Я. Галана.

Обкладинка п'єси
Я. Галана «99%» (1931).

Капітан. Ніколи! Ви... ви... ніколи! Принаймні *(тихо)* — доки я житиму.

Санітар *(хитаючись, підходить до фельдфебеля).* Фельдфебель... Фельдфебель... *(Падає зомлілий до ніг фельдфебеля.)*

Фельдфебель похиляється над ним.

Капітан. Займіться хоч ним, хоробрий вояку. Я тим часом — остану на вашому місці! *(Виходить.)*

Фельдфебель. На приказ... *(Пригортає пляшку до уст санітара, згодом починає вдивлятися в його лице.)*

Входить, чухаючися, Вайда.

Вайда. Чудова ніч! У таку б ніч під периною спати. А цей — охляв — небога? *(Допиває капітанський коньяк.)*

Фельдфебель *(зриває кепі з голови санітара. Пауза.)* Вероніка... Ве-ро-ні-ка...

Вайда. Далебі — маркіт...

Фельдфебель. Вайда!!! Геть!

Вайда. Розумію. *(Бере клунок санітара.)* Розумію... *(Виходить.)*

Фельдфебель *(тихо).* Вероніко, це ти?..

Вона згодом відчиняє очі.

Ти?..

Вероніка. Дорку...

Фельдфебель цілує її, вона гладить його лице.

Таки знайшла, таки знайшла... шукала, думала — не знайду, самотність, Дорку, вбивала.

Фельдфебель. Самотність, Роню?..

Вероніка. Ванцьо, Дорку... Ванця нема...

Фельдфебель. Ванцьо... Ванцьо помер?!

Вероніка. Два місяці вже. Ти знаєш, я мусила їздити, лишала його з Анною, вона прогледіла, і він — упав з вікна простісінько на головку. Як мене викликали з депо, я прибігла і побачила — ні, я нічого не бачу, не хочу бачити, ні, ні, його, його більше, його!.. *(Пауза.)* Я не писала тобі про це, не писала, що кинула роботу, що втекла з хати, де було це вікно, де була кривава пляма під вікном. Пішла в сестри-жалібниці, від тієї жахливої самотності тікала до тебе, й усе-таки знайшла, й усе-таки знайшла. *(Цілує його.)* А ти, ти, Дорку, здоровий? *(Від-*

гортає його ковнір.) А светра все-таки не одягнув. На таку студінь, Дорчику!..

Фельдфебель. А Ванця нема...

Вітер дужчає.

Вероніка. Ну і що ж, що ж робити, Дорчику?

Пауза.

Фельдфебель. Вероніко, ти не повинна була сюди йти.

Вероніка. Не повинна — до тебе...

Пауза.

Фельдфебель. Що ж. Ми — поборемося ще. Ми поборемося ще... *(Горне її до себе.)*

Входить капітан, він поволі підходить до Вероніки та проводить рукою по її грудях.

Капітан. Жінка?

Фельдфебель. Моя дружина, пане капітане.

Капітан. Тим гірше для вас. А тепер — виходіть, пане фельдфебелю.

Фельдфебель. Вона...

Капітан. Ваша дружина. Так? Це я знаю, чув уже, та проте...

Фельдфебель. Не забувайте про це, капітане!..

Капітан. Йдіть до служби, фельдфебелю!

Вероніка. Пане капі...

Капітан. Рядовик енної санітарної колони — мовчатиме.

Пауза.

Фельдфебель. Вероніко!

Довша мовчанка, опісля швидко виходить. Пауза.

Капітан *(вказує їй на крісло)*. Ну, оповідайте!

Вероніка. Я сестра-жалібниця. Прагнула хоч раз іще стрінутися із чоловіком.

Капітан. Кохаєте його?

Пауза.

Вероніка. Принагідно довідалася, що він саме тут, дісталася до вашого полку, а сьогодні скористала з наго-

ди, коли спитали, хто знає дорогу сюди. Я збрехала і, як санітар, добрела-таки.

Капітан. Папери?

Вероніка передає їх йому.

Ви могли згинути.

Вероніка. На війні, капітане?

Капітан. Так його кохаєте? *(Гладить її коротко підстрижене волосся.)* А ви знаєте, що ми тут усі начеб у могилі вже?

Вероніка. Тут я не вмру сама.

Капітан. Розумію: вас мучила самотність.

Вероніка. П'ятнадцятого жовтня я втратила нашого хлопчика, в само полудне, в сонячне полудне...

Пауза.

Капітан. В нього були також чорні кучері...

Вероніка. Лискучі чорні кучері і такі ж, такі ж самі оченята.

Капітан. Як ваші, бідна Вероніко.

Вероніка. Це було жахливо.

Капітан. Колись, колись переживав я таке. Це була донечка, сім літ.

Вероніка. Йому і п'яти не було.

Капітан. Померла зараз по дружині — і ось уже десять літ я самотній серед ворожої юрби плащів завошивлених. *(Пауза; він далі гладить її голову.)* Та чого ж, чого ж, скажіть, усе сумувати. Там така заметіль, що й без спогадів щось важке налягає на душу. *(Наливає в склянки коньяку.)*

Вероніка. Спасибі, капітане.

Капітан. Тут мороз, запалити нема чим. Випийте, пані, за наш біль, за нашу... тугу.

Вероніка підносить склянку до уст, як входить Вайда. Пауза.

Вайда. Пане капітане, голошу слухняно: заснуло нових дев'ять.

Капітан. Ну що ж, хай сплять. *(Переводить погляд на Вероніку.)* В таку ніч ворог не піде в наступ.

Вайда. Вони заснули навіки.

Капітан. Ну, то й що ж, до ч... Зогріти їх маю? *(Пауза.)* Про мене,— загрійтесь хоч самі. *(Швидко знімає*

з себе хутро й кидає його Вайді.) Разом з фельдфебелем...

Вайда. Спасибі, пане капітане; не можемо скористати. Хай хвіст уже мерзне, аби голова, аби голова...

Капітан. Доволі, Вайдо!

Вайда. Ой, доволі, капітане.

Капітан. Хай танцюють — ви ж, Вайдо, музика.

Вайда. Слухаю, будемо всі танцювати, а я — я колись і на весіллях грав, чому ні, можу й на цьому заграти, коли б лиш вітер.

Капітан. Доволі, Вайдо!!!

Вайда добуває гармоніку, гріє її віддихом, дивиться то на Вероніку, то на капітана; згодом ховає її.

Вайда. Так, доволі. Хлопці танцювати схочуть. Ох, Вероніко! Який щасливий ваш чоловік, Вероніко! *(Виходить.)*

Вероніка. Капітане, ви дозвольте мені туди, до мого чоловіка.

Капітан. Фельдфебель повнить службу, Вероніко! А замерзнути — він швидко не замерзне, в нього так гаряче, сподіюся, б'є тепер серце. Пийте, Вероніко! *(Пауза.)* Пийте, Вероніко!

Вона п'є.

По-військовому, а так, усе випийте, Вероніко! *(Пауза.)* Ну, що ж? Зігрілися? *(Підіймає з долівки хутро й огортає її ним.)* Отак зогрієтеся ще краще. *(Намагається пригорнути її до себе.)*

Вероніка *(виривається йому з обіймів, добуває з кишені браунінг і цілить у нього)*. Ось що!

Капітан непорушно стоїть, потім в одну мить виривує їй браунінг з руки й ховає в кишеню.

Вероніка. А!

Капітан. А... так, Вероніко! Ви забули, що перед вами старшина.

Вероніка. Я не забула, що переді мною зголоднілий, а може, і здичілий жовняр.

Капітан. Може, здичілий, та не жовняр, а таки старшина, пані. *(Грається її браунінгом.)* Бороніть свою жіночу честь, Вероніко! *(Кладе його перед нею. Мовчанка; він знов загортає її в хутро.)* Ви, може, і вгадали,

що я здичавілий вояк; що ж — ми всі стали напівдикарями. Це я відчув. Щойно у вашій прияві, Вероніко.

Чути вривану гру гармоніки.

В е р о н і к а. А тільки з'явиться однострій, ви в цю мить про це забуваєте.

К а п і т а н. Так мусить бути, Вероніко.

В е р о н і к а. Мусить, мусить? І так ціле життя, капітане?

К а п і т а н. Ціле? Що ви? Хоч, так! ціле. Умерти теж — як не із золотим ковніром, то бодай з блискучими зірками на ньому.

В е р о н і к а. Понад усе ваші зірки! Понад усе, понад зорі!..

К а п і т а н. Ваші зорі далекі, непорушні, і чи холодні вони, чи гарячі — біс їх зна. Вони далекі від серця, вони — без краплинки крові. Так, Вероніко, вони без крові! *(Наливає.)* Пийте, Вероніко! *(У тремтячій руці стискає склянку.)* Якщо у вас кров така кипуча, як очі гарячі,— пийте, Вероніко! *(Встає.)* З буйним, жорстоким, диким капітаном — випийте, Вероніко! *(Пауза.)* Ну, то ж пробачте...

Вітер дужчає.

В е р о н і к а. П'ю, капітане! *(П'є.)*

К а п і т а н. Спасибі. Щире сердечне спасибі, невідома і така близька — Вероніко!.. *(Пауза.)* Вероніко...

В е р о н і к а. Вітер... боже мій, який вітер. *(Хилить голову на стіл.)*

Входить поволі ф е л ь д ф е б е л ь, він стоїть мовчки біля входу.

К а п і т а н. Ви хотіли...

Мовчанка. Згодом капітан підносить ковнір і виходить із землянки.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Вероніко, вже пізно.

В е р о н і к а. Я спати не хочу, Дорку.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Це добре, Роню. Сьогодні ніхто спати не повинен. І саме тому, щоб ніхто не вснув... Нас іще сорок залишилося, Вероніко...

В е р о н і к а. Знаю, що всіх чекає... про те, здається, згадував капітан.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Та не згадав про те, що в кожного сливе із цих сорока чекає теж якась Вероніка, а з нею, може, й Ванцьо, живий ще Ванцьо.

В е р о н і к а. Так, я це знаю.

Ф е л ь д ф е б е л ь.. То, може, не знаєш, що іноді одна людина, одна тупа людина...

В е р о н і к а. Розумію, ця людина...

Ф е л ь д ф е б е л ь. Це наш блискучий капітан, Вероніко!

Пауза.

В е р о н і к а. Він — тупий, на твою думку?

Ф е л ь д ф е б е л ь. Не знаю. Може, тупого я б так не зненавидів. Хоч — Вероніко...

Вероніка хвилину стоїть мовчки, згодом підходить до чоловіка та спирає голову на його грудях.

В е р о н і к а. Я — люблю тебе, Дорку мій.

Ф е л ь д ф е б е л ь *(здивовано)*. Роню!!!

В е р о н і к а. Я — люблю тебе... *(Ридає.)*

Ф е л ь д ф е б е л ь. Отак, капітан!..

Пауза.

В е р о н і к а. Так, тупий капітан.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Роню, ти вже не самітна.

В е р о н і к а. Так...

Ф е л ь д ф е б е л ь. Ти — відчула це вже?

В е р о н і к а. Так...

Ф е л ь д ф е б е л ь. Роню, наш Ванцьо...

В е р о н і к а. Мовчи. Я вже — не самітна. Я вже *(шепотом)* не самітна...

Ф е л ь д ф е б е л ь *(пауза)*. Слухай, Вероніко!

В е р о н і к а. Я вже... Я — слухаю.

Ф е л ь д ф е б е л ь. У тих сорока — вбили людину. Блиском своєї шаблюки капітан замінив їх у слухняних лягавих собак. Оце такі вони поки що герої великого безглуздя. Нас, старших, залишилося тільки двоє: капітан і я.

В е р о н і к а. І тому?

Ф е л ь д ф е б е л ь. Тому треба шаблюку сховати у піхву.

В е р о н і к а. Він цього не зробить.

Фельдфебель. І про це вспів тебе повідомити? Ну, та поки що — ми це зробимо, Вероніко!

Вероніка. Це значить...

Фельдфебель. Я мушу стати командантом компанії й вивести її із цієї домовини, байдуже куди,— хоч би до росіян.

Вероніка. Ти мусиш стати командантом? Ти мусиш жити... Так, так, ти... ти мусиш жити.

Фельдфебель. Вероніко! Якщо б ти цієї ночі тут загинула, я б... тоді вовком став карпатським, тоді б не лишилося мені нічого, тільки вовком вити й гризти до кості все, в чому бурлить кров, у чому грає ще серце. Так, Вероніко, я ненавиджу капітана!

Вероніка. А ті — теж?

Фельдфебель. Ті теж, та це тільки рабська лють. Вона не спалахне полум'ям, бодай не сьогодні й не завтра. Чуєш, як він покрикує? Його крик гірш за мороз їх коробить.

Вероніка. Його голос дужчий за вітер.

Фельдфебель. На такий голос і я пішов, та що сталося з Ванцьом, Вероніко?

Чути, як Вайда грає марш.

Вероніка. Так, це жахливе, це безглуздя.

Фельдфебель. Вероніко! Ти не підеш за Ванцьом; за нього, за тебе, за тих — хай заплатить один з тисячі.

Вероніка. Тоді?..

Фельдфебель *(вказує на стіл, на якому лежить браунінг)*. Боронитимеш честь свою, Вероніко! Та не забувай на хвилину — там чекають засуджені на смерть. Мій низький поклін тобі, Вероніко!

Вероніка. Дорку...

Фельдфебель. Наш низький поклін тобі, Вероніко!

Вероніка. Сорок люда і ти...

Входить Вайда.

Сорок люда...

Вайда. Тридцять і дев'ять, пані. Один і на капітанське «позір» — не подивиться. Машерувало нас тільки тридцять дев'ять, туди й назад, туди й назад здовж окопів. А попереду, попереду Вайда — полковий оркестр.

Ха-ха-ха-ха! Гавліку, фельдфебелю дорогий, так капітан, чого доброго, і сам з ними машерувати почне. Міцно він змерз, міцно тебе проклинає.

Фельдфебель. Це все?

Вайда. Гавліку, фельдфебелю дорогий, він мене до тебе з проханнячком вислав...

Фельдфебель. Іду. *(До Вероніки — віддає честь Вероніці.)* Тридцять дев'ять чекає... *(Виходить.)*

Вайда. Я пізнав вас, пані Вероніко! Так часто мені про вас оповідав фельдфебель, що так і стануля вкінці передо мною: чорні великі очі, густі брови над ними, тільки жаль ось, що вже кучерів немає, жаль що обтяли.

Вероніка. Чого вам?

Вайда. Кучерів ваших жаль мені, пані. Про них так часто згадував фельдфебель, ох, який бідний фельдфебель.

Вероніка. А це — чому?

Вайда. Бо не розкусив як слід капітана. Ось почекайте. Як собі пригадую, капітан ще ніколи не дарував провини. І тоді буде мені вас жаль, Вероніко.

Вероніка. У вас добре серце, тільки чи це поважно?

Вайда. Про це знатимуть у царстві небесному, хоч, хто його зна, чи капітан і там не має впливів...

Вероніка. Одним словом, ви хотіли сказати, що мого чоловіка чекає смерть. Це за віщо?

Вайда. Капітан людина музикальна, із слухом не гірш мого, пані, а ваш чоловік йому таке рубає, що, уявіть собі, наш капітан блідне. Це він називає бунтом і цього нікому не дарує, хіба мені за мої мистецькі нахили. І, хто його зна, може, якщо б мені вдалося розкусити його серце, я б знайшов там навіть дрібку любові до мене. Хто його зна?

Вероніка. Вас, здається, зовуть...

Вайда. Вайдою, божеська Вероніко!

Вероніка. Ото ж скажіть чоловікові, хай заспокоїться.

Вайда. Скажу!

Вероніка. Вероніка остане вірна до смерті! І йому, й — усім!

Вайда. Скажу!

Вероніка. Й оце все.

Входить капітан і міцно вдаряє Вайду в плечі канчуком. Вайда кидається до дверей та шкірить до нього зуби

Вайда. Скажу! Пробі! Усім скажу! *(Вибігає.)*

Вероніка. От так! От так дисципліна...

Капітан. От так — свята дисципліна. Він що — вживав заходів?

Вероніка. Ха-ха-ха! Ось чому дисципліна! Ні, капітане, такий настирливий не був ваш рядовик!

Капітан. Я вас чим-небудь образив?

Вероніка. Навпаки, ви були досі джентльменом, капітане.

Капітан. А якщо б я ним перестав бути...

Вероніка. Супроти кого?

Капітан. Супроти вас, Вероніко!

Вероніка. Це б мене не здивувало!

Капітан. Чи тому, що я не рядовик?

Чути гармоніку — маршу.

Ха-ха-ха! Ось як ваші рядовики машерують! Чуєте, з якою гідністю, в якому чудовому порядку втікають перед смертю? Оце вони, наші безіменні геройчики...

Вероніка. Я вам заздрю...

Капітан. Справді?

Вероніка. Цієї самопевності,— хоч яка вона смішна!

Капітан *(схоплюється з місця)*. Я цього ще не чув від нікого!.. *(Пауза; капітан хилить перед нею голову.)* Вам вільно бути сміливою, пані.

Вероніка. Чому ж уже не Вероніка?

Капітан. Не хочу користуватися цим іменем у цю мить...

Вероніка. Дороге стало вже? Можу вам признати, ви деколи вмієте володіти над своїми почуттями...

Капітан. Можливо, хоч... недовго...

Вероніка. Вероніко!..

Капітан. Хоч недовго, Вероніко!

Пауза. Вероніка непомітно ховає браунінг із столу в кишеню. Капітан притьмом обіймає її та цілує; вона добуває браунінг, прикладає дуло до плечей капітана і помалу пускає браунінг на долівку.

На першому плані бруствер, далі окоп. Стоїть Гавлік, біля нього з похнюпленою головою Жабка; його підтримує Вайда. Здовж окопу проходять жовняри, туди й назад, туди й назад гусаком. З-поза хмар виглядає іноді місяць. Говорять усі тихцем.

Жабка. Вайдо...

Вайда. Ну?

Жабка. У правій кишені записник.

Вайда. Тут?

Жабка. Ні — на грудях. Цей. Там адреса матері. Якщо б... напиши: на полі слави...

Вайда. Поклав свою дурну голову. Знаю. Однорічний, можна вас?

Однорічний підходить.

Поведіть його в капітанську землянку, може, там хоч трохи відігріється.

Однорічний. Капітанська землянка відсередини зачинена.

Вайда *(відштовхує Жабку)*. Йди в гурт! *(Підходить до Гавліка.)*

Вайда. Гавліку!

Фельдфебель. Тихше, Вайдо!..

Вайда. Фельдфебелю, ну що ж, фельдфебелю?

Фельдфебель. Чекаю...

Вайда. Смерті?

Фельдфебель. Може й так. Мовчи, Вайдо!

Вайда. Мовчу, хоч... Мовчу, фельдфебелю... *(Пауза.)* Фельдфебелю, вона, Вероніка,— там?

Фельдфебель. Там.

Вайда. Вона...

Фельдфебель. Що?

Вайда. Нічого... Гарні має очі.

Фельдфебель. Вайд... *(Пригортає його до себе.)*

Вайда. Фельдфебелю, хай уже... хоч вона...

Фельдфебель. Чому, Вайдо, чому?

Пауза.

Вайда. Не знаю...

Фельдфебель. Я зрозумів, Вайдо.

Вайда. Може, це все-таки не так.

Фельдфебель. Вайдо! До неї ще помолимось — усі тридцять вісім. Віриш, Вайдо? Усі тридцять вісім!

Вайда. Поки що, здається, капітан молиться.

Пауза.

Фельдфебель. Це — перед смертю, Вайдо.

Вайда. Фельдфебелю!

Фельдфебель *(тихо)*. Слухай, Вайдо!

Вайда. Я теж зрозумів...

Фельдфебель. Тож слухай, Вайдо!

Пауза.

Вайда *(тихо)*. Вероніко.

Фельдфебель. Проклятий вітер!

Вайда. Я чую все, фельдфебелю. Чую, як б'є твоє серце, чую всі тридцять вісім сердець.

Фельдфебель. Тихо!..

Вайда. Це твоє серце, фельдфебелю.

Пауза. За ними з'являється капітан.

Фельдфебель. Вероніка...

Капітан. Вснула, фельдфебелю.

Вайда. Ах, чорт!..

Капітан одним ударом кулака валить Вайду на сніг. Вайда тяжко підводиться та мовчки приєднується до гурту.

Капітан. Не тривожтеся, фельдфебелю. Спить вона зовсім спокійно.

Фельдфебель. Вероніка!

Капітан. Душа, як сльоза, чиста. Завдяки їй я переконався, що перед смертю на морозі таки сняться пречудові сни. Як гадаєте, фельдфебелю, будемо вмирати?

Фельдфебель. Так, думаю, неодмінно!.. Ми обидва — неодмінно.

Капітан. Тихше. Вероніка заснула, фельдфебелю. *(Пауза.)* Заспокоїлися?

Фельдфебель. Заспокоївся. *(Поволі здіймає кепі.)* Мій... наш поклін тобі, Вероніко.

Вітер розбурхує його волосся.

Капітан. Не винуйте її. Тим більше, що це теж війна була, тим більше, що... я теж отут *(вдаряється в груди)* маю право... Вона ж, Вероніка *(хмара пролітає, місяць в лице капітанові)* як світло... Фельдфебелю!

Фельдфебель. Чого ще?

Капітан. Ну — більш нічого. Вишлете негайно вістунів до полку за підмогою, або хай хоч муніцію пришлють, та ще цієї ночі, довше чекати нема змоги. Знову збираються хмари, буде, може, легше пройти. Якщо дійдуть до мети, хай перекажуть від мене,— свій обов'язок я сповняв до кінця. Ви чуєте, фельдфебелю?

Фельдфебель. На цей раз — свій — сповню до кінця.

Капітан. Аби тихо, аби тільки спокійно... Веронівка спить, фельдфебелю. *(Швидко відходить у напрямку землянки.)*

Гавлік стоїть хвилину — не ворушиться, згодом підіймає кепі й вибігає на середину кону.

Фельдфебель. Компанія — збірка! Компанія — до мене!!!

Чути кілька пострілів і свист куль, жовняри оточують Гавліка, він звернений лицем до видців.

(Придавленим голосом.) Слухайте, жовнярики, слухайте!..

Вайда *(пропихається наперед)*. Усі тридцять вісім — слухаємо.

1-й голос. Тридцять сім!

2-й голос. Тридцять шість!

3-й голос. П'ять.

Пауза.

Вайда. Усі тридцять п'ять — слухаємо.

Тінь від хмари миттю пробігає по них.

Фельдфебель. Жовнярики. Йде нова хмара, новий вітер іде на нас із верхів! Чуєте, жовнярики?

Хор. Чуємо!..

Фельдфебель. Як розпучливо б'ються наші серця, як мовкне кров у жилах, як іде, повзе до нас біле, неминуче — чуєте, жовнярики?

Хор *(тихіше)*. Чуємо...

Фельдфебель. Через гору, через сто гір, через ріку, через сто рік тихий плач матерів, жінок і дітей — чуєте, жовнярики?

Хор *(ще тихіше)*. Чуємо...

Вайда ледве чутно виводить на гармоніці кілька акордів. Вітер міцнішає.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Діждатися сонця, діждатися днів весняних — річок голосних, шумів лісових не хочете, жовнярики?

Х о р *(тихо)*. Хочемо...

Ф е л ь д ф е б е л ь. Повернути туди, до землі, до фабрик, до рідні, до своїх, до таких дорогих,— не хочете, жовнярики?

Х о р *(голосніше)*. Хочемо!..

Ф е л ь д ф е б е л ь. Багнетом — у білий сніг, а серцем — у цілий світ — не хочете, жовнярики?..

Пауза.

Х о р *(голосно)*. Хочемо!!!

В а й д а *(захоплено)*. До чорта!..

Х о р. Хочемо!!!

З російського боку постріли й свист кількох куль; одна з них зриває з Гавлікового кепі, що він його тримає високо в руці, кокарду. Вайда миттю підіймає її.

В а й д а. Ач! Ач, камрати? Franz Josef der Erste — kaputt, Franz Josef der Erste — requiem!.. [1] Ха-ха-ха-ха!

Жовняри одночасно повертають обличчя в бік капітанської землянки, та, згорбившись, відходять поволі від Гавліка. Вайда, що сміючись, підводить гармоніку до уст, спиняється здивований та похнюплює голову. Гавлік цього всього начеб не помітив.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Свистять жовнярські кулі, летять у груди жовнярські і плачуть, як плачуть душі жовнярські, що між жовнярськими могилками блукають. А де спочив, де приліг — там тобі й могилка.

Х о р *(тихо)*. Де спочив, де приліг — там тобі й могилка.

Хмара лягає на них — темрява. Падають сніжинки.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Ростуть ліси хрестові, цвітуть кістками луки, смерть іде, смерть сувора, жовнярська.

Х о р. Смерть іде, смерть сувора, жовнярська.

Жовняри скупчуються біля Гавліка. Вітер. Знімається хуртовина.

---

[1] Франц Йосиф I помер, Францу Йосифу I — заупокійну *(нім.)*.— *Ред.*

Ф е л ь д ф е б е л ь. День і ніч... Простуй! Руш! Стій! Позір! Готов! Змір! Стріль! Вмирай! День і ніч!.. А за що? А про що? Превелике терпіння жовнярське.

Х о р. А за що? А про що... Превелике терпіння жовнярське...

Ф е л ь д ф е б е л ь. Блистять ковніри офіцерськії, дзвенить золото закервавлене, ллється вино водограями — лютий гнів їсть жовнярськеє серце.

Х о р. Лютий гнів їсть жовнярськеє серце.

Ф е л ь д ф е б е л ь. З кривавих наших днів, з жовнярських наших снів зродив наш біль і гнів новий жовнярський спів:

Багнетом — у білий сніг!
А серцем — у цілий світ!!!

Х о р.

Багнетом — у білий сніг!
А серцем — у цілий світ!!!

З'являється к а п і т а н.

В а й д а. Ах, чорт!..

К а п і т а н. Геть! Блазню! *(Йде до Гавліка.)*

Їх обох оточують півколом жовняри. Вайда на боці.

Фельдфебелю!

Фельдфебель зриває з ковніра свої зірки й кидає йому під ноги.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Нема фельдфебеля, ще... капітане! Що ж, не обурилися? Це бунт, це бунт, капітане!

К а п і т а н. Вістунів у полк відправили?

В а й д а *(здіймає шапку, покірно)*. Вибачайте, забули, пресвітлий капітане.

Несміливий сміх серед жовнярів.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Я сказав — це бунт, капітане.

В а й д а. І це зовсім зрозуміле, пресвітлий капітане. Досі стріляли в тих ото дітиськ бородатих, а тепер для відміни у зірки. Це ж таке просте, капітане.

Сміх серед жовнярів.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Так, це таке просте, капітане, як ціле ваше життя. Зрозумійте, вам надокучило ні за що убивати і вмирати.

К а п і т а н. Тоді — що?

Ф е л ь д ф е б е л ь. Тоді — покидаємо позиції та йдемо...

К а п і т а н. Куди?

Ф е л ь д ф е б е л ь *(вказує в бік російських позицій).* Хоч би — туди!

Пауза. З-поза виступу виглядає В е р о н і к а.

Капітане! Для нас війна закінчилася сьогодні, на годину — на дві перед білою смертю. Ми кажем: досить! капітане.

К а п і т а н. Досить! Негайно відправите вістунів до полку.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Підете самі, капітане, або й не самі... Побачимо ще...

К а п і т а н. Ви арештовані, Гавліку!

В а й д а. Ну, й хто тоді блазень? Ха-ха-ха-ха! *(Грає на гармоніці польку.)* Полька, хлопці! Позір. Полька! Можу вас прохати, капітане? Не відмовляєтеся, пресвітлий, нам усім нічого зараз більше не залишається, тільки танцювати до упаду! Ану, хлопці, ану, пресвітлий. Не хочете польки? Тоді блакитного мазура!

Чути вистріли.

Ну, ведмеді! Скоро світанок, незадовго сон. Блакитного мазура! *(Грає.)*

Гавлік зупиняє його.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Стій, Вайдо. В імені компанії, в імені тридцяти п'ятьох.

Г о л о с и. Чотирьох!

Ф е л ь д ф е б е л ь. ...обдурюваних, закликаю вас, oддайте зброю.

К а п і т а н. В імені компанії?..

Х о р . Так!!!

Знов вистріли й кулі.

Ф е л ь д ф е б е л ь. В імені компанії!

К а п і т а н. Жовняри!

Х о р. Досить!

К а п і т а н. Завтра дістанемо підмогу.

В а й д а. А далі що?

Х о р. А далі?!

Ф е л ь д ф е б е л ь. Далі кров і стерво жовнярське.

В а й д а. Як пси!

Х о р. Як пси! Досить!

К а п і т а н. Завтра...

Г о л о с. Завтра — ми завтра пожити ще хочемо.

К а п і т а н. Як пси!..

Виймає револьвера, це саме робить Гавлік; під дуло капітанського револьвера підбігає Вайда.

В а й д а. Маєш шість куль, капітане. *(Розхристує плащ.)* Стріляй у моє серце, пресвітлий!..

Капітан опускає поволі руку. Вайда штовхає його в груди.

О-ах, пресвітлий!.. *(Регочучись, відходить.)*

Х о р *(регіт)*.

К а п і т а н. В імені...

Х о р. Чиєму?

К а п і т а н. Його...

Х о р. Доволі!

К а п і т а н. Цісарсько-королівської величності.

Вайда грає на гармоніці «Боже, будь покровитель».

Х о р *(регіт)*.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Віддайте зброю!

К а п і т а н. Приказую вам стануть на свої місця!

Ф е л ь д ф е б е л ь. В імені компанії приказую вам востаннє скласти зброю.

Хуртовина міцнішає; жовніри горбляться й горнуться до себе.

Ваша відповідь.

К а п і т а н. Її не буде вам ніколи!

Ф е л ь д ф е б е л ь *(зводить на нього револьвер)*. Число до трьох!

К а п і т а н. Чекаю!

Х о р *(тихо)*. Зимно нам!

Ф е л ь д ф е б е л ь. Раз!

Капітан начеб на команду здіймає поволі револьвера до своєї скроні.

Х о р *(тихіше)*. Кров застигає.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Два!

Х о р *(ще тихіше)*. Серце завмирає...

Ф е л ь д ф е б е л ь. Три!

Вероніка прибігає й заслоняє собою капітана.

Вероніка. Годі! Не треба! Годі!..

Гавлік опускає голову. Пауза.

Фельдфебель. Мій... наш поклін тобі, Вероніко!

Хор *(тихо)*. Вер-ро-ніко!..

Вероніка. Вам усім кажу... вам усім кажу... годі, братики, годі!..

Вайда. Ось як! Ну й славно, капітане.

Хор. Вероніко!.. Вероніко!.. Вероніко!..

Вероніка. Йому, як і вам, теж зараз смерть у вічі сміється. Тепер він, братики, ваш брат!

Вайда. Ха-ха! Брат... брат... Не кат, а — брат...

Пауза.

Фельдфебель. Подякуйте, капітане, цій жінці і йдіть з нею... при грудях... на всі чотири сторони світу. Йдіть і щоб не стрінулися ніколи ні з одним з нас; ми залишимо на вас, капітане, по одній кулі, хоч би й під серцем, а залишимо. Йдіть геть, щоб не зустрінулися ніколи.

Капітан. Інакше...

Хор *(тихо)*. По одній кулі.

Жовняри наближаються на один крок.

Вероніка. Йдіть, капітане!..

Капітан. Ти теж?.. *(Тихо.)* Ні, ні, Вероніко!

Хор. По одній кулі...

Жовняри наближуються ще на один крок із зверненими до капітана крісами.

Вероніка. Йдіть, капітане, я за вами піду.

Фельдфебель *(обіймає Вайду; тихо)*. Попрощаємо, Вайдо, Вероніку...

Вайда. Брат... Брат...

Капітан з-поза рамена Вероніки стріляє в Гавліка.

Фельдфебель *(хитаючись)*. Попрощаємо, Вайдо, Вероніку... *(Падає.)*

Вероніка підбігає до нього. Жовняри наче скам'яніли.

Вайда. Бр-рат!..

Ф е л ь д ф е б е л ь. Попрощаємо, Вайдо... Жовнярики.. Товариші... Камрати бойовії!

Жовняри наближуються до нього.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Підемо усі разом по широкому світі...

Х о р. Усі, усі разом підемо.

Вероніка голосно ридає.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Через фронти всі, попри бліндажі і траншеї.

Х о р. Усі, усі разом підемо.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Буде марево в півнеба — ваш прапор.

Х о р. Буде марево — прапор.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Капітанів всіх під кулі, капітанам — чорний день!..

Х о р. Капітанам — чорний день!..

З капітанської руки випадає револьвер. Пауза.

Ф е л ь д ф е б е л ь. Якщо діждетеся ще ранку, на білих снігах хай червоний прапорець із крові моєї замає. Тоді руку простягніть за окопи, і, може, тоді білі гори під небом синім червоним маком зацвітуть. Прощайте, камрати бойові.

В а й д а *(здіймає кепі)*. Нас тридцять чотири — поклін тобі принесемо.

Всі жовняри кланяються.

Поклін, привіт останній.

Ф е л ь д ф е б е л ь. І здоровте від мене всіх, здоровте Вероніку, колишню кондукторку трамваїв, доньку робітничу, здоровте Вероніку колишню, що зрадою робітничого серця не заплямила. Здоровте від мене й Вероніку... *(Вмирає.)*

Капітан відходить до своєї землянки. Падає густий сніг.

В а й д а. За нас усіх, за діти наші геройську душу положив.

Жовняри схиляють додолу голови, Вероніка горнеться до грудей убитого.

Для нас, товаришів своїх,— життя і щастя не жалів.

Жовпяри ще нижче схиляють голови.

В жовнярських душах залишив великий біль, великий гнів!..

Всі, що стояли навколішках, разом підводяться із землі та звертають зір у бік капітанської землянки.

Вероніка *(підводиться)*. Жовняри, слухайте! Вероніка я, вдова по фельдфебелі молодому, донька робітнича, що зрадою робітниче заплямила серце. На пальцях у мене кров, що струмочком з геройських грудей витікає. За кров оцю можна тільки кров'ю заплатити. За кров оцю я тільки кров'ю заплачу, мовчати *(тихо)* серцю накажу. *(Пауза.)* У цю ніч за все заплачу, за зраду свою, за полум'яну душу його.

Вайда. Жийте в спокої, Вероніко.

Вероніка. Ні! Нема, Вайдо, більше спокою. Є ураган у душах, є море ненависті й любові у серцях. Жовнярики!

Зпову починається буревій.

(Вероніка вибігає на окоп.) Ганьбу змажу свою, його кров у крові затоплю, буревієм вий, зненависте, в моїх грудях. А поки що в ніч піду, дороги вам шукати, щоб спасли свої душі, щоб зненависть свою по широкому світі понесли. Тим часом піджидайте мене! Чує душа моя, що поверну ще до вас, жовнярики, поверну... *(Щезає.)*

Вайда. Верни, Вероніко!

Пауза.

Хор *(тихо)*. Верни, Вероніко, верни...

ДІЯ ТРЕТЯ

Там же. Жовняри стоять непорушно лицем до глядачів, оперті обіруч на вбиті багнетом у сніг кріси. Вайди ні Жабки між ними немає. Входить капітан та стає лицем до глядачів. Густий сніг.

Капітан *(по хвилині)*. Однорічний Хміль! *(Пауза.)* Прокляте зимно! Коли б тільки ця ніч минула,

все-таки щось ранок принесе. Цими днями починається наш наступ на цілому фронті. А тоді — весну зустрічатимемо вдома. Теплу весну в сонячних хатах. Коли б уже раз... Важке це життя. У ньому іноді про все забудеш, про присягу навіть. І тому саме треба іноді й про все забути, навіть про зламану присягу. Чуєте? Навіть про... *(мовчанка)* присягу зламану. *(Мовчанка.)* Жовняри! Я, армія про це вам не забуде. Треба боротися, жовняри, і дожидати підмоги, інакше смерть нам усім або холодний сибірський край, з якого немає вороття. Ви це зрозуміли? Однорічний Хміль! *(Мовчанка. Звертається з гнівом у бік жовнярів.)* Вас капітан до послуху взиває! Хто зрадник — виходь! Компанія — позір!!!

Жовняри й не порушились. Справа чути далеку гармоніку; вони в одну мить повертаються обличчям у той бік.

Хор. Вайдо! Сюди, Вайдо, до нас!

За хвилину з'являється Вайда. Втомлений, він іде хитаючися по кону, затримується та наче шукає когось очима серед жовнярів. Ті поволі знову клонять голови на груди.

Вайда. Жабка! Жабка не вернув? *(Мовчанка.)* Нас тридцять і три без Жабки, без Вероніки... З душі усієї, з грудей цілих кричав-накликував, не обізвався ніхто, ні кулі, ні — Вероніка... *(Довша мовчанка.)* Її сліди вже замело.

Один жовняр падає на сніг. Вайда підходить і підіймає його.

Вайда. У землянку б його, в капітанську.

Капітан. Землянку мою — вже снігом замело.

Вайда. Ах, і ви тут! *(Підходить до нього ближче. Пауза.)* Жовнярики!..

Хор. Зимно нам...

Вайда. Жовнярики!..

Хор. Кров застигає...

Вайда. Жовнярики!..

Хор. Серце завмирає...

Вайда. А все-таки, а все-таки... Хай співає гармоніка, камрати! Якщо справді на нас доля завзялася, то остає хіба тільки жбурнути їй снігом у вічі. Ех, камратики!.. П'ятий місяць дрімаємо під кулями, п'ятий місяць те саме нам сниться, невже ж нам, камрати, не сміятися ніколи?

Як виїздили з дому, «наздар, слава і елієн» * кричали, до кожного зустрічного шкірили зуби, ваші жінки вам молодими дівчатками ввижались, і все це, і все це, камратики, на те, щоб сьогодні отак без визову, без сміху, підлій смерті у кігті віддатися. Не по-жовнярськи це, не по-кавалерському. Вайда, смертонько, Вайда-бородач тебе кличе, Вайда, що йому десять літ уже дзвонять телефони. Ходи, смертонько, обійми і послухай гармоніки, а там у зубоньки тобі дамо та по шиї, на погубу генералам, на жовнярську втіху превелику. Отож хай співає гармонія, камрати!.. *(Грає польку, спочатку тихо й поволі, згодом усе голосніше й швидше.)*

Слабий рух серед жовнярів.

Штаєр! З фантазією! Пані вибирають! *(Грає штаєра.)*

За ним притупцьовують і жовнярі.

Браво, оферми [1]! Славно, мої трупики! Ще раз, по-юнацьки, ще да капо [2]! *(Грає.)*

Позаду жовнярів хтось прибубнює; за Вайдою починають усе швидше кружляти і жовнярі. Танець триває дві хвилини. Наприкінці Вайда падає.

Отак, славно! Впились без горілки! Хай живе наша кров парубоцька!

Жовняри всміхаються.

(Жалісно.) Як заграла в мені кров, як закружляв білий світ перед очима, як у серденьку виринув спомин, на крилах любові — на земленьку полинув...

Регіт.

Плекав тугу — в гармоніку ховав, гадав у цю ніч — сон наяву побачу. Тим часом — остало серце у снігу, остала — борода на вітрі...

Регіт.

(Підводиться.) Хоч десять літ мені вже дзвонять телефони, хоч десять літ ночей недосипляв, вчиніть у цю ніч,

---

[1] Військові нездари *(нім.)*.— *Ред.*
[2] З початку *(нім.)*.— *Ред.*

вітри, вчиніть, далекі зорі, щоб задзвонив ще раз — сьогодні — телефон...

Тихий сміх. Пауза.

(Йде в той бік, де щезла Вероніка.) Вчиніть у цю ніч, вітри, вчиніть, далекі зорі, щоб задзвонив ще раз — сьогодні — телефон... *(Пауза.)* Камрати! Чую — дзвонить — Вероніка йде...

Хор. Камрати! Вайда чує. Вероніка йде...

Вайда. Якщо вона прийде, камрати, всі тридцять...

Хор. ...два!

Вайда. ...складемо їй поклін.

Хор. Всі тридцять два!

Вайда. Якщо прийде вона... Чуєте постріл?..

Мовчанка, з того боку вихор сипле пургою.

Капітан. Ні, це, мабуть, тільки сосна тріщить над проваллям.

Усі жовняри в одну мить повертаються в його бік та беруть кріси у руки, опісля повільним збірним кроком наближуються до капітана. Перед них вибігає Вайда.

Вайда. Капітанів...

Хор. ...всіх під кулі!

Вайда. Капітанам...

Хор. ...чорний день!

Капітан. Якщо хочете — стріляйте! Не цільте тільки в серце, бо в ньому *(тихіше та ближче до Вайди)* Вероніка...

Вайда стримує жовнярів раменами.

Вайда. Стривайте! *(Пауза.)* Жовнярикам в лице плював, під серце бив, в болото клав. Хто б це все іродові пригадав?

Хор. Всі тридцять два!

Вайда. За душі молоді фельдфебеля й Вероніки — хто капітанчика прокляв?

Хор. Всі тридцять два!

Пауза. Жовняри тиснуть багнети до капітанських грудей.

Вайда *(тихо)*. У серце ворога, що впав, хто б з вас...

Над окопом з'являється Вероніка.

III. дія.

(Там-же. Жовніри стоять лицем до глядачів, оперши обі вбиті багнетом у стіл крісли Жовки лиш нині нема капітан. Та стоїть лицем до глядачів стіл.)

Капітан (по хвилині): Однорічний Хі

— Прокляте — зимно! Коли/тільки р мула, все-таки щось ранок г

— Ними днями починаємо наступ, на цілому фронті весну устрічатимемо вдом ~~вже раз~~ Тепу весну у сом тих. Коли/уже раз...

— Важке це життя. ~~Воно~~ І про все забудем про прим І тому саме треба сьогодні й забувати, навіть про зламану

Сторінка автографа п'єси Я. Галана «Вероніка» (1930).

Капітан. Вероніка!!!

В одну мить усі повертаються в її бік. Вона сходить в окоп. Вайда виходить поперед усіх і схиляє перед нею голову.

Вайда. Приносимо поклін...
Хор *(тихо)*. Всі тридцять два...
Вероніка. Йдіть, жовнярики!..

Жовнярі підносять голови.

Як брела по снігу, набрела на російські окопи.
Хор. У них?..
Вероніка. ...голосив тільки вітер. *(Пауза.)* Росіяни залишили позиції; подалися, мабуть, цілим фронтом назад. У них теплі землянки, у поспіху, здається, й кухню залишили. Капітане, як задалеко звідсіля до румунського кордону?
Капітан. Сорок і п'ять.
Вероніка. Сорок і п'ять, товариші... *(Захитується.)*

Вайда підтримує її.

Вероніка. Не треба, Вайдо, мені вже зовсім добре. *(Наближається до жовнярів.)* Можна вам — останнього наказа?
Хор. Вероніко — кажи!
Вероніка. Йдіть, жовнярики! Доночуєте в російських окопах, а як сонце встане, на схід одні підіть, у степи безкраї й ліси сибірські, слабші у Румунію подайтесь. Та не забудьте про цю ніч, не забудьте про фельдфебеля молодого, не розгубіть з душ ваших вогню, що вам його кров'ю своєю запалив. Рознесіть його, жовнярики, по широкому світі!..
Хор. Рознесемо по світі, Вероніко!

Пауза.

Вероніка. Якщо у вашому серці колись народиться зрада, вирвіть серце разом з нею з грудей.
Хор. Вирвем серце разом з нею з грудей!
Вероніка. Компаніє! Перша компаніє полум'яного фронту!
Хор. Перша компаніє — позір!
Вероніка. В дорогу, компаніє! У дні, що грядуть, засвітиш мільйонам багнетів, а на кожному сонце криваве!

Хор. На кожному сонце криваве!

Вероніка. В дорогу, компаніє! У віки, що грядуть, кинеш пісню з моря грудей, кинеш пісню без слів, що не змовкне, доки одно буде битися серце.

Хор. Кинем пісню без слів!..

Пауза.

Вероніка *(тихо)*. А у ній, у цій пісні, згадайте, жовнярики...

У дорогу, компаніє!

Вайда *(до Вероніки ледве чутно)*. Ви, Вероніко, з нами підете...

Вероніка. Тут, Вайдо, поки що остану, а ранком, може, до вас усіх прийду, може, туди, де згинув мій хлопчик, поверну.

Вайда. Ви не підете з нами, Вероніко?

Вероніка. Не знаю, Вайдо. Хай серце скаже; щоб не зрадило воно більше, щоб не соромились дружини фельдфебеля...

Вайда *(до жовнярів)*. Браття, не піде у світ з нами Вероніка.

Капітан підходить до Вероніки та падає їй до ніг.

Вероніка. Вайдо!

Вайда. Ми у снігу сліди залишимо, Вероніко. *(До жовнярів.)* Компаніє, Вероніку попрощаємо!

Хор *(тихо)*. Усі тридцять два.

Вайда. На дочку робітничу, на дружину молодого фельдфебеля до сходу сонця будемо чекати.

Хор. Усі тридцять два!

Вайда. А тим часом... А тим часом, Вероніко...

Хор *(тихо)*. Прощай...

Виходять; Вайда підходить до Вероніки.

Вайда *(тихо)*. Якщо в серці народиться зрада, вирви серце разом з нею з грудей!.. *(Виходить.)*

Капітан. Якщо в ньому народилась любов...

Пауза.

Вероніка. ...вирви серце разом з нею з грудей!..

Капітан *(підводиться)*. Це буде важко, Вероніко.

Вероніка. Кому?

Капітан. Нам обом, Вероніко.

Вероніка. Я скорочу вашу муку, капітане.

Капітан. Я задрижав. Та це тільки з любові.

Вероніка. Може, до тих?..

Капітан. Тих я не любив ні ненавидів ніколи. Злива війни втоптала їх у болото.

Вероніка. Як це гарно... А фельдфебеля ви вбили ненароком?

Пауза.

Капітан. У фельдфебеля цілив я певною рукою.

Вероніка. Заради чого?

Капітан. Заради кого? Тебе заради, Вероніко...

Вероніка. А я вам скажу. Заради страху звичайного, заради жаху перед смертю. Не так, дорогий капітане?

Капітан. Ні! *(Пауза.)* У ваших очах стати тхором — це вмерти, а ви ж самі...

Вероніка. А я сама дрижу... на морозі...

Капітан підходить до неї.

Капітане, спиніться — моя куля й так зустріне вас напевно.

Капітан. За фельдфебеля?

Вероніка. І за нього, й за всіх; і за тих, що були, і за тих, що мали б ще бути.

Капітан. А тепер саме й не хочеться вмирати...

Вероніка. Прочуваєте кінець.

Капітан. Там — тільки ти! *(Вдаряється в груди.)*

Вероніка. Якщо стрелю туди...

Капітан. І себе вб'єш, Вероніко. *(Пауза.)* Вероніко, без тебе вже життя — не життя.

Вероніка. Ви гадаєте, мені рука задрижить, я не знайду вашого серця?

Капітан. Ти його вже знайшла.

Вероніка. Ще тоді?

Капітан. Ще тоді, поки стала моєю.

Вероніка. А тепер, у цю мить, ви гадаєте, я теж ваша?..

Капітан. Якщо ні, якщо справді вмерла твоя любов — стріляй, Вероніко!..

В е р о н і к а. Якщо справді...

К а п і т а н. Без тебе, Вероніко, все життя — не життя.

Пауза.

В е р о н і к а. А кров фельдфебеля — гаряча рідна кров?

К а п і т а н. За тебе, Вероніко, не одну річку крові пролив би.

В е р о н і к а. За щастя своє...

К а п і т а н. За Вероніку...

В е р о н і к а. А далі?

К а п і т а н. Далі — мовчатиму, мила... Стрілиш, кулю у серце пошлеш і слово одно тільки останнє почуєш — ім'я твоє: Вероніко, Вероніко!

Пауза.

В е р о н і к а. Ви виграли... ви виграли удруге, капітане. Я — не стрілятиму до вас.

К а п і т а н. Ти любиш мене, Вероніко, ти любиш мене!

В е р о н і к а. Я — люблю вас, капітане. І тому...

К а п і т а н. І тому — підемо разом по широкому світі.

В е р о н і к а. Разом по широкому світі?

Місяць на хвилину проглядає з-поза хмар.

К а п і т а н. Життя ціле разом. Ходім, Вероніко! Доберемось якось до своїх, вони й так уже, певно, вислали стежі.

Пауза.

В е р о н і к а. А далі що?..

К а п і т а н. Будеш щастя пити, Вероніко! *(Намагається йти, та переморожені ноги ледве посуває.)* Будеш щастя пити, Вероніко. Заблищить моя шабля удруге.

В е р о н і к а. На ній кров, їх кров і фельдфебеля...

К а п і т а н. На ній кров ворогів.

В е р о н і к а. На ній кров ворогів, кров їх усіх і фельдфебеля...

К а п і т а н. Ти моя тепер, Вероніко, наша любов перемогла. Ходім, підем разом по широкому світі.

В е р о н і к а. Йдіть, дорогий, я за вами слідом.

Хмара налягає.

Ви мені у світ покажете дорогу! *(Цілить в нього з револьвера.)*

Капітан. Тихо, мила! Може, вчую, як наші йдуть, може, вчую...

Вероніка *(стріляє)* ...зойк їхніх споневіряних душ...

Капітан. Вероніко!.. *(Падає мертвий.)*

Вероніка. Зойк їхніх душ — Вероніка... *(Сідає біля нього, підносить ковнір його хутра і кладе його голову собі на коліна.)*

Падають сніжинки.

Кінець

99%

КОМЕДІЯ НА 4 ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Д-р Ахіл Помикевич,
адвокат.

Мілена Помикевичева,
його жінка.

Д-р Дзуньо Шуян,
конципієнт[1] у канцелярії Помикевича.

О. Румега,
посол до сойму.

Леся,
мундантка[2] у Помикевича.

Пипцьо
Рипцьо
Директорова
Редактор
Критик
Письменник
Молода людина
Молода дівчина
Емігрант
Купчиха
Політик
Директор банку
Душкова
— гості у Помикевичів.

Варвара,
служниця у Помикевичів.

---

[1] Помічник *(польськ.)*.— *Ред.*
[2] Секретарка *(польськ.)*.— *Ред.*

ДІЯ ПЕРША

В канцелярії адвоката Помикевича — праворуч за столом Дзуньо, ліворуч пише на машинці Леся. По кімнаті ходить Помикевич і диктує їй.

Помикевич. ...словом ч-ч-честі впевняю вас, що тільки добро моїх клієнтів і української нації кермувало мною в цілій моїй...

Стукіт у двері. Мовчанка.

Дзуньо. Увійдіть!

Помикевич. Прошу!

Входить старушка в старомодному капелюсі.

Душкова. Поважання.

Дзуньо. Добрий день.

Помикевич *(зняв окуляри)*. Цілую ручки! Пані Душкова! Цілую ручки! Дуже приємно! Просимо! Ви, певно, у справі...

Душкова. Так, пане. Так, пане меценасе[1], я у справі...

Помикевич *(до Дзуня)*. Пане товаришу, справа дванадцять тисяч сімсот чотири.

Дзуньо ліниво шукає між паперами.

(До Душкової.) Якнайкраще, пані добродійко, якнайкраще. У найближчих днях вашому синові вручать акт обвинувачення.

Душкова. А ви... а ви ж, пане меценасе, в минулому тижні те ж саме...

Помикевич. Ходив до прокуратора в цій справі. Еге ж! І не раз, мабуть, а двічі. Еге ж! Пані добродійко,

[1] Адвокате *(польськ.)*.— *Ред.*

ходив! Хоч справа, знаєте... але все ж таки, хоч він і — *(тихше)* комуніст, але українець, я певен, серце в нього українське, ми ж усі, пані добродійко... *(голосніше)* вжиємо, одним словом, усіх заходів, щоб правда перемогла й ваш син опинився на волі, пані добродійко!

Душкова. До смерті вам, пане меценасе, не забуду.

Помикевич. Сповняю тільки мій обов'язок як патріот-українець.

Душкова. Дякую... *(Встає.)* Поважання.

Дзуньо. До побачення!

Помикевич. Цілую ручку, пані добродійко!

Душкова. Пова... *(Виходить.)*

Помикевич *(до Дзуня)*. Того разу заплатила?

Дзуньо *(шукає швидко у записнику)*. Цього місяця всього десять... двадцять золотих.

Помикевич *(крізь двері)*. Пані добродійко! Пані добродійко! Потрудіться ще на хвилинку! Ще одна важна справа. Так, так, у справі сина. Добродійко! О так, так, навіть дуже важне. Як же ж? Для вас, пані? Як? Звідсіля до вас горло дерти, пані добродійко? Вибачте за це... *(Входить, затріскуючи двері.)* Не вірить ч-ч-чортова відьма!..

Дзуньо. Певне, має на це причину, меценасе.

Помикевич. Має прич-ч-чину, кажете, конципієнте?..

Дзуньо. Пане меценасе, не будьте скромні...

Помикевич. Пане товаришу, я вас не зовсім добре розумію.

Дзуньо. Зате ми багато дечого розуміємо, дорогий меценасе... Чи не так, панно Лесю?

Помикевич *(до Дзуня)*. Ви — маєте право говорити в імені панни Лесі?

Дзуньо. Чи не так, панно Лесю?

Леся. Так, Дзуню...

Помикевич. Так?

Леся. Пане Дзуню...

Дзуньо. Я бачу і чую все, панно Лесю.

Помикевич. Я теж бачу все...

Дзуньо. Бідний пан меценас... Не жаль вам його, панно Лесю?

Леся. Мені... Так!

Помикевич. І ви... ви теж? Навіть ви?

Дзуньо. Цікаво! Що це за «навіть». Панно Лесю, меценас почуває до вас особливий жаль...

Леся. Пане Дзуню, ви хочете...

Дзуньо. Тільки для розради залізти трохи язиком в сімейні справи мецената.

Помикевич. А ви, я це знаю, ви не тільки з язиком у них влізли!

Дзуньо. Вибачте, та ваша нечемність супроти пані меценасової...

Помикевич. Це ч-ч-чорт знає що таке!

Дзуньо. Так, я вповні згоден з вами. Це дійсно чорт знає що таке *(співає)*:

Не питай, чого в мене заплакані очі...

Помикевич. Пане товаришу, перед вами ваш шеф!

Дзуньо. Дуже мені приємно, та ви, здається, мали вже честь мені представитися. Панно Лесю, ви собі не пригадуєте?

Помикевич. Панно Лесю! Ви повинні перед дванадцятою бути в суді й не забувати про стемплі. А з вами тим часом поговоримо собі!

Дзуньо. В мене теж до вас буде мала справа.

Леся підводиться й ховає в портфель папери.

Леся. Пане меценасе... панове... якщо це все із-за мене...

Дзуньо. То що?

Помикевич. То що, голубонько?

Леся. То... мені було би дуже неприємно.

Дзуньо. Заспокойтеся, панно Лесю, меценас не заподіє мені ніякої кривди, бо знає, що це було би для вас дуже неприємне. *(Цілує її в руку.)*

Помикевич. Йдіть, панно Лесю!

Леся. Це було б для мене...

Дзуньо *(відчиняє їй двері)*. До побачення, мила Лесю!

Леся виходить.

Мила-премила дівчина! Заздрю вам, меценасе.

Помикевич. Це дуже ч-ч-чемно з вашого боку.

Дзуньо. Дякую за признання.

Помикевич. Я з свого боку постановив сьогодні остаточно подякувати вам за вашу співпрацю! Сьогодні ми, пане Шуян, попрощаємось.

Дзуньо. А я іншої гадки, пане меценасе!

Помикевич. Що це значить?

Дзуньо. Це значить, що не попрощаємося сьогодні, меценасе...

Помикевич. Знаєте, пане Шуян, я всіляке в світі бачив, та такого завершення нахабства, як ви, навіть у сні побачити не доводилось. При такій платні, яку ви в мене дістаєте, інший почував би себе щонайменше вдоволений.

Дзуньо. А я ні.

Помикевич. Я це знаю. Ви хотіли б ще надзвичайних додатків. А ви про них самі не подбали? *(Хитає головою в бік свойого мешкання.)*

Дзуньо. Можливо, і це помимо вашої невдячності, меценасе. Та я гадаю — це не важне.

Помикевич. Вибачте, це дуже важне, хоч би тому, що поступовання виключає можливість вашого дальшого перебування в мойому...

Дзуньо. Домі?..

Помикевич. Так, і в канцелярії!

Дзуньо. Ви надміру суворі.

Помикевич. Найбільш болюче вразив мене ваш повний брак пошанівку для людини, для людини, вважайте, що життя ціле віддала для народу.

Дзуньо. Життя ціле. А я й не знав. Який жаль, що не доводиться читати старих календарів!..

Помикевич. Авжеж. Ви б із них не одне довідалися, молода людино!

Дзуньо *(тихо)*. Навіть про векселеву справу з 1908 року?

Помикевич. Доволі! Зголосіться завтра, виплачу вам за три місяці! До побачення. (*Йде до дверей.*)

Дзуньо. Одну мінуту! *(Підходить до Помикевича.)* Як бувший голова «Нашої школи» *, подякуйте мені ще за те, що завдяки мені стала, вибачте, щойно стане ясною справа, яка кинула темну пляму на цю шановну установу й ще шановніших її опікунів. Та про це вже іншим разом. Правда? *(Бере капелюха.)*

Помикевич. Ви... хотіли ш-ч-чось сказати?

Дзуньо. Ні! Більше поки що нічого. До побачення, пане меценасе! *(Надягає капелюха.)*

Помикевич. Підождіть! Сідайте на хвилинку, бо... бо я втомився.

Д з у н ь о. Тож, може, вистарчить, як ви самі сядете?..

П о м и к е в и ч. Ні, сідайте, пане товаришу. Ш-ч-ч-чо ви знаєте?

Д з у н ь о. Ви про що саме?

П о м и к е в и ч. Про... про нашу програну на Волині...

Д з у н ь о. Ну що ж! Брак національної свідомості і таких діяльних працівників на народній ниві, як пан меценас Помикевич хоч би. Та про це, мабуть, вже й «Діло» * писало.

П о м и к е в и ч. Ні, не те... Я б це назвав браком, ну — національної солідарності, хотів я сказати. А ви, ви б поважилися ту солідарність зломити?

Д з у н ь о. Ніколи! Хіба...

П о м и к е в и ч. О, це саме — хіба ш-ч-чо...

Д з у н ь о. Хіба що цього вимагало б добро нації, пане меценасе. Тоді й рідний батько — не батько!

П о м и к е в и ч. Я розумію ваш запал. Та ч-ч-чи не на словах тільки це все?..

Д з у н ь о. Поки що — на словах тільки...

П о м и к е в и ч *(встає)*. Хе-хе-хе! Здоровлю вас, молодий ч-ч-ч... молода людино! І вважайте. На майбутнє — ніякі слова там; на папері прошу, на білому чорне. Адьє, адьє — мій дорогий конципієнте...

Д з у н ь о. Адьє, адьє, дорога жертво кепсько захованого контракту!

П о м и к е в и ч *(налякано)*. Контракту? Боже милий...

Д з у н ь о. Ах, так! Звичайний контракт собі, боже милий! Справа більш-менш така, бачите. В 1921 році ви, як голова «Нашої школи», постановили для добра інституції, я певен, продати кам'яницю фундації Мурликевичів, що її оцінено на десять тисяч доларів. Продали ви її як людина з серцем людині без гроша, докторові Забійкевичеві, за дев'ять тисяч доларів у царських рублях. На жаль, контракт десь загубився. І ось зовсім, пане меценасе, припадково попався мені у руки контракт...

П о м и к е в и ч. До ч-ч-чорта — говоріть!

Д з у н ь о. Контракт — продажу Забійкевичем цієї кам'яниці вам, пане меценасе Помикевич...

П о м и к е в и ч. Це — ваше ч-ч-чергове шахрайство.

Д з у н ь о. Вибачте! Я був переконаний, що саме ваше.

Помикевич. І... і ви знайшли його...

Дзуньо. Під вашими ж очима, між іншими, не менше цікавими паперами. Хоч би справа преціозів [1]...

Помикевич. Ви хочете...

Дзуньо. Заховати принайменше контрактик у певне місце й таким чином заспокоїти прилюдну опінію. Це буде вчинок чесного націоналіста. Неправда, пане меценасе?..

Пауза.

Помикевич. Пане товаришу!

Дзуньо. Слухаю.

Помикевич. Дайте руку!.. Я вважаю...

Дзуньо. Що я...

Помикевич. Дуже, ну, ч-ч-чесна людина і...

Дзуньо. І...

Помикевич. І я... я прийшов до — до глибокого переконання, що — не повинен розлучатися з таким... *(пауза)* з таким здібним співробітником.

Дзуньо. Я давно прийшов до цього переконання.

Помикевич. Знач-ч-чить — між нами усе якнайкраще, і папери далі лежатимуть у свойому місці?..

Дзуньо. Так, будьте спокійні. У моїй кишені, пане меценасе.

Помикевич витирає піт з чола.

Помикевич. Пане товаришу!..

Дзуньо. Слухаю.

Помикевич. Дайте руку! Ви — дуже, дуже здібна людина.

Дзуньо. Ну, про це щойно переконаємось.

Помикевич. Ви вкра... тобто заховали ще щось?

Дзуньо. Дорогий мій меценасе! Скільки разів ви у вічових і святочних промовах кидали слова, що мов вітер: «Молодь — надія нації, її квіт та майбутнє!» Я слухав, і сльози ставали мені в очах. Я почував тоді якесь невимовне щастя, щастя молодості, щастя днів, коли цілий світ наче твій і коли ніщо тобі не опреться...

Помикевич *(поглядає на касу)*. Так... так... щира правда, щира...

Дзуньо. Ви говорили ще за наш бідний народ і кров'ю свого серця закликали його до невпинної борот-

[1] Дорогоцінностей.— *Ред.*

би за добробут, за гроші, за багатство. Яким вогнем палахкотіли тоді ваші очі!..

Помикевич. Так, так — пригадую собі...

Дзуньо. І я пригадую собі, пригадую слова, що їх ви наче вогнем випалили в наших серцях: «Для нації, для неньки рідної усе, для неї й батько не батько, для неї гріх не гріх!» Це були слова...

Помикевич. І мимо цього — у посли не довелося попасти...

Дзуньо. Це були слова... Меценасе, ви повинні були стати послом.

Помикевич. Я те саме гадав, та що ж! Брак національної солідарності...

Дзуньо. Меценасе! Ви станете послом!..

Помикевич. Коли? За ч-ч-чотири роки? До того часу бог знає, що буде із соймом. І тільки подумати, що ніхто із родини Помикевичів досі не був послом...

Дзуньо. Першим стане меценас Помикевич...

Помикевич. Пан посол доктор Поми... Жартуєте, пане товаришу! Дозвольте, це справжнє фатум бути на дев'ятнадцять вибраних двадцятим на листі. Так, це тільки фатум!..

Дзуньо. Ну, не зовсім. Не забули ви, хто дев'ятнадцятий на листі?

Помикевич. Сам же не дає про себе забути, поч-ч-чвара ч-ч-чортова! Того і чекай, знов принесе його чорт сьогодні до Львова...

Дзуньо. Хай тільки принесе! Меценасику дорогий, ми його цим разом живцем гам! — та й проковтнемо.

Помикевич. Я маю охоту радше за двері його викинути.

Дзуньо. Ще прийде на те час. А поки що...

Помикевич. Маєте якийсь план?

Дзуньо. Не від сьогодні маю план. Поки що ви мусите зректися Лесі.

Помикевич. Заради кого ж, дозвольте? Лесі?..

Дзуньо. Заради отця Румеги, меценасе, заради посольського мандата...

Помикевич. Може б, ви — якийсь менше геніальний план...

Дзуньо. Меценасе!

Пауза.

Помикевич *(пригноблено)*. Говоріть!

Дзуньо. Я довідався від доктора Рудзінського, що зі здоров'ям отця Румеги зовсім навіть погано. Ще дві-три атаки — й жовчове каміння розідре печінку.

Помикевич. А-а це довго ш-ч-ч-че може тривати?

Дзуньо. Три і чотири роки, хоч його посольський мандат опинився куди раніше у ваших руках.

Помикевич. Ці-цікава думка. То що ж, ви його отруїти задумали?

Дзуньо. Ні, меценасику. Це ви тільки врешті-решт заповіта йому напишете.

Помикевич. Дозвольте, як йому писати його, ч-чорт його знає. Уже два місяці своїми проектами замучує.

Дзуньо. Отець Румега зможе залишити дім своїй бездітній дружині, а фільварок, ліс і сорок гектарів нафтових теренів запише, наче добрий цар із казки, малій сирітці Лесі...

Помикевич. Це... це був би гарний вчинок. Про те навіть писали б у газетах. Неабияка уява у вас, пане товаришу.

Дзуньо. Уява? гадаєте? Які ви нездогадливі, меценасе... *(Пауза.)* Меценасе...

Помикевич. Ні, ніколи!! Ніколи!

Дзуньо. Навіть за ціну мандата?

Пауза.

Помикевич. Навіть...

Дзуньо. Навіть не подумали як слід, бачите, навіть за контрактик не подумали...

Помикевич. Вона ж... вона...

Дзуньо. Не буде цілий вік бідувати. Сімдесят злотих місячної платні й від вас деколи панчохи чи білля, це признаєте самі.

Помикевич. Ч-ч-чорт який! А вам самим, вам що тут належиться?

Дзуньо. Поки що лишень дрібка вашої вдячності, меценасе.

Помикевич. А опісля — вам її вдячності забагнеться?

Дзуньо. Браво, меценасе! Ваш мозок ще по-молодечому працює. Дійсно,— якщо справа вдасться, подумаю поважно про Лесю.

Помикевич. А якщо справа не вдасться?..

Дзуньо. Тоді будете далі купувати їй панхочи, а у вдячній народній пам'яті житимете тільки як середньої міри адвокат і бувший голова «Нашої школи» з таємничого 1921 року.

Помикевич. Тоді ш-ч-чо ж мені остає робити?

Дзуньо. Стати на якийсь час мефістом, що оплутує товстеньку собі жертву. Ви гадаєте, що отець Румега задля вас чи задля своїх шляхетних проектів заходить сюди?

Помикевич. Ви думаєте...

Дзуньо. Я певний цього, меценасе...

Помикевич. В нього ж дружина до ч-ч-ч...

Дзуньо. А в вас її, меценасе, немає?..

Помикевич. Моя — не рахується зо мною... не рахується...

Входить Помикевичева.

Помикевичева. Можна знати, з чим це меценас не рахується? Добрий день, пане Дзуню!

Дзуньо. Цілую ручки!

Помикевич. Це я — про злі язики...

Помикевичева. А ти, як звичайно, повірив...

Дзуньо. Будьте, пані добродійко, спокійні, це той раз про меценаса, начебто йому у відповідний мент бракувало підприємчивості, відваги й посвяти. Гадаю, меценасе, ви й тепер докажете, що це тільки звичайний наклеп наших ворогів. Іду ще в суд, вибачте, панство!

Помикевичева. До побачення, пане Дзуню...

Дзуньо. Не питай, чого в мене заплакані очі... *(Виходить.)*

Помикевичева. Як бачу, ви маєте знову якісь поважні розмови з Дзунем, дорогий докторе. Ви досі несвідомі того, що своїми вічними підозріннями компрометуєте не так мене, як себе самого?..

Помикевич. Ч-ч-чесне слово, ми про тебе ні слова.

Помикевичева. Адвокатське чесне слово? Ви навіть перед дружиною не годні бути чимось іншим, як адвокатом?

Помикевич. Мілено, я про тебе якнайкраш-ч-чої думки. Я ж тебе знаю, дуже... добре знаю...

Помикевичева. А що ж ви такого про мене знаєте?..

Помикевич. Ш-ч-ч-чо твоя любов до мене...

Помикевичева. Які ви зарозумілі, докторе. Ви гадаєте, що ваша адвокатська особа може зродити в душі культурної чуткої жінки почуття любові?

Помикевич. Тоді хай вона заховає для мене принайменшу пошану!

Помикевичева. І це вам вповні вистарчить, дорогий докторе? Після цього ви будете ще дивуватися, що я шукатиму духовної розради в товаристві культурної, ідейної людини?

Помикевич. Це ти, Мілено, про Дзуня?

Помикевичева. А хоч би...

Помикевич. Тоді краще шукай тієї розради з Рипцем і Пипцем!

Помикевичева. Знов ваші ревнощі! І як вам далеко, докторе, до цього Дзуня, як вам далеко, докторе! Коли б у вас хоч дрібка тієї амбіції, що в нього, ти б давно уже був послом.

Помикевич. Послом? І з тобою Дзуньо говорив про це?

Помикевичева. Можу йому тільки бути вдячною за те, що з пошани і співчуття до мепе думає деколи і за тебе!

Помикевич. Ах, який лицар шляхетний! Цікаво лише, чи він з тобою тільки думає за мене?

Помикевичева. А ви гадали? *(Пауза.)* Немає слів, щоб ними можна висказати усю глибінь презирства до такої, як ви, грубошкірої людини. Безмежно мене дивує, що вам вдалося все-таки знайти особу, яка за марні панчохи...

Помикевич. До ч-ч-ч-ч...

Вбігає з правого боку Рипцьо; високий, волосся — дротом, очі — стрибунцями, краватка — сорокатим метеликом.

...ч-ч-чого?

Рипцьо. В обороні покривдженої жінки, про яку вже Бебель у свойому геніальному...

Входить Пипцьо; невеличкий, у пумпах[1], голова мишача, ніжки курячі.

[1] Штанах особливого покрою.— *Ред.*

Пипцьо. Дорогий товаришу і приятелю! Ніяк не мона в такий невитриманий спосіб підходити до суспільних явищ. О! Ніяких там геніальностей не може бути, і підхід ваш до справи суто романтичний, опортуністичний. Отак ніяк не мона. Романтик ви небезпечний, дорогий товаришу і приятелю!.. О!

Рипцьо. Позвольте, товаришу! Оскільки я собі пригадую, президент української держави Петровський на засіданні українського парламенту 25 квітня 1924 року заявив: «Якщо б...»

Пипцьо. Яку ж єрунду ви порете, дорогий товаришу і приятелю! Що значить це «якщо б»? Не міг товариш Петровський цього сказати, бо «якщо б» марксистові не мона ніяк вживати. О! Нема ніякого «якщо б», слово воно романтичне, опортуністичне, невитримапе. Ніяк вам, дорогий товаришу і приятелю, кроку не поступити, щоб не попасти в ухил суто романтичний. О! А то як я було у тюрмі чотири роки сидів...

Помикевичева. Пане Пипцю, в гіршій, аніж я тепер, тюрмі?

Рипцьо. Пані добродійко, ми співчуваємо і...

Помикевич. Ш-ч-ч-чо?

Рипцьо. І про-тестуємо...

Помикевичева. Лишіть, панове редактори! Кожна культурна людина, без різниці переконань, може тут тільки здвигнути з презирством раменами.

Рипцьо і Пипцьо здвигають з презирством рамепами.

Помикевичева. Прошу до мене, панове редактори!

Помикевичева і Рипцьо виходять.

Пипцьо. Кожний культурний робітник без різниці... соціального походження...

Помикевич. Поч-ч-чваро!!!

Пауза.

Пипцьо. Ррр-романтик! *(Вибігає.)*

Помикевич *(стає перед тризубом)*. Боже великий, єдиний!..

Дзвінок телефону.

Помикевич. Гальо! Секретаріат партії національного визволення? Так! Моє поважання з пошаною! Хто?

Пан меценас Громицький? Моє поважання? З шаною, пане сенаторе! Дякую гарненько! Жіночка? Дякую. Якнайкраш-ч-че, якнай-краш-ч-че, пане сенаторе. Прошу? Дякую. Дійсно неоціненна дружина й громадянка. Віче? Де? В Гориславі? Ага, так, завтра. Так, згадував мені отець Румега. Гаразд, пане сенаторе, мій конципієнт знов поїде. Так, справді талановита й енергійна людина. Авжеж, будьмо певні, що нації таких синів не забракне, пане сенаторе! Прошу? Нове червоне жахіття? Нещасні сорок мільйонів! Що ви? З дітей мило? А як, пане сенаторе, ріжуть попереду чи душать? Живцев варять! Он як... Ах, яке це зворушливе! І, певно, українські діти? Я так і думав — негідна робота Москви. Як, прошу? Ну, як же, перед цілим культурним світом. Так, негайно. В неділю у нас великий обід, от і запротестуємо. Прошу дуже, сам зредагую. Дуже добре, розуміється, обов'язок. Національний обов'язок. Прошу дуже.

Входить Леся.

Так, з шаною, моє поважання, смачного, пане сенаторе! *(До Лесі.)* Ви ш-ч-чось задовго трохи сиділи в суді, дорогенька.

Леся. Стрінув мене пан меценас Головастик, і я не могла так швидко розпрощатися.

Помикевич. А про ш-ч-чо ж таке ви між собою говорили?

Леся. Питав мене за здоров'я моє, пана меценаса і пані меценасової...

Помикевич. Дякую. І ш-ч-ч-чо ще?

Леся. Питав, чому в мене мешти [1] немодні...

Помикевич. Ш-ч-чо він у них немодного побачив?

Леся. І пропонував мені перейти в його канцелярію.

Помикевич. Знаємо такі штучки...

Леся. Обіцяв сто золотих у місяць і двотижневу відпустку.

Помикевич. Сто золотих... Так, я і сам помічаю, що мешти трохи немодненькі. А ти, Лесю, не слухай, що тобі на вулиці кажуть різні меценаси. Вони тільки аби...

Леся. Пане меценасе, невже ж я повинна боятися?

Помикевич. Ну, ні, а радше, так. Більшовики ловлять уже дітей і на мило варять.

---

[1] Черевики.— *Ред.*

Леся. Я ж, пане меценасе, не дитина вже...

Помикевич. Жінка, голубонько, остає дитиною, поки сама дитини не має. А ш-ч-че ти, така маленька, бідна сирітка, що трудно тебе не пожаліти, не приголубити. *(Обіймає її.)*

Леся. Пане меценасе, ви щойно вчора ввечері... Пані меценасова може увійти...

Помикевич. І не таку б, дорога Лесю, для тебе я покинув, та, бачиш, треба мені подумати поважно про тебе!

Леся. Пане меценасе, я не хочу до меценаса Головастика!

Помикевич. Це із-за Дзуня?..

Леся. Я... тут привикла... Пане меценасе, моїм мештикам нічого не бракує...

Помикевич. Вспокійся, дитинко! Ніколи я тебе не віддам на поталу головастикам. Вони тільки аби... Лесю, я вважаю моїм моральним, знаєш, обов'язком подбати про твоє майбутнє. Не будеш же ти ціле життя, ну, на машинці писати.

Леся. Пане меценасе, я, здається, доволі добре на машинці пишу...

Помикевич. Це я признаю, моя дорога, та ти, Лесю, створена панею бути...

Леся. Панею?

Помикевич. Еге ж! Голубонько, і до того, правдивою панею. Невже ж тобі це не приходило ніколи на думку?

Леся. Як була малою, й приходило іноді, та я боялася, що не вдасться і...

Помикевич. І що?

Леся. І в тюрму посадять.

Помикевич. Хе-хе-хе! А отець Румега, по-твоєму, сидів уже в тюрмі?

Леся. Я отця Румеги не хотіла образити.

Помикевич. Хе-хе-хе! Лесю, голубонько, а якщо б отець Румега записав тобі свій маєток? Ш-ч-чо тоді ти б подумала?

Леся. Я б тоді боялася його.

Помикевич. Ти не віриш в добре серце Румеги, в його пастирське серце?

Леся. В отця Румеги, здається, дружина...

Помикевич. Еге ж, і тільки дружина, та ще до

того, знаєш, ну як би тобі сказати,— бездітна. А отець Румега хотів би мати дитинку, страх як хотів би...

Л е с я. Пане меценасе, як вам не соромно?..

П о м и к е в и ч. Ні, голубонько, ти мала б бути саме цією дитинкою, д и т и н к о ю о т ц я Р у м е г и, вважаєш.

Л е с я. Дитиною отця Румеги?..

П о м и к е в и ч. Донечкою отця Румеги, голубонько.

Л е с я. Донькою отця Румеги...

П о м и к е в и ч. Отця посла Румеги, голубонько. Нафтові поля, ліс, фільварок... Як тобі це подобається, голубонько?

Пауза.

Л е с я. Пане меценасе. Я хотіла вас довірочно спитати.

П о м и к е в и ч. Зараз скажу, дорогенька. Перш усього трохи діточої чемності, дівочої скромності, ну й трохи жіночої принади не завадило б. Це викликує, звичайно, дуже симпатичне враження.

Л е с я. Я хотіла спитати, чи Дзуньо тоді б одружився зі мною...

П о м и к е в и ч. Ч-ч-чи Дзуньо... *(Пауза.)* Так... так, я певен цього: Дзуньо тоді б одружився з тобою.

Л е с я *(мрійливо)*. Дзуньо став би моїм чоловіком... Я б засипала, а він цілував би мої вії й ледве чутно співав би: «Не питай, чого в мене заплакані очі...»

Чути кроки.

П о м и к е в и ч. Отець Румега! Сідай, Лесю, до машинки й пиши, та не забувай, що тут же сидітиме твій майбутній добродій! Лесю, від тебе залежить...

Входить о т е ц ь Р у м е г а, високий, пикатий попище, за ним Д з у н ь о.

О. Р у м е г а. Меценасові...

П о м и к е в и ч. Всеч-ч-чеснішому глибока пошана.

Д з у н ь о. Просимо, отче. Отут відпічніть, отут м'ягенько.

О. Р у м е г а *(сідає)*. Дякую, дуже павіть...

П о м и к е в и ч. Що ж, отч-че, м'яко тут сидиться?

О. Р у м е г а. Дякую, дуже павіть м'яко.

Д з у н ь о. Всечесніший втомилися дуже. Не під силу ж, та ще й з таким здоров'ям на другий поверх людині дертися.

Помикевич. Це зовсім зрозуміло. Подумаю про зміну помешкання: воно куди вигідніше в партері.

О. Румега. Дякую, ви дуже навіть ласкаві... Та ви, пане... Як вас?

Помикевич. Шуян, мій конципієнт.

Дзуньо. Доктор Шуян, кандидат адвокатський.

О. Румега. Так, це дуже навіть можливо. Отож ви, пане...

Помикевич. Шуян.

Дзуньо. Доктор Шуян.

О. Румега. Ви згадали про моє здоров'я. Чи вважаєте його стан таким безнадійним?

Дзуньо. Ну, ні, я не сказав би. Тим паче, я ж сам не лікар, отче.

О. Румега. А ви скажіть яко ляїк, як людина незманірована, тим ціннішою буде ваша гадка.

Дзуньо. Що ж... Як бачу, отче, виглядаєте не дуже добре.

О. Румега. Ви хотіли сказати: зовсім погано.

Помикевич. Я б, всеч-ч-ч...

Дзуньо. Так, я хотів сказати: зовсім погано.

О. Румега. Отож-то! Отож-то! А не помічаєте ви тут біля носа двох зелених плямок?

Дзуньо. Де, отче?

Помикевич. Де, всеч-ч-ч...

О. Румега. Ось тут і ось тут. Невже ж не бачите?

Помикевич. Ні, тут нічого не видко, і плямок ніяких немає.

О. Румега. Ви дуже навіть ласкаві. Та подивіться ви краще, отут, пане...

Помикевич. Шуян.

О. Румега. Ось тут дві невеличкі, кольору відцвілих огірків. О! Ну що ж, побачили?

Дзуньо. Є! Ось вони! Дві маленькі, зелені?

О. Румега. Так, так, як два гроші.

Дзуньо. Кольору відцвілих огірків?

О. Румега. Авжеж, таких, що то вже з нутра починають підгнивати.

Дзуньо. Вони, вони самі, отче! Тільки добре приглядітися треба було.

О. Румега. На вид вони нічого. Начеб пюре зі шпинату їв і салфетку забув, а в дійсності воно тими плямками біла смерть поглядає.

П о м и к е в и ч. Смерть!

О. Р у м е г а. Це, пане, найпевніша ознака повільного розкладу організму, хоч як цьому доктори не заперечують.

П о м и к е в и ч. А може, все-таки не є ще так погано, всечесний отче!

О. Р у м е г а. Я, меценасе, зовсім вже погодився з думкою про смерть, особливо від того пам'ятного празника, коли вже після третього курятка щось таке мені сталося...

П о м и к е в и ч. Щось гейби струна тріснула в шлунку...

О. Р у м е г а. Еге ж! Щось гейби струна якась тріснула в шлунку!.. Й відтоді-то, коли ступлю лівою ногою, щось наче вода хлюпотить у боці, ступлю правою, так під шкірою від клуба до ребер щось наче...

П о м и к е в и ч. Наче муха лазить.

О. Р у м е г а. Еге ж, щось наче велетенська муха лазить. З того часу сам себе не пізнаю. Чи ви вгадаєте, панове, що мені трапилося цього місяця? Я забув... а ну, що, по-вашому, я міг забути?

П о м и к е в и ч. Добрий вчинок зробити.

О. Р у м е г а. Не те, меценасе.

Д з у н ь о. Службу божу відправити.

О. Р у м е г а. Щось більше. Я забув цього місяця по дієту поїхати до Варшави.

П о м и к е в и ч. Як то? Так і забули?

О. Р у м е г а. Так просто і забув.

Д з у н ь о. В загостреній стадії жовчової недуги таке дуже часто буває.

О. Р у м е г а. І от тепер я одною ногою на тамтому світі, останній з роду Румегів...

П о м и к е в и ч. Це... це дуже трагічно бути останнім з роду Румегів...

О. Р у м е г а. Умру, панове, і життя остане за мною, як одна велика мука. Ступлю лівою ногою...

Д з у н ь о. Чи дійсно, отче, життя мало б бути мукою? Мені здається, панна Леся перша не погодиться на це...

П о м и к е в и ч. Це певне, що ні. Ч-ч-чи ви, всеч-ч-чесніший, не пізнали ще нашої поміч-ч-чниці, панни Лесі?

О. Р у м е г а. Ні, на жаль. Досі щастя-приємності не мав... Я... я... я увесь...

Дзуньо. Ви собі, отче добродію, уявити не можете чогось більше щирого, життєрадісного і працьовитого, як панна Леся. У слушний час така жінка напевне віддасть свій довг українському громадянству.

Помикевич. Авжеж. Панна Леся свого роду унікат під цим оглядом.

Леся. Пане меценасе...

Помикевич. Яка скромність, всечесніший отче!

Дзуньо. Скромність української дівчини з ніжним серцем і душею спартанки. Розрада і поміч усім знесиленим, зневіреним, самітним.

Помикевич. Втіха і потіха усім недужим на жовч-ч...

Дзуньо. Усім тим, яким заодно тріскають струни у серці...

Леся. Пане Дзуньо, за віщо?..

Дзуньо. Ви вповні заслужили на те, панно Лесю.

О. Румега. Чарівна панно Лесю!.. *(Пауза.)* А я забув, по що прийшов до вас...

Помикевич. Певне, у справі завтрашнього віч-ча в Гориславі?

О. Румега. У справі віча?.. Еге ж! Будьте ласкаві, може, ви, пане...

Помикевич. Шуян.

Дзуньо. Доктор Шуян.

О. Румега. Бо я, бачите, не в силі. Ось уже другий місяць лише тиху службу правлю.

Помикевич. Ви, розуміється, поїдете, пане товаришу?

Дзуньо. Сповню свій дрібний обов'язок перед нацією.

О. Румега. А не знаєте ви, меценасе, про що там завтра говорити треба буде?

Помикевич. Саме довідався, отче после. Про червоний терор на Україні.

О. Румега. Щось там нове, начеб дітей на мило.

Помикевич. Авжеж, отче, українських дітей на мило. Живцем варять їх кати...

О. Румега. Живцем варять? Це цікаво! *(До Дзуня.)* А ви краще скажіть на вічу, що їх жарять попереду, отак наче шкварки на вільному вогні й опісля вже, коли шкірка відповідно зарум'яниться, посипають булкою з

яйцем і в казан тоді. Це буде дуже цікаве і зробить своє враження.

Д з у н ь о. Зробить, отче добродію, потрясаюче враження.

О. Р у м е г а. А я ще хотів просити... тобто запропонувати вам, щоб ви поїхали ще сьогодні й переночували в мене в Гориславі. Моя дружина, як і тамтого місяця, дуже навіть радо вас прийме; я не можу... Не можу вас сам прийняти, бо поверну домів щойно завтра.

Д з у н ь о. Це дуже чемно з вашого боку, отче добродію!

О. Р у м е г а. Що саме? Ах так!.. Ночуйте здорові, ночуйте! Ви дуже навіть чемні.

Д з у н ь о. Ні, отче, я тільки щасливий, що й мій скромний труд зможу присвятити боротьбі з варварами Сходу.

П о м и к е в и ч. Я теж, отче после, як свідомий українець, вважаю своїм обов'язком заманіфестувати наше обурення перед цілим культурним світом і тому в найближчу неділю влаштовую в себе великий обід, на який в першу чергу отця посла запросити маю шану.

О. Р у м е г а. Це дуже навіть гарно з вашого боку. Та з моїм здоров'ям вистарчить, здається, вдома помолитися.

Д з у н ь о. Всечесніший отче, ви не відмовитесь взяти участь у сходинах, на яких і наймолодший квіт нації скаже своє перше і останнє слово...

П о м и к е в и ч. Це зовсім зрозуміле, що й наша Леся буде нас ч-ч-чарувати своєю красою і — голубиним серцем.

Л е с я. Панове... Пане меценасе, я вас не розумію...

П о м и к е в и ч. Зате ми розуміємо, панно Лесю, ваше заклопотання...

О. Р у м е г а. Заклопотання найніжнішої... *(Пауза.)*

Д з у н ь о. Найніжнішої душі, отче, хотіли ви сказати...

О. Р у м е г а. Дякую. Так, це я хотів сказати. Хе-хе!

Д з у н ь о. Вибачте, отче, та ви, певно, маєте важну справу до меценаса і тому прощайте. *(Прощається з ним.)* Панно Лесю, я вас проведу, якщо дозволите.

О. Р у м е г а. Борони боже! Ніякої такої, щоб перешкодити могли. Я навіть дуже радий...

Д з у н ь о. Панно Лесю, отець добродій буде дуже радий, якщо матиме змогу на недільному обіді пізнати вас ближче...

П о м и к е в и ч. Всеч-ч-чесніший отець має дуже добре серце, панно Лесю.

Л е с я. Я дуже вдячна, я дуже зворушена... але... я не зовсім добре розумію...

Д з у н ь о. Я вас, панно Лесю, дуже добре розумію; сьогодні шляхетність і добре серце важко зрозуміти. Поважання, отче, з пошаною, меценасе!

Л е с я. До побачення...

О. Р у м е г а. До побачення, до побачення, доню!

Дзуньо і Леся виходять.

(Румега дивиться вслід Лесі.) Найсолодша доню!..

П о м и к е в и ч. Так, отче, так! Невесела річ не мати власної доні.

О. Р у м е г а. Невесела річ, меценасе!

П о м и к е в и ч. Воно квіткою росте на очах.

О. Р у м е г а. Голубом чистим...

П о м и к е в и ч. Якщо б у мене була,— ну, хоч би нафта, отче, я б... я б дуже жалкував, що в мене нащадків немає.

О. Р у м е г а. Ох, так, меценасе, так! Поки ще живемо, поки ще мучимось на світі божому, мусимо усе, усе для народу посвятити. Навіть власне щастя і здоров'я, меценасе.

П о м и к е в и ч. Святі слова, всечесніший.

О. Р у м е г а. А я, меценасе, вже остаточно назву для захисту придумав.

П о м и к е в и ч. Цікаво, отче.

О. Р у м е г а. Навіть дуже цікаво. Срібними буквами на блакитному полі: «Сирітський захист», «Любов самаритянська», а нижче золотими — ану, відгадайте що?

П о м и к е в и ч. Імені...

О. Р у м е г а. «Імені о. Румеги», меценасе!

П о м и к е в и ч. Воно, дійсно, небуденний проект. А ви, отче, хотіли, може, заповіт вже писати?

О. Р у м е г а. Ви ж бачите, що мені недалеко до вічного супочинку, та заки напишемо заповіта, треба б ще грунтовно обдумати план будинку під захист, і ось що я придумав — не повірите.

П о м и к е в и ч. Повірю, отче.

О. Румега. Того разу ми, здається, погодились на три поверхи. Не так, меценасе?

Помикевич. На три, отче.

О. Румега. Отож, уявіть собі, що на кожному з тих поверхів буде побудовано по одній каплиці.

Помикевич. Інакше — разом три, отч-ч-че.

О. Румега. Еге ж. Одна для утрені, одна для літургії, а одна на вечірню, кожна в інший колір вималювана, меценасе. Перша, що в ній зрання молитись-муть.

Помикевич. Дівчатка, всечесніший.

О. Румега. Еге ж, самі дівчатка, меценасе.

Помикевич. Такі стрункі, кирпатенькі і повногубі...

О. Румега. Хе-хе-хе! Такі ж самі кирпатенькі і повногубі...

Помикевич. Такі ж, як Леся?..

О. Румега. Такі ж самі, як Леся, стрункі і повногубі.

Помикевич. А ч-ч-чи вам не прийшло, отче, ніколи на думку, що ви можете вже не тішитися щастям оцих струнких і повногубих?..

О. Румега. Так. Я тоді вже буду...

Помикевич. А ч-ч-чи вам не краще було б ущасливити зараз же одну сирітку, отаку хоч би тільки струнку і повно-повногубу і тепер радіти її, її ш-ч-частям, отче?..

Пауза.

О. Румега. А... а... панна Леся не мала б нічого проти цього?..

Помикевич. Проти свого ш-ч-ч-частя, отче?

О. Румега. Ви гадаєте?.. Ну так, проти...

Помикевич. Проти вашої опіки, отч-ч-е?..

О. Румега. Оце, оце, проти моєї опіки...

Помикевич. Руч-ч-чу вам, отче, що Леся не тільки буде вдячною, а-але й...

О. Румега. Але й...

Помикевич. Але й потрапить доказати, що її серце не остає байдужим на прояв такої шляхетності.

О. Румега. Ви знаєте... це дійсно цікава, дуже навіть цікава думка. Тим паче, що вона теж українка.

Помикевич. Свідома, ідейна українка, отче...

О. Румега. Ви знаєте... Я подумаю. *(Пауза.)* Я буду в вас на обіді!.. *(Встав.)*

Входить Помикевичева, за нею з-за дверей виглядають Пипцьо і Рипцьо — та вона їх стримує,— й вони щезають.

Помикевич. А оце саме впору, моя пані.

Помикевичева. Добрий день, отче.

Помикевич. Мілено, у нас в неділю великий обід, запротестуємо проти червоного терору. Матимемо шану гостити й отця Румегу.

Помикевичева. Просимо заздалегідь прийняти подяку за честь, яка нас стріне.

О. Румега. Можу, пані меценасова, виразити тільки втіху й глибоку радість з приводу того, що буду мати ще змогу бути її гостем.

Помикевич. Мій подив і подяка, дорога Мілено, для всеч-ч-чеснішого, що помимо важкої недуги й непосильної посольської праці ще знаходить час і змогу відвідати нас.

О. Румега. Це й зовсім зрозуміле в того, який напередодні далекої мандрівки хоче натішити ще очі й серце своє такою небуденною і зразковою любов'ю супругів.

Помикевич. Це заслуга моєї дорогої дружини.

Помикевичева. І незбагнутого у величі своєї любові серця мого чоловіка...

О. Румега. Тому мені остає тільки поблагословити вас в ім'я найсолодшого серця, в ім'я народу українського й заявити вам, шановне панство, що, не будучи власним ворогом, не зможу поминути вашого запрошення. А поки що руці цілую. *(Руці цілує.)*

Помикевичева. Привіт дружині, отче...

Помикевич. Поклін дружині, отче...

О. Румега. Дякую, дуже навіть дякую. *(До меценаса.)* Буду в вас па обіді, меценасе... *(Виходить.)*

Помикевич його проводить, меценасова виходить наліво. За хвилинку повертає меценас, тоді з правого боку входить Рипцьо.

Рипцьо. Дозвольте, пане меценасе, з журналістичного обов'язку поспитати вас, коли буде протест: перед обідом чи після нього?

Помикевич. Ви, пане Рипцю, забули, що ви журналіст з ворожого табору.

Рипцьо *(оглядаючись)*. Пане меценасе, я теж українець, і я, як ще раз прийде до чогось... Перед чи після обіду?

Помикевич. Національні обов'язки ставимо на першому місці.

Рипцьо. Скористаємо, пане меценасе, з ласкавих запросин на обід та при цьому заявляємо, що з принципіальних оглядів спізнимося на нього. Поважання!

Помикевич. Дай боже!

Рипцьо виходить. Помикевич закурює сигару, коли раптом перебігає повз нього Пипцьо та щезає у виході. Помикевич пече сірником пальці.

Ч-ч-чорт...

ДІЯ ДРУГА

Салон у Помикевича. Зліва з їдальні чути гамір голосів і оплески. Під дверима в їдальню стоять Рипцьо і Пипцьо. Вони підглядають крізь дірку.

Рипцьо. Уже? Позвольте!.. *(Заглядає.)* Рація! Ага! Зупа — рум'яна á la Julienne! Бачите рожеву пару? Вона на двадцять кроків у ніздрі б'є.

Пипцьо. Невже ж це наш борщ наддніпрянський?..

Рипцьо. Який самоук з вас, товаришу! І по запахові не впізнаєте європейської зупи! Ви попахайте! Браво! Усе на місці. Є калярепа, петрушка, морква, не рахуючи — так, зеленого горошку і волоської капусти, печеної цибульки, тільки м'ясо — м'ясо теляче? От зіпсували.

Пипцьо. А ось дали б нашого крем'янецького сала... Отоді б була зупа так зупа!..

Рипцьо. У нас в головному штабі галицької армії до неї обов'язково ще й печених раків додавали, а мій приятель генерал Машкарек не з'їсть її, коли хоч би кусника індика не вкинути...

Пипцьо. Гм! Генерал, говорите?

Рипцьо. Наш гарячий симпатик, товаришу, бувало, йде спати, навіть богові помолиться.

Пипцьо. Кому, кажете?

Рипцьо. Богові, кажу!

Пипцьо. Як? Ну, ще раз, дорогий товаришу і приятелю!

Рипцьо. Бо-го-ві...

Пипцьо. Ось і виходить — ви тут «б» з великої

букви проголошуєте. Ніяк отак не мона, дорогий товаришу і приятелю! Підход у вас до бога суто опортуністичний. Не знаю, що з вами буде, дорогий товаришу і приятелю!..

Рипцьо. Товаришу! Я ж... у мене ніколи і в думці не було «бог» через велике «б» проголошувати. Ви послухайте ще раз!

Пипцьо. Ану, попробуйте!

Рипцьо. Б-б-богові...

Пипцьо. А все-таки ніяк воно в вас не виходить... О...

Рипцьо. Б-б-б-б. Товаришу, а не гадаєте ви, що тим часом, борони б-б-б... зупа вистигне.

Пипцьо. А ми погляньмо. Іде пара — значить не вистигла. О!

Входить з їдальні Помикевичева.

Помикевичева. Панове...

Рипцьо. Ми вважали за відповідне з ідейних мотивів спізнитися, пані добродійко.

Пипцьо. Розуміється, тільки на протест, як на акт суто контрреволюційний, дорога товаришко і приятелько!

Помикевичева. Жалую, що я не могла піти вашими слідами. Кожна хвилина в такому товаристві — це мука, це невимовна мука!..

Рипцьо. Знаємо їх, пані добродійко. Самі міщанські філістерські душі.

Пипцьо. О! А ще протестують!

Помикевичева. Приятелі дітей! Начеб мало по цілому світі верещало цих істот, гливких, червоношкірих!.. Брр!

Рипцьо. І де ж їм мріяти про поступ!

Пипцьо. Кубло, одним словом, опортуністичне, суто романтичне.

Помикевичева. Кожний з них начеб не знав і не прочував ніколи, що в людини є серце, що воно страждає, мучиться, як обезкрилений канарок... Пане Рипцю! Як увійдете туди, попросіть, будь ласка, Дзуня! Скажіть — на кілька слів!

Рипцьо. Скажу, хоч не знаю... Дзуньо ж сидить біля Лесі, а, як каже Вайнінгер у своєму ген...

Помикевичева. Пане Рипцю, попросіть сюди Дзуня!

Пипцьо. Ви чули, здається, дорогий товаришу і приятелю?..

Рипцьо. Що, пана Дзуня? З найбільшою приємністю служу пані добродійці. *(Виходить.)*

Пипцьо. А ще саботує, тип отакий невитриманий шумськівський...

Помикевичева. Не годен зрозуміти, що тим часом вистигне зупа...

Пипцьо *(пауза)*. Та ще й до того наче і Дзуня попросити забув. *(Біжить у їдальню; у дверях зустрічається з Дзунем. Наче не помічають себе.)*

Дзуньо. Не питай, чого в мене заплакані очі. Чи маю, пані, подякувати Рипцеві?

Помикевичева. Так, я вас просила. А ви невдоволені?

Дзуньо. З цього, що ви дали мені змогу побути лишню хвилинку в чотири очі з моїм одиноким щастям?

Помикевичева. Пане Дзуню, я мала нагоду сьогодні переконатися, що почувань не можна міряти красою ваших слів...

Дзуньо. Як маю подякувати вам, пані, за таку віру у безмежність моєї до вас любові?..

Помикевичева. Пане! Скиньте вже маску!

Дзуньо. Мусив би вирвати серце!..

Помикевичева. Разом з Лесею в ньому?

Дзуньо. Леся — дівчатко заскромне, щоб могла мріяти зайняти коли-небудь ваше місце, пані.

Помикевичева. У вашому товаристві вона, здається, швидко перестане скромною бути.

Дзуньо. Перебуваючи зі мною та пізнавши мої думки, вона б із жалю заплакала над моєю нещасною любов'ю. А ви цю любов щодня так жорстоко топчете, пані...

Помикевичева. Сьогодні при столі вона не те щоб була заплакана, але й почувала себе, наче в сьомому небі.

Дзуньо. Це головно завдяки всечеснішому, пані...

Помикевичева. Це порохно мало б вашим другим суперником стати?

Дзуньо. На жаль, не маю змоги виявити такої величі душі й християнського милосердя, як отець Румега.

Помикевичева. Ви що? В апостола бавитесь?

Дзуньо. Ні, пані. Я небагато хочу, я хочу раз тільки один добрий вчинок мати за собою. Ми кидаємося,

мов навіжені, в крутіжі життя, і нашим гаслом стало: «Слава і багатство!» Задивлені в наші щоденні приземні турботи, ми усе далі втікаємо від ідеалу людини, і, коли прийдуть старечі літа, ми не зможемо навіть крикнути з цілої душі: «Боже! Я жив!» І тому... тому я рішив допомогти до щастя хоч одній-однісінькій людині, бо не буде інакше спокою у душі моїй.

Пауза.

Помикевичева. Вибач, Дзуню... Це дуже шляхетне і небуденне!..

Дзуньо. Ні, Міллі, це тільки обов'язок кожної свідомої людини — українця, в якій ще не завмерло оте людське прегарне, таємне й незбагнуте...

Помикевичева. Вибач, Дзуню... Сьогодні так легко помилитися в осуді людини.

Дзуньо. Може, ви і в мені розчаруєтесь, дорога моя Міллі...

Помикевичева. Ніколи, Дзуню, бо тоді б мені остало хіба покинути цей світ...

Дзуньо. Тоді... і я б полинув твоїми слідами, Міллі!..

Помикевичева. Так? Отож я тепер на все для тебе готова! *(Цілує його.)*

Дзуньо. Міллі! Увійти хтось може. Це доволі необережно, Міллі.

Помикевичева. Для тебе — я на все готова!.. *(Цілує його.)*

Дзуньо. Колись я пригадаю тобі твої слова, а тепер... тепер, Міллі, треба кінчати розпочате діло.

Помикевичева. Дзуню. Ти бачиш? Я соромлюся...

Дзуньо. І мені соромно твоїх таких чистих і невинних очей, і тому йду кінчити діло, після якого матиму, може, право більше сміливо глянути в твої очі...

Помикевичева. Можу знати, що саме ти задумав?

Дзуньо. Ти повинна знати, Міллі. Отець Румега має змогу одним почерком піднести людину з низів у височінь. Як бездітному залишилося одно — стати комусь, комусь дуже нещасному в пригоді.

Помикевичева. Це кому, Дзуню?

Дзуньо. Нашій скромній мундантці.

Помикевичева. Лесі?

Д з у н ь о. Тому що сирітка вона, молода, тому що в людських очах вона з гірших, може, найгірша і тому, що в неї латані мештики, і білля...

П о м и к е в и ч е в а. Роби, як вважаєш, Дзуню. Я вірю глибоко у святість і небуденність твоїх почувань...

Входить Л е с я.

...хоч як непокоїть мене це — білля... *(До Лесі.)* Панно Лесю, якщо ваша душа годна відчути усю красу і велич чиєїсь душі, ви повинні молитись до цієї людини.

Л е с я. Я молюся, пані добродійко. Я вже давно, дуже давно молилася, так гаряче, як ніхто, ніхто більше...

П о м и к е в и ч е в а. Ви трохи зарозумілі, маленька... *(Виходить ув їдальню.)*

Леся падає навколішки перед Дзуньом.

Д з у н ь о. Ну, що це, Лесю?

Л е с я. Це молитва...

Д з у н ь о. А ти забула,— хтось ввійти може... Лесю, увійти можуть!

Л е с я. Увійти?.. Цього... цього ніхто побачити не повинен... *(Встає.)*

Дзуньо цілує її руку.

За що? За що це, пане Дзуню?

Д з у н ь о. За красу твою, за любов моєї любові...

Л е с я. За любов...

Д з у н ь о. За красу твоєї любові.

Л е с я. Пане Дзуню, я вже звідтіля геть хочу, я вже домів піду!

Д з у н ь о. Вас вразив чимось хто-небудь?

Л е с я. Ні, ні, я вже звідтіля геть хочу, бо отут у грудях щастя повно, а я його заховати хочу, щоб було тільки зі мною, щоб не загубилося кудись по кутах; а тут у кутах я бачила павутиння, у блискучих кутах густе страшне павутиння... Я геть піду звідтіля...

Д з у н ь о. Іди, Лесю, покинь мене тут і спи спокійно — все одно не почуєш хлипу серця мого...

Пауза.

Л е с я. Я остану. Це ж була тільки примха, звичайна тільки примха. Неправда, пане Дзуню?

Д з у н ь о. Як я люблю тебе, моє дитятко миле!..

Л е с я. Я остаю, я не розгублю моєї радості, при вас не боятимуся нічого.

Д з у н ь о. Невже ж боязко тобі чогось, Лесю?

Л е с я. Ні, тільки чогось — отець Румега... Пане Дзуню, чого він хоче від мене?

Д з у н ь о. Доброго слова і серця, Лесю.

Л е с я. І більш нічого?

Д з у н ь о. Я ж сказав — доброго серця. А хіба це не вистарчить йому, не все це?..

Л е с я. Пане Дзуню, мені меценас говорив, начебто отець Румега мав...

Д з у н ь о. Якнайкращу волю, Лесечко. Я б гаряче бажав, щоби з твого боку її теж не бракувало.

Пауза.

Л е с я. Якщо так — то нехай же отець Румега стане моїм батьком...

З їдальні чути оплески й «браво».

Д з у н ь о. Скажи, Лесечко дорога: нашим, нашим батьком!..

Входить о т е ц ь Р у м е г а з пляшкою і двома келішками.

О. Р у м е г а. Ну, що ж це, донечко моя, невже ж утекла від мене?

Д з у н ь о. Панна Леся, отче, хотіла лишень повірити мені тайну одну.

О. Р у м е г а. От цікаво, яку це тайну хотіла вам Лесечка повірити...

Д з у н ь о. Що її шановний сусід від стола очарував її та що дитиною ще мріяла про саме такого батька.

О. Р у м е г а. І буде, буде його мати, хай тільки донечка чемною буде... і вип'є зі мною на її здоров'я!

Д з у н ь о. Така зворушлива напівродинна сценка не вимагає третього свідка. Вибачте, панство! *(Відходить.)*

Л е с я. Пане Дзу...

О. Р у м е г а. Хай собі йде, ну навіщо ж нам його... Ми собі, ми собі самі вип'ємо, Лесю. *(Наливає.)* На твоє, голубонько, здоров'ячко!

Л е с я. На ваше здоров'я, отче.

О. Р у м е г а. Не отче, Лесечко, а — татусю.

Пауза.

Л е с я. Татусю... *(П'є.)*

З їдальні чути грімкий, повний захвату голос: «Хай мені буде вільно у цю мить внести тост на славу рідній інтелігенції, отих найвірніших і найкращих синів народу, що з патріотизмом античних героїв і самопожертвою мучеників святої католицької церкви віддають усе життя своє Україні, а як треба буде, то за неї підуть і діди, і внуки на смерть і на муки!» Оплески, «браво», «хай живе» тощо. Входить меценас П о м и к е в и ч.

П о м и к е в и ч. Ч-ч-чорт!

О. Р у м е г а. Ви, меценасе...

П о м и к е в и ч. Я кажу, що ч-ч-чорна доля чекає тих, що стануть нам на дорозі.

О. Р у м е г а. Меценасе! Ви... ви... невже ж ви гадаєте, що хвора людина, до того й священик, посол...

П о м и к е в и ч. Я, отче, мав нас, нашу еліту й ворогів наших на думці.

О. Р у м е г а. А ви вдруге кажіть краще одразу, кого саме маєте на думці.

П о м и к е в и ч. Невже ж ви, отче, мали б причину бути сьогодні в поганому настрої! Ч-ч-чи так, панно Лесю?

Л е с я. Отець посол були дуже ласкаві.

О. Р у м е г а. Хоч як не перешкоджують на кожному кроці бути отим — ласкавим.

П о м и к е в и ч. Подивляю, отче, вашу скромність, яка велить вам ховати перед людським оком ваші чесноти християнські, та маю сміливість бути тієї думки, що...

Входить Д з у н ь о.

...щоби багато зробити, треба ще більше не зробити!.. Не правда, пане Дзуню?

Д з у н ь о. Свята правда, пане меценасе, хоч це зовсім не відноситься до панни Лесі, яка досі майже нічого не їла. Гадаю, отче, ви звернули на це увагу?..

О. Р у м е г а. Так, так, Лесю. Як можна було досі так мало з'їсти?

Л е с я. Я не голодна, панове!

Д з у н ь о. Я теж не голоден, панно Лесю... *(Подає їй руку й разом виходять ув їдальню.)*

П о м и к е в и ч. Смію спитати, отче, за ваше здоров'я.

О. Румега. Ви його, здається, зовсім добре знаєте. А що ви, може, добачуєте зміну на гірше?

Помикевич. Якщо про здоров'я ходить, ні. Навпаки, отче после, я з дива вийти не можу, дивлячись сьогодні на ваші блискучі очі й зарум'янені щоки.

О. Румега. Ви гадаєте?.. А... а зелених плямок ви, теє, вже не помічаєте?

Помикевич *(оглядає)*. Похиліться, отче, деш-ш-ч-чо отак! Малесенькі сліди тільки-йно залишились. Отче, ні! Навіть малесенькі сліди не залишились...

О. Румега. А ви гаразд придивились?..

Помикевич. Зовсім добре придивився, отче. Ніякого сліду, найменшого.

О. Румега. А мені, знаєте, і самому дивно. Приходжу до вас сьогодні, ступаю лівою ногою (*ступає лівою ногою)* — не хлюпотить нічого, ступаю правою ногою *(ступає правою ногою)* — під шкірою від клуба наче маком посіяв — наче здохла муха велетенська.

Помикевич. А ч-ч-чи ви, отче, не завдали собі питання, чому саме сьогодні здохла ота муха велетенська?..

Пауза.

О. Румега. Хе-хе-хе! Ви, меценасе, ласі на слова признання. Я дійсно давно вже не почував себе таким бадьорим. Тільки подумати, що навіть християнсько-батьківська любов може так нас обновити, так, ну, знаєте, душевно й тілесно відродити!..

Помикевич. А ч-ч-чи ви, отче, не завдавали собі питання, що навіть християнсько-батьківська любов знає теж деколи свої обов'язки?..

О. Румега. Я... я дуже добре пам'ятаю про це, меценасе.

Помикевич. А чи не вважаєте, отче, за відповідне не перевантажувати своєї пам'яті даремне й на папері передати нащадкам доказ величі вашого християнського серця?

О. Румега. Невже ж ви гадаєте, меценасе, що за який тиждень ота любов уже вистигне?

Помикевич. Будьте спокійні, отче, ми в інтересі сироти і вашому подбаємо, щоби вона не вистигла так швидко.

Пауза.

О. Румега. Признаюся — я не розумію вашого щонайменше холодного відношення до мене. Чей же не повинно вас так дуже дивувати, коли майбутній батько хоче краще пізнати усі моральні й фізичні прикмети своєї майбутньої дитини!.. Невже ж ви не вважаєте, що тут необхідно наладнати з нею ближчий духовий хоч би зв'язок?.. Чому ви мовчите, меценасе?

Помикевич. Вибач-ч-чте, отче, якщо знайдете в мені, як у світській людині, не таку глибоку віру у людські чесноти.

О. Румега. Ви забули, здається, що маєте діло зі служителем Христовим і представником українського народу в одній особі, дорогий меценасе!

Помикевич. Вибачте, я поганого ніч-ч-чого на думці не мав. Я ж виразно сказав: людські чесноти, а ви, як відомо,— нелюдська, тобто несвітська, я хотів сказати — напівбожа особа...

О. Румега. Тільки раб і служитель Христовий.

Помикевич. Отже, служитель Христовий, так би мовити. Та, як представника народу, я вас хотів спитати, чи випадково вам оте представництво з огляду на стан вашого здоров'я, ну, ви розумієте...

О. Румега. Пане меценасе, чи ви маєте який сумнів щодо моїх заслуг для рідного народу?

Помикевич. Ш-ч-ч-чо ви таке, отче? Невже ж я міг би не бажати добра свойому народові і я... я тільки запитую, чи не шкодить вам часом оте послування? Це ж не тільки становище у високій мірі відповідальне, але й це, гадаю, праця, яка вимагає, так би мовити, залізного здоров'я.

О. Румега. Я не жалів його досі, не жалітиму й надалі. Не мож нам, меценасе, кидати поля бою, коли заплакана ненька протягає до нас, синів своїх, рамена з розпукою. Нам, меценасе, до смерті самої, до краплі крові останньої бути козаками!

Помикевич. А не вважаєте ви, що ненька простягає руки до козаків молодих, здорових, до таких, що б могли у пригоді стати, послужити, до таких — о! — з апетитом!

О. Румега. Я, дорогий меценасе, дякуючи ласці божій, маю також апетит, дуже навіть великий апетит, і тому вибачайте, меценасе! *(Виходить ув їдальню.)*

Помикевич. Ч-ч-чорт! *(Нервово походжає по кімнаті.)*

За хвилину входить Дзуньо.

Дзуньо. Не питай, чого в мене заплакані очі...

Помикевич. До ч-ч-чорта!

Дзуньо. Що ж таке?

Помикевич. Мене дивує, що ви навіть у такій, ну, грубій справі не вмієте витримати поваги і всюди лазите з отими «заплаканими очима». Боюся, щоб ви собі не напророкували.

Дзуньо. Не пізнаю свого меценаса. Невже ж ви ніколи не наберете зимної крові, такої необхідної прикмети для адвоката... і майбутнього національного репрезентанта...

Помикевич. Національного репрезентанта?.. Ви думаєте, що осли, які беруть поважно дурні дітвацькі плани, можуть коли-небудь промовляти з парламентарної трибуни — і діставати посольські дієти?!

Дзуньо. Впевняю вас, меценасе, що ви будете серед ослів виїмком.

Помикевич. Хіба, пане, тоді, як мені отут *(вказує на долоню)* виросте волосся.

Дзуньо. При добрій волі вам і там виросте волосся. А волі, волі вам зовсім вже недостає, ви старе змиршавіле покоління. Ви не знаєте одної-однісінької правди, без якої ви самі ляжете в могилу. Коли головою не розіб'єте муру, рийте носом під ним, а коли голова у діру не влізе, пхайте одну ногу, потім другу, а ось і натрапите на грунт. Хай і недовге вже життя перед нами, та поки живемо, ми хочемо мати тіло вужа і поси із криці. Отакі ми, меценасе, ваші діти і ваша надія!

Помикевич. Ви б краще, замість декламувати, застосували оці ваші правди. Мені здається... я певен, що зі справи нумер...

Дзуньо. Без нумера!..

Помикевич. Що з неї нічого не вийде.

Дзуньо. Вистарчить, як ви в посли вийдете, меценасе. Та що саме таке? Не йде на гачок рибка?

Помикевич. Яка там рибка! Просто — жабище старе!..

Дзуньо. Ви говорили щось?..

Помикевич. Стрілив ч-ч-чергову дурницю.

Д з у н ь о. Це вас, гадаю, не повинно вже виводити з рівноваги. Що ж він думає?

П о м и к е в и ч. Він зовсім не думає, він навіть говорити про те не хоче!.. Каже — я сам маю апетит, дуже навіть великий апетит.

Д з у н ь о. Ви — про мандат, певне?

П о м и к е в и ч. Про мандат посольський.

Д з у н ь о. А про... заповіт?

П о м и к е в и ч. Підождіть, каже. Хай пізнаю її, хай ближче познайомимося. По-ч-ч-чвара така! І це — офірою серця мого!..

Д з у н ь о. Пане меценасе, отець Румега в найближчих днях затанцює нам, як циганський медведик.

П о м и к е в и ч *(з іронією)*. Неоціненна з вас людина...

Д з у н ь о. Півголови отця Румеги уже в нашій пастці...

П о м и к е в и ч. Розкішний ви хлопчина!..

Д з у н ь о. А за тиждень, за місяць ми собі взаїмно поґратулюємо.

П о м и к е в и ч. Я вам вже тепер ґратулюю вашої незрівняної підприємчивості.

Д з у н ь о. Меценасе! Ми дамо йому змогу ближче познайомитися з Лесею!

П о м и к е в и ч. Це — це було б страшне, це було б жахливе! Ш-ч-че коли б до того з цілої справи вийшов пшик!.. Пане товаришу, це ж було б жахливе!!!

Д з у н ь о. Отець Румега затримується в готелі «Під тризубом»?

П о м и к е в и ч. Ну — там, при чому ж це?..

Д з у н ь о. Меценасе, ваше вухо!.. *(Шепче йому щось на вухо.)*

П о м и к е в и ч. Думка, без сумніву, цікава. Таке ще в моїй адвокатській практиці не траплялося. Це — дійсно цікава думка. А... хто ж, по-вашому, мав би теє...

Д з у н ь о. Гадаю, Пипцьо і Рипцьо.

П о м и к е в и ч. Хочете ворожими руками...

Д з у н ь о. Ви про Пипця і Рипця?

П о м и к е в и ч. Ну, як же ж? Про ворогів національних...

Д з у н ь о. Про них, про мародерчиків коханих? А ви гадаєте, що коли б вони себе там, у червоному таборі, почували у своїй хаті, вони б витоптували наші пороги? Ви думаєте, вони іншої породи? Ні, меценасе, вони ті ж

самі, тільки самохіть заблукані вівці, тільки — наші шумськісти кохані!..

П о м и к е в и ч. А теє... мовчатимуть принаймеише?

Д з у н ь о. Про це я — тобто спільним коштом подбаємо. Ваш апарат у канцелярії?

П о м и к е в и ч. Як звичайно, а кліші у шафці.

Дзуньо підходить до дверей їдальні.

Пане товаришу!.. А я-якщо це все надаремне?..

Д з у н ь о. Ви знову?

П о м и к е в и ч. Ви... ви мене зрозумійте!.. Якщо отець Румега стане дуба і... і не помре?

Д з у н ь о. Тоді — заадоптує її. Та вважайте, меценасе, не забувати про формальний бік справи! *(Крізь відхилені двері викликує когось пальцем з їдальні.)*

П о м и к е в и ч. Розуміється, не забуду. Та чи не вважаєте, що добре було б, наколи б отець Румега добровільно вмер...

Д з у н ь о. Що таке?

П о м и к е в и ч. Е... е... я хотів сказати, що отець Румега зовсім певно добровільно помре...

Входить Р и п ц ь о, за ним П и п ц ь о, обидва втираючи хусточкою роти.

Р и п ц ь о. Ви, пане докторе, мене просили?

П и п ц ь о. Як вам не сором? Ви ж бачите — мене!

Помикевич виходить.

Д з у н ь о. Я вас обох просив, панове, і хочу перш усього спитати вас, чи ви умієте мовчати?

Р и п ц ь о. Будьте спокійні, пане докторе. Щодо мене можу вам тільки сказати, що мій покійний професор Ричай, той самий, що носив перуку і жив з вдовою по своєму покійному братові, нотареві з Тернополя, коли було згадає про мене...

П и п ц ь о. А я то, коли в якості політв'язня в тюрмі чотири роки сидів, так, бувало, сам прокуратор підійде до мене, поклепає по рамені, сіпне отак за вухо і каже: «Ви, товаришу Пипцю, витримана людина, ви погеройськи вмієте мовчати».

Д з у н ь о. Саме того я і сподівався по панах, тим більше, що дам панам нагоду переконатися, як то всетаки іноді мовчанка — якщо не золото правдиве, то

щонайменше золоті польські. Чи котрий з панів вміє світлити?

Рипцьо. Як же ж ні? Невже ж ви, пане докторе, не пригадуєте собі...

Дзуньо. При електричному світлі.

Пипцьо. Ого! Бувало, попросять мене політв'язні: «Здійми нас, товаришу Пипцю, також і в вечірньому світлі!..»

Дзуньо. Отож прошу панів на кілька хвилин у канцелярію. *(Виходить у канцелярію.)*

Рипцьо *(тихо)*. Товаришу, ви зовсім певні за себе і не гадаєте, що ми зраджуємо революційно-національну лінію?

Пипцьо. Ми її витримаємо, дорогий товаришу і приятелю!

Обидва виходять в канцелярію мецената; меценас вигляде з їдальні й відчиняє двері від неї.

Помикевич. Прошу, прошу панства, якщо в їдальні душно! Зараз подадуть чай. Незабаром прийде й музика!

Входять директорова і редактор.

Директорова. Повірте, пане меценасе, що піднеслий настрій сьогоднішнього зібрання не потребує й музики. Ми просто очаровані прийняттям.

Помикевич. Дозвольте, пані директорова, висловити велику радість, яку зробила ваша незаслужена похвала!

Редактор. Будьте, пане меценасе, певні, що уся наша преса не забуде свого національного обов'язку і підкреслить цю небуденну подію, за яку щиро колись подякує увесь український народ.

Помикевич. Хіба, якш-ш-ч-чо не бракне цінного місця, інакше я б не мав спокійного сумління.

Директорова. Як бачу, ви ніколи не забуваєте, меценасе, що скромність є найкращою прикметою людини-громадянина.

Помикевич. Та вона не була б на місці в такої під кожним оглядом прекрасної жінки, як пані директорова.

Директорова *(з приємною усмішкою)*. Ви охочі жартувати, меценасе...

Помикевич низько кланяється і відходить.

Невже ж в кожного дурня мусять бути отакі, як у нього, баранячі очі?

Р е д а к т о р. Про такі очі в мене й книжка є: «Хіромантія, або як читати вдачу з рук, вух та очей». Коли б мали її під рукою, здемаскували б дощенту мецената.

Д и р е к т о р о в а. Щастя хоч, що він, як кажуть, патріот, а то він зі своєю панею навіть порядного меню злагодити не спроможеться.

Р е д а к т о р. Я вже думав про те, щоби підсилити в нашій газеті кухарську сторінку. Факт, що навіть наша кухня затрачує українські традиції. Ось не те, що у віденців, як розповідає наш голова партії, мій дорогий Дмитруньо *. Там, каже, після обіду, вам...

Д и р е к т о р о в а. Вибачте, чи це випадково не його побили при столику за фальшиві карти?

Р е д а к т о р. Ах, це ж було, пані добродійко, ще тоді, як не було єдиного національного фронту і на народних провідниках не тяжіла ще така відповідальність. А зрештою, на мою думку, можна бути добрим шулером і не менше добрим патріотом.

Д и р е к т о р о в а *(з чарівною усмішкою).* Ви, як і завжди, дорогий редакторе, маєте повну рацію...

Р е д а к т о р. Це саме мені написав один отець декан, коли прочитав мою статтю про зв'язок сонячних плям з міжнародними ускладненнями. Бо й дійсно, коли візьмемо під увагу постанову Ради амбасадорів * з березня 1923 року...

Д и р е к т о р о в а. Це дуже цікаве, коханий редакторе, і ви постараєтеся, гадаю, розвинути ваші думки завтра в мене?

Р е д а к т о р. Перешкод — не буде?

Д и р е к т о р о в а. З волі чоловіка сидітиму завтра, як і тоді, вдома сиротою...

Входять п и с ь м е н н и к *і* к р и т и к.

К р и т и к. Перш усього вам, молодий пане товаришу, треба зрозуміти красу: що таке краса. Без того розуміння краси нічого не вдієте! Ніколи!

П и с ь м е н н и к. Мій герой і дає відповідь на це питання, пане докторе...

К р и т и к. Котрий це, отой, що стріляється наприкінці?

Письменник. Нема в моїй повісті такого, пане докторе!.. Мій герой зовсім не стріляється, а стає сотником і жениться наприкінці.

Критик. Чорт з ним! Не буду ж я плакати, що не маю підозрілих знайомостей. А вам би слід перш усього знати, що це є краса, що це є мистецтво, молода людино! Чи ви застановлялися коли, що таке мистецтво?

Письменник. Пане докторе! Адже ж і на це питання дає відповідь моя героїня, коли раненому стрільцеві подає каву з великодньою паскою, а дівчата довкруги граються вербової і старенький парох зі сльозами в очах благословить...

Критик. Не лякайте ви мене своїми героїнями, молода людино, а скажіть краще, чи ви знаєте, що таке краса, справжня художня краса? А знаєте ви, що таке перлина? Як постає перлина?

Письменник. Як же ж, знаю...

Критик. Ото ж бачу, не знаєте. А так, не знаєте! З рівноуложених верств різнородних мінералів постають перлини!

Письменник. Пане докторе, я, пам'ятаю, вчився, що її з моря, з дна морського таки...

Критик. Кажете — з дна мор... Ви... ви не знаєте, бачу, навіть, що таке ліценція поетика [1], молода людино! Краще всього — ви підівчіться трохи, заки побалакаємо вдруге! *(Ображений відходить.)*

Входять молода людина й молода дівчина.

Молода дівчина. Ви не маєте поняття, пане Левку, як мене це пригнобило. Невже ж наш нещасний народ буде увік терпіти такі знущання? Коли-то ми, пане Левку, з московсько-більшовицьких дітей робитимемо мило?..

Молода людина *(довірочно)*. Раніше, ніж гадаєте, панно Кікі. Наша організація дістала саме цієї ночі шифровану телеграму з Америки.

Молода дівчина. Що ви, пане Левку, з Америки?

Молода людина. Від самого Вашінгтона, панно Кікі. Він повідомляє нас, що висилає нам двісті тисяч

---

[1] Поетична вільність *(франц.)*.— *Ред.*

сенегальських стрільців і стільки ж на завдаток доларів. Усе вже спаковане й чекає нашого сигналу.

Молода дівчина *(тихо.)* То ви, пане Левку, теж втаємничені?!

Молода людина *(показує з кишені револьвера).* Ви бачите, панно Кікі?

Молода дівчина. Пане Левку, ви мені імпонуєте. Я так часто мріяла про те, щоб і ми мали свого Вільгельма Телля або Гаррі Піля...

Молода людина *(довірочно).* А ви, панно Кікі, не мали б бажання стати старогрецькою Ме... Мелясиною та побігти героїчно разом з нами до найвищої мети?

Молода дівчина. Пане Левку!.. Невже ж ви могли коли-небудь сумніватися в цьому?..

Молода людина. Отже, я прийду до вас завтра, панно Кікі, відібрати присягу на револьвер і принесу з собою танго, за яке ви мене просили. Я його вже вивчився грати на мандоліні.

Молода дівчина. Пане Левку, принесіть з собою і мандоліну!..

Входять політик і директор банку.

Політик *(втирає піт з чола).* Ніхто нас не слухає?

Директор банку *(оглядаючись).* Рішуче ніхто!..

Політик. А той молодик? Ви гадаєте, чого він вуха розвісив?

Директор. Це в нього вже такі природні, від бога самого. Отож, що далі було?..

Політик. Чекайте! Був я вчора у Варшаві.

Директор банку. Еге ж, вчора першого було.

Політик *(увесь час оглядаючись).* Я ходив... Я — мав нагоду бачитись.

Директор банку. З міністром внутрішніх...

Політик. Не кричіть так, бійтеся бога! Ви не бачите, скільки тут публіки?..

Директор банку. Я вже занімів. Ну й що, що було далі?..

Політик. Я обговорив з ним різні справи, не виключаючи вашого банку, й він обіцяв...

Входять емігрант із купчихою.

Цей тип мені видається підозрілий. Зовсім певно — агент більшовицький! *(Утікає в другий кут.)*

Директор банку. Це наш, после! Ну й що він, заради бога, обіцяв?..

Далі розмова їх стає нечутною, директор банку бігає за політиком із кута в кут.

Купчиха. І доки, скажіть, пане полковнику, всевишній і козацтво наше терпітимуть те антихристове царство?..

Емігрант. Хай підождуть ще чортові сини! Як повернемо, то їм такоє зададім, що ну-ну!

Купчиха. От минулого місяця до мого дядька його швагер інженер пан Бичейко приїхав, так розповідає, боженько мій! Сам він утікати мусив, бо жити йому не давали. І за віщо, подумаєте? За те, що ім'я в нього Микола, а хто там посміє Миколою зватися, так йому життя і долі ніякої немає. Так зненавиділи ім'я царя християнського.

Емігрант. Вот чортові сини!

Купчиха. А священикам, каже, так усім бороди відрізують і матраци ними випихають, для втіхи своєї, під розпусту свою диявольську.

Емігрант. Вот чортові сини! Чого ж вони досі чаю не подали? *(Витягає з кишені одного годинника, відтак з другої другого, третього і четвертого.)*

Купчиха. Пане полковнику! Невже ж ви й годинникарством займаєтеся?

Емігрант. Какоє там!.. Це мої трофеї воєнні. Знаєте ви, што такоє трофеї? Так вот, коли я в Проскурові, Літині й Бердичеві більшовиків усмиряв, то й здобув на них трофеї: часов штук какіх-небудь чотириста.

Купчиха. Штук чотириста?..

Емігрант. Еге ж! Ще й тепер до штук двісті залишилося. Та я у матрац їх і сплю собі, наче цар який, ні одна блощиця не вкусить, усі від часів моїх наутьоки, а давніше душ п'ятдесят за ніч одну вбивав.

Купчиха. А вам вони дають спати?

Емігрант. Хто, блощиці? Я ж сказав...

Купчиха. Я про годинники... Це дуже цікаво — двісті годинників у матрацах...

Емігрант. Ну, що ж, зайдіть коли, побачите. Моя квартира по вулиці Трьох Криміналів, номер двадцятий, а сторожа спросіть за пана з поліц... то єсть... пана пулковника!

Купчиха. Будете чемні — зайду...

Емігрант. Ну, вот. А чаю, чортові сини, так і не подають!..

Входять Румега і Леся, за ними меценас.

Помикевич. Прошу панства, чай на столі!

Емігрант з купчихою виходять у їдальню.

Кому шкодить чай, тому вином можемо служити. Чим хата багата... Прошу панства!

Тепер виходять усі, крім отця Румеги й Лесі.

О. Румега. А донечці, чого доброго, хочеться вже люлі-люлі!..

Леся. Ні, отче, мені сьогодні чомусь зовсім не хочеться спати.

О. Румега. Коли татусь сам бачить, що донечці хочеться вже люлі-люлі. *(Пауза.)* Невже ж, доню, ти б не хотіла?

Леся. Так, я дуже... я — дуже хочу...

О. Румега. Що, донечко, таке ти хочеш?..

Пауза.

Леся. Люлі-люлі...

О. Румега. А що? Не вгадав я? Бачиш, донечко, вгадав! Я *(тихо)* не тільки це вгадав, я вгадав також, що донечка вигідно, вигідніше, ніж у свойого вуйка, спатоньки хотіла би. І — не у вуйка вже спати, а в татунця, в коханого татунця. Скажи-и-и, Лесю: в коханого татунця...

Леся. В коханого татунця...

О. Румега. Тож ходи, моя доню, ходи! Тобі вже дуже спатоньки хочеться... Ходи до коханого татунця!..

З їдальні виходить Помикевич.

Помикевич. От-ч-че добродію!

О. Румега. На жаль — часу немає. Ви ж бачите, як донця моя люлі-люлі хоче!..

Помикевич. Я поки ш-ч-чо ніч-ч-чого не бач-ч-чу, отч-че.

О. Румега. Ви дуже навіть чемні, меценасе. За те ми дуже вдячні будемо вам обоє. Правда, донечко, правда?

Леся. Пане меценасе...

Помикевич. Так, це правда, Лесю. Ви будете мати дуже солідну опіку. Отець Румега не забуде нас усіх ніколи...

Отець Румега шепче щось Лесі на вухо.

Леся. Пане меценасе...

Помикевич. Лесю, ч-ч-чесне слово...

Леся підходить до нього.

Леся. Я йду... І прошу вас, Дзуневі про те все ні слова. Я б тоді усе вже втратила. Без Дзуня...

О. Румега. Невже ж забула доня, як дуже хоче люлі-люлі?..

З кабінету виглядає голова Рипця. Отець Румега веде Лесю до виходу.

Як дуже — люлі-люлі...

Виходять. Меценас стоїть хвилину у задумі, опісля, наче очунявши, вибігає в їдальню. З кабінету виглядає і ховається голова Пипця. Звідтіля виходить Дзуньо, за ним Пипцьо та Рипцьо. В Пипця перевішений через рам'я фотографічний апарат.

Дзуньо. Ви зачекаєте тут, панове! За хвилинку повернуся. *(Іде в їдальню.)*

Пауза.

Рипцьо. Чи... чи можна вас спитати, товаришу, чого це ви мовчите?..

Пипцьо. А вам яке діло?

Рипцьо. Мені — нічого. Тобто...

Пипцьо. Ну от!

Пауза.

Рипцьо. «Стоїш собі під стіною, і ноги тремтять під тобою», як писав геніаль...

Пипцьо. До чорта лисого з вашими міщанськими ногами! Там — чай п'ють, а він єрунду свою суто романтичну розводить. Теж поезія! З такою лінією у «Кривавій заграві» місця не загрієте.

Рипцьо. Невже ж, товаришу, ви б без мене журнал випустили?

Пипцьо. А ось і випущу. Дістану підтримку витриманого громадянства і випущу. Думаєте, не обійдуся без такого радянофіла міщанського?

Рипцьо. Дозвольте вам сказати, товаришу, що ви помиляєтесь відносно моєї невитриманості. Я ж десять років тому вже вмів співати «Інтернаціонала», п'ять років передплачую «Червоного прапора», а якщо нас колись знов приймуть назад до партії, то я... я навіть виїду на Радянщину...

Пипцьо. А в тюрмі ви сиділи? От і не сиділи, дорогий товаришу і приятелю! А ще й про витриманість торочите, елементе такий без підходу! О!..

Рипцьо. Якщо так, то цікаво, який це *(вказує на апарат)* у вас підход буде, дорогий товаришу?.. Троцькістський?

Пипцьо. А ви думаєте, неправильний? Так ось що! Зовсім правильний і витриманий, дорогий товаришу і приятелю! Ми таким чином не лише розкриваємо їхню карту дрібнобуржуазну, а ще й лишній гріш придбаємо на фонд культурний, на «Заграву криваву», щоб мати свій орган на захист від Радянського Союзу та на боротьбу з Комуністичною партією. О!.. А ви не тільки про це не подумали, а ще й саботуєте справу. О!

Рипцьо. Я — саботую?.. Дозвольте собі сказати, товаришу, що ви — безлично брешете!

Пипцьо. Брешу? А по-вашому, хто деморалізує симпатиків? А хто, по-вашому, людину, ще не зовсім витриману та ідейну й надійну, намагається втягнути в багно дрібноміщанське?

Рипцьо. Товаришу, я ж ніколи ні слова про вас!..

Пипцьо. Ви начеб не зрозуміли нічого?.. Ви думаєте, я нічого не бачу? Невже це я шкірив увесь вечір до товаришки Помикевичевої зуби? Невже ж це я, товаришу?..

Рипцьо. Товаришу, це тільки так собі, чемності заради. Бувало, на бенкетах у князя Любо...

Пипцьо. А підморгнули ви теж заради чемності, дозвольте спитати?

Рипцьо. Ніколи, товаришу, не було такого, щоб моргав я та ще й...

Пипцьо. А ось кажу, підморгнули раз!..

Рипцьо. Товаришу, не підморгнув ні разу!..

Входить Дзуньо.

Дзуньо. Панове — в дорогу! Вони вже давно пішли. Заховуватися тихесенько, щоби птаха не втекла! Магнезії на кожний випадок не забули?

Рипцьо. Не забув, пане докторе!

Пипцьо. А ви самі чого-небудь не забули?

Дзуньо. Завтра пополудні будете тут, панове, і я постараюся доказати вам, що товариської прислуги ніколи не забуваю...

Рипцьо. Те саме сказав, коли його четвертували, геніаль...

Пипцьо. Без ніякої там романтики, дорогий товаришу і приятелю! Ви ж бачите — справа вимагає реалістичного підходу. Ніяк вам без шумськівського ухилу кроку не ступити!

Входить Помикевич і затримується в дверях.

Рипцьо. Добраніч, пане докторе!

Дзуньо. Щасти боже панам!

Пипцьо. І ніяк йому без отих...

Обидва з Рипцем виходять.

Помикевич. Вже?

Дзуньо. Що — вже?

Помикевич. Вже поч-ч-чалося?

Дзуньо. Ні! Для нас — щойно починається, меценасе!..

Входить Варвара.

Варвара. Пане меценасе, музика прийшла!

ДІЯ ТРЕТЯ

У вітальні Помикевичів. Помикевичева, курячи папіроску, кладе пасьянса. Напроти неї за столом Рипцьо.

Рипцьо. І ось уявіть собі, пані добродійко, йду я по Фрідріхштрасе, у руці Маркса «Капітал», що тоді останній том дочитував, коли бачу, підходить до мене от такий брюнет з демонічними очима й каже: «Дозвольте, симпатична людино, Валентинові * з вами познайомитися!» — «Давайте»,— кажу я. Ось і познайомилися, про всячину балакаємо, знайомих наших згадуємо, а Валентино каже: «Дай мені, дорогий товаришу, книжку твою почитати, бо розпухла в мене сліпа кишка, ходити по вулиці не можу».— «Як це так,— кажу,— товаришу Вален-

тино, кишка у вас напухла, а ви мені ні слова про те?» Валентино вибачився, а я таки зараз побіг до мого колеги, відомого в світі хірурга, і кажу: «Їдь, Фріцку, з Валентином в Америку різати йому сліпу кишку!» Посідали, поїхали. Приїжджаємо в Нью-Йорк, Валентино роздягнувся, а мій Фріц рукави закотив і ланцета гострить. Та заки вигострив, Валентино помер, сліпа кишка, як собаку, задушила. Ось як! А вмирав він!.. Як, пані добродійко, цей брюнет чудово вмирав! «Прощай,— каже,— симпатичний товаришу Рипцю. До смерті тебе не забуду!» Отакий, пані добродійко, був Валентино...

Помикевичева. А що ви, пане Рипцю, про Рамона Новарро * скажете? Я вважаю, що він не менше Валентина солодкий...

Рипцьо. Еге ж, у нього незвичайно фотогенічне лице, а його тітка, як мені говорив один його свояк, має склеп з кокосами. Ах, я б забув, що в кишені в мене є щось для вас, пані добродійко!..

Помикевичева. Вийшов новий Декобра? *

Рипцьо. А ось ні! Не вгадали, пані добродійко!

Помикевичева. Ви, певно, знову — фе, як вам не соромно, пане Рипцю!..

Рипцьо. А ось і не «фе», пані добродійко, а навпаки, зовсім не «фе», а цяця!

Помикевичева. Пане Рипцю, скажіть же, що таке!..

Рипцьо *(витягає з-під сурдута кокоса)*. Кокоса, пані добродійко, сонячного кокоса! *(Кладе його на стіл.)*

Помикевичева. Який у вас жест королівський, пане Рипцю! Невже ж ви редактором уже стали?

Рипцьо. Ще ні, пані добродійко, та все вже на якнайкращій дорозі.

Помикевичева. Роздобули фонди?

Рипцьо. Роздобуваємо поки що, пані добродійко, і втайні можу вам заявити, що вже маємо матеріальну спроможність почати підготовчу працю до зібрання матеріалів.

Помикевичева. А вчора ви ще тієї спроможності не мали?

Рипцьо. Вчора ввечері?.. Ще не зовсім, добродійко.

Помикевичева. Мені говорив учора Дзуньо...

Рипцьо. Говорив вам Дзуньо?..

Помикевичева. Що ви не могли залишитися на чаю, бо добро справи вашої присутності деінде вимагало.

Рипцьо. Невже ж він вам і про отця Румегу згадав?

Пауза.

Помикевичева. Еге ж...

Рипцьо. Це дійсно нечувана річ! Він же сам, Дзуньо...

Помикевичева. Що саме?

Пауза.

Рипцьо. Нічого.

Помикевичева. Пане Рипцю, ви щось переді мною заховуєте втайні!..

Рипцьо. Ні, пані добродійко, неможливе це. Якщо б і були в мене якісь тайни перед вами, то хіба — державного якогось значення. А так...

Помикевичева. Пане Рипцю. Одне тільки питання.

Рипцьо. Я слухаю, пані добродійко, я слухаю...

Помикевичева. Що ви про Дзуня знаєте?

Рипцьо. Про Дзуня? Нічого, рішуче, пані добродійко, нічого.

Помикевичева. Ви не зрозуміли. Я вас питаю, що ви знаєте про його спосіб життя.

Рипцьо. Він цілий майже день тут перебуває, пані добродійко...

Помикевичева. Вас це не обходить, пане! Що ви знаєте про його... моральність хоч би?..

Рипцьо. Я? Рішуче нічого...

Помикевичева. Чи ви не знаєте... ну... чи він дістає якісь листи від жінок?

Рипцьо. Рішуче ні! Це виключене, пані добродійко!

Помикевичева. А чому ж має бути виключене, дозвольте, пане, спитати?

Рипцьо. Я... я припускаю... Я не можу про це знати, пані добродійко...

Помикевичева. Ах, так!.. *(Пауза.)* Мушу вам сказати, що ваш товариш Пипцьо робить більш додатнє за вас враження..

Рипцьо. Пипцьо?

Помикевичева. Авжеж. Коли б мені довелося колись вибирати, я б — над Пипцем довше подумала...

Рипцьо. Над Пипцем?

Помикевичева. Так, пане. Про Пипця знаю небагато, та знаю одне — це людина зі щирою, широкою душею, й язик його не вміє брехати!..

Пауза.

Рипцьо. Відразу, пані добродійко, пізнати, що ви дійсно небагато про Пипця знаєте. Ну ось — хоч би про той язик його. Він вам теревені про свою непорочність плете, підіть в суботу ввечір на вулицю і побачите, як нелітні дівчатка зачіпає, на те, щоб у неділю вранці з коцом під пахвою на побачення у ліс почимчикувати. Пхі-пхі!

Помикевичева. Пипцьо такий Дон-Хуан! Це мені імпонує.

Рипцьо. Пхі-пхі. Імпонує...

Помикевичева. Пане Рипцю, ви, здається, маєте сміливість глузувати з мене!..

Рипцьо. Борони боже, пані добродійко! Мені й на думку не приходило глузувати з вас. Мені тільки смішно дуже стало, коли пригадав, як це Пипцьо невдачно через кордон коників шварцував [1]. Пухкеньких яблукуватих коників. І за те, пхі-пхі, за те у політв'язні мимохіть попав. Майстер Пипцьо голову крутити. Пхі-пхі!.. Політв'язням і то закрутив.

Помикевичева. Що ви кажете?

Рипцьо. Та ще...

Помикевичева. Це дійсно незвичайне, це дуже романтичне!..

Входить Пипцьо в нових черевиках кольору яєчні і в сорокатій краватці.

Пипцьо. І чого це ви, дорогий товаришу і приятелю, знову з товаришкою Міленою про той романтизм балачку завели? І скільки разів я казав, що ніяк не мона отак молодих симпатиків та й з пантелику збивати. О! Невже ж ви нашу справу та й саботувати задумали, невитриманий товаришу і приятелю?

Рипцьо. Ні, товаришу, я саме виказував пані добродійці...

Пипцьо. Якій пані добродійці? Чи в свойому опортунізмі ви товаришку Мілену далі панею добродійкою будете величати?

[1] Переправляв.— *Ред.*

Помикевичева. Пане Пипцю...

Рипцьо. Я ж саме і виказую па... товаришці Мілені всю шкідливість і невитриманість романтизму та водночас веду з товаришкою Міленою вступні пертрактації відносно її тіснішої співпраці з редакцією «Кривавої заграви».

Пипцьо. Товаришка Мілена буде перш усього в тіснішій співпраці з головним редактором «Кривавої заграви». О!

Помикевичева. Дозвольте, панове! Виходить, ми вже напередодні народин журналу?

Пипцьо. Авжеж, дорога товаришко і приятелько! Ми вже напередодні народин суто витриманого літературно-суспільного журналу «Кривава заграва», якого головним редактором буду я. О!

Рипцьо. Невже ж ви про мене, товаришу, хотіли б забути, як писав геніальний...

Пипцьо. Та ніяк отак не мона, дорогий товаришу і приятелю! Невже ж вам ніколи кроку не ступити, щоб...

Входить Дзуньо.

Дзуньо. Вибачайте, пані! Чи можу вас, пане Рипцю, попросити? *(Виходить.)*

Помикевичева. А не дайте нам нудьгувати довго, пане Рипцю!..

Рипцьо. Розумію ваше незавидне положення і, полагодивши пана Дзуня, буду спішитися до вас... товаришко Мілено!.. *(Виходить.)*

Помикевичева. Симпатична молода людина... Неправда, пане Пипцю?..

Пипцьо. І не така вже молода! Навіть за мене на сім місяців старша. О!

Помикевичева. А все-таки симпатична...

Пауза. Пипцьо витягає з кишені цукерки і кладе на стіл біля кокоса. Пауза.

Пипцьо. Кокоси — зовсім подешевіли. І... і я не знаю взагалі, що в них може бути вибагливого...

Помикевичева. Навіть якщо це зі щирого серця, пане Пипцю?..

Пипцьо. Ні, товаришко Мілено. Не може бути в отакого невитриманого типа та й щире серце! Ніяк та-

кому вірити не можна, дорога товаришко і приятелько! Ніяк йому почуття свого на поталу кидати! О!

Помикевичева. Чи ви дійсно вважаєте його негідним...

Пипцьо. Вам, дорога товаришко і приятелько, його дрібноміщанське ніжне личко сподобалося? Ви гадаєте, не було б у мене такого личка, коли б я нікчемною його роботою трохи позаймався? Ви встаньте зранку й підіть на рогачку, там і побачите, як в одній невеличкій хатці запивається не молоком, а трудящою кров'ю! О!

Помикевичева. Рипцьо!?

Пипцьо. Авжеж, що не я, а той же самий Рипцьо. Стоїть отак собі при дорозі, а жінки молоко в місто несуть. О! Він до жінки, молочниці такої. «Зайди, молодице, в мою хатку невеличку! Ось у тебе молока тільки банька, а вийдеш — до міста ледве донесеш, і сам чорт не розбере, що воно такеє, ще й для мене дрібка остане на сніданок. Заходи, молодице, чудеса мої побачити, зайди в невеличку мою хатку!» О! А з одною молодицею він там такі чудеса творив, що мусив на другу рогачку бігом перекинутись. О! Мало йому молока та людської кривди було! О!..

Помикевичева. Невже ж це правда? А я думала, що це тільки ви, як казав мені Рипцьо...

Пипцьо. Що таке він казав вам, товаришко Мілено?..

Помикевичева. Нічого! Краще замовчати й не ламати такої непохитної приязні.

Пипцьо. Та на біса він мені здався, дорога товаришко і приятелько! Думає, книжок буржуазних трохи начитався, так і не обійдуся без нього. А ось обійдуся! Тільки підождіть, а обійдуся! О!

Помикевичева. Так? А він, пане Пипцю, мене впевнював, що ви і вчора не дали би собі без нього ради.

Пипцьо. Га-га-га! Чудесно... А портьєра цілий час, як од вітру ходила, так дрижав перед гнівом попівським. Чудесно! Чудесно!

Помикевичева. Отця Румеги так боявся?

Пипцьо. Подумайте! Такого декадента! Коли доводилось у відповідному моменті магнезію світити, наче щенятко скавулів, трохи не зіпсував цілої справи. О! А ще — романтик!..

Помикевичева. Ну, а все ж таки справа вдалася?..

Пипцьо. Тільки завдяки мені, товаришко Мілено! А Дзуньо начеб і не знав про те, й перш за все з Рипцьом розплачується. О!..

Помикевичева. Дзуньо!..

Пипцьо. А робота, дорога товаришко і приятелько, була так майстерна, що ні піп, ні Леся не помітили рішуче нічого. Так майстерно розкрив суто буржуазну карту. О!

Помикевичева. Ах, так!.. Що ж це... це мусить бути дуже цікава робота. А не маєте ви, пане Пипцю, випадково при собі...

Входить Рипцьо, за ним Дзуньо.

Дзуньо. Вибачайте, добродійко! Пане Пипцю, попрошу вас!

Пипцьо вибігає за Дзунем.

Рипцьо. Пані добродійко, вибачайте!..

Помикевичева. Вже втікаєте, пане Рипцю?

Рипцьо. Я... я зайду на хвилиночку тільки. Я хотів принести вам ще одного кокоса!..

З правого боку входить Помикевич.

Помикевич. Вибач, Мілено, якщо перешкодив.

Рипцьо. А я...

Помикевичева. Ви зачекайте, пане Рипцю!..

Помикевич. Авжеж! Ви зачекайте ще, пане Рипцю! Ви... ви від якогось часу наче перемінились якось, ви навіть симпатичніше якось виглядаєте, повеселішали наче. Невже ж справа так гаразд стоїть?..

Рипцьо. Якнайкраще, пане меценасе, якнайкраще! Уже в найближчому часі приступаємо.

Помикевич. Якнайкращ-ч-че? Вибач, Мілено, на хвилиночку!.. *(Виходить у канцелярію.)*

Рипцьо. Ви... вибачте, пані, на хвилиночку. Я хотів...

Помикевичева. Ви дуже чемні, та це непотрібне, принайменше тепер, пане Рипцю. Я вже маю на сьогодні доволі... Ви обидва дуже чемні, панове, і тому будьте певні моєї дружньої співпраці з вами.

Рипцьо. І ваша стаття...

Помикевичева. І моя стаття «Про вплив народної ноші [1] на формування нового світовідчування україн-

---

[1] Одягу.— *Ред.*

ської модерної жінки» знайдеться незабаром у ваших руках...

Входить Пипцьо.

Рипцьо. Товаришу Пипцю! Товаришка Мілена оцим повідомила мене, що вже цими днями передасть у мої руки свою цінну статтю «Про вплив...».

Пипцьо. Ви помиляєтесь, дорогий товаришу і приятелю! Товаришка Мілена передасть статтю в руки головного редактора «Кривавої заграви».

Рипцьо. Як лишень скінчите її, подзвоніть у кав'ярню «Помпадур», телефон 25-25! Я там звичайно п'ю правдиву мокка з пінкою.

Пипцьо. Якщо схочете її надрукувати, подзвоніть у цукорню «Казанова», телефон 45-45. Мені там звичайно мороженe «Кассате» подають. О!

Входить Помикевич.

Помикевичева. Отже, дозвольте тепер, панове, побажати вам смачного на мокка і морожене.

Рипцьо й Пипцьо. Дякуємо...

Рипцьо. Пані...

Пипцьо мірить зором Рипця.

Рипцьо й Пипцьо. ...товаришко Мілено! *(Виходять.)*

Помикевич. Симпатичні хлоп'ята, жалко тільки, що не зовсім наші вони. Марнуються хлоп'ята без свідомості національної.

Помикевичева. Досі ви, меценасе, не задумувалися так глибоко над ними.

Помикевич. Я й тепер, Мілено, так би мовити, маю певні застереження щодо них обох.

Помикевичева. Може, знов ваша заздрість? Ви рішуче старáєтеся, меценасе...

Помикевич. Ні, не це в мене на думці було, Мілено. Я хотів лишень попередити тебе, що не слід би тобі їм у всьому віру давати...

Помикевичева. Ви знову боїтеся за мене, меценасе?

Помикевич. Боже борони! Не за тебе я боюся...

Помикевичева. А за кого ж, якщо вільно знати?..

П о м и к е в и ч. Я... я зовсім не боюся, Мілено. Воно тільки, бачиш, молодим людям не завжди вірити треба. Я й сам був молодий, доводилося не раз один збрехати. Говориш наче правду щиру, й самому тобі здається: дійсно правда! А подумаєш отак, роздумаєш — і, виходить, брехня неймовірна! Отож, якщо б ш-ч-чось таке,— так ти не вір, Мілено, брешуть хлоп'ята!

П о м и к е в и ч е в а. Меценасе, вважайте, щоб не було скандалу!

П о м и к е в и ч. Мілено, вони тобі все-таки щось сказали?!

П о м и к е в и ч е в а. Не сказали нічого й, може, тому лишень, що я нецікава на ваші, меценасе, адвокатські справунки. Я лишень пригадую вам, що ви унещасливили мене, ставши моїм чоловіком. Ви мене вбили тоді в своїх власних очах. Коли б ви схотіли знищити мене ще й в очах прилюдної думки,— горе вам тоді, меценасе! Прізвище Помикевич мусить бути без плями, бо я його ношу. Ви чули, меценасе?

П о м и к е в и ч. Про... про це ніхто не довідається, Мілено...

Входить Д з у н ь о.

Д з у н ь о. Отець Румега.

П о м и к е в и ч е в а. Пане Дзуню, ви постараєтесь опісля поговорити зі мною. Про що,— нехай вам очі мої скажуть, а в них знайдете тільки гнів і жаль смертельний...

Д з у н ь о. Якщо ходить про жаль, то ви його саме в цей мент і в моїх очах...

Помикевичева виходить направо.

П о м и к е в и ч *(важко зітхає)*. Тепер ми пропали...

Д з у н ь о. Саме тепер чекає отець Румега в канцелярії...

П о м и к е в и ч. Попросіть його краш-ч-че сюди! Невже ж мусила ота баба в цілу справу вмішатися?..

Д з у н ь о. Про що говорите? Ваша дружина знає?..

П о м и к е в и ч. Ну, не знає, звідкіля ж їй знати? Не скажу ж я, та й ті щойно гроші дістали. Бабським нюхом відьма передч-ч-чуває.

Д з у н ь о. Тож вспокойтеся і будьте тигром бенгальським, меценасе!

Помикевич. А якш-ч-ч-чо покажеться вкінці, що ми з вами не тигри, а звичайні собі кітки патлаті, безталанні?

Дзуньо. Тоді вам, вже як послові, буде легше погодитися з цією думкою. А поки що кігті нагостро, меценасе!

Помикевич. Народ мій! Скільки кривавого поту коштує іноді бажання праці для тебе!..

Дзуньо виходить. За хвилину входить Румега. За ним Дзуньо з портфелем. Помикевич і Румега мовчки кланяються собі й сідають. Довша мовчанка.

О. Румега. Ви не читали сьогоднішніх газет?

Помикевич. Ні, на жаль. Я що лиш ідучи спати читаю. А ш-ч-чо таке, отче?..

О. Румега. Нічого, бо я теж не читав.

Помикевич. Гм... Гм...

О. Румега. Гм... Гм... Довго вже в тих газетах нічого нового нема.

Помикевич. Довго... гм... гм...

Дзуньо. А як легко можна би порадити цьому. Якусь інтересну новинку про відому особу, якусь інтересну знимочку і — сенсація готова. Тоді й найбільше шануючі себе люди почали би читати газети. Не так, пане меценасе?

Помикевич. Так, гм... гм... особливо, коли знимочка вийде інтересна. Ось, наприклад, отець посол Румега яко добродій. На цілу першу сторінку портретик отакий, а під ним віршик товстими черенками про пастиря з серцем голубиним, що сирітку бідну до нього пригорнув, пригрів, що їй маєток залишив. Приклад з нього беріть, побожні християни!

Дзуньо. Українські громадяни!

Помикевич. Чи не гарний був би віршик, отче после?

О. Румега. Якось сьогодні не дуже промовляє мені до душі поезія. І взагалі ця поезія... Не дуже мені до неї з моїм здоров'ям...

Помикевич. Саме сьогодні, отче, ми мали б підставу припускати щось зовсім інше...

Пауза. Піп добуває з кишені гаманця.

О. Румега. Я саме прийшов до вас...

Д з у н ь о. Отче, не турбуйтесь...

П о м и к е в и ч *(ховає попові гаманця назад у кишеню)*. Отч-ч-че, не хвилюйтесь!

Пауза.

О. Р у м е г а. Я... я зовсім не хвилююся. Хто вам сказав?.. Невже ж, на вашу думку, я мав би причину хвилюватися?

Д з у н ь о. Ви вважаєте, меценасе, що всечеснішому при підписуванні заповіту задрижить перо в руці? Якщо так, то ви трохи низько оцінюєте великодушність і непохитність взірцевого пастиря і громадянина.

П о м и к е в и ч. Вибачте, отче после! Ніколи я в цьому не сумнівався.

Пауза.

О. Р у м е г а. Ви дуже навіть чемні, та вибачте, панове, за півгодини мій потяг відходить.

П о м и к е в и ч. А ви ш-ч-ч-че не їдьте, отче после!

О. Р у м е г а. На превеликий жаль, мушу їхати. Ви ж самі знаєте, з моїм здоров'ям та ще й посольські обов'язки...

Д з у н ь о. Невже ж, отче после, посольські обов'язки дозволять вам забути про обов'язки не менше важні й пекучі?

О. Румега позіхає.

П о м и к е в и ч. Ви кепсько спали, отче после?

О. Р у м е г а. Навпаки, зовсім добре спав, меценасе, та з моїм здоров'ям мало це... Тож вибачте! *(Встає.)*

П о м и к е в и ч. Ви з свого боку, отч-ч-че после, вибачте, ш-ч-чо ми вас сюди запросили, та на це була поважна причина.

О. Р у м е г а. Невже ж не можна відкласти справу хоч би з огляду на моє здоров'я.

П о м и к е в и ч. Ми подбали, отче после, щоб ця справа не взяла вам багато часу. Пане товаришу!

Дзуньо добуває з портфеля папір.

Ходить тільки про підпис, отче после!

Д з у н ь о. Про королівський жест, що про його широко писатиме навіть ворожа преса, отче после!

О. Румега бере папір в руки, читає і сідає.

О. Румега. Я-я тепер не зможу підписати, панове. Ви ж самі бачите, панове, як у мене руки тремтять сьогодні...

Помикевич. І ось підпишете, отче. Скажете собі «пропало», і руки перестануть тремтіти.

Дзуньо. І тоді з гордощів почне тремтіти серце, отче.

О. Румега. Воно в мене вже тремтить. Я мушу конче на повітря, панове!

Помикевич. Пане товаришу! Відчиніть вікна!

Дзуньо відчиняє вікна. Пауза.

О. Румега. Мені треба на потяг, панове!..

Дзуньо. Перо нове, отче, й підписання не забере вам більше чверть хвилини часу.

Помикевич. І чверть хвилини не забере, отче после!

О. Румега. Роздумуючи сьогоднішньої ночі, я дійшов до глибокого переконання, що моїм обов'язком, як українського громадянина є віддати своє криваво запрацьоване майно цілому народові, панове.

Помикевич. Вибачте, отч-ч-че, якш-ч-чо в дечиїх головах повстане сумнів, чи саме сьогоднішньої ночі ви мали час і нагоду так глибоко й так патріотично задумуватись...

Дзуньо. Ми маємо навіть певні докази на те, що ви дійсно так багато часу на те не мали...

О. Румега. Я вас не розумію...

Дзуньо. Заспокойтеся, зараз зрозумієте, отче.

Передає йому знимку. Піп оглядає її, кліпає очима і притьмом ховає в кишеню. Тоді Помикевич і Дзуньо водночас показують йому по знимці. Румега втирає піт з чола.

О. Румега. Ви дуже нетерпеливі, панове...

Помикевич. Всевишній нам дарує, бо для сироти все це, для її добра...

О. Румега. Я ж ще жию, панове!..

Помикевич. Ми й це взяли під увагу, отче после!

Дзуньо. Як ревні католики, ми рахувалися з можливістю чуда та визнали за відповідне помістити в заповіті увагу, що тільки в цьому випадку маєток переходить на Лесю, коли у вас перед вашою смертю не буде законного нащадка.

О. Румега. Чи ви не гадаєте, панове, що ми робимо це все трохи занадто прихапцем?.. *(Пауза.)* Панове!!!

«Панове» показують йому вдруге знимки.

О. Румега. Дайте перо!.. *(Підписує.)*

Дзуньо. Для добра сироти виразніше підписуйте, отче!

Помикевич. Особливо прізвище, отче!

Дзуньо. Так!

Помикевич. Ч-чудесно!

Дзуньо. А тепер дозвольте, отче после, поздоровити вас з чином, на згадку якого всі українські серця матимуть право битися з гордістю. *(Бере папір і виходить з канцелярії.)*

Помикевич. Дозвольте і мені, отче после, висловити...

О. Румега. Дякую, ви дуже навіть чемні. *(Встає.)* Моє...

Помикевич. До потягу ви вже спізнилися, отче, так ш-ч-чо вам нема чого спішитися так дуже. Тим більше, ш-ч-чо в мене маленька справа до вас.

О. Румега. Дуже навіть вдячний вам, та бачите, під моєю шкірою знову воскресла велетенська муха. Ще одна така маленька справа, і в лівому боці знов почне мені хлюпотіти.

Помикевич. Саме тому, щоб не почало хлюпотіти та щоб безапеляційно здохла велетенська муха, я хотів вам дещо запропонувати, отче после.

О. Румега. Ви дуже навіть чемні, меценасе, та це вже іншим разом.

Помикевич. Ч-чому, отче, саме іншим разом? Чому якраз не сьогодні?

О. Румега. Прощайте, меценасе. Ніколи мені з вами... *(Йде до дверей.)*

Помикевич заступає йому дорогу та показує знимку. Румега сідає.

О. Румега. Якщо ваша справа не вимагає багато часу,— говоріть, меценасе.

Помикевич. Гадаю, що ви одразу зрозумієте, отче, ваш власний інтерес та добро народу.

О. Румега *(встає)*. Вже мені якась погань хлюпотить у боці...

П о м и к е в и ч. Ви зрозуміли, в чому справа?

О. Р у м е г а. У лівому боці...

П о м и к е в и ч. Ч-ч-чекаю три дні на офіційне повідомлення в газеті про ваше зречення з посольського мандата. Ідеологія свідомого українця-державника не дозволяє довше терпіти такої аномалії...

О. Р у м е г а. Меценасе, ви, як бачу, людина без серця!

П о м и к е в и ч. В мене тільки серце спартанця, отче!

О. Р у м е г а. Ви наче бан...

Помикевич показує йому знимку.

П о м и к е в и ч. Чекаю три дні. Інакше прилюдна думка займеться справами...

О. Р у м е г а. Я... я вас дуже добре розумію, меценасе.

П о м и к е в и ч. Це буде корисне для вашого здоров'я й для українського народу, отче...

О. Р у м е г а. Я й сам не раз думав про те. Ви тільки прискорили мою постанову.

П о м и к е в и ч. Якщо б мені на це моя громадянська скромність дозволила, я б був гордий з цього.

О. Р у м е г а. Це навіть дуже гарно з вашого боку. Та чи ви, меценасе, не втомилися досі працею над народом? Це, знаєте, праця, яка вимагає стільки самопожертви й безкорисної відданості справі...

П о м и к е в и ч. Мимо цього, отче, я беру собі за приклад оцих наших діячів, що у творчому розгоні сідають на кількох одразу директорських стільцях.

О. Р у м е г а. І ось, не дивлячись на те, зовсім навіть добре вони виглядають.

П о м и к е в и ч. На жаль, про себе цього б ви не могли сказати.

Пауза. О. Румега встає.

О. Р у м е г а. Прощайте, меценасе!..

П о м и к е в и ч. Прош-ч-чайте, отче, та не забудьте нагадати про себе!

Пауза.

О. Р у м е г а. Я, дасть господь бог, нагадаю вам ще про себе, меценасе!..

П о м и к е в и ч. До трьох днів, отче!.. *(Виводить отця Румегу за двері та відчиняє двері в канцелярію.)* Пане товаришу!

Входить Д з у н ь о.

П о м и к е в и ч. Який це, ви казали, тигр?

Д з у н ь о. Бенгальський.

П о м и к е в и ч. Отож бенгальський тигр живцем слона проковтнув. Ш-ч-чо ж ви на це, пане товаришу?

Д з у н ь о. Можемо тільки взаїмно себе поздоровити, меценасе; тим паче, що саме перед хвилиною я просив руки в панни Лесі і...

П о м и к е в и ч. І — не дістав гарбуза. То Леся в канцелярії?

Д з у н ь о. Леся не покине своїх обов'язків, заки не покличуть її обов'язки сімейні, меценасе...

П о м и к е в и ч. Воно дуже мене тішить.

Д з у н ь о. Це незвичайно гарно з вашого боку, тим більше, що вам, гадаю, нічого більше не остає тут, як тільки безкорисно радіти її щастям.

П о м и к е в и ч. Ви про... Ах, так! Ну, як же! Що більше, треба її ш-ч-чиросердо поздоровити. *(Іде в напрямку канцелярії.)* Ага! Пане товаришу! Як ви думаєте? Чи це мешкання буде відповідати посольській гідності? Я хотів спитати, чи не буде воно тісне трохи, тобто не репрезентаційне. Ви ж самі знаєте, посольські обов'язки...

Д з у н ь о. Це краще відкладіть до часу, коли станете сенатором, а поки що... поки що позолотіть рамці до «В'їзду Хмельницького у Київ»! *

П о м и к е в и ч. Ч-ч-чудова ідея! Мені теж це на думку приходило. А що б ви сказали, коли б так Тарасові золоті вуса приправити?

Д з у н ь о. Гарна думка, меценасе.

П о м и к е в и ч. Правда, гарна?.. Це, знаєте, пієтизм для генія вимагає цього, пієтизм для старенького... *(вилазить на крісло, здіймає із шафи гіпсовий бюст Шевченка й цілує його в губи)* для старенького... Пане товаришу! Як гарно, як ч-ч-чудово почувати себе на верхів'ях. Ви бач-ч-чите, пане товаришу, ш-ч-че ніколи мені так високо не ходили груди! Пан — посол — доктор Помикевич!.. Ах!

Входить П о м и к е в и ч е в а.

П о м и к е в и ч е в а. Меценасе. Невже ви й прилюдно мусите мене соромити? Це трагічне!

П о м и к е в и ч. Ш-ч-че більше трагічне, коли дружина не розуміє вірлиних поривань свого чоловіка!.. *(Виходить у канцелярію.)*

П о м и к е в и ч е в а. Пане Дзуню! Маю підставу припустити, що ви поясните мені, що це все має значити.

Д з у н ь о. Не знаю, що саме тривожить вас, пані.

П о м и к е в и ч е в а. Дуже багато, а радше все, мій пане! Від ваших таємних нарад до екстраваганцій мого чоловіка включно. Ви мовчите, ви засоромились, пане!

Д з у н ь о. Невже ж я мав би соромитись того, чим інші люди справедливо б пишалися.

П о м и к е в и ч е в а. Ви маєте на думці...

Д з у н ь о. Любов до вас, пані.

П о м и к е в и ч е в а. Пане Дзуню, не завдавайте болю!

Д з у н ь о. Ви його, пані, вже моїй душі завдали.

П о м и к е в и ч е в а. Говоріть, будь ласка, ясніше!

Д з у н ь о. Ви втратили довір'я до мене.

П о м и к е в и ч е в а. А ви, ви заслуговуєте на нього?

Д з у н ь о. Нехай вам ваше серце скаже, пані.

П о м и к е в и ч е в а. Мій розум сказав мені щось зовсім інше, аніж сказало серце.

Д з у н ь о. Будьте жінкою, пані, і питайте тільки свого серця. Воно, ваше серце, не збреше ніколи.

П о м и к е в и ч е в а. А ви тим часом — забули про своє...

Д з у н ь о. Саме сьогодні, пані, моє серце гідне вашого стало...

П о м и к е в и ч е в а. Сьогодні?..

Д з у н ь о. Саме сьогодні я заручився з Лесею, Мілено.

П о м и к е в и ч е в а. Дзуню!!

Дзуньо падає перед нею навколішки.

Д з у н ь о. Щоб стати гідним тебе, Мілено.

Пауза.

П о м и к е в и ч е в а *(тихо)*. Говори!..

Д з у н ь о. Досі я був перед тобою, як свічка перед сонцем. Конципієнт з мільйонів конципієнтів. Душа моя забути про це не хотіла і зродила в мені мрію про лицаря із казки. Нужденний конципієнт казку у дійсність замінив. Для тебе, Мілено, для твого божеського кохання! Сирота, якої ніхто не згадав, якою ніхто не цікавився...

П о м и к е в и ч е в а. Ви забуваєте...

Дзуньо. Я ніколи не забував, Мілено, що любов вимагає пожертви. Для неї, для вашої любові, я життя своє, долю свою віддав бідолашній сирітці, щоб знала, щоб тішилася ваша душа, що серце гідно покохало. Для вас, тільки для вас я заховав моє кохання, для неї співчуття і милосердя тільки. Скажіть одне слово, Мілено, і я перекреслю все, спалю за собою мости і знову впаду до ваших ніг звичайним конципієнтом. Скажіть одне слово, Мілено!..

Пауза.

Помикевичева. Не скажу його. Дзуню...

Дзуньо встає й цілує її.

Дзуньо. Тепер, тепер будемо щасливі, Мілено!

Помикевичева. А сумління дозволить на те, Дзуню?..

Дзуньо. На мойому сумлінні лишень добро сироти...

Помикевичева. А про мене забув... *(Цілує його.)* Вибач, Дзуню, ще останнє питання. Більше тобі не ставитиму їх.

Дзуньо. На кожне твоє питання відповім з піднесеним чолом, Мілено.

Помикевичева. Ми знаємося цілий рік. І за цей рік хочу тебе спитати.

Дзуньо. Питай! Це був найкращий рік в житті мойому.

Помикевичева. За цей рік у тебе й думки не було... щоб... щоб зрадити мене хоч раз...

Дзуньо. В моїх думках тільки ти була, Мілено...

Помикевичева. І ти... ти не зрадив мене?..

Дзуньо. Мілено! Краще одразу вбий ніж у моє серце!..

Помикевичева. Нашою любов'ю присягаєш?

Дзуньо. Нашою любов'ю присягаю, що з жалю б мені тріснуло серце, коли б хоч на мить одну моя думка не була при тобі...

Помикевичева. Дзуню!..

Дзуньо *(обіймає її)*. Грета Гарбо *, моя ти кохана...

Помикевичева. Невже ж я на Грету... на Грету Гарбо чимось подібна?..

Дзуньо. Наче крапля до краплі, тільки глибші у тебе очі, Мілено.

П о м и к е в и ч е в а. Дзуню! *(Цілує його.)*

Входить Л е с я.

Л е с я. Ох!..

Д з у н ь о. Бачиш, Лесю, як добра душа пані меценасової радіє з нашого щастя.

П о м и к е в и ч е в а. Панно Лесю — вас теж здоровлю! Щиро і сердечно здоровлю... *(Цілує Лесю в чоло.)*

Л е с я. Дякую, пані... *(До Дзуня.)* Вас просить меценас у канцелярію.

Д з у н ь о. Ах так! Ми тепер виходимо. Я за яку годинку ждатиму тебе, Лесю, в кав'ярні «Лювр». До побачення, пані! Па, Лесю! Не питай, чого в мене заплакані очі... *(Виходить.)*

П о м и к е в и ч е в а. Вас треба не тільки поздоровити, вам треба й позаздрити, Лесю.

Л е с я. Я боролася за нього. Доводилося не одне вистраждати, не одне пережити... І Дзуньо сьогодні сказав: «Ти будеш моя, тільки моя, Лесю!»

П о м и к е в и ч е в а *(іронічно)*. Ви такі певні?

Л е с я. Я така щаслива!..

П о м и к е в и ч е в а. Тож остає вам побажати, щоб доля ні разу вже не закаламутила вашого щастя, панно Лесю...

Л е с я. Мені здається, начеб цей день був найкращий в нашому житті, і тому боюся, щоб ні одної хмарки на ньому не було. Дзуньо отримав сьогодні листа, а я заховала його. Не люблю чогось і боюся листів в такий день. Мені так хочеться, щоб Дзуньо забув про все сьогодні...

П о м и к е в и ч е в а. Цей лист при вас?..

Л е с я *(виймає його)*. Я його до завтра заховала.

Помикевичева вихоплює листа, оглядає його та швидко розпечатує й читає.

Л е с я. Пані!

П о м и к е в и ч е в а *(схвильовано)*. Йдіть геть! Не забувайте, яке щастя чекає вас в кав'ярні «Лювр»! Перекажіть йому... Мовчіть, не переказуйте нічого!

Л е с я. Пані!..

П о м и к е в и ч е в а. Йдіть геть!

Леся з плачем виходить. Помикевичева схвильована ходить по кімнаті, опісля телефонує.

Галльо! 45-45. Цукорня «Казанова». Прошу пана Пипця... Ви? Добрий вечір! Ви любите мене? Так, я вас теж люблю. Тож заходьте негайно, якщо хочете пізнати мою любов!.. Галльо! *(Помикевичева дзвонить вдруге.)* Галльо! 25-25! Так, 25-25! Кав'ярня «Помпадур»? Попросіть, будь ласка, пана Рипця!.. Ви? Добрий вечір! Ви любите мене? Так, я вас теж люблю. Тож заходьте за дві годині, якщо хочете пізнати мою любов... Поважно, авжеж, зовсім поважно! Це опісля вже! До побачення, милий!..

Вбігає Пипцьо з коцом під пахвою, та стримується, задиханий, посеред кімнати.

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Там же. Шевченко має вже позолочені вуса, а Хмельницький — рамці. Помикевичева сидить па софі і пилує нігті. Помикевич при дзеркалі зав'язує краватку.

Помикевич. Казав клятому іудею, давайте модну краватку,— а тепер сам ч-ч-чорт не зав'яже. Ч-чекайте, недовго уже вам царювати. Я вам покажу, як християн дурити, плем'я ви ч-ч-чортове!

Помикевичева. Коли я не реагую на те, що ви вважали за відповідне одягатися в моїй приявi, не подумайте, що терпітиму ваші простацькі завваги...

Помикевич. Це ти гарно сказала. Як на дружину завтрашнього посла, ти маєш доволі вироблену мову.

Помикевичева. Подивляю таку самопевність після ваших таких блискучих перемог на політичній арені.

Помикевич. Хе-хе-хе-хе! *(Дзвонить.)* Старенька Варваро!

Входить Варвара.

А ти не забудь, старенька, і щоб мені раненько післязавтра разом з кавою газета була. Отак гарненько вигладиш її, під булочку покладеш і тоді щойно легенько мене збудиш. Ну, не згодна, старенька? що? хе-хе-хе!

Варвара. Як же ж мені забути, коли щодня разів двадцять нагадуєте. Не забуду, пане.

Помикевич. Тож не забудь, старенька чарівнице. Хе-хе-хе!

Варвара стоїть — не рухається.

Чого ж ти стоїш? Йди в кухню свою, Варваро!

Варвара швидко виходить.

Помикевичева. Невже ви таким чином хочете мене зацікавити своєю особою?

Помикевич. Хе-хе-хе! Зацікавити! Хе-хе-хе!

Помикевичева. Меценасе! Як бачу, ви задумали змінити свою професію, та водночас забули, що цирки вже не в моді!..

Помикевич. Я, Мілено, дійсно беру нову професію! І дуже, скажу тобі, по-ч-ч-чесну професію. Я — перший в родині Помикевичів!

Помикевичева. Не знаю, яка з відомих мені професій була б відповідна для найвизначнішого з роду Помикевичів...

Помикевич. В такому разі ти повинна подумати щонайменше — про мандат посольський, Мілено...

Помикевичева. Як і завжди — несмачний дотеп, меценасе.

Помикевич. А якщо і не дотеп? Якщо і правдивісінька правда це, найдорожча Мілено...

Помикевичева. Що саме таке?

Помикевич. Мій посольський мандат, найдорожча Мілено.

Помикевичева. Бачу, від вас можна про не одне довідатись...

Помикевич. Ще більше довідаєшся з післязавтрашніх газет, Мілено!..

Пауза.

Помикевичева. Іншими словами...

Помикевич. У післязавтрашній пресі отець Румега повідомить загал, ш-ч-чо з огляду на погане здоров'я зрікається посольського мандата. Таким чином, мандат автоматично переходить... е... е...

Помикевичева. На тебе?..

Помикевич. На мою особу, Мілено! *(Пауза.)* Думаю, що ти ніч-ч-чо не матимеш проти цього, Мілено...

Помикевичева. З цієї нагоди вибачаю тобі, що я досі нічого не знала про те, Ахіле...

Помикевич *(іронічно)*. Даруй, великодушна Мілено!!

Помикевичева. Сподіваюся, не забудеш, Ахіле, про нові візитівки.

Помикевич. На пергаментовому папері, Мілено. А тепер до фотографа побіжу, щоб у всіх газетах рівночасно...

Входить Дзуньо.

Помикевичева. До фотографа... А ти, Ахіле, не сказав, була б одразу краватку зав'язала! *(Йде в'язати краватку.)*

Дзуньо. Я не перешкодив?

Помикевич. Про це, пане товаришу, в моєї жіночки спитайте! Що, Міленочко? Хе-хе-хе!

Помикевичева. Спокійно, Ахіле, й не звертай уваги на дурниці. Бачиш, краватку в'яжу.

Дзуньо. Це, здається, таке небуденне явище, що й на цей раз мені не прийшло на думку застукати у двері.

Помикевичева. А не прийшло вам випадково на думку, що не нам турбуватися вашою нетактовністю...

Дзуньо. Ні, пані, бо перш усього було на гадці спитати за ваше здоров'я.

Помикевич. То й питайте себе здорові, а я тим часом до фотографа зайду. Дякую тобі щиро, Мілено! *(Цілує її в руку.)*

Помикевичева. Прошу дуже, Ахіле! *(Цілує його в чоло.)*

Дзуньо. Гм... Яке це у скромній красі своїй — могутнє...

Помикевич *(на весь зріст оглядає себе у дзеркалі)*. Це дійсно! У скромній красі своїй яке могутнє!.. Панство, вибачайте! Відтепер мій час належить нації. Прощай, Мілено!

Помикевичева. Па, дорогий Ахіле!

Помикевич повагом виходить.

Дзуньо. Як бачу, пані, ви також вже знаєте!

Помикевичева. Знаю більше, як би ви припускати могли!..

Дзуньо. Дозвольте висловити мою глибоку радість...

Помикевичева. Пане! Не радуйтеся ще...

Дзуньо. Ви, мабуть, не зрозуміли мене, Міллі.

Помикевичева. На щастя, я вас дуже добре зрозуміла, пане!

Дзуньо. І мимо цього мої обійми ждуть вас даремне, Міллі...

Помикевичева. Саме тому я мусила кинутися в обійми інших, пане!

Дзуньо. Ви жартуєте, Міллі.

Помикевичева. А коли ви поклялися мені, ви теж жартували?

Дзуньо. Щира любов не знає жартів, Міллі.

Помикевичева. Еге ж, пане. Про це довідаєтеся незабаром, як я довідалася вчора...

Дзуньо. Ви довідались...

Помикевичева. Що ви на кожному кроці підло ломили присягу, пане?

Дзуньо. Маєте докази?

Помикевичева. Про них ви самі подбали, як це побачите за кілька місяців. Тепер—ви зрозуміли мій вчинок...

Дзуньо. Вчинок?

Помикевичева. Вчора рівною мірою заплатила. Це був... полум'яний протест стоптаного жіночого серця...

Дзуньо. Бідне серце...

Пауза.

Помикевичева. Дзуню! Ти плачеш?..

Дзуньо. Якось не хочеться плакати.

Помикевичева. Не хочеться?!

Дзуньо *(здвигає раменами)*. Рішуче не хочеться.

Пауза.

Помикевичева. Значить...

Дзуньо. Значить — усе якнайкраще.

Помикевичева. Виходить...

Дзуньо. Виходить: я вас зрадив, ви мене, і нічого тут ламати — національну солідарність, як сказав би, напевне, меценас Помикевич.

Помикевичева. Зараз вийдете геть звідсіля!.. Ви...

Дзуньо. Маєте рацію. Саме хочу зійти купити нареченій чоколяди.

Помикевичева. Не забудете ви мене!..

Д з у н ь о. Зовсім певно! З насолодою згадуватиму вас, пані! Не питай, чого в мене заплакані очі! *(Виходить у канцелярію.)*

Помикевичева, до краю схвильована, бігає по кімнаті, опісля телефонує.

П о м и к е в и ч е в а. Галльо, галльо! 33-33, готель «Під тризубом». Не виїхав ще випадково отець Румега? Так, попросіть його! *(Пауза.)* Ви, отче? Тут Помикевичева. Добрий день! Не могли б ви зайти до мене? Авжеж, тільки до мене, отче. Можете лишень виграти на цьому, отче! Помикевичева говорить, отче!.. Ні, з чоловіком не зустрінетесь! Зараз. Це буде найкраще, отче! До побачення, отче! *(Дзвонить.)*

Входить В а р в а р а.

В а р в а р а. Пані дзвонили?

П о м и к е в и ч е в а. Є котрий у кухні?

В а р в а р а. Як же ж ні. Оба плентаються вже яку годину. Пан Пипцьо радить український борщ, а пан Рипцьо...

П о м и к е в и ч е в а. Попросіть їх сюди!

В а р в а р а. Якщо вже випили каву... *(Варвара виходить.)*

За хвилину входить, витираючи хусточкою рот, Р и п ц ь о.

Р и п ц ь о. Пані добродійці цілую ручки!

П о м и к е в и ч е в а. Тільки без гримас, пане Рипцю. Ви ж знаєте — між нами нічого не було.

Р и п ц ь о. Так, пані добродійко, між нами нічого не було. Те саме я сказав сьогодні Пипцеві.

П о м и к е в и ч е в а. Отож не забудьте! А тепер маю до вас прохання.

Р и п ц ь о. Вибачте, пані, я на смерть забув — про кокоса...

П о м и к е в и ч е в а. Пане Рипцю, не кокоса я в вас хотіла. Ви згадували вчора рано про якусь знимку, неправда?

Р и п ц ь о. Про знимку? Так... не пригадую собі.

П о м и к е в и ч е в а. Я б хотіла її в руках мати...

Р и п ц ь о. Я нічого тут не вдію, пані добродійко.

П о м и к е в и ч е в а. Немає її в вас, коханий Рипцю?

Р и п ц ь о. Нема її в мене, пані добродійко!

Вбігає, втираючи хусточкою рот, Пипцьо.

Помикевичева. Тоді прийдеться її попросити в Пипця...

Рипцьо. Ах, знимка. А я й забув про неї на смерть, пані добродійко. *(Дає Помикевичевій знимку.)*

Пипцьо. Добрий день, дорога товаришко і приятелько! Як же вам спалося сьогодні?

Помикевичева. Чудово! Усю ніч мріяла про декого, пане Пипцю!

Пипцьо. Чудесно! А я вам за те й кокосика приніс. Після моркви у ньому поживності найбільше.

Помикевичева. Ви гарна людина.

Пипцьо. Це саме мені сказав прокуратор, коли я, бувало, страждав у в'язниці.

Рипцьо. Гм... гм...

Пипцьо. Що значить оте ваше «гм, гм!», дорогий товаришу і приятелю? Ніяк вам кроку не ступити, щоб...

Помикевичева. Панове, будете мені потрібні за хвилину.

Пипцьо та Рипцьо мірять себе зором.

Поки що прошу у суміжну кімнату. Хай Варвара подасть вам сніданок, а за кілька хвилин я панів покличу.

Рипцьо виходить.

Пипцьо *(таємно)*. Між нами нічого не було, товаришко Мілено. Те саме я сказав сьогодні Рипцеві... *(Вибігає в їдальню.)*

Помикевичева *(оглядає знимку і кличе крізь двері)*. Панно Лесю! Попрошу вас на хвилину!

Входить Леся.

Вашого нареченого нема в канцелярії?

Леся. Вийшов що лиш, пані.

Помикевичева. Значить, у вас знайдеться хвилинка часу. Принесіть папір, перо і чорнило.

Леся приносить.

Сідайте, пишіть! «Оцим заявляю, що пан Дзуньо Шуян, адвокатський конципієнт у Львові, намовляв мене до проституції...»

Леся. Пані! Що ви?..

Помикевичева. Пишіть!

Леся. Ні! Ні! Ніколи цього не було! Ніколи цього не напишу! Нізащо в світі не напишу!..

Помикевичева. Навіть коли б ваше щастя від цього залежало?

Леся. Ні! Навіть годі! Ніколи!

Помикевичева показує їй знимку.

Ай!..

Помикевичева. Цього ніхто не побачить. Не прочитає ніхто, крім мене, вашої заяви.

Леся *(ридає)*. Навіщо ж тоді вам, пані?..

Помикевичева. Це для вашого тільки добра, хоч не зрозуміти тобі цього, Лесю! Пиши! *(Пауза.)* Пиши!

Леся пише.

Так. Постав дату! Так! Підпишись!

Леся. Ні! ні! ні! ні!

Помикевичева. Підпишеш — на твоїх очах підру знимку; не підпишеш...

Пауза.

Леся. Підписую, пані...

Помикевичева ховає папір, опісля дере знимку на дрібні шматочки.

Помикевичева. А тепер заспокойтеся та йдіть до праці. Там попудрите собі лице, бо не переносить Дзуньо заплаканого личка...

Леся виходить.

Помикевичева *(відчиняє двері до їдальні)*. Панове, прошу!

Входять, витираючи роти, Рипцьо й Пипцьо.

Рипцьо. Б-б-б-бог!

Пипцьо. Отак. Тепер так і чутно: мало «б» проголошуєте! Так би вам одразу, дорогий товаришу і приятелю, а не теревені плести невитримані, опортуністичні, суто романтичні. Ніяк отак не мона!..

Рипцьо. Б-б-б-бог!

Пипцьо. О!..

Рипцьо. Б-б-б...

Помикевичева. Чи можу просити панів залишити поки що теоретичні міркування?

Пипцьо. Відкладемо, товаришу Рипцю!

Рипцьо. Відкладемо, товаришу Пипцю!

Помикевичева. Будь ласка, сідайте, панове!

Пипцьо. Сідаймо, товаришу Рипцю!

Рипцьо. Сідаймо, товаришу Пипцю! Або, як сказав під Кустоцою геніаль...

Пипцьо. Та ніяк отак не мона...

Помикевичева. Маю до вас важну справу.

Рипцьо. Те саме говорив до мене часто начальник головного штабу галицьких військ, коли, бувало, в мізку нашої армії...

Пипцьо. О! А до мене прокуратор у в'язниці.

Помикевичева. Панове, настільки знаєте, мабуть, моє відношення до вас...

Рипцьо *(кланяється)*. Мав щастя пізнати, па... товаришко добродійко!..

Пипцьо *(кланяється)*. Я ж і кокоса приніс вам сьогодні, товаришко Мілено.

Помикевичева. Отож, думаю, не відмовите мойому скромному проханню і підпишете...

Рипцьо *(налякано)*. Невже ж векселя, товаришко добродійко...

Пипцьо. Якщо декларацію, то тільки витриману, товаришко Мілено...

Помикевичева. Прочитайте, панове, і підпишіть як свідки!..

Обидва читають.

Прочитали?

Пипцьо. Ніяк не мона прочитати...

Рипцьо. Зовсім нечітко написано, па... товаришко добродійко!..

Помикевичева. Тоді я вам сама прочитаю.

Пипцьо. Ніяк не мона цього підписати, дорога товаришко і приятелько!

Рипцьо. Не... не можемо цього підписати, товаришко добродійко!

Помикевичева. Чому?

Пипцьо. Ніяк не підходить воно...

Рипцьо. З принципіальних оглядів не підходить, товаришко добродійко!

П о м и к е в и ч е в а. Швидше підписуйте, панове!

П и п ц ь о. Ніяк...

Р и п ц ь о. Отак...

П о м и к е в и ч е в а. Якщо не хочете, щоби пухенькі коники знайшлись одного ранку у хатці невеличкій...

Пауза.

Р и п ц ь о *(до Пипця).* Невже, товаришу, не можна підписати?

П и п ц ь о. Якщо задуматися глибше, то й мона підписати.

Р и п ц ь о. Тож підписуймо, як сказав великий німецький...

П и п ц ь о. Підпишім, дорогий товаришу і приятелю!

Підписують.

П о м и к е в и ч е в а. Дякую панам!

Р и п ц ь о. Це ми тільки для вас зробили, товаришко добродійко.

П и п ц ь о. Для співробітниці «Кривавої заграви». О!

П о м и к е в и ч е в а. На щастя, обставини так складаються, що незабаром, мабуть, матиму змогу піти й вам, панове, на руку, тобто здійснити нашу спільну мрію.

П и п ц ь о. «Криваву заграву»?

П о м и к е в и ч е в а. Так, пане редактор Пипцьо!

Р и п ц ь о. «Криваву заграву»!

П о м и к е в и ч е в а. Так, пане редактор Рипцьо!

Р и п ц ь о. } *Водночас:* Товаришу Рипцьо!
П и п ц ь о. } Товаришу Пипцьо!

Чути дзвінок з передньої.

П о м и к е в и ч е в а. Та, як бачу, я доволі пізно нагадала собі, що не дала вам, мабуть, змоги докінчити сніданку. Прошу у столовку, панове редактори!

П и п ц ь о. На ваше здоров'я поїмо, товаришко і приятелько! *(Виходить.)*

Р и п ц ь о. А потім по вулиці пройдемося і *(тихо)* принесу щось більше за кокоса!.. *(Вибігає в їдальню.)*

Помикевичева ховає папір, за хвилину входить о т е ц ь Р у м е г а.

О. Р у м е г а. Руці цілую меценасовій. А меценаса направду нема?

П о м и к е в и ч е в а. Сідайте спокійно, всечесніший! Чоловік вийшов на довшу хвилину.

О. Р у м е г а. Високо до вас — із моїм здоров'ям.

П о м и к е в и ч е в а. Вибачте, що турбувала, отче.

О. Р у м е г а. Невже справа така вже важна?..

П о м и к е в и ч е в а. Навіть дуже важна, отче всечесніший.

О. Р у м е г а. Не дуже-то корисні для мого здоров'я від деякого часу оті «важні справи». Правда, заходив я вчора до доктора Гавчишина, і він впевняв мене, що зі здоров'ям моїм справа не така вже погана. Мало цього. Він мав сміливість заявити, що я здоров, як... як...

П о м и к е в и ч е в а. Наче кінь...

О. Р у м е г а. Ні, так погано він не сказав. Він сказав тільки «як риба». Одним словом, не було чого затримуватися у Львові й витрачувати даремно гроші. Я ж сам почуваю, що зі мною зовсім, так-таки й зовсім погано...

П о м и к е в и ч е в а. Не падайте духом! Хто знає, чи мені не судила доля зробити чудо, отче...

О. Р у м е г а. Бачив я різні чуда і після них не дуже якось почуваю себе чудесно...

П о м и к е в и ч е в а. Не припускаю, що ваше пригноблення є в якому-небудь зв'язку зі зреченням посольського мандата...

О. Р у м е г а. Зі зреченням... Звичайно, ні. Я навіть дуже... радо...

П о м и к е в и ч е в а. Ви повинні, думаю, навіть бути вдячні тому, хто переймає на свої плечі величезний тягар відповідальної й небезпечної праці для народу.

О. Р у м е г а. О так! Я навіть дуже вдячний... Я дуже навіть...

П о м и к е в и ч е в а. Після всього, що ви зробили для національної ідеї, народ не зможе нічого більше від вас вимагати.

О. Р у м е г а. Саме тому, що відносно цього маю деякі сумніви, позволю собі спитати вас, пані, якого роду справу маєте до мене.

П о м и к е в и ч е в а. Добро нації та честь людини наклали на мене обов'язок поговорити з вами.

О. Р у м е г а *(встає)*. Не могли б ви відкласти свого обов'язку! Ви ж бачите, що діється з моїм здоров'ям, пані. До побачення.

П о м и к е в и ч е в а. Сідайте, отче.

О. Румега *(сідає)*. Ви ж бачите самі...

Помикевичева. Так, я бачу вашу кривду і хочу її направити, отче.

О. Румега. Що ви кажете?

Помикевичева. А що ви скажете? *(Дає йому заяву Лесі.)*

Піп читає, його обличчя прояснюється, він встає і з утіхою плескає себе по клубах.

О. Румега. Я скажу, що ви дуже навіть чемні, добродійко, і що... наче справді здохла в мені велетенська муха!.. *(Ховає папір.)*

Помикевичева. Отже, чудо стало дійсністю, отче?

О. Румега. Я почуваю себе чудесно, пані!..

Помикевичева. Я — можу вам тільки позаздрити, отче.

О. Румега. Я — почуваю себе чудесно!

Помикевичева. Ціною крові мого серця, отче...

О. Румега. Авжеж. Авжеж! Чудесно!..

Помикевичева. Ви чуєте! Ціною крові мого серця, отче...

О. Румега. Ах, вибачте! Про це ви, пані?..

Помикевичева. Ви зрозуміли мій вчинок?

О. Румега. Так, дитино, ваш вчинок був дуже християнський.

Помикевичева. Коли б хтось так жорстоко стоптав ваші найсвятіші почування, ви не інакше поступили б на моєму місці.

О. Румега. Так, я не інакше поступив би на вашому місці.

Помикевичева. І за любов мою безмежну, за полум'я душі моєї ось чим заплатив! Зрадою найпідлішою з підлих... *(Кидає на стіл захованого листа для Дзуня.)* Прочитайте, отче, й осудіть самі, якщо не забракне вам слів презирства для нього і тої невідомої Розалії...

О. Румега. Розалії... *(Читає листа і плеще радісно в долоні.)* Браво! Браво, Розаліє! Браво, Розаліє, браво!

Помикевичева. Що з вами, отче?..

О. Румега. Браво, Розаліє, браво!

Вибігає з канцелярії Дзуньо.

Дзуньо. Ви, отче!..

О. Румега. Браво, Роза... *(Повертається в бік Дзуня.)* Пане Дзуню, я матиму сина!.. *(Обіймає і цілує Дзуня.)*

Дзуньо *(до Помикевичевої)*. Ви зрозуміли щось, пані?

Помикевичева. Саме тому, що все зрозуміла, виходжу з серцем, повним сорому і презирства!.. *(Виходить ув їдальню.)*

О. Румега. Хлопчино дорогий! Я матиму сина. Зовсім певно матиму сина! Браво, Дзуню, браво, Розаліє!

Дзуньо. Ви хорі, отче...

О. Румега. Ні, я зовсім вже здоров! Завдяки тобі, тобі завдяки, золотий хлопчино! Ха-ха-ха-ха! А я молився, я не тратив надії! Ночуй, хлопчику, казав, ночуй, хлопчику золотий! І виночував хлопчина мені і Розалії радість. Мій ти соколе, потіхо ти моя!.. *(Цілує його.)*

Дзуньо *(пручається)*. Ви мене непокоїте, отче!..

О. Румега. Зараз заспокою хлопчика дорогого! *(Дає йому листа.)* А що... А що... Невже не радіти мені, хлопчино?

Дзуньо приголомшений. Пауза.

А що...

Дзуньо. Маю підставу припускати, що ваша втіха трохи передчасна.

О. Румега. Ха-ха-ха! Який розвинений хлопчисько! А може, якраз маю підставу інше припускати...

Дзуньо *(показує знимку)*. Ви це бачили?

О. Румега. Аякже! Звичайно, бачив. А ось цього я певен, ви не бачили... *(Дає Дзуневі читати здалека заяву Лесі.)* Ні, ви не підходьте ближче! Не підходьте, золотий хлопчино!..

Дзуньо важко сідає.

Невже ви духом упали? Як вам не соромно, молода людино? В мої роки я не такі невдачі переживав, і якось поміг господь бог. Не горюйте і ви, пане Дзуню! При ваших здібностях ви щонайменше в посли ще попадете. Ну, не падайте духом, молода людино!..

Входить Помикевич.

Помикевич. Ч-ч-чудово! Як це ч-ч-чудово, що ви зайшли до нас, отче.

О. Румега. Я тої самої гадки. Це дійсно чудово, меценасе. Хе-хе-хе!

Помикевич *(сідає)*. Заходжу я ото до фотографа. Ви розумієте мене, отче...

О. Румега. Тепер уже трохи менше... Ну, оповідайте дальше, меценасе!

Помикевич. І, подумайте, кого зустрічаю: отця митрата Бурмилу; він саме тепер святкуватиме тридцяті роковини своєї праці пастирської.

О. Румега. Знаю, він третій секретар у митрополита.

Помикевич. Саме тому я розповідаю вам про нього. Та ось він каже мені, що в найближчому майбутньому митрополит засновує банк. Банк, отч-ч-е, правдивий банк, для блага народу католицько-українського. Вже й назву придумали: «Банк найсолодшого серця приснодіви у Львові». П'ять мільйонів основного капіталу, всеч-ч-есніший!..

О. Румега. Я чув про те. Так ви що ж?.. Подумали...

Помикевич. Не я, а вони про мене подумали, отче. Директора їм треба, людини солідної, з чистим минулим і заслуженим іменем, працьовитої та побожної.

О. Румега. І ви певні, що вони саме про вас подумали?

Помикевич. Не йнакше! Так і сказав мені отець митрат: «Ми про вас думаємо, меценасе. Подумаємо як слід, приглянемося ближче вашим чеснотам християнським і запросимо тоді». Невже ж ми могли би мати якісь сумніви щодо моїх чеснот християнських... отче...

О. Румега. Щодо ваших чеснот — немає ніяких сумнівів, і то завдяки вам самим, меценасе...

Помикевич. Маю надію, що ви поділитеся з ким слід вашими поміченнями, отче.

О. Румега. Невже ж я міг би в такий радісний для мене день відмовити вам у чомусь.

Пауза.

Помикевич. Ви мене зацікавили, отч-ч-че.

О. Румега. Хе-хе-хе! Зацікавив!.. А ви що на це, пане Дзуню?..

Дзуньо. Нічого.

О. Румега. Невже ж, пане Дзуню, нічого?

П о м и к е в и ч. Ви наче помарніли чогось, пане товаришу.

Д з у н ь о. Голова в мене болить...

О. Р у м е г а. Е-ех, пане Дзуню!..

П о м и к е в и ч. Може, чогось з'їли такого?

Д з у н ь о. Ні, я тільки високо літав, упав і потовкся, боляче потовкся...

П о м и к е в и ч. Пане товаришу! Що це таке, дозвольте спитати?..

Дзуньо дає Помикевичеві листа.

Від... від кого це?

О. Румега говорить Помикевичеві щось на вухо.

О. Р у м е г а. Хе-хе-хе! Золотий хлопчина. Хе-хе-хе!

П о м и к е в и ч. Що ви на це, пане товаришу?..

Д з у н ь о. Нічого. Тепер моя гідність наказує мені мовчати.

О. Р у м е г а. Хе-хе-хе!

П о м и к е в и ч. Це вам, молода людино, лишній доказ на те, що, маючи найкраш-ч-чі наміри, можна стати своїм власним ворогом.

О. Р у м е г а. Хе-хе-хе! Вважайте, меценасе, бо й ви з рівним правом могли б це собі сказати. Хе-хе-хе!

П о м и к е в и ч. Ч-ч-чому, всечесніший отче?..

О. Р у м е г а. Які ви цікаві, пане после!..

П о м и к е в и ч. Як вам відомо, аж за два дні матиму честь послом зватися, отче.

О. Р у м е г а. Як мені відомо, ви помиляєтеся, меценасе.

П о м и к е в и ч *(добуває знимку)*. Ви, здається, забули про те, отч-че.

О. Р у м е г а. Хе-хе-хе! Я не те, щоб забув... *(Добуває теж знимку.)* Я навіть з тієї, що заховав, відбитки поробив. Невже ж невдатні вони, меценасе?.. *(Показує знимку Помикевичеві.)*

П о м и к е в и ч. Ч-ч-ч-ч...

О. Р у м е г а. А що? Хе-хе-хе... Не чекали на мойому місці себе побачити? Що? Хе-хе-хе! От так фотографічна техніка! Що, меценасе!

Пауза.

П о м и к е в и ч *(до Дзуня)*. Пане товаришу! Маю враження, ш-ч-чо і я потовкся.

Дзуньо простягає йому мовчки руку, Помикевич її стискає.

Д з у н ь о. Це була боротьба, меценасе.

П о м и к е в и ч *(гірко посміхаючись)*. І ми її програли, пане Дзуню.

О. Р у м е г а *(тихо)*. Хе-хе-хе!..

Д з у н ь о *(встає)*. Меценасе! Ми мусили її програти.

П о м и к е в и ч. Це правда! Сам бачу — незвичайно фантастичні були оті ваші плани...

Д з у н ь о. Не тому, меценасе! Ми не виграли її, бо лет був надто вірлиний, а справжніми орлами бути нам тільки у власних гніздах, у власній тільки державі...

О. Р у м е г а. Ага!.. Хай живе!..

П о м и к е в и ч. Дозвольте!..

Д з у н ь о. Ви всі в сурдутах, реверендах [1]. Люди з сірим обличчям, люди без душі. Світами ваша доля блукає, тудою, де море нічних світел, де мільйони авт, де сотки тисяч блискучих поліцаїв. Ваші чоботи життя ціле у грязюці, ваші роти несуть пивом, ваші пальці протухли тютюном. Для вас вілла — наче недосяжна мрія, для вас авто — привілей богів! Ви доктори, директори, отці духовні, професори! Усіх вас кличе душа моя,— вийдіть з домів своїх усі, станьте разом залізною лавою, бо й так вам дахи тріщать над головами, бо й так уже дванадцята б'є. На барикади кличу вас! На барикади, сурдути й реверенди! За державу свою, тільки свою, соборну, самостійну! На мить одну станьте бенгальськими тиграми, бо *(тихо)* щезнуть, як дим, ваші сни, ваші сни про пироги міністерські, і не для вас буде море нічних світел, не для вас сотки тисяч блискучих поліцаїв!..

Помикевич і Румега витирають очі хусткою і, зворушені, цілують Дзуня.

О. Р у м е г а. Пане Дзуню, дайте вашу руку!

П о м и к е в и ч. Пане товаришу... дайте вашу руку!..

Стискають руку Дзуневі.

О. Р у м е г а. Я дуже навіть зворушений, і, якщо прийде цей мент, якщо дозволить господь бог, я... теж... з вами піду на барикади!

П о м и к е в и ч. Я теж дуже зворушений, і я теж... піду на барикади...

---

[1] Рясах.— *Ред.*

О. Румега. Хвилини такого піднесення рідко доводиться у нас переживати.

Помикевич. Пане товаришу, ви дійсно небуденна людина.

Дзуньо. Отче Румего! Якщо Банк найсолодшого серця шукатиме певної льокати[1] капіталу, тоді не забувайте про мене! Я саме нагадав собі про парцеляції на надзвичайно корисних умовах.

О. Румега. Ніколи не забуду тебе, золотий хлопчино!..

Помикевич. Як директор банку, теж вас, пане товаришу, не забуду! Правда, отч-ч-че после?

О. Румега. А на хрестини, соколику, вже обов'язково...

Помикевич *(до Дзуня тихо)*. Пане товаришу, ви дійсно небуденна людина!

О. Румега встає.

Дозвольте, отче, невже ж ви вже покидати нас хочете? *(Біжить ув їдальню.)* Міленочко! Мілено! Попросим тебе, голубонько!..

Входить Помикевичева.

Ч-ч-чи не могла б ти другим сніданком нас прийняти. Ми мали з отцем Румегою деякі справи загальногромадського значення, і не зашкодило б дещо перекусити. Ш-ч-чо, отче?

О. Румега. Але ж дякую...

Помикевич. Отець заздалегідь дякує, Мілено.

Помикевичева. Отець Румега належить до людей, які чемність мають у крові.

О. Румега. Дуже навіть дякую, пані, та я...

Помикевич. Отець Румега має ще одну заслугу перед нами, за яку йому належиться наша глибока вдячність, Мілено.

Помикевичева. Про те, що отець посол великодушно зрікається мандата, я знаю, Ахіле.

Помикевич. Та ти не знаєш ще, Мілено, що отець Румега виказав стільки доброго серця і переконав мене, що послування було б для мене щонайменше шкідливе.

Помикевичева. Ти теж, Ахіле?!

---

[1] Вміщення.— *Ред.*

П о м и к е в и ч. Отець Румега, як людина вповні свідома своїх національних обов'язків, погодився далі двигати посольське ярмо, Мілено.

П о м и к е в и ч е в а. А ти ж, Ахіле...

П о м и к е в и ч. Я стану директором нового Банку найсолодшого серця приснодіви у Львові, не без помочі з боку всеч-ч-чеснішого отця Румеги...

Румега кланяється.

О. Р у м е г а. Помагати своїм стало найбільшою радістю мого життя, шановне панство.

П о м и к е в и ч е в а. За те вас зустріне колись божеська нагорода, отче!

О. Р у м е г а. Вона мене зустрінула вже тоді, як ви вперше посміхнулися до мене, пані.

П о м и к е в и ч е в а. Ви, отче, надто щедрі...

Д з у н ь о. Якщо слова всечеснішого блищать, то лише від блиску краси вашої, пані...

П о м и к е в и ч е в а. Я вас подивляю, пане...

П о м и к е в и ч. Без сумніву, пан Дзуньо заслуговує на всебічний подив, і остає нам побажати йому дальших успіхів в праці для народу, в праці, про якої подробиці я саме хотів з вами, отче, побалакати.

О. Р у м е г а. Я дав вам уже, здається, меценасе, докази, що коли ходить про добро народне, я забуваю радо про своє добро і здоров'я.

П о м и к е в и ч. Я не міг ніколи бути іншої думки, отче! *(До Дзуня.)* Чи в канцелярії немає нікого!

Д з у н ь о. Мундантка в суді, меценасе...

П о м и к е в и ч. Попрошу вас, якш-ш-чо ласка, отче...

О. Р у м е г а. До ваших послуг, меценасе!

Входять у канцелярію. Пауза.

П о м и к е в и ч е в а. Ви щось хотіли сказати, пане?

Д з у н ь о. Під вашим поглядом мерзне кожне моє слово.

П о м и к е в и ч е в а. Після всього ви хотіли щось інше в очах моїх бачити?

Д з у н ь о. Коли б я вірив у неможливе, я б шукав у них пробачення, пані...

П о м и к е в и ч е в а. На вашу думку, ви заслуговуєте на нього?

Д з у н ь о. Не я сам — моя любов заслуговує.

Помикевичева. Ваша любов ходила різними шляхами...

Дзуньо. А ціль була одна — ви, мріє моя, Міллі!..

Помикевичева. Я хотіла б вам вірити...

Дзуньо. Якщо це бажання зродило ваше серце, я щасливий, Міллі!

Помикевичева. Заздрю вам вашого щастя, Дзуню...

Дзуньо. До твоїх ніг складаю його, Міллі... *(Обіймає її.)*

Помикевичева. Востаннє — приймаю його, Дзуню!..

Цілуються.

Солодкий... Валентино...

Дзуньо. Божеська... Грето Гарбо...

Цілуються. Середущими дверми входить Леся й, побачивши це, випускає з рук портфеля.

Дзуньо. Чого вам?

Леся. Дзуню!..

Дзуньо. Ви чому не пішли просто в канцелярію?

Леся. Там зачинені двері...

Помикевичева. Вважайте, що не лишень у канцелярії зачиняються двері! Пане Дзуню, я краще тим часом перекуску приготовлю!.. *(Виходить.)*

Дзуньо. Ви хотіли щось сказати?

Леся. Як же ж так... Дзуню?..

Дзуньо. Говоріть, панночко, ясніше!

Леся. Що ж це таке... Дзуню!..

Дзуньо. Радше я вас запитаю... *(показує їй знимку)* що це значить, панночко?!

Леся. А!..

Дзуньо. А так! Думаю, що після цього ясне вам стане ваше положення.

Леся. Для вас же, для вас це тільки, Дзуню.

Дзуньо. Панно Лесю! Не втягайте і мене в це ваше...

Входить меценас.

Помикевич *(до Лесі)*. Невже ж після всього ви ще тут?!

Леся. Це ж страшне, пане меценасе!..

Помикевич. Це тільки непристойне, і тому ви не ступите сюди більше ногою. З богом, панно Лесю! Ваше місце займе чесна українка!

Леся *(ридає)*. Пане меценасе, моїм мештикам нічого не бракує...

Помикевич. Ви ш-ч-че тут!?

Леся виходить.

Подумайте, пане товаришу! Не може людина зрозуміти, що й найменш відповідальне становище на національному фронті вимагає перш усього чистих рук.

Дзуньо. І незаплямованої минувшини, меценасе!

Помикевич. Саме тому я можу напевне рахувати на посаду директора Банку присноділви.

Дзуньо. Маєте від отця Румеги запоруку?

Помикевич. А ви як думали, пане товаришу? Скажу вам, ми й за вас подбаємо. Саме перед хвилиною я дістав на те слово!

Дзуньо. Слово...

Помикевич. Завдяки вам воно вповні вистарчає, пане товаришу. Ви створили ланцюг, що наче коло, у якому усі собі братики рідні, усі разом — члени рівноправні.

Дзуньо. Не забудьте, меценасе, що...

Помикевич. Де ж би міг забути, пане товаришу! Саме тепер, завдяки чемності отця Румеги, я зладив копію незвичайно цінної заяви. Прочитайте, якщо ласка!..

Дзуньо. Дякую. Дайте руку, меценасе!

Стискають собі руки. Вбігає Рипцьо з ананасом.

Помикевич. Ш-ч-чо це з вами, пане Рипцю?

Рипцьо. Па... Пане меценасе!.. Пипця нема! Пипцьо не живе! Пипця чекісти нам убили!..

Зліва вбігає отець Румега, справа Помикевичева.

Усі. Пипця вбили!..

Рипцьо. Я купив ананаса... Пані добродійко, прийміть ананаса!.. *(Кладе ананаса на стіл.)* Пипцьо чекав на мене на розі, дивлюся: підходить до нього отакий велет страшний, а Пипцьо каже: «Диви, товаришу Рипцю, іде знайомий політв'язень, дорогий мій товариш і приятель!» І зустрічає, знаєте, його так, ручку свою простягає, а той тільки оком велетенським моргнув і каже: «Таки надибав

тебе, каналіє проклята! Не підшиватись тобі у політв'язні більше, не покривати розбишацтв своїх нашою честю». Бачу — пропав наш Пипцьо. А чекіст руку підняв і...

У с і. І...

Р и п ц ь о. І Пипцьо навіть не квикнув!..

Пауза.

П о м и к е в и ч. Невже ж, отче, не будемо протестувати?

О. Р у м е г а. Будемо з усіх сил наших кричати, хай цілий світ почує, що й до нас сягає хвиля червоного терору!

Д з у н ь о. Отче после! З приводу нового акту терору з боку наймитів Москви вважаю необхідним, щоб відповідні чинники скликали в найближчу неділю протестаційне віче. Про це ви, отче после, напевне подбаєте.

П о м и к е в и ч. Мало цього! Ми на трибуну трупа жертви покладемо, ш-ч-чоби знали агенти московсько-більшовицькі, що як ввірветься терпець, то й неживі заговорять!

Непомітно стає між ними П и п ц ь о. В нього перев'язане хустиною обличчя і гарбуз під пахвою. Помикевичева, не помічаючи його, витирає хусточкою очі.

П и п ц ь о *(жалісно)*. Ніяк отак не мона, дорогий товаришу і приятелю, кажу я йому...

У с і. А!

П и п ц ь о. Ніяк отак не мона...

У с і. Пипцьо!..

П и п ц ь о. За те, що душу свою клав, що одним фронтом воював!..

П о м и к е в и ч е в а. Пане Пипцю, невже ж ви ще живете?

П о м и к е в и ч. Ми вже думали віче скликати, пане Пипцю!

Д з у н ь о. Віче з вашим трупом, пане Пипцю!

О. Р у м е г а. Може, він все-таки помре ще до неділі, панство.

П и п ц ь о. А хто ж тоді, на вашу думку, дорогі товариші і приятелі, національну шумськівсько-троцьківську «Криваву заграву» видав би?

П о м и к е в и ч е в а. Після такого факту моє сумління не дозволило б мені співпрацювати з органом, який...

Рипцьо. Який, на мою думку, не сміє зватися довше кривавим, бо на ньому була б тоді кров нашого Пипця, кров тисяч тисячів Пипців.

Дзуньо. Думаю, що в інтересі справи й самих панів редакторів буде назвати журнал «Жовто-блакитною загравою».

Помикевич. Тим паче, що це дало б йому підтримку усього свідомого українства на чолі з отцем Румегою яко меценасом рідного мистецтва.

Помикевичева. Журнал займатиметься заслугами ідейних провідників нації...

Рипцьо. І буде ілюстрований, отче после!

О. Румега. Можете бути певні, панове, моєї підтримки.

Рипцьо. Невже ж ви не чуєте, товаришу Пипцю?

Пипцьо. Чую і бачу, дорогий товаришу і приятелю; бачу, що даремне боровся я, даремне стільки літ витримував лінію. Попався Пипцьо вкінці, Пипцьо — жертва сіонських протоколів!..

Рипцьо. Я теж, товаришу Пипцю, боровся, я теж з усіх сил витримував лінію і сьогодні, коли переконався, що тільки в єдності української нації запорука відсічі ворогам, що розпинають нашу неньку кати московсько-більшовицькі,— я кличу грімким голосом: «Жовто-блакитна заграва» хай живе!

Пипцьо. «Жовто-блакитна заграва» хай живе!

Усі співають «Ще не вмерла...» Пипцьо кладе гарбуза перед меценасовою, опісля всі виходять ув їдальню.

Здається, і ми співали, товаришу Рипцю!

Рипцьо. Самі ж свої чули, товаришу Пипцю!..

Пипцьо. От щастя, товаришу Рипцю!..

Виходять.

Кінець

Осередок

П'ЄСА НА 16 КАРТИН

Діється в західноукраїнському провінціальному місті

ДІЯ ПЕРША

1. КЛАС V «Б»

Лекція грецької мови. З глибини коридора чути фісгармонію й хоровий спів дітей. Вікна залу в розквітлий сад. Пауза.

Снідавський. Не скажеш, Микитюк?

Микитюк стоїть — не ворухнеться.

Бурчак.

Бурчак *(забубонів)*. Лямбано, лепсомай, елябон, ейлефа, ейлемай, елефтен, лефтазамай.

Снідавський. ...елефтен, лефтезомай... Сідай, Бурчак. *(Записує.)* С-сідай, Микитюк. *(Записує.)* Форми від біоо. Полячок.

Юлько Полячок притьмом зачиняє книжку й схоплюється на ноги. Снідавський встає з-за стола й помалу підходить до Юлька.

Отож. *(Мов ненароком бере книжку в руки.)* Можна знати, що за книжечка така?

Пауза.

Юлько. Кагло Махкс — «Вісімнадцяте бгімега».

У кутку смішок.

Снідавський. Котрий це Макс?

Юлько. Кагло Махкс... М-махкс, пане пхофесоге.

У кутку знову смішок.

Снідавський. Тихше там! *(Кладе книжечку на стіл.)* Здається, нічого не скажеш на своє виправдання. Ну, Полячок? Відваги, молодий марксисте!

У кутку смішок.

Юлько. Біоо...

Снідавський. Не про те... паршива вівце!

Юлько. Пахшива?.. Чому пахшива?..

Снідавський. Своїх товаришів спитай! Бурчак!

Бурчак встає і мовчить.

Головінський!!

Головінський встає і мовчить.

Качан!!!

Качан встає і мовчить.

Манько!!!

Манько встає і мовчить.

Мовчите? Тим гірше для нього! Ану ти, що у кутку!

Той, з кутка. Бо... заразу поширює.

Снідавський. Яку то заразу?

Той, з кутка. Біль... шовицьку заразу, пане професоре.

По класу пішло сичання.

Снідавський. Замовчіть! Знаєш що-небудь?

Той, з кутка, мовчить. На нього дивиться трохи не цілий клас.

Не забувай про свій обов'язок, інакше...

Той, з кутка. Він учора...

Цілий клас встає й повертається обличчям до кутка.

Пане професоре, я нічого...

Голос з лавок. Нічого ти не знаєш і будеш мовчати.

Басок. І будеш мовчати.

Снідавський. Сядьте!!!

Клас помалу сідає.

Ось до чого дійшло! Так знайте ж — ви самі видали засуд на Полячка. Паршива вівця зробила своє діло. Якщо схаменетесь колись, ви побачите, що втратили для кожної людини найсвятіше: рідний край, релігію і сім'ю.

Голос. Ми народ поки що несімейний.

Басок. Жінок ще не маємо...

Пауза.

Снідавський. Мовчіть! Таких треба ненавидіти!.. Навіть... навіть коли б ця істота... *(його голос заломлюється)* була найдорожча для вас. Заражену вівцю прогонять або...

Басок. Або вона сама втікає...

Снідавський. Авжеж... або сама втікає... сама... лізе у гнилу калюжу часом тільки заблукана, безпомічпа вівця. Сама між вовків і шакалів!..

Полячок. Пане пхо...

Снідавський. Мовчи! Ти змінив помешкання?

Полячок. Кінаш тяжко хогий.

Снідавський. То й що?

Полячок. Незабагом він нікому не стоятиме на догозі. Його мати дістає согок п'ять злотих у місяць по чоловікові.

Снідавський. Кінаш сидів кілька років у тюрмі, а ти поки що учень, Полячок. Задля пам'яті твого батька не хочу ламати твого життя, тільки залиш негайно Кінашів і дай мені одне слово: стати надалі чесною людиною! Не хочу ламати твого життя, Полячок!

Полячок. А все ж таки ломите. А все ж таки ломите. Цілий вік свій тільки й гобите, що ломите його по кавалкові, моє життя, життя Махчука, Зайчика, Стебнюка, Соломки і всіх нас. Щодня по кавалкові. І коли дійдемо да матуги, все воно буде в нас обламане за біоо, за вашу честь, за гідний кгай і за Пілсудського!.. За біоо і за Пілсудського!

По класу шум.

Снідавський. Годі!

Полячок. Кінаш втгатив здоговля у тюгмі, ми тгатимо у вашій школі наші душі...

Снідавський. Замовчи! або...

Полячок. Щодня, щогодини за біоо, за Пілсудського. Пане пгофесоге...

Снідавський. Полячок! З класу геть!

Полячок. І піду! Піду так, щоб не потгебували більше шпигувати мене. Щоб не ламали душі. Щоб не заставляли молитись гозбишакам.

Снідавський. У цю ж мить з класу геть!

Голос. Краще покличте поліцію!

Басок. Полячок, не виходь!

Полячок. Піду, товагиші! Нова школа потгебує гобітників. За гік, за два, за п'ять у ній усі побачимось. Манько! У тебе немає Овідія. Соломка, на тобі г-гаматику. Й істогію беги, тільки не навчись по ній бгехати! *(Роздає книжки.)* А Махкса віддайте мені! *(Бере зі столу книжку.)* Товагиші! За тиждень буду Махкса позичати, хто поцікавиться, і Леніна позичу. Пгощайте, товагиші!

Більша частина класу встає з місць.

Голос. Прощай, товаришу Полячок!

Полячок *(при дверях)*. Товагиші! Чекайте мене. Щоб я так жив... за гік, за два побачимось!.. А тоді,— чогтівськи гагно буде нам на душі. Пгощайте! *(Вибігає.)*

Клас помалу сідає. Пауза.

Снідавський *(глухо)*. Сідайте.

З коридора чути фісгармонію.

Хтось позаду *(тихо)*. Грає...

II. У ХАТЦІ, ЩО НА ВУЛИЦІ «ПІД БУЗКОМ»

Кінаш *(у ліжку)*. Мамо, відчини ширше вікно. *(Пауза.)* Що далі?

Бучило *(нюхає табаку)*. Здається, усі вже. Це вистачає, мій коханий.

Кінаш. Сосна не витримав...

Бучило. Припекли — і заспівав соловейком. Бучилі два ребра зломили, з залізниці нагнали, а не присягнув сволоті. Твій старий, хоч міг уже й швидкі потяги провадити, волів гризти землю, аніж їздити машиною зі смішною гускою на будці.

Стара Кінашиха плаче.

Кінаш. Не кисни, мамо! А ти краще замовчи! Чули це вже не один раз і доволі.

Бучило. Отут — серце болить, коханий.

Кінаш. У Сосни, може, теж уже серце болить...

Бучило. Вчора з бібулою Сосна, сьогодні Коцур,

Степан, і Дошка, і Борсук. Третій з черги тартачний осередок.

Пауза.

Кінаш. Мамо, відчини двері.

Мати. Протяг, Влодзю.

Кінаш. Нічого. Вітер піде трохи по хаті. Відчини, мамо.

Мати відчиняє. Близько гудок.

Мати. Полудне.

Кінаш. Ще не хочу їсти. Вийди, мамо, швидше під тартак, замов Моленду на сьогодні ввечері. Зустрінеш Макса, скажи, хай зайде по дорозі, а сама довідайся, як там, чи знизять платню і що буде далі.

Мати. Щоб на цій знижці поломили вже зуби дияволи.

Бучило. У броварів знизили на двадцять.

Кінаш. У тартаку не повинні знизити і на один відсоток.

Мати виходить.

Бучило. Нема, коханий, осередку.

Кінаш. Четвертий з черги мусить бути осередком.

Бучило. Макс?

Кінаш. Макс також.

Бучило. Буйний хлопчисько.

Кінаш. Хай п'є, доки не вп'ється революцією. Може, коли б раніше ним заопікувались, він не гуляв би по шинках.

Бучило. У легіонах був *.

Кінаш. Може, й був. Це байдуже.

Бучило. Не байдуже мені, хто мої ребра ламав.

Кінаш. Дурниці верзеш, старий. Коцур, Льоньо, Борсук — не поляки?

Бучило. Поляки, та не ті.

Кінаш. Може, й Макс не той. Про Зозулю не забудь. Невідомо, чого він досі пусто плентається. Кажуть, восьмий рік працює в тартаку. Липне до нього братія. На тисячу люда, хіба всі знають, як то колись у Сяноці інженера на тачках за ворота власноручно вивіз.

Бучило. Славний хлопець, лише товстий трохи.

Кінаш. В осередок, здається, зможе пролізти.

Бучило. Попробуємо. Він на Підвині?

Кінаш. Під шпиталем. Піди до нього, старий. Скажи — потрібний дуже став. З окаеру[1] бачив когось?

Бучило. Ще позавчора Антося; як Коцур ще не сидів.

Кінаш *(знімається на лікті)*. Лі-те-ра-ту-ра?

Бучило. Література, коханий. Літературу нам доставлять сьогоднішнім вечірнім у Германівці.

Пауза.

Кінаш. І знов вона буде.

Бучило. Може, та невже ж професорової тобі не забути? Невже без бабів нам не обійтися? Невже не можна обійтися, коханий?

Пауза.

Кінаш. Можна, старий...

Бучило. Це вже четвертий рік вона, мабуть, працює?

Кінаш. Четвертий.

Бучило. Не бачились ви давненько.

Кінаш. Треба когось із нових у Германівку.

Бучило. Авжеж, коханий, конче хтось потрібен.

Кінаш. Макс... Моленда й... Зозуля...

Вбігає Юлько й простує в свою кімнату.

Кінаш. Юлько!

Юлько. Тгеба чогось?

Кінаш. Чого це ти?

Юлько. Шушукайтесь далі. Мені не цікаво.

Бучило. Ти як пес, коханий.

Юлько. Кхаще замовчіть!

Кінаш. Ти знов знімав фотографію з-над ліжка?

Юлько. Не зніму. Кашляйте собі на неї далі.

Кінаш. Юльку! Що трапилось?

Пауза.

Бучило. Невже намацали пан директор?

Юлько. Снідавський. Махкса надибав.

Кінаш. Забрав?

Юлько. А я — відібгав його.

Бучило. І нагнали пан Снідавський, що, коханий?

Юлько. Я самий пішов. Тгичі наплював на їхню школу й пішов, щоб не вегнути більше.

---

[1] Округу.— *Ред.*

Б у ч и л о. А мама що на те скаже, коханий?

Ю л ь к о. Послухаємо.

К і н а ш. Що ж, Юльку, робитимеш далі?

Ю л ь к о. Дочитаю Махкса — скажу! *(Виходить у свою кімнату.)*

К і н а ш. Скажеш — з Германівкою буде справа поладнана.

Б у ч и л о. Як пес, мій коханий, і якщо до чого — мовчатиме, як би й ребра ламали.

У вікні — М а к с білозубий.

М а к с. Штама, зецер [1]. Не було тут моєї Франки?

К і н а ш. Не заходила, Максе, сьогодні.

М а к с. І понесло ж її в самий обід кудись, хоч колодку гризи! А, кардиналику! Як здоров'я? Давно вже не платив тобі пива.

Б у ч и л о. Не маю грошей, мій коханий.

М а к с. А що? Чув — кіоск відібрали.

Б у ч и л о. Відібрали, коханий. Продавав «Сель-роба» * без білих плям, повне, не скорочене видання, і відібрали ваші.

М а к с. Кардиналику! Порожнє місце дам!

К і н а ш. Старий кардинал уже, Макс!

М а к с. Його щастя! А то...

Б у ч и л о. А то що?

М а к с. Показав би я тобі «ваших».

Б у ч и л о. З привички вихопилось, коханий.

М а к с. Відвикай, бра! Відвикай, кардинале, а то біда буде. Не той вже світ настав, вже надто міцно б'ють по голівці!

К і н а ш. Вдарили знов?

М а к с. Від першого скорочують платню на 25%.

К і н а ш. Оголосили вже?

М а к с. На канцелярії повідомлення вивісили. Братія зубами скреготче, а Белюх мов під землю провалився, навіть до роботи сьогодні не з'являвся. Переказувала пані Белюхова, що її пан ревматизмом захворів небезпечно.

Б у ч и л о. Зробите страйк, і директор в одну мить вилікує «товариша» Белюха. Зараз на ноги стане, коханий.

М а к с. Не поможе, діду! Щоб і здохли вони — не поможе. Тепер уже все піде на страйк, навіть і ті, навіть і пепееси * затабачені. Це вже, братики, край!

---

[1] Здоров, друкарю *(нім.)*.— *Ред.*

Кінаш. Страйк — велика річ.

Макс. Здобудемось — холера на них, здобудемось.

Кінаш. Здобудемось, Максе.

Бучило. Страйк — велика річ.

Кінаш. Рутковського, Максе, сьогодні нiччю забрали.

Бучило. І Плевгана, і Висоцького, і Єнджика.

Макс. Я чув про це. Сказав — не поможе. Хай сто Белюхів і двісті поліцаїв — усіх зломимо, як Фризяпепееса.

Бучило. Це було під шинком у Вигоді.

Пауза.

Кінаш. Комітет треба, Максе.

Макс. І комітет зробимо. Поговорити б з вами про те, зецере.

Кінаш. Сьогодні ще мусимо поговорити, Максе.

Макс. Сюди! Щоб тебе! Уже хіба набалакалась!.. У кишках, Франко, гурчить!

У вікні задихана Франка.

Франка. Добрий день! Максе, я розмовляла з Зілаєвою тещею. Вона переказувала, що Зілай грозився тобі. Каже: сам Гросфельд із Белюхом робитимуть страйк, а якщо псуватимеш зі своїми роботу, під сьоме ребро загляне.

Макс. Го-го-го! Ніяк Зілайчик тебе забути не може. Ну, гарно. Ти йому колись гарбуза дала, а я он яку диньку йому піднесу!

Франка. Ой Максе!

Макс. Ну, годі! Що ще?

Франка. Каже: тих п'ятьох замкнули і спокій на тартаку мусить бути, а решту пильнуватимуть пепееси. Ага! Була б забула, Максе! На післязавтра віче скликають, вже палкарів замовили!

Пауза.

Макс. Фіть! Поговоримо, зецере, довше сьогодні. Їсти, Франко, бо всі чорти мене беруть. Адьє, старий!

Франка. Як зі здоров'ям, пане Влодзю? *(До Макса.)* Каже: Фризя тобі ніколи не забудуть, а сам Белюх мав сказати...

Обнявшись, виходять.

Б у ч и л о. Макс росте вгору, коханий.

К і н а ш. Росте осередок, старий. Так і передай Окаєрові. Починає рости четвертий з черги осередок. Ще передай: на тартаку страйк готується і буде боротьба аж... до перемоги. *(Болюче закашлюється.)* Іди, старий, а завтра знову приходь. Тільки заходи тепер краще ззаду, огородами.

Б у ч и л о. Ти наче гірше хрипіти став. Не давайся, коханий!

К і н а ш. Не даюся, старий.

Б у ч и л о. А гасло на сьогодні: гутен абенд! [1] *(Бучило виходить.)*

Кінаш кашляє, входить Ю л ь к о, наливає склянку води і ставить біля Кінаша.

К і н а ш. Зачекай. Як там твої товариші шкільні?

Ю л ь к о. Деякі нічого собі. А інший елемент здекласований — довгі язики мають.

К і н а ш. І ти вихопився. Непотрібно залишив шкільну роботу.

Ю л ь к о. Матиму іншу.

К і н а ш. Матимеш іншу, Юльку.

Ю л ь к о. Дозгів вже?

К і н а ш. Дозрів. Сьогодні зовсім дозрів. Сьогодні ж дістанеш роботу, товаришу Юлько.

Ю л ь к о. Гобитимемо стгайк.

К і н а ш. Це, може, завтра, може, післязавтра, а сьогодні ввечері підеш під станцію Германівку, так щоб о восьмій вже на місці був. З вечірнім потягом висяде особа, що передасть тобі пакет або валізу. Будеш чекати її яких сто метрів од будинку, при стежці, що на місто. За гасло буде тихе «гутен абенд».

Ю л ь к о. За гасло буде тихе «гутен абенд».

К і н а ш. Вертай, щоб не помітили тебе, а пакет сховаєш на поду комірки старої Повідинської. Що далі — пізніше скажу.

Ю л ь к о. Усе буде виконано, товагишу Кінаш.

К і н а ш. А знимку від сьогодні, знимку над своїм ліжком повісь. Вона не потрібна мені, я можу цілий день у вікно дивитись. Не будемо, товаришу, більше сперечатись. *(Знімає знимку зі стіни й простягає її Юлькові.)*

Ю л ь к о. Вона залишиться над вашим ліжком. Не будемо, товагишу, більше спегечатись.

---

[1] Добрий вечір! *(нім).— Ред.*

Кінаш вішає знимку, обертається до стіни і загортається в ковдру. Юлько тихо виходить у свою кімнату. Пауза.

Кінаш. А якщо сьогодні ввечері буде вона... подібна на ту, що на знимці, здорови її. Скажи, не можу побачитись... і... забути — не можу...

Пауза.

Завіса

III. НА ТИХІЙ СТЕЖЦІ БІЛЯ ГЕРМАНІВКИ

Потяг сипнув іскрами і щезає в далечині. Юлько приліг на траві, чекає. За хвилину надходить зі станції жінка з валізкою.

Юлько. Гутен абенд!

Вона. Гутен... абенд! Ви чекаєте?

Юлько. Здається, на вас чекаю, товагишко. Вам, певне, тяжко?

Вона. Поможете мені. У вас по-старому?

Юлько. Цими днями агештування були. П'ятьох тагтачних забгали.

Вона. Ви могли б їх назвати?

Місяць з-за хмар. Пауза.

Юлько. Ні... не взяли його, товагишко... Снідавська...

Вона. Мене тепер просто Анною звуть.

Юлько. Не взяли його...

Вона. Ви з ним добре знайомі?

Юлько. Він вуйком мені.

Вона. Побажайте від мене здоров'я.

Юлько. Доктог був. Сказав: зовсім погано...

Пауза.

Вона. Скажіть: побачитись не можу — надто добре у вас шпики мене знають. Це все. Тепер ідіть і пам'ятайте, щоб післязавтра ввечері знов були тут.

Юлько. Це буде в понеділок. Пам'ятатиму, товагишко Анно.

Свист паротяга.

Анна. Поки що прощайте, товаришу. Мені вертати пора. А йому тільки привіт передайте і скажіть — ми ніколи не маємо часу: щодня і щогодини вростаємо серцем у крицю...

Близький свист паротяга. Анна відходить.

Юлько. Товагишко Анно, не забуду!.. У нас готується стгайк, товагишко Анно!

Завіса

IV. МІЖ СВОЇМИ

У бюро управи тартака. Директор і його дружина. Вона одягнена до виходу в місто.

Директорова. Одним словом, готується страйк?

Директор. Так, Ліно, готується страйк.

Директорова. Може, хоч тепер у цій закутині буде дещо більший рух.

Директор. Ні, Ліно, тоді не буде зовсім руху. І так уже дисконтуємо берлінські векселі за 15%. Шкереберть іде все, Ліно.

Директорова. А все-таки якось живемо.

Директор. Так ти, Ліно, живеш собі до вподоби.

Директорова *(іронічно)*. І це завдяки тобі, правда, Оттоне?

Директор. Не знаю, може, й завдяки комусь іншому.

Директорова. Ах, ти, певно, про доктора Гросфельда?! Яка проникливість!

Директор. Доктор Гросфельд дістає від нас гроші, дорога Ліно.

Директорова. Як це шляхетно з твого боку, що ти досі не змінив синдика фірми.

Директор. Дирекція фірми вдоволена з нього. Те саме й ти, здається, могла б про себе сказати. Усе в порядку, Ліно.

Директорова. На мою думку, не все, Оттоне.

Директор. Ти, Ліно, послідовно забуваєш, що зараз ціле суспільство вгинається під тягарем кризи.

Директорова. Редактор Тайтельбаум це краще написав би. Проте, гадаю, не забудеш, що ті свинарі Коцюбські їдуть на літо в Рагузу у свою власну віллу.

Дзвінок.

Директор. Про це поговоримо пізніше, а поки що маємо свій власний страйк.

Д и р е к т о р о в а. Довго, гадаєш, потриває ціла авантюра?

Д и р е к т о р. Тепер голос матиме доктор Гросфельд, Ліно.

Д и р е к т о р о в а. Я буду спокійна, Оттоне.

Д и р е к т о р. Заходьте.

Входить доктор Г р о с ф е л ь д. Директорова прощає його в дверях солодкою усмішкою.

Г р о с ф е л ь д. Шана, директоре! Трохи незручно те, що викликали мене сюди в таких загострених умовах. Ми зустрічались тут досі тільки у виняткових випадках.

Д и р е к т о р. Саме зараз положення виняткове, меценасе. І я викликав не тільки вас.

Г р о с ф е л ь д. Поліцію? Поки що зайве.

Д и р е к т о р. Поки що — це так. А завтра може стати необхідне. Якщо страйк опанують ті — він довше потриває, а тоді чорт візьме термінові замовлення льокко Лондон. Програємо його — то слідами нашого тартака підуть і ті вісімнадцять, а тоді інтереси фірми і з нею наші, меценасе, будуть поважно загрожені. *(Пауза.)* Не вважаєте ви, меценасе, що ця знижка буде для... них надто дошкуляюча?

Г р о с ф е л ь д. Боїтесь, щоб з голоду не мер-ли?

Д и р е к т о р. Ну, ні, не те! Боюсь, щоб не почали тоді красти на тартаку; і так вже минулого місяця зголосили два випадки. Двадцять відсотків — не дрібниця.

Г р о с ф е л ь д. Не двадцять п'ять?

Д и р е к т о р. Не офіціально на двадцять, та на всякий випадок залишили п'ять відсотків, як здобичу для нашої партії, щоб зайвий раз могла виказати перед пролетаріатом свою переможну силу.

Г р о с ф е л ь д. Це задумане зручно.

Д и р е к т о р. Річ у тому, щоби справу повести зручно до кінця.

Г р о с ф е л ь д. Задля гарних очей членів управи спілки?

Д и р е к т о р. Про це довідаєтеся від самого члена управи. Мимо глибокої пошани до тутешнього соціалізму, ну й до вас, як його лідера, я рахую положення загрозливим і тому вважаю за відповідне запросити самого Бонцеля. Тутешній тартак найбільший з усіх тартаків фірми і водночас найбільше загрожений. Я, пане меценасе, не

хочу брати на себе відповідальності. Це загрозлива річ, меценасе, особливо тепер.

Гросфельд. По-вашому, виходить і двадцять забагато?

Директор. Людина і до отрути привикне, коли подавати її незначними дозами.

Гросфельд. Розумію вас. Коротко сказано: знижка на рати [1].

Директор. На три рати. Інакше ризикуємо. Я ризику не люблю, меценасе.

Гросфельд. Усі ми ризикуємо сьогодні, навіть і без п'ятьох відсотків, дорогий директоре.

Директор. Вважаєте, фірма має рацію?

Гросфельд. Якщо це дасть хоч би одного золотого прибутку — фірма мусить мати рацію.

Директор. Саме про це мені й іде.

Гросфельд. Тому киньте наші ратальні проекти. Хтось мусить цю кризу пережити, директоре.

Директор. Вони або ми?

Гросфельд. Авжеж. Іншого не придумаєте, і тому — без компромісів, директоре.

Директор. Вони те саме можуть сказати однієї днини.

Гросфельд. Отож залишається нам якомога далі відсунути цю днину, а сьогодні цього компромісом не зробите. Наша слабість породить їх силу.

Директор. Ви переконані, що вони й досі діти безпорадні?

Гросфельд. Про це переконаємось найближчими днями.

Директор. Які настрої між ними зараз?

Гросфельд. Про це докладно проінформує нас Белюх.

Директор *(телефонує)*. Дверник? Знайти й покликати негайно до дирекції майстра Белюха. *(До Гросфельда.)* Я вже давно живу, та стільки тупої зненависті в їх очах ще ніколи не бачив. Коли переходжу між ними — моторошно іноді стає, немов між ножами ходив би, що кожної хвилини можуть вп'ялитися в тіло. Якийсь вулкан дикої люті, що ось вибухне і тоді... бррр!

---

[1] Розстрочку.— *Ред.*

Входить слуга.

Слуга. Пане директоре, інженер Бонцель.

Директор. Проси!

Слуга виходить.

Не треба роз'ятрювати їх, нізащо не треба.

Гросфельд. Саме тепер скажуть про це своє слово двадцять відсотків акцій фірми «Арбор».

Входить інженер Бонцель.

Бонцель. Страйк?

Директор. Маємо час не допустити до цього.

Бонцель. Так, це було б краще. Що далі?

Директор. На це потрібна згода управи спілки.

Бонцель. Не розумію.

Директор. Вони цієї знижки не проковтнуть.

Бонцель. Тоді знайдемо таких, що проковтнуть. Що далі?

Директор. За це далі я саме й боюся.

Бонцель. Не треба боятися. Закуріть.

Директор. Положення й без того тривожне, і не треба доливати оливи до вогню.

Бонцель. Ви переглядали останніми часами наші книги?

Директор. Знаю про це, та проте...

Бонцель. Та проте ви не зрозуміли очевидячки нічого.

Гросфельд. Те ж саме я дозволив собі сказати перед хвилиною.

Бонцель *(до директора)*. Чого саме ви хочете?

Директор. Щоби фірма погодилась розкласти ці нещасні двадцять відсотків на три знижки, що наступили б протягом півроку, інакше можемо лише приспішити те, в що раніше вірили тільки деякі, а тепер... тільки деякі не вірять. Не згадуючи вже про англійські замовлення, що їх можемо прогавити.

Бонцель. Фірма обчислила, що якби страйк тривав і цілий місяць, то за два місяці після знижки залишиться ще грубий зиск.

Гросфельд. Це не вистачає вам, директоре?

Директор. Навіть якби... а що буде опісля? Що буде за два роки?

Бонцель. Заздалегідь за два роки фірма кон'юнктури не передбачає, а сьогодні вважаємо за відповідне обнизити платню на двадцять відсотків, навіть якщо обійдеться без страйку, то й на цілих двадцять п'ять.

Гросфельд. Без страйку не обійдеться, пане директоре.

Бонцель. Не втратите на цьому, меценасе.

Гросфельд. На цей раз, може, ні. Та ми, політики, мусимо передбачати за два роки заздалегідь. Соціалістична партія не може тратити довір'я мас.

Бонцель. Ні! Не сміє!

Директор. Якщо досі його ще не втратила. *(Відчиняє двері у передпокій.)* Белюх!

Входить Белюх, мовчки кланяється.

Як справа?

Белюх. Добре, пане директоре. Боївка вже зорганізована. Хоч у зв'язку з фінансовою кризою в партії були... є ще матеріальні труднощі...

Бонцель. Буде зроблено. Що далі?

Директор. Що там говорять? Розумієте?

Пауза.

Белюх. Різне говорять.

Гросфельд. А про страйк?

Белюх. І про страйк говорять, товаришу меценасе.

Директор. А ті?

Белюх. П'ять з-поміж них під ключ уже пішли, пане директоре.

Директор. Знаю про це. Як інші?

Белюх. Інші далі киринять. Намагаються послабити довір'я трудящих мас до їх досвідчених провідників.

Бонцель. І багато їх?

Белюх. Їх... *(лічить по пальцях)*. Два... три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять... не можу полічити всіх... не пам'ятаю докладно, пане директоре.

Директор. Це теж щось значить, мої панове. Пане Белюх, ви вважаєте страйк неминучим?

Белюх. Надто довго ви панькалися з комуною, не послухали мене загодя, і тепер відразу все про страйк заговорило. Навіть ми... навіть ми мусили скликати на понеділок віче.

Бонцель. На понеділок?

Д и р е к т о р. У понеділок свято, пане інженере. *(До Белюха.)* Що ще?

Г р о с ф е л ь д. Про решту ми вже з товаришем Белюхом подумаємо.

Б е л ю х. Та-к, пане директоре! Про решту ми з товаришем меценасом подумаємо.

Пауза.

Б о н ц е л ь. Чого вам ще?

Б е л ю х. Труднощі матеріальної натури, що в їх у зв'язку з світовою кризою попав передовий загін борців за краще завтра пролетаріату...

Д и р е к т о р. Асигнату лишу в касі. Хай же передовий загін терпеливо зачекає до вівторка.

Б е л ю х. Якщо такою буде воля провідників його.

Бонцель подає йому сигару.

Дякую. А поки що прощайте, мої панове. *(Гордовито виходить.)*

Г р о с ф е л ь д. Будете ще шукати іншого виходу, директоре?

Д и р е к т о р. Ні, не шукатиму, бо бачу, що для нас, мабуть,— ніякого виходу нема...

Пауза.

Б о н ц е л ь. Робимо, панове, страйк!

Тиша.

Завіса

V. МІЖ СОСНАМИ

Густий сосновий ліс. Полудне.

Б у ч и л о. Один — це Моленда буде. Побачиш дуже бліде обличчя — хай тобі на плач не збирається. Це по матері він. У вибори помагав — трохи не попався, ледве вихопили Лісовському з рук. Так захлиснувся роботою хлопчина. Горить у ньому щось.

О л ь к о. Другий хто?

Б у ч и л о. Другий — Зозуля-машиніст. Той, хоч мовчазний і більше п'яти слів ніколи не промовить, завжди

за нами руку підіймає, а на кого її опустить доведеться, той матінку згадає. Невимовні ручища в Зозулі-машиніста.

Олько. Третій... цей... як його — Макс?

Бучило. Макс, авжеж, коханий. Легіонером був колись. З Пілсудським на Львів і Київ малим хлоп'ям ходив, рік-два ще тому хреста заслуги носив, недавно опам'ятався хлопчисько.

Олько. Давно вже в газеті не писали про нього?

Бучило. А не пишуть, коханий. Давніше, бувало, своєму тестеві при картах чергового зуба здійме, і вже галасує газетка. А тепер замовкли, бо покинув Макс свого тестя, а все більше пепеесам і шпикам очі підбиває, та про те й писати незручно. Усе, каже, вам подарую уривалики за Пілсудського, тільки крові моєї даремної, що за вас, скотипята, проливав, не продам я нізащо. А то, кажуть, тепер поліцаям револьвери красти став, щоб, мовляв, як, дійде до чогось, у наш народ не стріляли. Буває, спересердя і в нього вже стріляють, та оминає хлопчиська куля, а до бійки надто загартовані Максові руки. Не було ще в нас козаків таких, коханий.

Олько. Був. Петриком партія хрестила. Груди в об'єм були метр сорок. Помер у Вронках на сухоти.

Бучило. Помер у Вронках? Кінаш теж незабаром помре. І скільки їх таких вимирає зараз по Вронках, і Равичах, і Луцьках! Вимирають, коханий, наче не сталось нічого, тихо і непомітно, як восени мухи. Ще й кажуть: так має бути, коханий!..

Олько. Адже ж сиротами, до чорта, все одно не вмирають.

Бучило. Інші часи, інші стають люди.

Тихий свист.

Прийшли. Зараз приведу, коханий.

Виходить. За хвилину входить разом з Молендою і Зозулею.

Сідайте, кохані, холодочок тут.

Обоє мовчки здоровкаються з Ольком і сідають.

Зозуля. Гарну годину бігли — хай це перун.

Моленда. Зате сосни, сосни як шумлять над головою.

О л ь к о. Це так. Не привик наш народ до шуму лісового.

М о л е н д а. Ви теж з фабричних будете?

О л ь к о. З фабричних. Токарем я у сільськогосподарській.

З о з у л я. А, у Боженського! Токарство — гарний фах.

Б у ч и л о. Хоч би й не кращий, а поковзнеться тобі вкінці нога, коханий.

Пауза.

З о з у л я. Поковзнеться й їм. Поковзнеться, не встануть більше.

М о л е н д а. Коли б тільки наше все разом, ну й година ж, вуйку, година!

З о з у л я. Зовсім бойова година. Робиш страйк, і здається тобі... наче уже останній він... А мат — буде вже наша.

О л ь к о. Інакше й не може бути. Заслаблі будете — поможемо. І Боженського фабрика поможе, і гарбарня, і кравецтво. А прийде пора — і Львів, і Варшава, і Лодзь нас почує й відгукнеться, товариші, але загримить, аж увесь світ буржуазний здригнеться. Така вона — партія, товариші, робітнича партія комуністична!

Чути голосний свист.

Б у ч и л о. Макс! Піду — сторожитиму. Як що трапиться — засвищу. Урозтіч, кохані. Тоді в іншому місці зійдемось, бо ж мусить страйк бути наш.

О л ь к о. Страйк — буде наш, старий!

Б у ч и л о. Отож! *(Виходить.)*

З о з у л я. Тепер уже неодмінно буде наш.

М о л е н д а. Пепееси хваляться — їх буде.

О л ь к о. Тоді щонайменше п'ятнадцять нам обріжуть.

З о з у л я *(до Моленди)*. Не обріжуть, дурний, сказано, страйк буде наш.

М о л е н д а. Сам знаю, що наш буде, вуйку. Тільки кажу, пепееси...

З о з у л я. Ти пепеесами вух не паскудь. Хочеш, про все говори,— про гидоту їхню всю: про шпиків, майстрів, поліцаїв, тільки про них не нагадуй, про ганьбу нашу кляту. Мені п'ятдесят і чув уже не одне, а трясця бере, як вчую одне слово кляте — пе-пе-еси!

Входить Макс, одягнений святково, за плечима ручна гармоніка.

Макс. А! З найнижчою! З найнижчою, Зозулько! *(Сідає.)* Прокляті пепееси!

Олько. Щось нове, товаришу?

Макс. Ні, зовсім старе, товаришу... як вас?

Олько. Олько.

Макс. Товаришу Олько, ніяк їм з голови вийти не можу. От сьогодні. Текля, знайома стара моя, заміж виходити збирається, на весілля запросила. А пепееси уже й нахваляються: і ми там, кажуть, будемо, вже тепер кісточки грунтовно йому обхрупаємо. Сам я не збирався зразу йти, та коли почув таке — піду, подумав, пепеесики, а ви вже, будь ласка, коли охота, кісточки мої рахуйте.

Олько. Не підете, мабуть, на весілля Теклі, товаришу Максе.

Макс. Не піду?! Хто не дозволить?

Олько. Ніхто. Хіба що дозволять пепееси.

Макс *(кидає гармоніку).* До всіх чортів!!!

Олько. Авжеж, якщо й сьогодні на весілля — то так, до всіх чортів!

Пауза.

Макс *(похмуро).* Ти хто?

Олько. Токар. А ти?

Макс. Я? Слюсар.

Олько. Досі не доводилось з тобою працювати ні в тюрмі посидіти за справу...

Пауза.

Макс. До всіх чортів! Хочеш? Будемо разом працювати. *(Стискає Ольковї руку.)*

Олько. Товаришу Максе, будемо разом працювати.

Макс. Так. Завтра, товаришу, проголошуємо страйк.

Моленда. Те саме робитимуть, здається, і пепееси.

Зозуля. Хай тоді поліція краще.

Олько. Спокій, товариші. Хай собі трухляві пепееси теж страйк проголошують. Дурниця це, товариші. Важне для нас те, щоб не заломили його. Це, товариші, найважніше.

Зозуля. П'ять страйків було досі, й усі п'ять заломили!

М а к с. І баста!

О л ь к о. Те саме все товариство сказати мусить, Максе.

М а к с. Якщо не скажете завтра...

О л ь к о. Ваша... наша вина буде в цьому.

З о з у л я. Не так.

М о л е н д а. Молодь, крім палкарів, уся буде.

О л ь к о. Як це?

М о л е н д а. За нами вся буде.

О л ь к о *(до Зозулі)*. А ви, товаришу, що?

З о з у л я. Машиністи не всі будуть. Майстри їм на вухо передають, мовляв, «інтелігентам» ні сотика не вріжуть. Є дурні — вірять.

О л ь к о. А інші?

З о з у л я. Інші не плачуть. Навіть жінки — і ті не плачуть уже. Питав, чому,— не побачать, кажуть, більше сліз наших дурних, не діждуться. Не такі часи йдуть.

М а к с. А й Шнайдер — пепеес, хоч і виділовий їхній профспілчанський, вчора після роботи підійшов до мене й каже: «Пробачте, товаришу, що взимку на зборах з формальних причин поганим словом назвав. Немало я передумав за той час».

О л ь к о. Це багато, та це не все, товариші.

З о з у л я. Це не все.

М а к с. Говорив з Остапчуком і Брисем. Ввійдуть у комітет.

О л ь к о. Отож, товариші, Макс, Остапчук і Брись у страйковому комітеті. *(До Моленди.)* Ви, товаришу, підтримуйте ввесь час зв'язок! Говорять Зозуля, Макс.

З о з у л я. Тяжко мені перед народом...

О л ь к о. Не вам, товаришу, робітничих очей соромитись...

М а к с. Так. Не з пепеесів Зозулька.

О л ь к о *(до Зозулі)*. Ви, товаришу, й пункти прочитаєте. Та так міцно, так з цілих грудей, щоб і пепеесівська братія почула. Може, щось таке теліпнеться у них в нутрі. П'ять пунктів буде всіх:

Не признаємо ніякої знижки!

М о л е н д а. Не признаємо!

З о з у л я. Увага! Товаришу, дальше!

О л ь к о. Домагаємося:

За страйкові дні повної платні!
За страйк щоб на нікому помсти не було,
інакше вдруге буде страйк!
Припинити дальші скорочення!

М а к с. Так! Дальше!

О л ь к о. Зрівняння платень поденних із постійними. Це п'ять. І п'ять гасел. Такі:

Звільнити політв'язнів!

М о л е н д а. Висоцького, Єнджика, Плевгана!..

М а к с. Ні! Всіх!

О л ь к о. Геть з наглими судами!

Геть з імперіалістичною війною!

М а к с. Завдамо їм війну!

О л ь к о. Геть з окупацією Західної України!

Хай живе уряд робітничо-селянський!

М о л е н д а. Робіт-ни-чо-се-лян-ський...

О л ь к о. Оце, товариші, п'ять наших пунктів, за кожний пункт зубами й пазурами!

З о з у л я *(впівголоса лічить)*. Не признаємо ніякої знижки. За страйкові дні повна платня. За страйк щоб на нікому... звільнити політв'язнів... І уряд... уряд робітничо-селянський...

М о л е н д а. Піде великий шум поміж народом.

М а к с. Давно пора! На тижні інженер проговорився, знов скорочуватимуть незабаром. І так уже нашим братом без праці хоч вулиці брукуй.

М о л е н д а. Піде великий шум...

З о з у л я. Головне те, щоб витримати. Щоб витримати, коли б навіть кров очі заливала.

О л ь к о. Так мусить бути!

М о л е н д а. Так мусить бути — велику годину...

Завіса

У Кінашів.

Кінаш. Ти певен, що це мати була?

Юлько. Я завжди впізнаю її. Йшла вона в своєму капелюсі зі сливками і в сукні, що її на похогон зшила.

Кінаш. Чого ж її досі нема тут?

Юлько. Мабуть, викликав хтось...

Кінаш. Снідавський?

Юлько. Або дигектог, або Снідавський. Щоб непотхібно тільки на догогу г-гоші витхачала. Все одно не поможе. Туди сьогодні не вехтають.

Кінаш. Снідавський не тратить надії...

Пауза.

Юлько. Коли б побачив її, втхатив би напевне.

Кінаш *(спирається на лікті)*. Ти певен цього? Вона така міцна, така тверда стала?

Юлько. Вона твегдо сказала: щодня й щогодини вгостаємо сегцем у кхицю.

Пауза.

Кінаш. Якщо завтра при дверях боївка буде, два товариші проведуть тебе крізь неї. Йди самопевно, роздавай обережно і швидко. Щоб до п'яти хвилин найпізніше ні одної летючки в тебе не було. Завтра — твій перший день.

Стукають у двері, входить Полячкова й Снідавський. Пауза.

Снідавський. Полячок! Мати.

Полячок швидко підходить до матері, стискає її руку й відходить у кут.

Юлько. Нічого в нього не вийде, мамо.

Полячкова. Юльку! Що ти зробив?..

Юлько. Досі ще нічого. Гобота пегеді мною щолиш.

Полячкова. Юльцю! Один ти в мене, і я сама. Мало було нещастя: що ж це таке?

Юлько. Може згозумієш колись, а поки що — сумно мені дивитись у твої очі, коли непотхібно плачуть.

Полячкова. Я говорила з папом професором. Він про ніщо ще не згадував директорові, щоб дати тобі змогу повернутись.

Юлько. Не повегну! А пгофесога пгосила — тільки согому собі й мені завдала. Не тхеба було клянчити в жандагмів!

Снідавський. Жандармів?!

Полячкова. До цього дійшло! Боже мій!

Юлько. Коли б, мамо, могла тепер побути в школі, ти б побачила, як погано сидиться в лавці, коли очі тих панів залазять не тільки під лавку, а й у душі читати хочуть, чи нема у ній птахи... отакої птахи, що я питав тебе за неї, коли снилася, а ти ніколи не вміла пго неї госповісти. Їй скгутили голову, хочуть, щоб не кхала їхнього сну. Мені було боляче, і я пішов од них. Інакше я не міг згобити, інакше не могло бути...

Полячкова. Коли б ти біля мене ввесь час був, було б інакше. Бог свідком, інакше було б! Один ти мій, і для тебе одного півжиття віддала, віддам і друге «пів», а не відречусь і не спущу з очей, щоб не пропадав кудись на шляхах невідомих. Не хочеш учитися — додому зі мною їдь, додому, Юльку, їдь. Проживемо якось наші кляті часи!

Юлько. У цих часах все одно дома не висидиш! Та не згозумієш ти. Колись за те тобі согомно буде.

Полячкова *(з гнівом)*. Пане Кінаш! Де ваша мати?

Кінаш. Нічого вона тут не поможе.

Полячкова. Тоді доведеться мені вам одному подякувати за горе моє, за сльози.

Кінаш. Моя мати не плаче наді мною. А втім, не мені дякуйте. Життя вчить, пані Полячкова.

Полячкова. А мене ж, мене воно не вчило, по-вашому?

Кінаш. Може, й вчило, та не навчило нічого. І тому ви такі безпомічні, тому тепер плачете так гірко.

Полячкова. Маги я йому, й ніколи про це не забуду.

Снідавський. Про це тільки ти забув, Полячок.

Юлько. Я, мамо, люблю тебе, і жалко мені, що завжди такі знищені у тебе чегевики. Більше нічого тобі не скажу, хоч хотів би багато сказати. Все одно не згозумієш нічого і дагемно сльози будеш пхоливати, хоч це така пхоста спхава...

Снідавський. Така проста, кажеш?

Юлько. Для вас вона пхоста ніколи не стане, і тому не можете забути пхо мене і тому не можете забути й пхо...

Кінаш. Юльку, не треба!

Снідавський. І тому одною трагедією бідної жінки більше.

Кінаш. Тепер, професоре, трагедії вийшли з наших домів на широкі площі. Це треба чути, це треба бачити.

Полячкова. Я бачу тільки мого сина, і не пізнала його, і не знаю, якою мовою промовити до нього. Як тяжко це пережити!

Кінаш. Багатьом доводиться тепер переживати.

Юлько. Ти заспокойся, мамо. Ми ж будемо бачитись, і я пхиїздитиму до тебе. Г-гошей більше не шли, у мене дві лекції є. Коли з пенсії лишиться, собі черевики купи. Це, мамо, все... *(Пауза.)* Довго стоїш,— сідай, мамо.

Полячкова. Їду, Юльку мій, бо — ніяк мені тебе не забути... *(Йде з плачем до дверей. До Кінаша.)* А ви, коли б щось — повідомте. Хай уже буду при ньому хоч крізь грати. *(Виходить.)*

Пауза.

Юлько *(бере шапку)*. Небагом повегну. *(Вибігає вслід за матір'ю.)*

Снідавський. Пане Кінаш, ваша школа!..

Кінаш. Ви тільки це мені сказати хотіли?

Снідавський. Ми ж давненько не бачились, пане Кінаш.

Кінаш. Зате чути про вас часто доводилось.

Снідавський. Очевидячки, нарікали хлоп'ята? Отак сходились у вас тільки розвести душу жалями-скаргами на тиранів душ молодих?

Кінаш. А ви стояли за вікном і слухали, бо так наказував обов'язок, професоре?

Снідавський. Ні, пане Кінаш, я не мусив слухати під вікном, хоч, правду сказати, відколи ви вийшли з тюрми, я частенько блукав біля вашої хати, та ні разу не рішився ввійти.

Кінаш. Ви мали право це зробити, професоре, тут ваш учень жив.

Снідавський. Може, тому й не заходив сюди.

Пауза.

Кінаш. Ми тепер самі, професоре.

Снідавський. Ми ніколи не є, ніколи не будемо самі, пане Кінаш. Між нами до смерті самої стоятиме вона.

Кінаш. Ви ще не забули?..

Снідавський. Ні, пане Кінаш, не забув. *(Пауза.)* Така ж сама знимка і в мене на столі. Це все, що в мене залишилося від неї.

Кінаш. У мене теж нічого не залишилося більше.

Снідавський. Уже чотири роки тому, як знімалась!

Кінаш. У липні, мабуть, чотири роки буде.

Снідавський. Це було саме в треті роковини нашого шлюбу.

Кінаш. У липні в неї перша доповідь у металістів була. Тільки не дуже зрозуміли її, деякі, може, тому, що надто гарна була.

Снідавський. Це були наші останні дні. Вас, пане Кінаш, у жовтні арештували?

Кінаш. Так, у жовтні.

Снідавський. У жовтні ж її я вже востаннє бачив. А ви — не зустрічалися більше?

Кінаш. У тюрмі?

Снідавський. Ви від осені вже на волі, пане Кінаш.

Кінаш. Ні, не зустрічав її.

Снідавський. Навіть на думку не прийшло зустрінутись більше? Ви ж — кохали її, пане Кінаш.

Кінаш. Залишіть це!

Снідавський. Не можу залишити цього, пане Кінаш.

Кінаш. Ви, може, тому й вистоювали тут під вікном?

Снідавський. Тому й вистоював, пане Кінаш. Коли тільки охопила туга, я йшов сюди, блукав біля вашої хати, і, бувало, загляну у вікно — кожний раз даремно. Її не було.

Кінаш. Її не було... її й не буде вже. .

Снідавський. Не живе?

Пауза.

Кінаш. Для вас, професоре, вона давно перестала жити.

С н і д а в с ь к и й. Ви в цьому свято переконані, пане Кінаш?

К і н а ш. Так, я певен цього.

С н і д а в с ь к и й. Така сила її любові до вас?

К і н а ш. Різна буває любов... А втім, чого вам треба від мене?

С н і д а в с ь к и й. Я мушу її побачити.

К і н а ш. Мабуть, не побачите її.

С н і д а в с ь к и й. Тому, що це від вас залежить. Не так?

К і н а ш. Може, й тому, і я не знаю, навіщо ця наша розмова. Мені й так говорити важко, професоре.

С н і д а в с ь к и й. Я чув, ви поважно хворі і саме тому не забувайте, що вона залишиться тоді зовсім сама. В найкращому випадку залишиться самітна жінка, що найкращі літа свої пережила життям вічно гоненої тварини. Це ж довго не може тривати, пане Кінаш.

К і н а ш. До свого часу потриває.

С н і д а в с ь к и й. Я люблю її, пане Кінаш, може, більше люблю її, аніж колись. Я, пане Кінаш, тепер тільки нею живу, тільки нею одною, про неї тільки й думаю, про таку, якою бачив її востаннє, хоч, може, зараз вона і не така вже. Так, це можливо, пане Кінаш. Та я бачу також, що її неминуче чекає тюрма, а потім ліжко і недовгий світ за вікном. Ви ніколи не подумали про це?

К і н а ш. Думав про це.

С н і д а в с ь к и й. А про те, щоб рятувати її, поки ще час, про те не подумали?

К і н а ш. Говоріть ясніше.

С н і д а в с ь к и й. Вам усі ваші дивні стежки відомі, ви одні можете знайти її, а коли знайдете, визволіть її. Вона ж дарувала вам три свої найкращі роки й заслужила на те, пане Кінаш. Річ не в мені тут, вірте, не в мені, хоч, признаюся, лишилася ще іскра надії. Хай тільки приїде, не муситиме й бачити мене. Я глибоко вірю у вашу любов до неї і тому ще ранньою весною замовив у моєї сестри кімнату для неї, кімнату, що з неї вікна у квітник. Я для неї навіть рожі насадити звелів, така глибока віра моя була, що вона повернеться.

К і н а ш. Це вона до квіток мала б повернутись, кажете? До розквітлих троянд, що п'янять?.. *(Сміється.)*

С н і д а в с ь к и й. Вона любила квіти, пане Кінаш.

Кінаш. І... і гадаєте, сьогодні теж вони оп'янять її?

Пауза.

Снідавський. Її рятувати треба.

Кінаш. Дарма.

Снідавський. Це останнє ваше слово?

Кінаш. Про це треба її спитати, а це даремне робити. Вона не вернеться, вона не з тих, що вертаються... Самітні зв'януть ваші квіти, професоре.

Снідавський *(встає)*. Зів'януть безглуздо, як безглуздо зів'яне й вона. І дивні ваші стежки, і осоружні мені, і ненависні, може, саме тому, що мій світ переплутали, в незбагнуті й похмурі країни побігли. Стою перед вами й не розумію нічого і ненавиджу, не вас тільки, усіх вас ненавиджу і душив би власними руками за те, що щодня розкрадаєте мого життя радощі, а в самих вас тільки стежки в чужу і холодну далечінь.

Кінаш. Наші стежки збігаються в дорогу, і якщо станете колись на ній хоч би тільки плакучою березою, як червака розчавимо, навіть... Анни пантофлею розчавимо...

Снідавський. Ми ще повоюємо. А вона... повернеться, говорить моє серце, повернеться. Тоді хай тільки погляне на мене, увесь світ мій, усе життя моє в очах її буде. Тепер прощайте, пане Кінаш, я певен — уже востаннє.

Кінаш. Так. Мабуть, востаннє.

Снідавський. А поки що будете самі з сумлінням, що на ньому чиста, несплямлена Анна...

Кінаш закашлюється. Входить Юлько, Снідавський виходить. Пауза.

Кінаш. Попрощався?

Юлько. У сльозах поїхала. Неначеб хтозна-коли мала побачити мене.

Кінаш. Післязавтра увечері скажеш товаришці Анні, щоб коло нашого міста якийсь час не кружляла. Не забули про неї, тому й небезпечно буде. Її стежку вже нюхають щури.

Завіса

VII. НА ВАРТІ

У кабінеті команданта поліції. Вахмістр Курка стріпує хустинкою пилюку з стола команданта. Щось помітив, дзвонить. Вбігає поліцай.

Вахмістр. Пане Валконь!

Поліцай. Слухаю пана вахмістра!

Вахмістр. Чим, на вашу думку, має пан комендант писати? Може, це я замість вас маю чорнило наливати?

Поліцай. Вибачте, пане вахмістре! Забув я.

Вахмістр. А пенсію на першого ніколи не забуваєте взяти? За віщо державний хліб їсте?! За віщо, питаю вас?!

Поліцай. Я в цю ж мить, пане вах...

Вахмістр. Мовчіть! Струнко! Це не першина вже у вас! Ви не знаєте, які ваші обов'язки?

Поліцай. Завжди і всюди стояти на сторожі цілості держави і публічного безпеченства, пане вахмістре.

Вахмістр. А начальників своїх поважати не вчили вас? Га, пане Валконь, не вчили вас? Ви думаєте, я не знаю про те, що ви вчора в ринку зустріли мою дружину і вдали, що не бачили її, щоби лише не помогти їй торбу до хати занести? Ви думаєте — я не знаю про це?! І ви ще хочете аванс[1] дістати? Що, пане Валконь?!

Поліцай. Бог мені свідком, що не помітив я пані вахмістрової. Натовп великий був, пане вахмістре.

Вахмістр. Натовп був? І ви дозволили на те, щоб натовп був, пане Валконь?

Поліцай. Я годі не був у службі, пане вахмістре!

Вахмістр. Мовчіть! Ми навіть у сні повинні стояти на сторожі порядку й безпеченства, як сказав пан маршалок Пілсудський! Кихи!..

Поліцай. Пане вахмістре. Я хотів вас слухняно запитати, чи ви вже довідались, яку опінію про мене послав у міністерство пан комендант?

Вахмістр. Тут рішає моя опінія як вашого безпосереднього зверхника. Ага, пане Валконь. Я забув

[1] Тут — службове підвищення.— *Ред.*

удома гроші, що їх учора від пана команданта на папіроси позичив. Дрібниця — десять злотих усього, та тим більше неприємно не дотримувати слова...

Поліцай *(добуває гроші)*. Це буде вже сто вісімдесят чотири і тридцять сотиків, пане вахмістре.

Вахмістр. І тридцять сотиків?.. Уважайте, що кандидатів на аванс є трохи більше.

Поліцай. Постерунковий Радань, пане вахмістре, вас п'яницею називає та ще й до того оповідає, що вас тамтої суботи з шинку Штільмера по-п'яному вибили і револьвера забрали. Грозить, що коли не дістане авансу, то про цілу історію у воєводську команду напише. Каже, що й п'єте задурно, бо шинкареві дозволяєте до білого дня торгувати!

Вахмістр. От собака брехлива! А... що він ще про мене говорив?

Входить агент Змора.

Змора. Добрий день, пане вахмістре! Ще не було команданта?

Вахмістр. Пан комендант приходить о десятій, а тепер лиш... пів до дванадцятої.

Поліцай виймає з шафи пляшку й наливає у каламар команданта чорнила.

Немає у вас папіроси, пане Змора?

Змора. Не курю, пане вахмістре!

Вахмістр. Шкода! В нашій професії треба курити. Тяжка це професія, пане Змора!

Змора. Тяжка...

Поліцай виходить.

Ще лиш тепер бачу, що надто тяжка вона для мене.

Вахмістр. Зате патріотична й почесна, так би мовити.

Змора. Маю сумніви, пане вахмістре.

Вахмістр. Це спочатку тільки, а згодом привикнете, пане Змора!

Змора. Ось уже скоро рік, а ніяк привикнути не можу. Якби хоч до кримінальних справ відрядили, а то бачиш перед собою інтелігентну людину, скільки іноді незрозумілої думки в її очах, і доводиться бити в лице, деколи й кров з рота поплямить пальці. Тоді болюче

та соромно стає. Якби хоч дрібку зненависті до них у собі знайшов, може, легше йшло б.

Вахмістр. Ех, пане Змора. А не подумали ви, що вас від них чекає, коли б їм у руки влада попалась? От коли б подумали, то й зненависть знайшлася б, то й били б зі смаком. До всього, пане Змора, смак що лиш згодом приходить. От побачите ще, пане Змора.

Змора. Не на те я, пане вахмістре, права кінчив. Чотири роки прав, подумайте.

Вахмістр. Не розумію, що тут таке. Зате у першому році служби мою платню дістаєте. Мало вам?

Змора. А знаєте, я на рахунок пенсії хочу для моєї Вісі чудовий гарнітур меблів купити, ясно-жовтий оксамит, пане вахмістре. Уявляю, як Вісяв втішиться.

Вахмістр. М-так. Жінки люблять, коли втішати їх.

Змора. Вона така, знаєте, кохана. Тільки це моє становище, це моє ганебне становище. Удень знущатися над безборонними, а ввечері цими ж руками пестити несплямлену Вісю!..

Вахмістр. Не розумію, чого ви хочете, пане Змора.

Змора. Я хотів... команданта просити, щоб іншу роботу дав мені, бо не в силі вже я, пане вахмістре...

Вахмістр. Добре, що тільки хотіли, пане Змора, й що замість команданта застали мене тут! Інакше ви виказали б, що не здібні служити нашій гарній і геройській батьківщині та що у вас заховані симпатії до ворогів — комуністів. А тоді — не бачити ні вам, ні Вісі гарнітуру з жовтого оксамиту.

Змора. Ви не зрозуміли мене, пане вахмістре!..

Вахмістр. Зрозумів вас, пане Змора. І хто знає, чи й справді нема в вас яких захованих симпатій до них. Хто знає, пане Змора!.. *(Підходить нахмурений до вікна.)*

Змора. Але ж... ви жартуєте, пане вахмістре. Ви ж самі знаєте, що я ненавиджу їх. Ви... ще впізнаєте, пане вахмістре, як я ненавиджу їх!.. Тільки... ви краще не згадуйте командантові про нашу розмову, пане вахмістре. Ви маєте повну рацію, ви переконали мене, пане вахмістре!..

Вахмістр. Саме йде пан командант.

Змора. Не згадуйте вже, пане вахмістре!..

В а х м і с т р. Ну, не згадаю, розуміється, не згадаю. А ви краще вже навчіться курити.

З м о р а. Я — зараз, завтра, пане вахмістре!

В а х м і с т р. Ну, побачимо.

Змора виходить, вахмістр простується коло дверей. Входить к о м а н д а н т.

Панові командантові добрий день!

К о м а н д а н т. Добрий день, вахмістре. Все в порядку?

В а х м і с т р. Все в якнайкращому, пане команданте.

К о м а н д а н т. Сьогодні не приймаю.

В а х м і с т р. Розумію, свято, пане команданте.

К о м а н д а н т. Хоч і свято, а роботи, мабуть, буде по вуха.

В а х м і с т р. Розумію, страйк, пане команданте.

К о м а н д а н т. На дванадцяту хай буде гостре поготівля. Видати шоломи й по дві плакучі гранати.

В а х м і с т р. Слухаю, пане команданте.

К о м а н д а н т *(сідає)*. Що нового?

В а х м і с т р. Белюх приходив, пане команданте.

К о м а н д а н т. Пустите його.

В а х м і с т р. Слухаю, пане команданте.

К о м а н д а н т. Ті три комісари мовчать іще?

В а х м і с т р. Ще мовчать, пане команданте. І мені здається, вони мовчатимуть так довго, поки пан Лісовський не візьметься до їх п'ят. Хе-хе!

К о м а н д а н т. Не нагадуйте. Пан Лісовський може в цьому випадку, що хоче... що треба робити, а я не мушу знати про це. Це до моїх обов'язків не належить. А втім, я з паном Лісовським поговорю. Треба дійсно з ними щось уже зробити.

В а х м і с т р. Змора нічого не видобуде з них, пане команданте. Він сьогодні трохи не плакав передо мною, що плюгава його робота і сумління не вистачає йому над інтелігентними людьми знущатися. Так і сказав, пане команданте, і н т е л і г е н т н и м и.

К о м а н д а н т. Це я візьму під увагу.

В а х м і с т р. У мене відразу було підозріння, що він симпатизує з ними, пане команданте.

К о м а н д а н т. Ви взагалі неоціненна людина, особливо тоді, як менше говорите, вахмістре.

Вахмістр. Ваше щастя, пане командапте, що я небагато говорю!..

Комапдант. Про що ви?

Вахмістр. Про... банкрутство кушніра Каца хоч би, про пожежу в його крамниці і про синього лиса вашої пані, пане команданте! Хе-хе-хе!

Пауза.

Комапдант. Такий собі вахмістре Курка! 26 березня цього року о годині другій хвилин тридцять у шинку Файна у приявності п'ятьох осіб ви висловилися, що президент нашої держави тяжкий ідіот.

Вахмістр. Це — підла брехня, напевне, вахмістра Зяви...

Комапдант. Показати вам свідчення?

Вахмістр. Це могло... тільки по-п'яному бути, пане команданте.

Комапдант. Це не краще для вас.

Вахмістр. Не... не нищте, пане коман... дапте!

Комапдант. Це ще побачимо, а тепер — за двері марш!

Вахмістр. Слу... слухаю, пане команданте! *(Виходить, за хвилину вертається.)* Вибачте!.. Белюх прийшов, пане команданте!

Комапдант. Хай ввійде.

Вахмістр. Слухаю, пане команданте!

Входить Белюх.

Комапдант. Добрий день пану секретареві!

Белюх *(стримано)*. Добрий день! *(Сідає.)*

Комапдант. Чим маю вам сьогодні служити, пане секретарю?

Белюх. Річ у тому, щоби сьогодні менше служили, ніж звичайно.

Комапдант. А, ось що! Ми, пане секретарю, можемо, якщо схочете, зовсім не цікавитися цією справою. Добре, пане секретарю, я можу зараз видати відповідний наказ... *(Хоче дзвонити.)*

Белюх. Стійте! Ви не зрозуміли мене.

Комапдант. У нас треба висловлюватись ясно, пане секретарю.

Белюх. Ваших людей щоб не було в залі.

Комапдант. Цікаво! Так віритє у свою силу?

Белюх. Маємо боївку. А втім, не в цьому річ. Ви очі людей колете, а опісля вже все йде на наш рахунок. Мовляв, ми тільки поліцією й тримаємось.

Комендант. Ви переконали мене. Отож виходить, ми взагалі там не потрібні?

Белюх. Я цього не сказав.

Комендант. Ага! Розумію. Ми повинні сховатися під землею.

Белюх. Сховатися можете у школі Яна Костки. Звідтам недалеко.

Комендант. Так, звідтам можна буде вчути ваш лемент.

Белюх. У випадку чогось пошлемо по вас.

Комендант. Припускаєте, що так погано буде, пане секретарю?

Белюх. Провідники тутешнього пролетаріату зробили і робитимуть усе можливе, щоб захистити робітничий клас перед руїнницькою роботою невідповідальних чинників.

Комендант. Маємо відомості, що ці чинники теж не сплять, пане секретарю.

Белюх. Московські гроші роблять своє.

Комендант. Ви певні цього, що тут тільки в грошах справа?

Пауза.

Белюх. Отой Кінаш надто довго вже конає.

Комендант. Ось у чому річ! *(Дзвонить.)*

Входить вахмістр.

Пана Лісовського попросіть до мене!

Вахмістр. Слухаю, пане команданте! *(Виходить.)*

Комендант. Виходить, якби не Кінаш, то й робітничого класу не треба було б захищати?

Белюх. Псує далі тартачних, а оце йому нещодавно в допомогу хуліган один прийшов.

Комендант. Хто такий?

Белюх. Макс Бєлец з машинового відділу.

Входить Лісовський і мовчки кланяється комендантові.

Комендант. Добрий день! Ви не знаєте випадково, як зі здоров'ям Кінаша?

Лісовський. Останній раз був у нього лікар дванадцятого квітня. Тоді вже було безнадійно, гарячка ввечері доходить до 39,9, і, на думку лікаря, він довше як до червня уже не протягне. Тому перед Першим травня ми обмежились у нього самим трусом.

Комендант. А що ви знаєте про Макса Бєлеца?

Лісовський. Років 28, помічник машиніста. Ще недавно відомий гуляка, в останніх часах почав діяльно допомагати комуністам, можливо, що під впливом Кінаша, у якого буває. Має великий вплив на молодь. У зв'язку з останньою страйковою акцією виявляє жваву діяльність.

Комендант. А ті що на це?

Лісовський. Вплив соціалістичної партії на робітництво занепадає, особливо від останнього невдалого страйку. Якщо комуністи вміло поведуть справу, вона може залишитись трохи не з самою тільки платною боївкою. Найважніше те, що провід партії з кожним днем втрачає в робітництва довір'я.

Белюх. Те саме говорять комуністи.

Комендант. Боюся, що вони мають рацію, пане Белюх.

Лісовський. Треба взяти під увагу, що найменше симпатії в масі має саме пан Белюх, і це мене найбільше непокоїть.

Белюх. До ста чортів. Яке діло вам до цього, пане з поліції?!

Комендант. Пане Белюх, попрошу тихше.

Белюх *(встає)*. Яке вам діло, питаю, нахабні люди з поліції?!

Комендант. Пане Белюх! Ще слово — і вас випровадять по сходах аж на вулицю!

Белюх. Мене?! По сходах і на вулицю... Белюха — секретаря профспілки, Белюха — душу партії, Белюха, що йому ще досі лящить у вухах шум бурі тисячних оплесків?! П'ятнадцять тяжких років тримав у цих руках душі тисячів, які б без мене і без других Белюхів в одну мить розчавили ваші накрохмалені морди. Без кріса, без багнета й з відкритою головою ставав перед морем голів, і це море втихало, а ви, поховані, мов кертиці, стояли озброєні до голови, трясли штанами й молилися, щоб Белюх став переможцем. А Белюх сам один наставляв свої широкі груди, і за ними ховалися і комісари ваші, і директори, і ви самі не раз, шановний коменданте! І захищав

вас, хоч підло було на душі, і часто очі кров із сорому перед братвою заливала. А тепер — тепер Белюха на вулицю! Ні, панове з поліції! Нас доля надто міцно спрягла, і остання моя година буде й для вас остання. По сходах ми тільки разом зійдемо! Або, якщо хочете, я можу вас вперед підштовхнути. Белюха ще стане на це, панове!

Комендант. Запізно! Нас доля надто міцно спрягла, пане Белюх! І якщо зилишились між робітництвом ще такі, що для них ваше слово щось важить, треба покористуватись цим сьогодні. За півгодини починається віче. У нас немає часу, пане секретарю!

Белюх. А що було б, якби я сказав собі, що відтепер, від сьогодні в мене скільки завгодно часу й що від сьогодні я ніщо більше, а тільки Белюх, навіть не секретар профспілки! Звичайний собі Белюх!

Комендант. Це вам нічого не поможе. Белюх надто міцно стиснув нашу руку, і ніщо нас з Белюхом не розчепить.

Пауза.

Белюх. Йду!

Комендант. Куди?

Белюх. По сходах — на вулицю.

Комендант. А за нас будьте спокійні, свій обов'язок виконаємо.

Белюх виходить.

Комендант. Гарячий маємо сьогодні день, пане Лісовський.

Лісовський. Гарячі часи, пане коменданте.

Комендант. Ті три не призналися?

Лісовський. Вони мусять признатися, пане коменданте.

Комендант. Це так, тільки, знаєте, кричать дуже. На вулицю чути. Це неприємно. Не можна інакше?

Лісовський. Я замовив матраци на вікна.

Комендант. Вважайте, щоб не згинув котрий.

Лісовський. Як що трапиться, то комуніст згине, пане коменданте.

Пауза.

Комендант. Поки що ніяких нових інструкцій не буде, пане Лісовський.

Завіса

Велика зала робітничого дому. Страйкове віче. На сцені за столом профспілчана президія. Говорить Белюх.

Белюх. Так, робітничий народе! У таке цвинтарище праці замінив нашу країну проклятий капітал. Мало цього! У своїй пожерливості він хоче замінити нас у чорних рабів, а ваших жінок і дітей кинути на поталу жахливим злидням. І сьогодні...— сьогодні ми голосно кажемо йому: годі!

Пауза. Трохи оплесків.

Хтось *(тонко)*. Так і сказати: годі!

Белюх. Це ще не все, товариші робочі люди! У той час, коли країна знайшлась у лабетах нечуваної кризи, коли цілий народ напружує всі свої зусилля, щоб рятувати від загибелі демократію і державу, панове капіталісти видирають у робітника останній шматок хліба з рота на те тільки, щоби спровокувати його до вчинків, які вони задушили б у морі робітничої крові, на те тільки, щоб могли згнобити і знищити таким чином ненависні для них здобутки демократії. Але — ми не дамося спровокувати. Покажемо капіталістам, що тільки ми, робітники, тільки ми, люди праці, маємо почуття громадського обов'язку, що тільки ми хочемо добра для держави. І сьогодні...— сьогодні ми кажемо цим панам: годі: Ми не дамося вам спровокувати. Хай живе демократія!

Пауза. Рідкі оплески. Говір пішов по залі.

Голоси.— Тихше там.
— Хай ще побреше трохи! Все одно не втече!
— Тс-с-с-с-с!..
— Мовчи там!
— Тс-с-с-с-с!..

Белюх. Народе робочий! Багато ворогів у тебе, і деколи важко розчовпати тобі, хто твій приятель, а хто ворог завзятий. З одного боку зазіхають на твої права капіталісти, з другого наймити чужої держави хотіли б накинути тобі комісарську неволю, а все це тільки на те, щоби добитися диктатури над тобою, щоби гнобити і знищити демократію.

Гамір, оклики: «Ганьба!», «Браво!».

Голоси.— Белюх! Ану показуй оцю демократію!
— Добре говорить!
— Гірко нам з твоєю демократією!
— Щоб ти здох, Белюх!
— Доволі! Про страйк говори!
— Про страйк! Про страйк!

Дзвінок предсідника.

Белюх. Спокій, товариші! Страшна криза, що її зараз переживаємо, паде своїм тягарем перш усього на вас, товариші. Чорні хмари, що повисли над робітничим класом, змушують робочих людей єднатись і гуртуватись під червоним прапором демократії й соціалізму. Хай живе єдність робітничого класу, товариші!

Голоси.— Хай живе!
— Ну, хай живе, і що далі?
— Про знижку, Белюх, говори!
— Так, товаришу, про знижку цікаво би!
— Про страйк!

Белюх. Товариші, спокій! Довго стоїть наша робітнича партія на сторожі інтересів робітничого класу, стоятиме і тепер, коли захланність панів капіталістів перейшла вже всяку можливу міру. Ми зібрались сьогодні сюди, товариші, щоби цю міру панам капіталістам встановити.

Трохи оплесків, два-три «браво».

Голоси.— Вже крутить Белюх!
— Ні, товариші, ні сотика не віддамо. Ні на сотик кервавиці не поступимось!

Дзвінок президії.

Белюх. Ми, товариші, розуміємо вагу положення, що в ньому знайшлася наша молода держава, і ми сповнимо свій обов'язок, врятуємо її, товариші.

Гамір.

Голоси.— Хай вона пропаде!
— Покінчимо з нею, Белюх!
— Хто це?
— Щоб ти здох, Белюх!
— Тихо!!!

Дзвінок президії.

Б е л ю х. А капіталістів, шановні товариші, держава не обходить. Заради свого лакомства нещасного вони кидають їй колоди під ноги, і це саме тоді, коли зовнішні й внутрішні вороги чекають тільки гасла, щоб кинутись на неї й відібрати у нас щолиш недавно здобуту незалежність.

Г о л о с и.— На нашій кривді її здобував, чортове ти насіння!

— Ціхо, кабанє!

— Стшелєц! За морду Стшельця!

Дзвінок президії.

— Сам ти кабана гірше, кодло лакейське!

— За морду Стшельця!

— Товариші! Ай, товариші! Буржуазія сміється.

Б е л ю х. Як я вже сказав, товариші, ми свій обов'язок виконаємо. Та чи виконають його капіталісти? Так, товариші, виконують таким чином, що обрізують нам нашу нужденну платню.

Хтось захекав, хтось заплакав.

Товариші! Нечувана річ. У часах, коли робітничі діти пухнуть з голоду, бо їх батьки не можуть накормити їх зі своєї мізерної платні,— капіталісти обрізують нам 25%. Хочуть видерти у нас одну четвертину нашої кервавиці, щоб нею заткати діру, що її своєю господаркою вони самі зробили. Та ми, товариші, дамо їм відсіч, скажемо їм своє міцне, рішуче: ні!

Трохи оплесків.

На їх провокацію одна може бути тільки робітнича відповідь, одне тільки слово, велике слово *(коротка пауза)*: страйк! *(Оплески.)* Страйк, товариші! *(Оплески.)* Ми їм покажемо, товариші, що значить робітнича єдність, що значить робітниче слово — «ні!» Нехай вони не забувають, що коли робітничий клас готовий до пожертв, то не для них, а для держави, для демократії, товариші.

Г о л о с и. Ага!

Б е л ю х. Робітничий клас приніс стільки жертв, принесе ще одну, та панове капіталісти мусять їх теж принести, мусять теж потиснути свого пояса, якщо не схочуть, щоб ми його затиснули на їх шиї.

Рідкі оплески, глухий гамір, дзвінок президії.

Товариші! В імені зорганізованого робітництва нашого тартака фірми «Арбор» пропоную поставити фірмі наші домагання: негайно відкликати знижку, що мала б сягати вище десяти відсотків дотеперішньої платні, припинити дальші скорочення — в найближчому місяці фірма зобов'язується не карати тих робітників, що борються за свої інтереси — в межах державних законів. Це, товариші, наші головні домагання, й від них ми нізащо не поступимось. Це, товариші, наше останнє слово, і за ним починається зрада наших інтересів. Щоб її не було, віддамо справу людям, що в своїй праці для робітництва завжди виказували стійкість і непохитність. В нашому імені, товариші, вони починають боротьбу.

Голоси.— Домагаємось дискусії!

— Дозвольте пару слів!

Белюх. Товариші! для нас дорога кожна хвилина. Зайві балачки могли б лише пошкодити, а це було б тільки ворогам нашим на руку! Тому пропоную припинити всяку дискусію, з глибокою вірою в серцях, з вірою в перемогу пролетаріату розійтися додому.

Голоси.— Не поспішай, Белюх. Встигнеш ще сотий раз нас продати!

— Тихо!

— Товариші! В імені...

— Товариші! Робітництво домагається голосу.

— Голосу!

— Голосу хочемо!

Предсідник *(дзвонить)*. Є внесок припинити дискусію. Хто за...

Голоси.— Голосу хочемо!

— Комуна, мовчи!

— Дайте нашому братові голос!

— Хай говорить, сказати дайте!

— Голосу хочемо!

На сцену повагом здіймається Зозуля. Хтось засвистав, зала заплескала.

Предсідник. Даю голос товаришеві Зозулі.

Голос. Брешеш, сам узяв!

Сміх, оплески.

Зозуля. Оце довідалися ми, що нам погано живеться. Це факт. Ось у вантажника Крупи дитя померло, й на домовину мусили скидатись, бо нашому братові й труни вже на крейду[1] купчина не дасть. Що в кишенях капіталістів наша кервавиця потопає, це теж факт, хоч і прихвосням їхнім пожива деколи з цього буває.

Оплески.

Голоси.— Го-го!

— Щоб ти здох, Белюх!

Зозуля. Та що ота демократія їхня з Белюхом і поліцаями разом цьому край покладе,— це вже брехня, товариші! Товариші! Хто в вісімнадцятому поруч з капіталістами українських робочих душив?

Голоси. Пепееси!

Зозуля. Хто в двадцять третьому наших братів у Кракові запродав?

Голоси. Пепееси!

Зозуля. Хто Пілсудському поміг на нашу спину вилізти? Хто помагає йому наших кращих братів катувати? Врешті, хто, товариші, наші страйки заломлював? Перший раз, другий і третій?! Вони!!

Зала. Пе-пе-е-си!

Предсідник *(дзвонить)*. Закликаю промовця до порядку, інакше відберу йому голос.

Зозуля. Не відбереш, брате, а втім, не до тебе говорю.

Голос. Знов розіб'ють чорти робітничу єдність.

Зозуля. Єдність з такими, як ти, попрошайками панськими, розіб'ємо обов'язково, інакше доведеться нам усім незабаром по наказу Гросфельда і Белюха лягати в домовину. Хіба ні, товариші?

Голоси. Не діждуться, чорти б їх!..

Зозуля. Що не діждуться — це факт, а поки що розберіть самі, які це вони добродії наші. *(Добуває папірця.)* Оце Белюхові пункти з хвостами. *(Читає.)* «Негайно відкликати знижку, що мала б сягати вище десяти відсотків дотеперішньої платні». Отож, як бачите, вже сьогодні фірма виграла війну на 50 відсотків — завтра Белюх зі своїми допоможе виграти їй на всі сто відсотків.

---

[1] В борг.— *Ред.*

Б е л ю х. Підла демагогія, товариші!

З о з у л я. Тепер питаю: за вашою згодою буде це, товариші?

Г о л о с и. — Ага!

— Сотика не віддамо!

— І так здихаємо вже!

— Заспокойся, Зозуле, не дамо!

Дзвінок президії.

З о з у л я. Тому я й спокійний, товариші. Та ви послухайте,— послухайте другий їх пункт: «Припинити дальше скорочення в найближчому місяці». Отож, товариші, виходить, нам нічого журитися. Цей місяць якось перебудемо, а там — хоч усіх звільняй, хоч усіх на вулицю викидай, не пропадеш, брате, домократія тебе порятує!..

П р е д с і д н и к. Прошу...

З о з у л я. Не проси, почваро!

Сміх, оплески.

Витримайте, товариші, ще й третій їхній пункт: «Фірма не буде карати робітників, що борються за свої інтереси в межах державних законів». А чия держава, питаю, не панська? А чиї закони — не панські, товариші?

Гомін по залу.

Г о л о с и. — Виходить — зовсім панські.

— Капіталістичні, товариші.

— На нашій шиї ярма. Пани на нас їх складали.

Дзвінок президії.

П р е д с і д н и к. Значить, не покарає тебе, брате, фірма, не викине з праці, коли слухняний ти для неї і чемний, коли в одну дудку з фірмою граєш. Ось вони — пункти які!

Г о л о с и.— Марципани!

— Пся їх мацьl

З о з у л я. Ні, товариші! Віддайте, зараз їх віддайте пепеесам. А ми, хай уже вибачать, свої пункти поставимо, та без хвостів уже, бо й не нашому братові хвостами крутити, хай це собі роблять пепееси.

Оплески.

Поставимо пункти, щоб кожний з них бив, мов ніж, у кляте серце буржуазії, щоб здивувалася й щоб знала вона, що не кінчаться наші інтереси на отих двадцяти відсотках і що знаємо й чуємо, що робиться з нашим братом таке й до чого ми невідхильно простуємо.

Їх — пунктів наших — буде десять:

усяку знижку нашої платні відкидаємо;

за страйкові дні домагаємось повної платні;

за страйк щоб на нікому фірма помсти не шукала, інакше вдруге застрайкуємо;

з усією рішучістю домагаємося припинення дальших скорочень;

п'ятий пункт: домагаємося зрівнення платень поденних із постійними;

а шостий пункт — це тим, що за нас досихають у мурах, це буде пункт:

Звільнити політв'язнів!

Голоси. Звільнити політв'язнів!

Жіночий голос. Гицлі! Звільніть!

Зозуля. Для тих братів, що їх чекають новесенькі панські шибениці:

Геть з наглими судами!

Голоси.— Геть!

— Геть з нашими катами!

Зозуля. Для тих, що заради буржуазії мали б кров свою молоду проливати:

Геть з імперіалістичною війною!

Для Західної України, що ось чотирнадцятий рік стогне під ярмом фашизму:

Геть з окупацією Західної України!

Для нас усіх, для наших міст і сіл:

Хай живе уряд робітничо-селянський!

Буря оплесків.

Це — з усією рішучістю, товариші!

Рясні оплески.

Голоси.— Що б там не було, а з рішучістю, товариші!

— За твої, за наші п'ять, Зозуле, браво!

— Товариші!

— Не згинемо, братики!

— Сказали зась і годі!

— А витримати б до останнього!

Дзвінок президії.

З о з у л я. Витримаємо, брате, коли б тільки зрозуміли всі, що іншої для нас немає дороги, тільки витримати, витримати...

З а л а. Витримати!

Оплески.

З о з у л я. Зрозуміти б тільки нам, що сила ми така — завбільшки найбільшого казана, що його ще ні один інженер не видумав. І коли, товариші, трісне казан, чортові в зуби покотиться буржуазія.

Оплески, дзвінок президії.

В цьому, товариші, ми їй допоможемо. Сьогодні ми страйкуємо, а завтра, може, доведеться щось більше зробити. Що саме — сказати, звичайно, не можу, хай кожний сам собі скаже. Сьогодні ж, кажу, у нас страйк, страйк — перша битва, а до битви командантів треба. У страйковий комітет пропоную вибрати товаришів: Остапчука, Брися й Макса Бєлеца.

Г о л о с и. — Зозулю давай!

— Будь і ти, Зозуля!

— Зозуля!

Дзвінок президії.

Б е л ю х *(з кону)*. Товариші! Хрії [1] не робіть! Зараз відбувається дискусія.

З о з у л я. Спокій, товариші! Зараз відбувається дискусія! *(Сходить з кону.)*

Президія нервово перешіптується, Белюх бігає й шукає очима по залі, вкінці знаходить. Крізь юрбу пропихається маленький блідий ч о л о в і ч о к. Він насилу попадає на кін.

П р е д с і д н и к. Голос має товариш Калівочка!

Б е л ю х. Робітник скринькового відділу товариш Калівочка!

Г о л о с и. — Белюх! Писок замкни, бо протяг!

— Ну, говори, Калівочка!

Калівочка нічого не говорить.

— Калівочка, говори, щоб ти здох!

---

[1] Бучі, гризні.— *Ред.*

— Говори ж, Калівочка!

— Калівочка!

Калівочка. Я лише кілька слів хотів, товариші, сказати.

Голоси. Голосніше!

Калівочка. Я людина бідна. Мені платять два п'ятдесят у день, і в мене четверо дітей. До того п'ять тижнів тому жінка мені померла, й самий я лишився з сиротами.

Белюх втирає червоною хусткою сльози.

Як палець, самий, товариші! Зовсім бідний став я. Ото, товариші, вечорами, діти вже сплять, а я й заснути не можу, сльози з очей котяться. Тоді думки різні думаю, і ось, товариші, до чого я додумався. Собаче наше життя, долі ніякої в нас немає, та чи подумали ми всі, чому це так? А справа проста, товариші. Тому бідні ми, тому нещасні, що не зрозуміли ми одного: що єднатися нам усім треба і шанувати провідників своїх і учителів, бо...

Оплески Белюха й боївки.

бо, товариші, як уже у святих книгах було сказано: вся влада від бога.

Голоси.— То й фірма, Калівочко?

— І поліція, Калівочко?

Калівочка. Так, товариші, що погано нам живеться, кара це божа на нас. Так передумав я, товариші. Отож не бунтуватися нам, а...

Белюх хапається за голову, в залі буря.

Голоси. — Ай, заспівав Калівочка!

— Геть його, панську собаку!

— Бач, чого навчили пепееси!

— Белюх, забирай собі гниду!

— Забирай, бо розквасимо!

— Жеброто, геть!

— Жебрак!

— Жебрак!

— Жебрак Калівочка!

Калівочка *(тремтячим голосом)*. Таке передумав...

Голоси. — Ти ще тут?!

— Забери його, Белюх!

— До фірми марш!
— Белюх! Під ручку бери!
— Не плач, бестіє, все одно не розмочиш!
— Пропадай, Калівочко!

На сцену вибігає Макс, хапає Калівочку за комір і однією рукою підносить. Одчайний дзвінок президії, оплески.

Макс. Обридливий, товариші?
Зала. Обридливий!
Макс. Нікчема?
Зала. Нікчема!
Макс. Лети до своїх! *(Кидає його вбік між пепеесівських боївкарів.)*

Оплески.

Боївкар. Заплатиш за це! Максе! Заплатиш, присяй боже!
Макс. Заплачу. Хочете, ще сьогодні заплачу!
Боївкар. Ще сьогодні заплатиш!
Макс. Заплачу! Свідками мені будьте, бо присягаю вам, прийде час — за все заплачу, і за те, що кумався колись з отою бахорнею, і за змарновані роки мої. Було так, товариші, в мене в грудях наче рілля незорана і вихор над нею. Не було в мене спокою ні вдень ні вночі, наче горить у тобі щось, що його згасити несила. Думав — горілкою загашу, пивом поливав, тоді голова шуміла від крові, і кров братії своїй спускав. Бандитська рука була в мене, товариші, сором нашому класу робітничому, на втіху буржуазії. Якби до сьогодні це тривало, може, й продав би за горілку своє сумління, як продали його оті панські посіпаки, оті воші нашого класу.

Між боївкою гамір.

Голоси з боївки.— Макс, присяй боже, розправимось за це!
— Покажись тільки ще!
— Зняти його!
Голос в залі. Посіпаки, язики за зубами!
Макс. Та дарма, товариші, не втопив я в горілці жури моєї, далі росла і співала моя непогамована сила. Тоді думки почали в мою голову лізти, і, хоч такі звичайні й прості — тріщала з непривички від них голова.

До цього довелося зустріти Василя, що в вісімнадцятому в українцях воював, а в тридцятому й першому в надвірнянському тартаку його зредукували[1]. Стукав до нашого тартака, справили до Белюха, Белюх між палкарів увійти запропонував, сердега плюнув на Белюхів чобіт і далі побрів за хлібом, товариші, по буржуазному світу, а плечі у Василя за мої ширші і рука — не рука, а залізо. І подумав я тоді, і побачив широко: бреде Василь у голоді стежками й дорогами, місить ногами болото, а за ним ще один такий же Василь, і другий, і третій; по Америці, товариші, зараз десять мільйонів бреде таких Василів широкоплечих. У нас їх трохи не тридцять. І скільки ж, товариші, отих усіх мільйонів!

Г о л о с. Сорок уже! Буде ще більше!

М а к с. Буде ще більше, товариші! Багато, незлічимо багато мільйонів робочого люду у світі, незміренна сила його, товариші, і немає сливе нічого в світі, чого б робочий люд не створив. У цьому домі, і в отому, і геть чисто в усіх домах по місту цеголки, брате, не знайдеш, що її твоя рука не клала б. Чудеса твориш, брате, у невимовно важкій твоїй праці, і ні одна цеголка не твоя, і босий ти, і голодний, і незліченними батальйонами жебротою блукаєш по твоєму світі, хоч і плечі твої — мур з бетону, хоч рука — не рука, а залізо! Хіба довго ще, товариші, чудесам таким бути?

Г о л о с и.— Шлюс! [2]

— Ой, недовго!

— Заспіваємо, брате, своєї!

М а к с. Це ти сказав, Мальку?

Г о л о с. Я сказав.

Г о л о с и. Заспіваємо!

М а к с. Ти, Мриц? Забавка, Шулец! Ти, й Антек, і Жовнір, і Крупа!..

З а л а. Всі!

Г о л о с. Заспіваємо, брате, своєї!

М а к с. Інакше й бути не може! І ніякої іншої дороги не знайдеш, брате, крім власної своєї, і не забудеш,— забути не можеш, що одне тільки бойове твоє слово, міцне, грізне робоче слово: Жовтень!

З а л а. Жовтень! Жовтень!

---

[1] Скоротили.— *Ред.*

[2] Кінець *(нім.)*.— *Ред.*

Буря оплесків, хтось свиснув, оплески ще міцнішають.

Макс. І якщо на дорозі до Жовтня — травень, товариші, і червень, і липень, і в кожному з них по тридцять наших чорних днів, хай кожний день буде бойовим гаслом, хай кожний день буде наш крок вперед!

Оплески.

Наш перший крок це буде...

Зала. Страйк!

Макс. А хто за страйк?

Зала.— Усі!

— Усі! *(Підносять руки.)*

Макс. Хто проти?

Голос. Фірма й пепеес!

Президія. Ми теж! Ми теж!

Макс. Ви теж? *(До залу.)* Товариші! П'ять наших пунктів страйкових. Їх чули всі. Моє одне лише до вас питання: заступитесь за них, втримайте їх, за кожний пункт — зубами й пазурами?

Зала. Всі!

Макс *(до президії)*. Ви теж?

Мовчанка, опісля встає з-за столу Шнайдер.

Шнайдер. Я — теж!

Президія захвилювалась, Белюх м'ячиком покотився по кону.

Макс. Товариші! Внесок ставимо!..

Белюх хапає дзвінок зі столу й завзято дзвонить.

Белюх. Товариші! Дискусія триває далі!

Голоси.— Геть!

— Чого там! Ясно все!

— Голосувати!

— Не верещи — не пролізеш!

— Белюх, не пролізеш!

Дзвінок президії.

Предсідник. Слово має товариш Белюх!

Голоси.— Наслухались! Геть!

— Белюх, геть!

— Не дури — не здуриш!

— Не заробиш теж!

Зала гомонить і свище.

М а к с. Товариші! Хоче Белюх слово — дайте йому. Все одно не відбрешеться!

Б е л ю х. Люде робочий! П'ятнадцять років служив я вірно справі твоїй, справі демократії й соціалізму!

Г о л о с и.— Геть!

— Не нам — фірмі ти служив!

— Капіталістам!

— Геть!

— Вислужив і доволі!

— Белюх, геть!

— Не бреши, Белюх!

— Продавав ти нас! Усе життя своє собаче продавав!

— Геть!

— Белюх, геть!

Дзвінок президії не вгаває.

Б е л ю х. У боротьбі з хижацьким капіталом наша партія...

Г о л о с и.— Го-го!

— Доробилася!

— Сальця запасла!

— Геть! Геть! Геть!

Б е л ю х. Люде робо...

Оклики: «Геть!» Свист і сміх. Хутко вилазить на кін м а л а л ю д и н а з чорною перев'язкою на оці.

М а л а л ю д и н а *(скороговоркою)*. Товариші! *(Гамір стихає.)* Товариші! Дивні діла! Темні були досі наші слова і темне для нас було завтра, а сьогодні, товариші,— сьогодні сказали ясно: страйк! І всі за страйк?

З а л а. Всі!

М а л а л ю д и н а. І всі за страйк! Як ясно, товариші, як ясно стало: ні гроша не віддамо кровопивцям, більше ні краплі кервавиці. Не дамо! Не дамо! Не дамо!

З а л а. Не дамо! Не дамо!

М а л а л ю д и н а. Ні гроша не дамо, і все мусить бути по-нашому! Тільки по-нашому! Тільки по-нашому. По-робітничому, товариші, по-робітничому. Це по-нашому! П'ять поставили пунктів, поставили їх і чотири, та не годяться вони для нас, надто покручені якісь, а ми воліємо, щоби ясно, вибачай, товаришу Белюх! А ті п'ять, кожний з них дирекції в горло, хай проковтне, а не з'їсть — хай задушиться! На те вони страйкові

пункти. Хай проковтне або задушиться! Такий час уже прийшов — ми або вони, вони або ми, товариші!

По залі хтось кинув летючки.

І розбалакуватись тут — нікчемна справа, пропаща справа: по нутру нам вони — пункти оці, то й голосуй за них, проголосував — комітет вибирай! А комітет — хаї уже командантом. Хай уже командує, а ми своє зробимо, товариші, своє зробимо! Отож виходи, комітет, і працюй, комітет! Товариші, сказано: Остапчук, Брись, Бєлец Макс...

Голос. Зозуля!

Мала людина. І Зозуля, товариші, і Зозуля. І кожний з вас під лампою працюй, щоби пальці у світлі, інакше одним махом відрубаємо. А тепер виходь, комітет, виростай, комітет! Страйк у нас, кожна мить дорога. Будь же нам, сердешним, командантом. Залишається ще тепер, товариші, наші руки за нього підняти. Піднімайте ж, товариші, голосуйте: хто за Брися, Остапчука, Бєлеца й Зозулю, а хто проти. Наше гасло: не дамо фірмі більше ані краплі кервавиці. Не дамо!

Голоси.— Не дамо!

— Кожний пункт — ніж у серце буржуазії!

— Товариші! Хай живе пролетаріат!

— Хай живе пролетарська революція!

— Хай живе!

— Хай живе!

— Голосуємо!

— Голосуємо!

Сливе по всій залі ліс піднятих рук, хтось знову кинув летючки. У куті, де боївка, чийсь зойк і прокліп.

Голоси.— Б'ють!

— Починає роботу лайдацтво!

— Бий Белюхову бахорню!

— Зацитькати сволоту!

— В пащеку і за двері!

— Товариші! Знов страйк задушать пепееси!

— Брешеш! Шию зломлять сучі діти!

— Братики! Ой...

Брязкіт розбитої шибки.

Белюх. Народе робочий!

Свист і рев.

Розбишацька робота московських найманців... Єдність робітничу... в імені демократії... порядок... розв'язую віче... Розв'язую віче!!!

Голоси.— Белюх, геть!

— Не продаси!

— Цим разом не продаси!

— Голосувати!

— Голосуй, брате милий, голосуй!

— Страйк!

— Десять пунктів голосуй!

У дверях і всіх вікнах з'являється поліція в бойових шоломах і починає періщити палками. Юлько ще раз кинув летючки, та схопили його два в кашкетах. Товариші намагаються його втягнути в гущу, та тут уже й наспіли поліцаї. Шнайдер хапає за дзвінок, вибігає на рампу й дзвонить.

Шнайдер. Товариші! Ухвалили страйк — комітету треба! Комітет вибрати треба! Як член управи профспілки... хто за комітет, хто за товаришів: Остапчука, Брися, Бєлеца й Зозулю?

Голоси.— Всі, Шнайдер!

— Всі!

Зала в сутолоці й бійці підіймає руки.

Шнайдер. Оголошую комітет вибраним! Вибраним, товариші! Треба йому негайно приступити до праці! Щодо лайдацтва, щодо зради інтересів деревообробного робітництва, проти наємної боївки й поліції на страйковому легальному вічі як член профспілки, товариші, як член управи — протестую!!!

Тут його по голові боївкарська палка. В одну мить лице Шнайдерове в крові.

Голос. Товариші! Страйк почався!

Шнайдер. Протес...

Другий удар — і Шнайдер важко падає на рампу. Старший поліцай Курка з'являється на кону, і крізь гамір, крики й зойк лунає його могутнє: «Рррррозійтись!!!»

Завіса

IX. ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ

У директорському кабінеті. Сидять директор, Бонцель. Входять Зозуля, Макс і Останчук. Мовчання.

Директор. З чим?

Макс. З домаганнями.

Директор. Ага! До речі, впору прийшли, пане Бєлец. Ми саме рішили з паном інженером Бонцелем при першому більшому замовленні спровадити нову машину. Це дасть і Вам нарешті змогу, пане Бєлец, стати на власних ногах, тим більше з вашими кваліфікаціями. Я буду пам'ятати про вас, пане Бєлец.

Макс. Здається, будемо взаємо пам'ятати себе, пане директоре. А тепер в імені робітництва тартака повідомляємо вас, що воно не гóдиться на знижку платень.

Зозуля. На ніяку знижку, пане директоре.

Останчук. І від завтра проголошує страйк, пане директоре.

Бонцель. Як?

Зозуля. Страйк.

Директор *(до Бонцеля)*. Це вже, мабуть, п'ятий чи шостий страйк у нас, пане інженере.

Бонцель. Буде останній. Буде останній.

Зозуля. Як вибрана більшістю робітників делегація, складаємо вам, пане директоре, їх домагання.

Директор. Ага! Що ж це таке! *(Читає.)* П'ять пунктів! Біле по чорному, пане інженере! *(Передає Бонцелеві папір.)* А що було б, якби ви, панове, сьогодні перестали бути робітниками нашого тартака? Тоді вам, мабуть, незручно трохи буде заступати це робітництво, що, мої панове?

Макс. Тоді було б шість пунктів.

Директор. Програєте, панове. Ви перші програєте.

Бонцель. Диктувати хотіли? Пункти складаєте? Ультимативно? Га? Ультимативно? Налякаємося, думаєте, перепрошувати станемо? Це мали б ми, гадаєте, ми? Хто, питаю, вам з голоду подохнути не дає? Ми, ми

тільки, зрозумійте ви це, зарозуміле дрантя. Нашим духом дихаєте, наш хліб ворушить вашу кров, чорт би вас...

Директор. Пардон, пане інженере. Їм це доволі тяжко буде зрозуміти. *(До делегації.)* Даремно трудилися, панове! Ми не вважаємо вас законними представниками робітництва, а від сьогодні не вважаємо вас робітниками нашого тартака. Зрозуміли?

Макс. Аж надто.

Директор. І що?

Макс. І — як бачите, нічого. Міцно на наших ногах стоїмо.

Зозуля. Я хочу пригадати дирекції, що ми часу небагато маємо сьогодні, і якщо вона не бажає говорити з нами, їй доведеться говорити з цілою тисячею нараз, а тоді — важко буде ваш голос почути.

Остапчук. Готов бути, як немовляче скигління, пане директоре.

Бонцель *(до директора).* Вам хіба не ясно, що вони грозять? Доволі цієї комедії! Якщо хочуть — хай починають,— а фірма скінчить, фірма завжди досі кінчала.

Зозуля. Це все, що маємо сказати?

Бонцель. Усе! Якщо буде мало — решту доскаже вам поліція.

Директор. Заки вийдете звідсіля — візьміть під увагу, що, протягаючи страйк, тратите більше, аніж ми.

Макс. До часу тільки, а там — там скінчимо вже. Давно пора скінчити.

Директор. Не ясно.

Макс. З вами скінчити.

Пауза.

Директор. Це потриває, Бєлец! А ми теж не маємо часу чекати. Страйк не може довго тягтися. Якщо потриває більше ніж один день — буде локаут: затямте, панове,— зірвання умови і локаут.

Зозуля. Фірма перша зірвала умову.

Бонцель. Фірма мусила це зробити.

Директор. Не забувайте, що живемо в часах, що їх переживуть лише найміцніші. Перед нами немає іншого виходу, як тільки скоротити платню або зліквідувати підприємство.

З о з у л я. Можна скоротити дивіденд.

О с т а п ч у к. 10% дивіденду рішуче забагато у цих важких часах, пане директоре.

Б о н ц е л ь. Досить! Вони можуть іти вже! В імені управи спілки можу вас упевнити, що їх контролю піддаємося й не поступимось ні одним відсотком.

Д и р е к т о р. Хіба, якби з боку робітництва було більше доброї волі, тоді б ми ще поговорили. Поговорили б з людьми доброї волі.

З о з у л я. Ці люди доброї волі програли сьогодні на всі сто відсотків.

Д и р е к т о р. Це було сьогодні, а завтра, а післязавтра буде млісно в роті, буде нудь у кишках, і тоді виграють люди доброї волі на всі сто відсотків.

Б о н ц е л ь. І скінчиться, як завжди, це все хованням очей, почісуванням потилиці й бабськими слізьми. Фу, погань яка! Глиняне якесь, мимраве насіння!

М а к с *(наближується до Бонцеля й над вухами йому потишки)*. Не буде ні ховання очей, не буде почісування й бабського плачу не буде. Хто б іскрививсь, хто б заплакав перед тобою, задушу рукою оцією. А часи йдуть такі, сняться вони такі, що задушу я і тебе, ковбаняста дригле.

Бонцель намагається встати, та Макс ударом п'ястука кладе його у фотель.

Лежи!

Б о н ц е л ь. Серце!.. Поверх сили моєї ненавиджу... Це було вперше... Ох!.. Це було вперше...

М а к с. Завтра о шостій починається страйк, а ви вже — робіть, що вважаєте.

Д и р е к т о р. Зробимо, що вважаємо...

М а к с. А пазурики свої покажете — за кожну краплину крові розрахуєтесь...

О с т а п ч у к. Без однісінької сльози, директоре.

З о з у л я. Поки що страйковий комітет ждатиме на відповідь.

Д и р е к т о р. Вона буде.

Делегати виходять.

Б о н ц е л ь. Директоре, води мені, будь ласка! *(П'є воду.)* Уперше в житті моєму це було, траплялося дістати від них цеглою в голову в темряві, з-за плота,

підло та боягузливо, але віч-на-віч п'ястуком у груди від н и х, це надто дико й незрозуміло. Мені п'ятдесят три роки, і кожний рік життя я ліпив оцими пальцями до моєї вподоби. Що ставало на дорозі, розчавлював, як глисту, або бренькнув грішми і в кишеню ховав. Доводилося купувати генералів і міністрів, і вони підлесливо стискали мою руку. Ні, не стискав до болю їх руку пан інженер Бонцель, інженер Бонцель, гренадир золотої епохи, що гордовито й відважно йшов все вперед. А сьогодні... сьогодні діються речі... Ні! П'ятдесят три роки йшов, піду й далі. Поки не тріснe серце, йтиму далі, що б не було — далі і далі все мусить бути по-моєму!..

Директор. Так міцно вірите в це?

Бонцель. Так міцно вірю.

Директор. Так! Тепер нам вже не залишиться нічого, як тільки жити вірою і,— хто його знає — може, ще й дочекаємось чудес, а поки що фунт штерлінг удруге заломився, а в нас при хмарах безробітних починається страйк.

Бонцель. А це прокляте темпо. Наче самі ми спустили з ланцюга скаженого собаку, і біжать ошалілі дні, що ні проглянути їх, ні в книжки завести. Як вода крізь пальці, втікає клятий, жорстокий і незрозумілий час.

Директор. Треба затиснути п'ястук і, поки час ще, ловити його.

Бонцель *(нервово закурює сигару)*. Поговоріть ще з отим!

Директор. Белюх!

З суміжної кімнати входить Белюх.

Ви слухали?

Белюх. Чув усе. Ви з ними нічого не вдієте.

Директор. А ви?

Пауза.

Белюх. Вони мусять зникнути.

Директор. І що далі?

Белюх. Далі насадимо нову голову,— та іще без Бєлеца й Зозулі.

Бонцель. Це — той молодий Бєлец?

Директор. Вспокойтеся, пане інженере, Бєлец також зникне.

Бонцель. Повинен основно зникнути. Такі люди в наших часах готові на все,— навіть творити історію.

Белюх. Він має не одну історію з моїми людьми, і тому він може грунтовно зникнути.

Директор. Ми про це нічого не знаємо і не знатимемо, пане Белюх.

Белюх. Панове взагалі надто часто вмивають руки.

Директор. Це нам, здається, доволі багато коштує.

Белюх. Кожний день страйку коштуватиме вам трохи більше.

Бонцель. Довше ніж один день він не сміє тривати. В середу мусить початися праця. А хто не з'явиться в тартаку — негайно розрахувати.

Директор. Іншого виходу немає. Завтра їм заявити про це.

Пауза.

Белюх. А що на це скаже... товариш Гросфельд?

Директор. Маю враження те, що й ви. А ви не порозумілися досі?

Белюх. Сьогодні тричі або й більше дзвонив, та застати не можу. Це не вперше, що в найтяжчий час увесь тягар падає на Белюхові плечі.

Директор. Доктор Гросфельд буде у нас в резерві, якщо ваші плечі не витримають цього тягаря.

Пауза.

Белюх. Вони витримають його.

Директор. Тож приступимо до праці, пане Белюх.

Белюх. Своє, як і завжди, зроблю. *(Виходить.)*

Директор *(телефонує.)* Гальо! Команданта поліції. Дежурний? Дайте команданта. Здорові були, пане команданте. Бачу, сьогодні з полудня не спиться. Так, це з'їдає нерви, і як тільки це все успокоїться трохи, ви обов'язково виїдете в гори. Дурниця, це все зробиться, тільки не забуваймо про себе. Не забудьте й про сьогоднішній день уродин моєї пані. Адже ж сьогодні ввечері у нас. До речі, вам уже відомо, що в їхньому комітеті? Ними треба заопікуватися, пане команданте. Так, щоб на завтра машина вже не скрипіла. Дякую. Ми також повні надії на майбутнє, пане команданте. До побачення.

Бонцель. Гарне майбутнє, чорт бери! Сьогодні обнизимо на двадцять відсотків, завтра знов на п'ятнадцять, післязавтра скоротимо четвертину, опісля знов, машина скрипітиме все дужче й дужче, а то й зовсім стане, і буде тиша, якої за все життя не прочував. А в тиші, я знаю, в такій тиші, робиться навіть страх.

Директор. Доки не зірве хтось дротів, ми зможемо ще дзвонити до пана команданта. Щодня від десятої до третьої, а в такі дні, як сьогодні, в такі дні — цілий день.

Завіса

X. «О САНТА ЛЮЧІЯ...»

Вітальня тартачного директора. Сутінок. Директорова співає при арфі:

Засніть, очі мої,
Засніть раз назавжди!..
Затихне серця спів
У місті мерців.
З останнім звуком струн
Засніть, очі мої,
Раз назавжди...

Входить Гросфельд. Він, як і всі гості, в вечірньому костюмі.

Гросфельд. Як і завжди, я перший.

Пауза.

Директорова. Це — лише випадково?

Гросфельд. Я не забув, що ми вже цілий тиждень не бачились.

Директорова. За цей тиждень я багато передумала.

Гросфельд. І все це можна передати одним словом...

Директорова. Люблю... *(Бренькнула в струни і вдивилась в нього.)*

Гросфельд *(схвильовано закурив папіросу)*. Це, мабуть, найбільш складне в світі слово.

Директорова. І водночас найбільш просте і ясне, й так ясно стало мені, щ о я повинна зараз, що м у -

шу зробити. Таке ясне, прозоре й радісне... *(Тихо бренькнула в струни.)*

Г р о с ф е л ь д. Це треба глибоко й основно передумати.

Д и р е к т о р о в а *(тихо)*. Чекаю вашого слова...

Пауза.
Директорова бренькнула розгублено в струни й увірвала.

Г р о с ф е л ь д. Лише ваше щастя маю на думці, пані...

Арфа тихо й радісно забриніла. Ввійшов д и р е к т о р, запалали жирандолі, й арфа дзенькнула злісно.

Д и р е к т о р. Як думаєте, меценасе, подати їм горілку?

Г р о с ф е л ь д. Чого доброго, поп'ються і бешкет учинять. Краще пиво подайте. А Белюхові...

Д и р е к т о р. Белюх на кухні вино спиває. Проте думаю, що доведеться чимало з ними балакати. Деякі ваші делегати люблять погороїжитися, заки скажуть розумне слово.

Г р о с ф е л ь д. Я саме думав про це. Предсідництво засідання вестиму я.

Д и р е к т о р. Звичайно, будь ласка.

Директорова шарпнула струни, встала і пішла до дверей.

Д и р е к т о р. Надто вже нервується моя пані. Повинна виїхати кудись.

Г р о с ф е л ь д. Обов'язково. На ціле літо у власну віллу в Рагузі.

Д и р е к т о р. На це поки що не можу спромогтися.

Л а к е й. Пан інженер Бонцель!

Г р о с ф е л ь д. На це лише Бонцель може спромогтися.

Б о н ц е л ь. Ну?

Г р о с ф е л ь д. Управа профспілки в директорському кабінеті. Саме починаємо засідання. *(Виходить.)*

Б о н ц е л ь. Ця людина мені подобається.

Д и р е к т о р. На т а к и х людей доводиться нам покладати трохи не всю надію.

Б о н ц е л ь. Ви надто зарозумілі. Такі, як він, ніколи не тратять надії, навіть тоді, коли прив'язати їм камінь

до шиї й у глибінь кинути. Саме такі будуть нам потрібні хоч би лише до ліквідації...

Директор. Чого?

Пауза.

Бонцель. Страйків, директоре. Ви — побліділи? Я знаю про ваші векселі й знаю, що не всі вони мають покриття. Не забудьте, що у випадку ліквідації тутешнього тартака ми залишимо при собі лише твердих, стійких людей, людей, що, до речі, відповідали б за всі свої векселі своїм власним майном. А акції, ваші акції, можуть упасти, дорогий директоре.

У дверях директорова.

Директор *(здавлено)*. Мої векселі матимуть покриття, інженере. Пан інженер Бонцель — моя пані.

Бонцель. Як це дивно, я досі не мав щастя. *(Цілує руки директорової.)* Чув лише.

Директор. Напевно, й моїй пані доводилось чути, що пан інженер ніколи не прогавив щасливого моменту, коли траплялося багатство або... кохання.

Директорова. Я відразу вгадала в вас людину чину.

Директор. І поруч з тим солідного жиранта[1], дорога.

Бонцель. Моя засада у всьому: послуга за послугу, директоре.

Директор. Звичайно. Те саме, думаю, й ті отам скажуть, інженере.

Бонцель. А ви йдіть послухайте!

Директор. Слухаю, інженере. *(Виходить.)*

Директорова. Маєте клопіт зі страйком, пане інженере?

Бонцель. О так, так! А втім, у кого клопотів сьогодні немає? Ну, а в вас, наприклад...

Директорова. Ви як би з очей читали.

Бонцель. Авто, перли, вілла?

Директорова. Ні, вілли в мене немає. Та я не про це...

Бонцель. Вілла — вілла буде. А про тамте поговоримо іншим разом.

---

[1] Особи, що робить на векселі напис про передання.— *Ред.*

Директорова *(блідо посміхнулася)*. Невже ж у вас є час на те?

Бонцель. Як покінчу з тією бучею, матиму час. Три-чотири дні. Поїдемо разом моїм авто.

Пауза. Ввійшов староста з дружиною.

Директорова. Раджу вам, інженере, цю позицію відразу вставити в пасіва.

Бонцель. В найгіршому випадку вставлю її, гарна пані, в дубіто.

Директорова *(до гостей)*. Вітайте, панство!

Староста. З днем ваших уродин, пані директорова!

Директорова. Ви надто ласкаві.

Староста. Сумно нам, що доводиться святкувати їх у такі важкі дні.

Старостова. Ну-ну. Нащо ж тоді влада, Люлечко.

Входять все нові гості.

Директорова. Під рукою пана старости місто може спокійно спати.

Граф Замойський *(молода худорлява людина з неодмінним моноклем в оці)*. Думаю, що пану старості щораз важче сповняти почесну роль нічного сторожа. Ах, вибачте, що раніше не привітався. Зате обі руці пані директорової цілую.

Директорова. Здається, які б не важкі дні були, добрий гумор пана графа ніколи не покине.

Старостова. Відколи графа знаю...

Граф Замойський. На це треба мати лицарських предків, моє панство.

Староста. Сьогодні, графе, кожний відповідальний урядовець є лицарем Речі Посполитої.

Граф Замойський. Лицарем промисловості — хотіли сказати, пане ста-ро-сто...

Директорова. Ви надто безоглядні, графе...

Старостова. Це, як звичайно, лише добрий гумор графа.

Граф Замойський. Не знаю, чи те саме сказали б мої селяни. Для них безоглядність є найбільшим авторитетом; побачу, що в лісі краде ріща сваток,— як у пса стріляю. І вони нічого досі. Щонайбільше стрельнуть деколи ніччю у вікно палацу. А так — назагал розуміють вагу блакитної крові.

С т а р о с т а. Може, й не розуміли б як слід, коли б не наша скромна влада, шановний графе.

Г р а ф З а м о й с ь к и й. Помиляєтесь, мій пане. Під кермою парвеню на очах завмирає стара й така геройська в минулому Європа.

С т а р о с т о в а. Ах, так. Уже втретє обнизили платню урядовцям.

Г р а ф З а м о й с ь к и й. Моя раса ніколи не думає про гроші, ласкава пані.

С т а р о с т а. Вибачте! Чи це, випадково, не другий президент фірми «Арбэр»?

Д и р е к т о р о в а. Ви вгадали. Можу вас представити йому.

С т а р о с т а. З уваги на ролю промисловців у відродженні господарського життя Речі Посполитої...

С т а р о с т о в а. Будемо вам глибоко вдячні за те, пані директорова.

Г р а ф З а м о й с ь к и й *(до директорової)*. Цікавий тип парвеню... Будь ласка... представте його мені!

Д и р е к т о р о в а. Розумію, графе...

К о м а н д а н т гарнізону з м о л о д е н ь к о ю д р у ж и н о ю.

П о л к о в н и к о в а. Який скандал! І досі ніхто не привітав!

П о л к о в н и к. Незабаром будемо їм потрібні. Тоді посипатимуть квіттям.

П о л к о в н и к о в а. Голотка!..

П о л к о в н и к. Т-с-с-с, кіточко!.. Між ними інженер Бонцель. *(Обтягає мундир.)*

П о л к о в н и к о в а. Отой голомозавий?

П о л к о в н и к. Трохи більше, кіточко...

Пішли до Бонцеля. Редактор Т а й т е л ь б а у м і директор української гімназії — м и т р а т[1].

Р е д а к т о р. А не подумайте, отче митрате, що я кому-небудь ще, крім вас... Маючи лише добро вашої школи на думці, я вам особисто...

М и т р а т. Розумію. Учитель Снідавський напевне буде тут, і я з ним поговорю. А вам глибоко вдячний.

Р е д а к т о р. І будьте, отче митрате, спокійні. В газеті не буде ані слова.

---

[1] Духівник з митрою.— *Ред.*

Митрат. Це лише занепокоїло б громадську думку. А до цього й так є аж надто багато причин.

Редактор. Крах, отче митрате, повний крах капіталізму.

Митрат. Церква остерігала людство перед захланністю.

Редактор. Машина, отче митрате. Машину створило собі людство на загибель. Пізненько ми схаменулись. Машина й капіталізм — оце язва людства, й воно не зможе врятуватися, не знищивши, не розчавивши їх дощенту.

Митрат. Ви мене тривожите.

Редактор. Ви не так розумієте мене, отче митрате. Те, що мене в комуністів найбільше обурює, це їх безоглядне ставлення до релігії й до церкви. Адже ж це приватна справа.

Митрат. Зате приватна власність є святістю для церкви.

Редактор. Хе-хе! Ачей же не будемо сперечатися, отче митрате, що приватна власність існувала й перед капіталізмом.

Митрат. Справедливий розподіл багатства — оце найважніше. Без безбожного галапасництва [1] великого капіталізму. Інакше заллє нас червона сарана.

Редактор. Не думаю, отче митрате. Комунізм — це продукт специфічних російських умовин. Західноєвропейська цивілізація...

Митрат. Не втримається довше, якщо не піде шляхами, що їх вказує церква. Ненажерливий капітал зірвав з Христом і, зірвавши, став його ворогом.

З'явився директор. Бонцель попростував до нього. Редактор і митрат низько поклонилися, та Бонцель наче й не помітив їх.

Архітект *(низенький, із сивою борідкою — до Бонцеля)*. Ласкавий пане президенте! Дозвольте!.. Інженер-архітект Кулічка. Берлінська школа. Тимчасово без праці. Чи пан президент... Будую модерн. Максимум повітря, максимум сонця, пане президенте!

Бонцель. А йдіть ви до чорта з своїм сонцем. *(Пішов до директора.)*

---

[1] Грабіжництва, зажерливості.— *Ред.*

Захований оркестр грає модне танго «О санта Лючія», що до цього тенор співає рефрен. Гості танцюють. Ввійшов Снідавський.

Митрат *(до Снідавського)*. Пане професоре!

Снідавський. Слухаю, отче митрате!

Митрат. У вашому класі нічого не трапилось помітного?

Снідавський. Нічого, отче митрате.

Митрат. Як директор гімназії й ваш зверхник питаю вас, чи в класі п'ятому «б» усе гаразд?

Пауза.

Снідавський. Усе гаразд, отче митрате.

Митрат. Редактор тутешньої газети довідався в органів безпеки, що сьогодні арештували за розкидання комуністичних летючок учня вашого класу Юліана Полячка.

Снідавський. Про це вперше від вас довідуюся, отче митрате.

Митрат. Тим гірше для вас. Поліція має дані, що комуністична агітація пустила в вашому класі глибоке коріння.

Снідавський. Проведу негайно слідство, отче митрате.

Митрат. Повинні були це раніше зробити. На українську гімназію така ганьба впасти не може. Розпаленим залізом треба випалити цю язву, ще поки людство не випалить її джерела. Кого підозрюєте?

Пауза.

Снідавський. Думаю, що це непорозуміння...

Митрат. Те непорозуміння розв'яжете самі. Зараз же завтра зранку підете в поліцію й випитаєте Полячка, хто належить до організації. За те можете йому обіцяти що завгодно.

Снідавський. Отче митрате... Моє становище... честь...

Митрат. Усе поставлено на карту. Якщо не виконаєте цього обов'язку українця, вчителя й католика, втратите одне й друге.

Пауза.

Снідавський. Виконаю, отче митрате...

Тенор *(з оркестри)*.

О санта Лючія
посьруд квятуф і руж...

Директор *(до дружини)*. Дорога моя, нам грозить катастрофа.

Директорова. Невже ж і ці не погоджуються?

Директор. Ці вже погоджуються. Не в тому річ, найдорожча моя. Бонцель знає трохи не про всі наші довги... й гіпотеки на них. Крім цього, замала дисципліна в підприємстві...

Директорова. Здається, це повинна бути виключно твоя справа.

Директор. Інженер Бонцель увесь час дивиться на тебе...

Директорова. А ти мусив спустити очі!..

Директор. Бонцель знає про все, найдорожча, Бонцель мусить про все забуть.

Архітект. Пане директоре! Ви пригадуєте собі. Три роки тому палац князя Сапіги. Це була моя робота. Князь особисто подякував. Модерн! Максимум сонця!

Ввійшов командант поліції.

Командант *(до Бонцеля)*. Саме перед хвилиною я дістав секретні відомості, що па вас, пане президенте, готують комуністи замах. Раджу ночувати тут.

Бонцель. Що? На мене? *(Голосно.)* Сволота!

Загальна тиша і збентеження. Оркестр утих. Директор зашепотів з командантом.

Директор *(до гостей)*. Це, звичайно, під адресою комуністів, моє панство. Ми дожили до часів, коли темні сили важаться готувати замах на одного з найчільніших і найбільш заслужених діячів нашої промисловості. Маю на думці пана президента, інженера Бонцеля.

Гості. Ах!

Полковник. Обурливо!

Граф Замойський. Скандал!

Староста. Панство! Впевняю вас! Це не були чесні поляки! Це агенти більшовії! Впевняю вас! Агенти біль-шо-ві-ї!

Старостова. А мені дивно було, що в останніх часах на вулицях нашого міста з'являється все більше якихось підозрілих обдертих типів.

Староста *(тихо)*. Люлечко! Не мішайся в політику!

Граф Замойський. Моє панство! Це ясно всім відкритим умам — Європа загибає!

Редактор. Тільки корінна зміна сьогоднішнього ладу може врятувати цивілізацію...

Граф Замойський. Людство тужить, людство кричить за людиною зі сталі, за людиною, щоб крізь вогонь і воду повела його до перемог. Кров, тільки кров, цілющі ріки крові зможуть відродити її, Європу голубої кр-р-рові.

Митрат. Панії й панове! Як бачимо, події назріли до того ступеня, що остається нам лише поробити останні висновки. Ворог, варварський ворог, що його прихід віщує нам усім неминучу загибель, пролазить до нас усіма щілками, і сьогодні в кожному закутку, на кожному розі вулиці чуємо його смертоносний подих. Подих зі сходу, панове, з цього царства всевладного антихриста. На наших очах, учора ще такі скромні, такі богобоязні сірячки плюють на свої святощі й підносять п'ястука на тих, що віками давали їм віру й працю. Це треба бачити й знати, що кожний день антихристового царювання наближає кінець християнського світу. Скільки нас тут усіх, а думка в нас мусить бути одна. У мене українське серце, і як українець я не можу не розуміти, що одне поклав нам сьогодні бог завдання, один хрест на серці, хрест, що з ним кривавилися в боротьбі з невірними хрестоносці. Я бачу важливу бестію з апокаліпсиса, в неї червоні кігті, вона простує на нас невідхильно й неминуче, і я іду на неї... в ім'я Христа... в ім'я Марії... з хрестом в одній руці і з мечем у другій...

Якась дама *(істерично)*. Газами їх, газами!

Редактор подає схвильованому митратові води.

Полковник *(до митрата)*. Як вірний жовняр братнього вам народу простягаю до вас, отче митрате, руку...

Митрат. Стискаю її.

Полковник. В ім'я Христа... в ім'я Марії.

Тиша, потім рясні оплески.

Граф Замойський. Бр-раво! Ця сцена має в собі щось героїчного.

Староста. Проте гадаю, що з уваги на такий неспокійний час та завтрашній страйк панії повинні сьогодні вернутись трохи раніше додому.

Якась дама. Ох!

Полковник. Моє панство! Під опікою мого мундира...

Староста *(до директорової)*. Бажаючи доброї ночі, руці цілую...

Директорова. Жаль мені, що не маю щастя довше вас гостити... І ви, графе?

Граф Замойський. Обов'язки, пані директорова. Обов'язки землевласника й громадянина...

Комендант *(до Бонцеля)*. Пан президент не забудуть ласкаво: комендант поліції Матолчинський...

Бонцель *(збоку подає йому руку)*. До побачення.

Архітект *(до графа)*. Ясновельможний пане графе! Архітект берлінської школи... золоті медалі... максимум сонця...

Ввійшов Гросфельд.

Гросфельд *(до директора)*. Директоре! Можете підписати умову.

Директор. Вони підписали вже?

Гросфельд. Ми підписали вже.

Директор виходить. З буфету ввійшов підпитий Снідавський.

Митрат *(до Снідавського)*. Глядіть! Не забудьте! Зараз же зранку!

Снідавський. Не забуду... Ніяк забути... не можу... *(Підспівує: «Їх габ а ролшерль г'гобт...»* [1] *— похнюпившись, виходить.)*

Гості помалу розходяться.

Директорова *(до Гросфельда)*. Я весь час чекаю.

Гросфельд. Не зовсім розумію вас.

Директорова. Маю намір завтра піти до адвоката.

Гросфельд. Вважаю, що завтра буде найменше відповідний час на такі речі, як розводи.

---

[1] Я був трохи напідпитку *(нім.)*.— *Ред.*

Д и р е к т о р о в а. Тепер аж надто добре розумію вас.

Г р о с ф е л ь д. Гадаю, що... тим краще для вас.

Д и р е к т о р о в а *(погамовано)*. Може... може, ви маєте рацію... *(Пішла до Бонцеля.)* Інженере!

Б о н ц е л ь. До ваших послуг!

Д и р е к т о р о в а. Вілла буде... в Рагузі?

Бонцель вклонився і поцілував її руку.

А р х і т е к т *(плаксиво)*. Пане... президенте...

Бонцель відвернувся і пішов.

(До глядачів.) Люди! Я — інженер-архітект. Будую доми й палаци! В мене золоті медалі! В мене діти й жінка! Я лише хочу жити! Праці хочу й хліба! Хліба! А зате даю сонце!.. Максимум.. Максимум сонця!..

Жирандолі згасли. Архітект схопився обіруч за голову й вибіг. Директорова сіла до арфи.

Д и р е к т о р о в а *(тихо співає)*.

Засніть, очі мої,
Засніть раз назавжди...
Затихне серця спів
У місті мерців.
З останнім звуком струн
Засніть, очі мої,
Раз назавжди...

Завіса

XI. ПОЛЬКА

У шинку. При круглих столиках за пивом здебільшого ч о л о в і к и. Дві молоді ж і н к и, обнявшись із к а в а л е р а м и, танцюють румбу. Їм приграє на ручній гармоніці і н в а л і д без ноги. За буфетом цапина борідка г о с п о д а р я і кругла сонлива голова його д р у ж и н и. На стінах реклами на пиво, Фауст з Маргаритою і присяга Костюшка, над буфетом Пілсудський. За столом праворуч йде жвава балачка.

Є н д р и к. П'ять злотих на завдаток, п'ять за віче, разом десять. Буде з тебе, а вийде робота чиста, дістанеш, що обіцяв тобі, до сотика.

З і л а й ч и к. Робота бича вийде, сердешна робота. Надто довго кров кипить у мені, і щоб не випарувала до решти,— ферст клас робота буде. Заплати, Єндрик, ще чарку міцної.

Є н д р и к. Шлюс! Заплачу опісля, а то рука, чого доброго, спартачить, і замість його Клімуся випотрошиш.

К л і м у с ь. Стуль писк! Верещиш на весь рот. Вендзонка вуха, як парасоль, розвісив.

З і л а й ч и к. Мені байдуже. Хай навіть знає, хай знають, що не побоявся його, що віддав усе з процентами, а посадять,— ні, не посадять за комуніста.

Є н д р и к. За комуніста!.. Продажні вони всі, комуністи оті.

К л і м у с ь. А ти, Єндрик, краще писок замкни, кажу, і в політику не залазь. Гроші взяв і роби своє, чого тут у політику... Політика не для нас, для нас пиво. Пане Вендзонка! Велике, ні, краще мале, ясне!

В е н д з о н к а. Панно Ядзю! Мале ясне пану Клімусеві!

З і л а й ч и к. Як виходили сьогодні з зали, на пальці наступив, досі нога штрикає. Умру, якщо не відплачу.

Є н д р и к. Напевно вмреш. Як же він, то знаєш уже... Гроші взяв, до того,— пролетарські гроші, на оборону пролета...

К л і м у с ь. Пролетарські чи ні, а гроші. Гроші однакові, Єндрусь.

Кельнерка Я д з я подає Клімусеві пиво, цей болюче вщипнув її у підборіддя.

Я д з я. Ай! Пан Клімусь теж жартує! *(В очах у неї сльози.)*

К л і м у с ь. Ну, що?

В е н д з о н к а. Панно Ядзю!..

Ядзя силкується всміхнутись.

Я д з я. Пан Клімусь любить жартувати.

Клімусь з усього плеча гепнув її по плечах, аж зігнулася, скривилася, чемно посміхнулася й пішла за буфет.

К л і м у с ь. Хо-хо-хо! Виляснуло, як тісто на великодну бабку. Смаковите воно й таке, що як хоч ляснеш, а буде посміхатися. Люблю таких! Від таких сила росте! Ох, розмолов би! Пане Вендзонка!

В е н д з о н к а. Служу.

К л і м у с ь. Я вас спитати хотів *(тихше):* Бєлец Макс таки зовсім до вас не заходить?

В е н д з о н к а. Рідко заходить, та і то за папіросами здебільшого, або як цими днями кудись поспішав і гармоніку свою заховати просив. Я й заховав, бо попостить людина, а далі затужить до веселості й повернеться старий гість. Ніяк без веселості людині праці не можна.

З і л а й ч и к. Повернеться або й не повернеться...

Є н д р и к *(до Клімуся).* Буде, як казав я тобі — треба чекати під брамою.

К л і м у с ь. Сюди він не зайде сьогодні, а зайде — ну-ну-ну-ну.

З і л а й ч и к. Повернеться або й не повернеться...

В е н д з о н к а. Про вовка помовка...

Входить М а к с.

А! Пан Бєлец! Пошана! Чим служу?

Макс підходить до буфета, спирається на нього, оглядає залу і, прикладаючи пальця до кашкета, здоровить знайомих.

М а к с. Папіроси!

В е н д з о н к а. Тільки всього, пане Бєлец?

М а к с. Тільки всього. Гармоніку ще заберу.

З і л а й ч и к. І навіщо гармоніку...

Є н д р и к. Тс-с-с!.. Мовчи!

Макс перекидає гармоніку на плече. М а н я - т а н ц ю р и с т к а помітила його.

М а к с. Забув полечку, Манько, колись в інший час нагадаєш.

М а н я. Одну лиш, Максю, одну лиш...

Х т о с ь і з з а д у. Фе! Хай подумає панна Маня, що сказала б на те Франя.

М а к с. Ніколи мені, Маню, далебі.

З і л а й ч и к. Пан Максьо часу не має. Революцію робить пан Максьо, кхі-і... Що твоє, то моє... Революцію-у-у...

Макс закурює папіроску і мовчки приглядається Зілайчикові.

Організує... кхі-кхі-і-і...

Є н д р и к. Куди йому куматись з бахорнею, коли в кишені *(гикає)* один гріш московський... більшовицький...

З і л а й ч и к. Авжеж... це... комуніст... У страйковому комітеті — робить революцію-у-у...

Усі троє зареготались.

К л і м у с ь. У комісари забаглось — замість працювати на хліб і Франі пильнувати! Гу-у!..

Від суміжного столика піднявся д і д о к, старий п'япюга з люлькою по пояс.

Чого тобі?

Д і д о к. Заслухався я, панове, ваших слів, і вухам старим моторошно стало. Дарма що пропив свій вік, та не одне розказати б міг. Працював колись у млині Френкелевому дванадцять годин за чотири шістки, і було нас усього сто п'ятнадцять люда, а всі разом розуміли дуже мало. І коли півдоби праці виходило боком, сказав Мальчик, був такий, незнайоме слово: страйкуймо. І хоч була жінка, дітей двоє в Мальчика, він пішов до Френкеля і голосно сказав йому незнайоме слово. Посадили Мальчика до арешту, і хоч половина з нас тільки зрозуміла як слід чуже слово, по тижневі дві години праці відпало. Не працював тільки Мальчик, не заробляв ні шістки, і в великій бідності повісила його жінка дітей обоє на вікнах і себе на клямці. Це було велике нещастя для Мальчика, і він плакав. Та не минув місяць, і Мальчик у цегельні за містом роботу дістав, а на другий місяць цеглярі вже теж працювали тільки 10 годин на добу, хоч Мальчика знов посадили і Мальчик вкінці таки помер у кримінàлі. Давно це було, і не пив я ще тоді стільки. А загямив одне: славна річ страйк, і болюче слухати, коли з робітничого страйку насміхаються. Не посміхався в моїх часах ніхто над Мальчиком, панове. Ні, ні!

Є н д р и к. До біса йди, рухло старе, із твоїм Мальчиком!

К л і м у с ь. Котись, старий, до дверей, бо яєчню зроблю!

Д і д о к. Я тільки сказати вам оце хотів, якби молодший був, може й наплював би й ногою витер — місце отаке...

Зілайчик мазнув старого в бороду, аж той перекинувся.

Х т о с ь. Тс-с-с-с!..

В е н д з о н к а. Фе, панове! У моєму льокалі! Мартине!

Мартин без ноги грає вальса «Хвилі Дунаю», і дехто затанцював. Макс підійшов до старого й наклав кашкета на голову. Старий, витираючи кров, що потекла з рота, поплентавсь на своє місце.

З і л а й ч и к *(нерішуче)*. Забаглося старому оселедцеві. Ги-ги!..

Макс підійшов до трійки, постояв, тричі махнув ногою у крісла, і Зілайчик, Єндрик і Клімусь під стіл покотилися. Вальс обірвався.

В е н д з о н к а. Фе, пане Бєлец! У моєму льокалі!..

Макс постояв, оглянув шинок, дмухнув з гармоніки фантазійну польку, аж закрутилася зала, й вийшов на вулицю. Єндрик, Зілайчик і Клімусь піднялися, сіли й похмуро допили пиво.

Є н д р и к. Платити!

Ядзя прийняла гроші.

Пам'ятати, голови волячі! Щоб та його полька остання вже була. *(До Ядзі.)* Все? То й чого?!

Ядзя відійшла, а трійця насунула кашкети на вуха й подалась на вулицю. Ядзя наче закам'яніла, та тут і схопилась, насунула на себе хустку й прожогом вибігла їм услід.

В е н д з о н к а. Панно Ядзю! Ну... куди до хо...?

А полька тим часом замінилася у сонливого вальса «Хвилі Дунаю».

Завіса

XII. РОЗПЛАТА

Перед кам'яницею блимає газова ліхтарня. Через кам'яницю широка брама, що веде в осяяне місяцем подвір'я. Тиша, чути лише здалеку свистки паротягів та звідкілясь з-за вікна плач дитини. Згодом надходить М а к с. Йдучи, тихо грає приспівуючи:

О, як бим хцял гвязди полічиць па нєбє...
О, як бим хцял раз тилько усцісьонць цєбє!..
О, як бим хцял сцьонгнонць на зємє облокі,
О, як бим хцял цаловаць тве злоте льокі...

Чиїсь кроки в бігу, Макс спиняється, підбігає задихана Ядзя.

Ядзя. Пане Максе! *(Тривожно оглядається.)* Ви не стрінули нікого?

Макс. Кого ж, Ядзю, а?

Ядзя. Мені здавалось... що вам грозить щось. Може... й помилилася я... Відколи не приходите до Вендзонки, а втім, може, й краще, що не приходите, усе боюся, неспокійна я, а сьогодні — побігла за вами — чогось тривожно стало...

Макс. Чому, Ядзю, саме сьогодні? Трапилося щось таке?

Ядзя. Вони, ті три, за вами зараз пішли, і мені здавалося, що недарма це.

Макс. Даремне, Ядзю, і даремне скаженітиме Вендзонка, що самому розносити пиво доведеться. Чого доброго, кару ще стягне.

Ядзя. Най там. Коли б лише дійсно не трапилось нічого!.. Бо інакше... Ви, пане Максе, досі й не подивилися на мене, а я... я... *(Притьмом обняла його, поцілувала, накинула хустку.)* Адьє! *(Побігла.)*

Пауза.

Макс *(тихо)*. Адьє! *(Заграв тихенько й у браму подався.)*

А в брамі тіні метнулися, й чиясь рука ніж у спину Максові встромила. Макс застогнав тяжко.

Голос Зілайчика. Ги-ги! Смакує, Максю, смакує, сучий сину? Ги-ги!..

Голос Клімуся *(поклепав Макса по плечу)*. Це ти не з нами вже, брате? Почав з дирекцією, Максе, а дирекція не дарує, ой брате, не дарує... хоч би брат братову кров, мов Каїн, пролляв. Гу-у-у! *(Півп'яний Клімусь плаче.)*

Єндрик. І в комісари, Максе, вже не доведеться попасти. Хоч як не прися, а вже не доведеться.

Зілайчик. І страйк ваш, і комуну... усе чорт з тобою разом забере! Ги-ги-ги-и!..

Макс. Не за-бе...

Великий, грізний, іде на них. Вони подаються перед ним на вулицю і зникають в темряві. Макс застогнав і з ножем у спині пішов у подвір'я. Перед темним вікном затримався,

стукнути в нього хотів та не стало сили й зі стогоном: «Фран... Франю...» — важко упав, аж зойкнула гармоніка. Десь свистять паротяги, а на подвір'ї в місячному сяйві шугають великі щури.

Завіса

XIII. ДЕЩО ПРО ЛЮБОВ

У Кінаша. Він лежить непорушно з розплющеними очима. З кутка дивиться на нього м а т и. Довга мовчанка.

К і н а ш. Усе ти мовчиш, мамо. Сидиш і мовчиш, близька — й тиха, мов травинка. День і ніч мовчиш...

М а т и. Мабуть, розгубила я, стара, слова у житті моєму, і не було часу зібрати їх, Влодку.

К і н а ш. Так, не було на те часу в тебе, не було його в батька. А от часом, коли тиша така, мені хочеться, щоб ти сиділа тут десь близько. Мені тоді здається, наче мовчиш і співаєш... *(Пауза.)* Тільки сьогодні тиші цієї забагато. Надто багато її останніми часами. Звичайно, самий я тут винен. Треба піти між людей, послухати, як говорять і сміються, подивитися, як живуть, як роблять страйк... Інакше зійде на мене однієї днини велика тиша, і вже тоді... Ах, чорт! Пом'якшав-таки!.. Мамо! Підійди сюди, будь ласкова! Очі покажи! Сухі, як і завжди! Славна ти й дорога. Мамо, їм не взяти нас. *(Кашляє.)*

М а м а. Заснути б тобі. Давно минула північ.

Пауза.

К і н а ш. Юлько не видасть.

М а м а. Ні, він не видасть.

Пауза.

К і н а ш. Коли б лише тих не забрали. Комітет мусить бути.

М а м а. Не буде той — інший буде, Влодку.

К і н а ш. Це, мамо, сил коштувало б багато, а сили тієї... хоч би в мене... навіть і шпики легковажать.

М а м а. Це тільки шпики, Влодку.

К і н а ш. Розумно, по-нашому думаєш, мамо. А Юлько... Юлько не видасть...

М а м а. Засни, Влодку, Юлько не видасть.

К і н а ш *(сонно)*. Засинаю, мамо, і вже мені сниться, наче хтось іде до нас, хтось... зі знайомих... сниться...

М а т и. Не сниться тобі... хтось таки йде до нас.

Ввійшла ж і н к а і відкинула вуаль.

К і н а ш. Ан...! Лампу згаси, мамо!

Мати гасить лампу і тихо виходить. А н н а сідає в ногах Кінаша. Пауза.

К і н а ш. Тебе пізнати могли.

А н н а. Здається, не пізнав ніхто.

К і н а ш. Ти не повинна була з'являтися в місті.

А н н а. І тільки всього?

К і н а ш. Ніхто не міг чекати на тебе. Зв'язкового арештували сьогодні. Не стало часу послати когось іншого.

А н н а. Я чекала до темної ночі, а опісля сюди пішла.

К і н а ш. Що скажеш мені, товаришко Анно?

Пауза.

А н н а. В п'ятницю ввечері буде в нас делегат ЦК.

К і н а ш. Він зголоситься в Олька, Різницька, 26, другі двері наліво.

А н н а. Гасло буде: «Живемо й радіємо з цього».

К і н а ш. Гасло буде: «Живемо... і — радіємо з цього».

А н н а. Твоя рука горить.

К і н а ш. Живемо й... радіємо з цього...

Анна тихо заплакала.

Анно!

Пауза.

А н н а. Я спокійна вже й слухаю тебе, товаришу Влодку.

К і н а ш. Спасибі, Анно. Багато не скажу тобі. Перекажи, що в нас тартачний страйк. Хочуть платню обнизити. На двадцять відсотків обнизити. Було сьогодні віче, домагання перейшли, вибрано комітет. Провід веде новий осередок. Досі арештували одного тільки з комсомолу. Скажи ще, що настрій міцнішає, що боротьба

триває. Що боротьба триватиме далі. *(Закашлюється.)* І — що б там не було, триватиме далі. Це перекажи, Анно.

А н н а. Перекажу. Це все?

Пауза.

К і н а ш. Це все, Анно.

Пауза.

А н н а. Я вже повинна йти.

К і н а ш. Ти вже повинна йти, Анно. Удень тебе в місті неодмінно впізнають.

Зозуля на годиннику кукнула годину.

А н н а *(підвелася)*. Іду.

К і н а ш. Це, скільки вже, Анно, як востаннє бачилися? В липні, здається, чотири роки?

А н н а. П'ятого липня чотири роки.

Пауза.

К і н а ш. Іди.

Анна цілує його в голову.

Ан...! *(Пауза.)* Не забудь... перекажи, що треба ЦК. І бережись. Сьогодні на вулицях шпиками кишить. Прощай, товаришко Анно!

А н н а. Прощай! До побачення, Влодку. *(Помалу виходить.)*

За хвилину входить **м а т и**.

К і н а ш. Не було на вулиці нікого?

М а т и. Ні, не бачила нікого.

К і н а ш. Це була Анна, мамо.

М а т и. Я впізнала її.

Пауза.

К і н а ш. Як відходила, сказала — до побачення...

Тиша. Опісля хтось загримів у вікно, вбігла **Ф р а н я** й упала зомліла на долівку.

Хто?

М а т и. Франя! *(Підбігла до неї, напоїла водою.)*

Згодом Франя очуняла.

Франя. Макс... під вікном... у крові... весь у крові... і рот у крові...

Мати. Послала за лікарем?

Франя. Не дихає вже!.. Макс... *(Підводиться.)*

Кінаш закашляв.

Кінаш. Ви... бачили щось?

Франя. Макс!.. Не буде більше Макса... Пообідав і пішов, щоб не вернутись більше, щоб упасти під нашим вікном з зимним серцем у калюжі крові. Макс!.. Я чула крізь сон, ні, я напевне чула, він кликав мене, він стукнув у вікно, я схопилась з постелі, я вибігла — і він лежав!.. Макс!! *(Пауза.)* Пані Кінашева!.. Прийдіть, прийдіть-таки зараз до мене. Я з кимось бути хочу, я відразу якось надто сама. Побачите його цілого у крові, а я тим часом думати буду, думати розумом моїм дурним, хто зробив це, хто зарізав Макса. І будь шпик який, будь Зілайчик, будь Пілсудський самий — заріжу! Вийму з Максової спини ножа й заріжу. Не сьогодні, то завтра, мені двадцять років лише... я буду чекати, й прийде час — усіх їх, зілайчиків, шпиків і пілсудських заріжу... заріжу!.. *(Виходить.)*

За нею збирається виходити й мати.

Кінаш. Мамо!.. Вийми з шафи убрання, зимове пальто й подай мені.

Мати. Хочеш іти?

Кінаш. Мушу йти. До Бучила запізно бігти. Я — мушу сам піти.

Мати. Влодку! Підеш і повернутись не зможеш. Не стане сил. Влодку!.. Не стане сил.

Кінаш. Сили мусять знайтися, і мусить бути комітет. Сьогодні ж мусить бути комітет. Макса забрали, може, тоді хоч ті залишилися, а не залишились — мусять бути нові...

Мати. Влодку! Загинеш!..

Кінаш. Не загину — новий комітет буде. Мамо!.. *(Намагається встати з постелі, мати подає йому вбрання.)* Не так, зовсім не так погано, як тобі здається, мамо. Якось багато в мене зараз сили, незвичайно багато її. Почуваю, що живу — й радію з цього. А ти, мамо, ти?

Мати. Я теж радію з цього...

Кінаш. Побачу, мамо, людей, як живуть і як роблять страйк. Я сьогодні дуже міцний. *(Хитаючись, виходить.)*

Мати підбігає до вікна й довго дивиться йому вслід.

Завіса

XIV. ЙОГО МАНДРІВКА

Вулиця. Ліхтарні ще горять, хоч починається світанок. Непевним кроком йде по вулиці Кінаш. Перед малою кам'яничкою затримався й задзвонив. Тоді задзвонив удруге, відчинились двері, й виглянув дідок.

Кінаш. До Зозулі...

Дідок *(глипнув очима сюди й туди)*. Ого! Зозуля, сусіда мій дорогий, за гратами. Не чуєте, як за ним побивається жінка?

Кінаш. Забрали, значить...

Дідок. Забрали й скували, дорогий. Троє їх було, до того, поліцаї. А ви?

Кінаш. Я — так собі. Вибачте.

Пішов далі, а дідок позіхнув.

Дідок. Славна буде сьогодні погода!

Кінаш увійшов у вуличку між городами, що безами розцвіли. Йому закрутилася голова, він закашлявся, відпочив і, мов п'яний, поплентався далі. Опісля повернув на стежку, що веде до старої дрантливої хатчини. Постукав у вікно.

Кінаш. Ви? Брись?

Віконце відчинилось, і в ньому з'явився русявий хлопчина.

Хлопчина. Опівночі тата забрали в тюрму й сказали йому, що живцем згниє. Що будемо робити тепер, пане Кінаш?..

Кінаш. Про це ще подумаємо, Юрку... *(Вернувся на вулицю і побрів далі, ближче до міста.)*

На сході небо зашарілося вже. Кінаш ввійшов в одне подвір'я й по крутих залізних сходах ледве викараскався на третій поверх. На четвертий не було потреби лізти. Угорі на ганку стояла непорушна жінка.

Ж і н к а. Ви надто бліді сьогодні, не трудіться даремно. Чоловіка ввечері ще з вулиці забрали. Діти сплять і нічого не знають.

К і н а ш. Вони сплять... сходитиму тихіше...

Хоч обережно сходив, та в одному місці похитнувся й трохи не впав. На ганку четвертого поверху кам'яніла в задумі Остапчукова жінка. Потім пішов з гомінним кашлем по порожніх вулицях. Коли вставало сонце, затримався над рікою коло обдряпаного двоповерхового будинку. Пішов по дерев'яних скрипучих сходах, що вели вздовж стіни на піддашшя, та не стало більше сил. З глухим стогоном сів Кінаш на сходах і сидів, поки з вулиці не підбіг, оглядаючись, М о л е н д а.

М о л е н д а. Кінаш!

К і н а ш. А...

М о л е н д а. Чого це ви тут?

К і н а ш. Шукаю вас усіх і — знайшов тебе одного.

М о л е н д а. Я не ночував дома, бо довідався — Остапчука забрали.

К і н а ш. Зозулю теж і Брися теж.

М о л е н д а. І Макса теж нема?

К і н а ш. І Макса теж нема...

М о л е н д а. Що буде? Кінаш, що буде?

К і н а ш. З чим це — що буде?

М о л е н д а. Ну... зі страйком нашим хоч би...

К і н а ш. Погано буде, якщо після першого стусана хапатимуться всі з розпачу за голову, як товариш Моленда, наприклад. Погано буде.

Пауза.

М о л е н д а. Говоріть, Кінаш.

К і н а ш. Біжи, Молендо, збуди хоч десятьох, хай уже ті повідомлять товаришів, що комітет, ї х н і й комітет закували в кайдани й кинули за грати. Треба негайно вибрати новий, інакше знов продаватимуть пепееси. Хай братія збереться зараз зранку-таки на оболоні перед тартаком. Безробітних теж змобілізуйте, можуть у пригоді стати. Біжи, Молендо. Не встигнеш сам — збудиш Бучила, хай поможе. Біжи, Молендо!

М о л е н д а. Іду, та ви, Кінаш, уже додому краще вертайтесь. Нездорові ви дуже.

К і н а ш. Нічого. Покращало сьогодні. Скажи товаришам — вилизався старий собака й обійстя оглянути збирається. Йдемо вперед, товаришу Моленда.

Моленда. Обов'язково вперед, товаришу Кінаш! *(Відходить.)*

Кінаш. Обов'язково... *(Встав, зійшов два східці нижче і, знесилений, знову сів, глухо кашлянув і заздро вдивився в повнокровне сонце.)*

Завіса

XV. СВІТАНОК

У в'язничній келії на поліції. Світає. На причі лежить, тихенько постогнуючи, Юлько. З-поза стіни лунає раз у раз повний нестерпної муки крик. Ввійшов поліцай, потягнувся, позіхнув, поглянув і, позіхаючи, вийшов. Крик за стіною перейшов у хрипкий стогін. Лісовський ввійшов у келію та сів на краю причі. Крізь двері заглянув Змора й нерішуче ввійшов.

Змора. Ми скінчили вже на сьогодні, пане підкомісаре.

Лісовський. Нічого, як вам відомо, не скінчили. А що вам?

Змора. Голова нестерпно болить, пане підкомісаре.

Лісовський. У тих — місця на тілі нема, що боляче не щеміло б; і вони чесно роблять своє до кінця, а ви — ви вже втомилися...

Змора. Вони — будуть мовчати, пане підкомісаре...

Лісовський. Коли зрозуміють, що мовчати для них значить замовкнути навіки, тоді говоритимуть, пане Змора. Тоді, може, говоритимуть...

Змора. Незрозуміло й дивно. Здається — невелика річ: сказати б їм тільки пару слів і про осередок отой їхній, про дрібницю, що й так не переверне світу, а вони мовчать. Виють із болю і мовчать. Думаю про це і, буває, закрутиться голова.

Лісовський. У моїй канцелярії на столі чисте бонгу[1]! Випийте півсклянки й далі беріться за діло. А вам за те не заплатять. Вас колись за те й ті не помилують.

Пауза.

Змора. Вип'ю, пане підкомісаре, а коли далі мовчатимуть, не вип'ю... *(Виходить.)*

---

[1] Спирт *(нім.).— Ред.*

Лісовський гладить голову Юлька.

Лісовський. Ти гарний, і волосся м'яке й лискуче, як шовк. Тебе, напевне, любить мати, й вона, напевне, плаче над тобою. Ти в неї один, і, крім неї, в тебе теж немає в світі нікого. Вона живе тільки для тебе, й ти повинен, поки ще живе, для неї жити. Сьогодні тобі потекла кров із носа, й рота, і з-за нігтів, і тепер ти блідий як сніг... Ще один день твоєї чисто дитячої наївної впертості — і ти помреш, а ти ще лиш почав жити, і твоє життя може бути ще гарне, як казка. Коли помреш, уб'єш своє молоде життя, уб'єш свою маму. Маму, що щиро молилася й молиться за тебе, що й тебе молитися навчила.

Юлько *(в гарячці)*. Помилуй мя боже по великій милості твоїй і по множеству щедгот твоїх... і по множеству щедгот твоїх...

Лісовський. Ти зможеш ще вернутися в школу і будеш добрим учнем. Ти розумний, здібний хлопець, і ти будеш перший між учнями.

Юлько. Івась був чемний і слухняний хлопчик. Івась — підмет, Івась — підмет, Івась — підмет, що говогимо пго Івася?.. що говогимо?

Лісовський. Однієї гарної весни ти залишиш гімназію, скінчиш вищі школи і станеш людиною, що про неї говоритимуть і писатимуть. Наша держава дасть тобі підтримку, і ти зможеш піти так високо, як і в сні не літав ніколи. Може бути... може бути, тобі колись пам'ятника ставитимуть, як ставлять їх Міцкевичеві. Він був великий поет, і він серцем любив Польщу, а водночас глибоко шанував владу і молився за царя, бо так треба було, хлопче, інакше, може, і не став би великим.

Юлько. Пєснь ма! Тись єст гвязда за граніцон свята, і взрок земскі! До цєбє вислани за гоньца, хоць шкляне везмє скшидла, цєбє не долята... Пєснь ма...[1]

Лісовський. Чекаю, Полячок, на кілька слів од тебе. Скажеш їх і підеш від нас, щоб більше сюди не вертати. Хто дав тобі легючки? Скажи, хлопче, хто дав тобі їх?

Юлько *(силкується підвестися і простягає до Лісовського синю запухлу руку)*. Гука болить, ще ніколи

---

[1] Пісне моя! Ти зірка за межами світу, ти погляд земний! Посланий до тебе гінцем, хоч би взяв скляні крила, не досят би тебе... Пісне моя... *(польськ.)*.— *Ред.*

ніщо не боліло так. І госте, як паска в мами на великдень. А недавно, здається, була ще інша. Не впізнаю я моєї гуки, й мама, мабуть, не впізнає... А-а! *(Пада на причу.)* Івась був чемний і слухняний хлопчик. Івась підмет, Івась — підмет...

Лісовський *(встає)*. Чорт бери!

Входить Змора.

Змора. Пане підкомісаре. Прийшов якийсь Снідавський, учитель гімназії. Каже, Полячка вчив, сьогодні довідався, що арештували, й він уплинути на свого учня хотів. До речі, підпитий цей професор і не з хати, мабуть, вертається. Та, може, все ж таки дещо вчуємо.

Лісовський. Боюся, що не витягне. Виходить таке, наче починається запалення мозку. Заміцно товкли вчора головою в стіну.

Змора. Я аж очі примкнув, дивитися не міг, на блювоти чомусь збирало.

Лісовський. Йдіть уже, бо мене тепер збирає.

Змора. З професором як буде, пане підкомісаре?..

Лісовський. Цього професора пустіть і слухайте.

Змора. Буду слухати і як лише почую щось...

Лісовський. Ідіть уже...

Змора виходить, Лісовський поглянув іще раз на Юлька й вийшов. За хвилину пускають у келію Снідавського. У нього капелюх на кирбень і розхристана краватка. Непевним кроком підходить до причі й сідає на місце Лісовського.

Снідавський. А казав ще, казав... Сиди тихо, хлопчино, вчися... молися й трезвися. Я, може, й двійки не дав би, бо в дійсності серце в мене непогане, ні, і коли б ти, малий, зрозуміти зумів, скільки любові в ньому, ти б полюбив мене, ти б, брате, й заплакав наді мною. Слухай ти, як тебе, Юльку, чи що; я не п'яний, я тільки більше сьогодні випив, та не пішло воно в голову, хіба, може, в ноги трохи. Випадково довідався, куди попав ти, й закортіло, потягло до свого учня серед ночі.

Юлько. Темно, темумай, етемон, тетмека...

Снідавський. Ах, не те, чудовий мій, любий. Урочисто присягаю всі двійки тобі подарувати. Всі до одної, Юліане Полячок. Не в тому справа. Я тільки довідався, де ти й за віщо тебе замкнули, а я здогадався, за віщо, мене схопила надія на те, що знайду когось, кого стільки років даремно шукаю. Ти мешкав у Кінаша,

ти працював у них; нас, Юльку, ніхто тут не почує,— ти міг, ти мусив бачити жінку, з золотим волоссям, з чорними, як вугіль, очима, що безнадійно всміхається, ніхто, Юльку, в світі, ніхто так неназвано не всміхається. До речі, вона всміхається над ліжком Кінаша, до нього портрет її якимсь чудом попав. Так, це вона. Адже ти знаєш її, хлопчино. Адже знаєш її, любий мій, милий!..

Юлько. Темно, темумай, етемон, тетмека...

Спідавський. Не глузуй, любий. Хочеш — я плакатиму, я руки твої цілуватиму, з тюрми вирву, тільки скажи, де вона, Юльку, чи живе й як живе, щоб побігти слідами міг і побачити, хоч раз у житті ще побачити...

Юлько важко застогнав.

Ти мовчиш, голубе, і я знаю тепер, ти мовчатимеш далі, як мовчиш і як мовчать усі ті, безсердечні й зимні. А здається, слово тільки б одне, слово, що врятувало б людину... А ти мовчиш, голубе. Прощай, Юльку Полячок, прощай, поганий учню, мабуть, побачилися з тобою востаннє. Піду сам вашими шляхами й, може, знайду хоч слід, щоб міг цілувати хоч слід її. Прощай, зимний, безсердечний голубе...

Відчиняє двері, затримується в них, у той момент поліцаї ведуть коридором повз келію Анну.

Анна!..

Анна затрималась на мент і далі пішла.

Одного слова не промовила до мене, голубе!.. І не всміхнулася навіть. Пройшла і пішла, як проходить мимо мене життя. Непотрібно зів'януть під вікном її рожі. Непотрібні більше, непотрібні...

З коридора чути різкий алярмовий дзвінок і ґолос: «Поготівля».

Юлько. Темно... темумай... етемон... тетмека... етметен...

Завіса

Перед тартачною брамою. Ліворуч на горбку місто, праворуч оболоння й ріка. Народу зібралося багато. У товпі чимало жінок. Стоять здебільшого гуртами.

Безробітний Крупка. От тобі, Хомо, й сонце! Котиться воно по синьому, зеленить і гріє, скинути б, Хомо, шмаття всеньке, лягти на мураві, скупатися в річці і так часу доба у добу, та не так воно, Хомо, не хочеться, Хомо, ні мурави, ні річки, нічого тобі не хочеться, тільки попід серцем неспокій плазує і разом з дітворою кричить: жерти, жерти, жерти! Холера ти, сонце, холера, холера!

Гурт зводить голови на сонце. Пауза.

Хома. І одна тільки на небі хмарка, як піна з білка.

Один з гурту. Такі самі сліди лишала колись шрапнелька.

Пауза.

Хома. Щось надто незрозуміла вона, тиша оця. Неспокійні часи, а тиша... боже, яка тиша!

Другий. Ану, попробуй, Хомо! Одну шрапнельку в реєстрацію, щоб допомог не крали, другу на староство, третю... знав би ти, куди шпурнути третю, п'яту і десяту, любий Хомо, га?

Крупка. За той час зносимось, як старі підошви.

Третій з гурту *(з запалом)*. А й можна би, можна би шрапнеллю і гранатою, як і по тому боці були зробили, тільки треба во-во... *(Підносить п'ястук до сонця.)*

Четвертий з гурту. Ну, ну?

Третій розгублено поглянув на нього і розняв п'ястука.

П'ятий з гурту. Десять пальців усього...

Пауза.

Крупка. Холера ти, сонце!..

Другий з гурту. Крупці кашки не даєш, щоб черевцем на мураві розпластатись сил стало. Ох, хоробо Крупка.

Крупка збентежений почісує лисину.

Хома. Незрозуміла тиша. В такій тиші живцем зогниєш, коли раніше не затопчуть. І ніякого права нема більше на них.

Шостий з гурту. Комітет і то замкнули. Чорти б їх...

Третій з гурту. Чорти б нас!.. Трьох, чотирьох замкнули б. А всіх, ану, нехай всіх!..

Сьомий з гурту. Думали — налякаємось, страйк зліквідуємо, кроликами ляжемо, т е п е р, т е п е р?! Го-о!

У місті вежа вдарила шість — і все замовкло. Широко відчинилась брама тартака.

Юрба. А-а-а!

Регіт і свист. Один попростував до брами, й усі знову затихли, розступились перед страйколомом. А він у смертельній тиші дійшов до воріт, завагався, плюнув, повернувся і зник у юрбі. Браму хтось із нутра швидко зачинив. Юрба заплескала й зареготала. Прийшов К і н а ш і непомітно сів на кльоца [1]. З юрби вибіг М о л е н д а.

Моленда. Кінаш, я буду говорити!..

Кінаш. Сьогодні не будеш говорити. Сьогодні будеш ще ниткою, щоб не тріснула остання. Будеш тиху роботу робити, Молендо. Ну, як там?

Моленда. Відчинили браму — ніхто не пішов.

Кінаш. Так. А тепер, щоб не бачили разом нас, відійди, Молендо. Якби щось таке, через Бучила зв'язок тримай.

Моленда. Промовити б комусь тепер, товаришу!

Кінаш. Промовимо, товаришу!

Моленда відходить.

На хвилинку!.. *(Стискає Моленді руку.)* Бувай, Молендо!

Моленда. Що це з вами сьогодні, Кінаш?

Кінаш. Нічого, прощаюся, Молендо. *(Устав, підійшов до стосу кльоців, якось викараскався на нього, зняв кашкета й ним заслонив очі від сонця.)* Товариші! *(Закашлявся.)*

Юрба затихла.

Вчора, товариші, ви страйкувати рішили й вибрали свій комітет. Сьогодні цей ваш комітет за гратами вже, а

[1] Колоду.— *Ред.*

Макс... Макс, товариші, не буде вас більше ніколи заступати. Макса сьогодні вночі зарізали...

Юрба зойкнула одним великим криком.

Здійміть, товариші, шапки! Макс Бєлец віддав усе, що міг, для вас, для революції!

Голос. Макс!!! Присяй боже, заплатимо за це!!!

Кінаш. Так! За кров Макса, за муки наших найкращих, за ваші злидні й сльози, за ваше життя-нежиття ви заплатите, товариші, і якщо ця розплата мала б бути вже завтра, тим краще для вас, тим краще для трудящих світу всього. Дивіться, товариші, на сонце: воно таке саме, як і торік було, а світ наш — зовсім інший став. Меркне й гасне прокляте сонце буржуазії. Слухай, Америко, слухай, Англіє, слухай, Франціє й Німеччино, слухай, Китаю й Індіє, як у муках і крові робочого народу, як у гуркоті і громах капіталістичних крахів родиться твоя революція! Ще за гратами сотки тисяч наших братів, ще нас мучать, ще скриплять щодня їх шибениці, але смерть їх неминуча й близька, ще крок наш, ще два, з завзяттям, зі зненавистю й зі словом, що пече, що палить і голубить робітничим словом: революція!

Буря оплесків.

Юрба. Революція!

Кінаш. Ви проголосили вчора страйк, ви почали сьогодні боротьбу. За двадцять п'ять відсотків боротьбу почали! А скінчимо її, товариші, коли виграємо на всі сто! У повсякденній завзятій боротьбі за двадцять п'ять відсотків, за звільнення політв'язнів, проти білого терору, проти імперіалістичної війни — під проводом Комуністичної, під проводом незламної партії Західної України й Польщі! Згинув Макс, згине один ще й другий, а не піддамося, не зламаємо робітничої честі. Страйк робітників тартака фірми «Арбор» мусить бути... і буде до кінця доведений... І ніяких хитань. *(Поблід як сніг.)* За нами бруд, кривда, злидні і наша кров... перед нами — боротьба, сміла й горда, а потім перемога... соцбудівництво... п'ятирічка... і діти, горді за своїх батьків, за... пролетаріат... за — революцію...

Юрба заплескала, та тут йому з рота бухнула кров, він клякнув і впав. Ті, що ближче були, кинулись рятувати.

Голоси.— Товариші, заслаб, відступіться!

— Повітря йому! Відступіться!

На місце Кіпаша стає Шнайдер. У нього обандована голова.

Шнайдер. Товариші!.. Товариші!.. Товариші!.. Деревельний пролетаріат майже одноголосно вибрав учора страйковий комітет. Цей комітет, як довідуємось, арештували, щоб зламати наш опір, а одного товариша вбито. Таким чином, товариші, комітету зараз немає.

Голоси. Буде!!!

Шнайдер. Пропоную, товариші, перейти до вибору нового комітету.

Жіночий голос. Знов заріжуть! Де ж там! Знов заріжуть. Доле наша, тисячу раз проклята!.. *(Ридма заридала.)*

Юрба. Т-с-с-с...

Голоси.— Замовчи, ревло!

— Не вий!

— Загоді ще! не вий!

Валентина Клубочок. Котра це? Не вий, маро, не наскудь нас, чорт би тебе!.. Товариші!.. Товариші!.. Одну мене, бабу, тільки лишили при роботі, і сама я, і троє малят у мене, а піду, побоїтесь — сама піду до них. Хай ріжуть, хай попухнуть малята мої, піду, бо бачить мій розум, що далі так і смерть нам усім, якщо ласці панській зубів не покажемо. Коли не буде сором вам зі мною йти, вибирайте, піду. Хай поліція, хай військо, хай самий їх сатана — піду, бо бачу, бо знаю — великі часи йдуть, і люди мусять їм у міру бути. Так кажу я і питаю: хто піде, виходи! Виходи! Виходи! Виходи!

Шнайдер. Товариші! Я є член ППС. Оце моя членська виказка. Вона червона, товариші, і я вчора побачив так ясно, що червона вона від пролетарської крові, що її продає капіталістам ППС. І сьогодні, товариші, пролетарі деревельні, пускаю її на вітер. Хай летить і не ганьбить мене більше перед міжнародним пролетаріатом... і тепер... тепер на все я готовий для вас, на все готовий для пролетаріату! *(Сходить.)*

Хома. Дозвольте! Я — теж піду.

Валентина Клубочок. Хома, Шнайдер і я... Другий з черги комітет... Хто за?

Юрба підносить руки. У той же мент загуло авто і з'являється Б е л ю х і Г р о с ф е л ь д. Задиханий Белюх біжить попереду, розштовхуючи юрбу. У нього на грудях величезна червона троянда.

Б е л ю х. Товариші! Важне! Незвичайно для нас важне! *(Караскається на стіс.)*

Г о л о с и.— Знаємо!

— Бєлеца зарізав, падло!

— Геть! Ти!

— У річку Белюха!

— У річку його!

Як не намагається вилізти на стіс, його раз у раз стягають за ноги.

Б е л ю х. Товариші! Справа величезної ваги для нас!.. Люде робо...

Г о л о с и.— Ага!

— У річку!

— Пригадай йому!

— Притисни!

Б е л ю х. Ау!

Г р о с ф е л ь д *(тим часом непомітно виліз на стіс)*. Товариші! Страйк ми виграли.

Юрба затихла. Пауза.

Управа профспілки вела до другої години вночі переговори з представниками фірми, і завдяки непохитному становищу секретаря профспілки змусила вкінці панів капіталістів лічитися з інтересами робітництва. Другий і третій пункт ваших домагань фірма прийняла в цілості. *(Пауза.)* Перший пункт, правда, лише частинно, бо коли делегація переглянула книги фірми...

Г о л о с. Який це перший?

Г р о с ф е л ь д. Вона переконалася, що фірма стоїть під загрозою лік-ві-да-ці-ї! Так, товариші, ліквідації! Незважаючи на те, робітничі делегати, свідомі інтересів робітництва й лише робітництва, вимогли на капіталістів уступку, що виявляється в п'яти відсотках.

Г о л о с. Як це?

Г р о с ф е л ь д. А так, товариші, що довелося їм із піною на роті покоритися волі зорганізованого пролетаріату й обмежити свою захланність до крайніх границь.

Коли б ми, товариші, ці границі переступили, то за цим стоїть неминуча ліквідація підприємства, й тоді ми мали б на сумлінні вашу кривду, ваші злидні, вашу смерть. І тому ми, товариші, цього не могли зробити, і тому ми зробили все, що могли, щоб виказати їм, що свідомий пролетаріат керується тільки своїм класовим розумом, та коли б пани капіталісти не хотіли далі з свідомим пролетаріатом лічитися, то цей розум поведе його до боротьби, а тоді від капіталістів не лишилося б мокрого місця! Не так, товариші? *(Посміхається, та юрба мовчить, і Гросфельд зморщив чоло.)* Ця жахлива криза, що на неї так нарікають капіталісти, що від неї гірко плаче робітничий люд, виказала, що капіталістична господарка, господарка визиску і кривди широких мас, засуджена судьбою на загибель і що недалекий час, коли історія покличе робітничий клас до почесної місії будування нового, соціалістичного суспільства. Та поки що, товариші, влада в руках буржуазії, і на кожний її заклик сотні тисяч жовнярів скерують кріси у ваші, товариші, груди. А найважніше для нас, найважливіше для пролетаріату ввійти в соціалізм міцними, здоровими й бадьорими лавами. Якщо захочете це зробити сьогодні вже, якщо поведете із фірмою боротьбу на смерть і життя, чекає вас сьогодні ще зірвання умови, а завтра вже загляне до ваших хат голод і безнадійні злидні. Ні, товариші, не має пролетаріат права кінчити самогубством, кожне змарноване робітниче життя, кожна краплина робітничої крові впаде на нас своїм тягарем, якщо не підемо за голосом розуму робітничого класу. Не вільно нам цього робити, товариші!

Кінаш встає і, плутаючись ногами в ковбанях, підходить до Гросфельда.

Кінаш. Був собі такий Макс Бєлец, працював отам, при машині стояв, і кров у нього гаряча й густа була, від неї вам в очах потемніло б... Така була в нього гаряча... робітнича, чесна кров. І сьогодні вночі ця кров краплями по краплі, а там і потічком з нього сплила. *(Пауза.)* Покажіть ваші руки, пане меценасе! *(Підходить ще ближче до Гросфельда, цей подається назад.)* Покажіть, синдику фірми «Арбор»!..

Гросфельд. Ви! Без комедії! *(До юрби.)* Товариші! Справа вашого життя і смерті вимагає поваги!

Кінаш. Блакить і небо в очах твоїх, бестіє, а самий ти, самий ти... Поглянь на них, поглянь, синдику, в їх очах, їх тут поверх тисячки пар, і скажи, вперше скажи їм по щирості, котрий це раз і за скільки продав їх, їх, що їхні пальці було пухли колись від оплесків для тебе. За скільки продав, скажи, блакитноокий синдику, їх дрантиві двадцять відсотків? *(Пауза.)* Нічого не скажеш, то послухай і, може, почуєш, як міцно б'є оця тисячка серць, і, може, почуєш, скільки зненависті в них до тебе і до панів твоїх, синдику. До цієї зненависті ти не доріс і не доросли до неї твої п'ять відсотків, не зломить її локаут, не загасить блакить твоїх очей. Пізно вже, синдику. Від неї страх розворушить вовче твоє серце, поповзе до горла і задушить увесь твій світ і тебе, синдику, раз назавжди задушить!..

Простягає руки до шиї Гросфельда. Цей ударом п'ястука в груди кладе Кінаша.

Голоси.— Не бий! Не руш! Не бий!

— Нашого брата не руш!

— Не бий!!!

Гросфельд. Товар-р-р...!

Голоси.— Не бий!

— Віддати йому!

— Бий! Бий зрадницьке падло!

— Сюди його!

— Із Белюхом разом сюди!

— Давай!!!

Голос із юрби. Товариші! Від імені безробітних. Із вами разом ми, не буде з-поміж нас страйколомів! Ні одного не буде, товариші! А на двадцять, товариші, нізащо не годиться. Як сказано, мусимо виграти на сто! Ми з вами разом виграємо! Виграє і Зозуля, і Брись, і Остапчук! Вирвемо їх, товариші! Вирвемо в чортів! Ви-рве-мо!!!

Вбігає Франка. Все затихло. Гросфельд тим часом непомітно зліз із стосу і загубився в юрбі.

Франка. Чого ви дивились? Чого, питаю? Цікаво вам? А берегти його не було цікаво? Вибрали самі в делегати свої, плескали, «браво» кричали ще вчора, а сьогодні ось що лишилося від делегата вашого. Дивіться, щоб вам!.. *(Добуває з-за пазухи скривавлену сорочку*

Макса.) Бачите? Бачите, скільки спустили її? Нате, дивіться — це Максова, делегата вашого кров, така ж самісінька, як і ваша, така ж самісінька. Вона в нього до рання із плечей дзюрчала. За кого, питаю? Не за вас,— не за вас, хай почую! Хай почую, бо трісне моє серце. Слухайте, бо клянусь вам, на кожного з вас точать вони ножі і кулі, і не сьогодні, то завтра ваша прийде черга! Тепер чекають на неї й ті три делегати ваші. До світу на третю вулицю зойк ішов від поліції. Закатують вас, чоботами розмісять, а хто залишиться, вірними псами служити за кістку заставлять. Макс не був псом! Макс нікого не боявся! Макс чесно загинув і по смерті кров свою вам залишив, щоб помстили її, щоб у стократ помстили. Помстите, скажіть, бо тріснe моє серце!!!

Голос. У стократ помстимо!

Франка. Хай же тоді...

Голос. Поліція на мості!

Пауза. Всі звертають очі на міст.

Франка. Сьогодні вдосвіта на третю вулицю зойк ішов од поліції... Макс!.. Брись!.. Остапчук!.. і Зозуля!..

Голоси.— Полячок!

— Плейган!

— Шварц!

— Єнджик!

— Борсук!

— Висоцький!

Франка. Сьогодні до світу на третю вулицю!..

Голоси.— Ану, товариство!

Пауза.

— Не сидітимуть!

— Грабарів на допомогу!

— Через міст!

— На поліцію!

— Хай живе революція!

— Ре-во-лю-ція-а-а-а!

Уся юрба рушила й побігла.

Франка. Йдемо! Макс! Макс!! Макс!!!

До Кінаша підліз Бучило.

Бучило. Милий, що таке з тобою?

К і н а ш. Я ще все чую, Бучило, кожний їхній крок чую.

Б у ч и л о. Я води приніс, випий! *(Із пляшки поїть його.)*

К і н а ш. Комітет хай дома не ночує. Ще цього тижня п'ятий з черги мусить бути осередок... Шнайдер, на Шнайдера увагу... Матері скажи: здоровив я її, й скажи, хай вибачить, та воно краще під сонцем. Ти, Бучило, про Макса не забудь.

Б у ч и л о. Про Макса, про всіх, про тебе — не буде сили забути.

К і н а ш. А про все інше забудь... Це було вночі, а тепер починається день.

Від моста чути сальву[1] й грімке: «А-а-а-а-а!»

К і н а ш. А тепер починається... *(Пауза. Його голова у безсиллі пада.)* В п'ятницю... у Олька... з ЦК... гасло буде... живемо й... радіємо з цього!.. *(Вмирає.)*

Чути другу сальву.

Завіса

---

[1] Залп *(польськ.)*.— *Ред.*

Шуми Марица

ДРАМА В ОДНОМ ДЕЙСТВИИ

ДЕЙСТВУЮЩИЕ ЛИЦА:

Дмитрий Велев,
железнодорожный сторож.

Христина,
его жена.

Нина,
их дочь.

Жандарм.

Капитан
фашистской армии.

Будка болгарского железнодорожного сторожа Дмитрия Велева. Дождь. Далекий свисток паровоза. Кто-то постучал в окно.

Нина. Отец...

Дмитрий *(через окно)*. Христина, закрой поскорей семафор!

Христина *(кричит через окно)*. Закрываю.

Скрипнула дверь, входит Дмитрий.

Нина. Отец, что с тобой?

Христина. Что случилось, Дмитрий?

Дмитрий *(запыхавшись)*. Кто-то развинтил рельсы по ту и по эту сторону моста. Пассажиры поезда № 107 чудом спаслись от смерти.

Христина. Неужели наши? Но партизаны не воюют с женщинами и детьми.

Доносится шипение паровоза, свисток, заскрежетали от сильного торможения колеса.

Дмитрий. Ничего не понимаю. Дай-ка ящик с инструментом. Я скоро вернусь. На мой сигнал фонарем подымешь семафор... А сейчас выйди за меня к поезду.

Нина. Отец, я пойду с тобой, посвечу тебе фонарем.

Дмитрий. Сиди, доченька, дома. На дворе дождище, с Марицы дует пронизывающий ветер. Я скоро вернусь... *(Уходит.)*

Нина. Ты тоже идешь, мама?

Христина *(надевает дождевик)*. Я не задержусь.

Нина. Мамочка...

Христина. Чего ты, дочка? Пока я жива, никто на этой земле тебя не обидит.

Скрипнула дверь, входит жандарм.

Жандарм. Добрый вечер! Что это за порядки завелись на наших железных дорогах?

Христина. Непредвиденный случай, господин жандарм. Муж скоро вернется с пути, он вам расскажет, в чем дело.

Жандарм. Видно, опять какую-нибудь каверзу выкинули партизаны.

Христина. Не знаю, господин жандарм.

Жандарм. Ой, врете.

Христина. Это фашисты врут, а не мы.

Жандарм. Тише... вы... Я целый поезд фашистов везу, а вы орете во всю глотку — фашисты, фашисты. Хотите, чтоб я вас арестовал?

Христина. Фашистов везете? Ведь это пассажирский поезд.

Жандарм. Гм... Это только так, чтоб, чего доброго, партизаны не узнали, кто едет... А в действительности это не 107, а 243, особого назначения. На партизан их везут. По два литра рома каждому выдали, вот и горят у них глаза, словно у волков. Но — тихо...

Скрипнула дверь, входит фашистский капитан.

Капитан. Донэрвэтэр, видэр с опозданием!.. В этой проклятой стране на каждом шагу тебя поджидает какой-нибудь сюрприз! Жандарм, что это за женщина?

Жандарм. Жена железнодорожного сторожа, господин капитан.

Капитан. Сербка?

Жандарм. Мы находимся сейчас в Болгарии, господин капитан.

Капитан. Одинаково верить нельзя. Мы еще не принялись за вас как следует. А где ее муж?

Жандарм. На путях. Скоро вернется.

Капитан. Пусть он только вернется, я ему уши оборву. Молоко есть?

Христина. Нет у нас, господин офицер, молока.

Капитан. Старая песня. А для своего ублюдка есть. Прячьте, прячьте свою дочку, как хотите, так и сяк, от нас не спрячете...

Христина. Что это значит, господин офицер?..

Капитан. Если она вырастет хорошей девушкой,

то наши солдаты позаботятся о ней лучше, чем ее мать. *(Хохочет.)*

Нина *(плачет)*. Господин, не щипайте мне лицо, мне больно.

Христина. Иди сюда. Не плачь, дочка. Вы говорите — солдаты позаботятся о ней?

Капитан. Конечно. Это лучшее, что может ожидать болгарку.

Христина. Лучшее?.. Господин жандарм, поезд уже давно стоит?

Жандарм. Двадцать минут...

Христина. Двадцать минут...

Капитан. Что это за таинственные вопросы? Жандарм, почему так долго стоим здесь?

Жандарм. Неожиданное происшествие случилось на пути, господин капитан.

Капитан. Происшествие? Это что-то подозрительно!

Из поезда доносится пьяная песня солдат.

Жандарм, обыщи женщину, не нравится мне вся эта история.

Жандарм. Слушаюсь, господин капитан. *(Христине.)* Руки вверх!

Нина. Мама...

Христина *(тихо)*. Тише, девочка. Учись страдать с малолетства, и с малолетства учись страдать, стиснув зубы.

Капитан. Гм... Не нравится мне эта история, мы можем опоздать. Поезд полон солдат. Когда отправимся дальше? Не знаешь?

Христина. Уже скоро.

Капитан. Путь впереди безопасен?

Христина. Безопасен.

Капитан. Ручаешься за это?

Нина. Мама, отец переходит с фонарем на ту сторону моста.

Пауза.

Христина. Ручаюсь за это.

Капитан. Гм... Если ручаешься, то нечего тебе волноваться, что заберем у тебя дочку.

Христина. Дочку? Боже!

Капитан. Как заложницу, конечно, если с нами в пути ничего не случится, то никто ее не обидит.

Христина. Но до ближайшей станции десять километров, а воинские эшелоны на маленьких станциях не останавливаются.

Капитан. Ничего...

Христина. Где же я потом буду искать ее?

Капитан. Под охраной армии фюрера она будет чувствовать себя более уверенно, чем под твоей... Глупая баба!.. Жандарм, взять девочку!

Жандарм *(нерешительно)*. Господин капитан...

Капитан. В чем дело?

Жандарм *(тихо)*. Могут получиться неприятности...

Капитан. Неприятности? Нам?.. *(Смеется.)* Неприятности?! От кого? От этих рабов? Делай, что тебе приказано!..

Жандарм. Слушаюсь, господин капитан. *(Хватает Нину.)*

Нина. Мамочка!.. Мамочка!..

Христина. Нина! Доченька моя... Господин капитан пошутил, тебя сейчас отпустят. Правда, господин офицер?.. *(Умоляюще смотрит на него.)*

Капитан. Правда... отпущу, как сказал, на следующей станции, если в пути, конечно...

Нина *(отбиваясь от жандарма)*. Мамочка, куда они меня...

Христина *(капитану)*. Убейте лучше меня, но пощадите ребенка, пощадите...

Нина *(плачет)*. Мама...

Капитан *(преграждая дорогу)*. Еще один шаг *(выхватывает из кобуры пистолет)*, и доченька твоя останется сиротой!..

Жандарм с помощью капитана выталкивает Нину из будки. Христина пытается прорваться к дочери.

Христина. Пустите...

Капитан *(отшвырнув ее к окну)*. Это еще что? Сопротивление?!

Нина *(из-за дверей)*. Мамочка...

Капитан. Если впереди путь безопасен, то... *(Уходит.)*

Христина *(мечется)*. Забрали... *(Плачет.)* Забрали маленькую под охрану фашистских солдат... Мою дочь,

мою Ниночку... Через несколько минут увезут на забаву... На вечный позор!.. *(Решительно.)* Нет, никогда!.. *(Открывает семафор.)* Никогда не быть этому!.. Никогда!.. *(Распахивает двери, кричит.)* Путь свободен!.. *(Машет синим светом фонаря.)*

Голос с пути. Семафор открыт! Са-дись!

Протяжный свисток паровоза, шипение пара, поезд трогается.

Христина. Боже мой, что я делаю?! *(Прислушивается к шуму удаляющегося поезда.)* Нэ никогда!..

Поезд ускоряет ход.

Да будет так!.. Доченька, Ниночка!.. Я не отдам тебя фашистам-людоедам... *(Рыдает.)* Скорее смерть, чем вечный позор... *(Опускается на колени и поет.)*

Шуми Марица закровавлена,
Плачет вдовица, люто ранена,
Марш, марш, генерал наш,
Раз, два, три, нас в бой веди (2 раза).

Издали доносится грохот свалившегося под откос поезда.

Марш, марш, генерал наш,
Раз, два, три, нас в бой веди...

Занавес

Під золотим орлом

ТРАГЕДІЯ НА 4 ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Андрій Макаров — 30 років.

Анна Робчук — 23 роки.

Норма Фансі — 25 років.

Едвін Бентлі, лейтенант — 26 років.

Петерсон, майор — 50 років.

Боб Фобер, сержант військової поліції — 30 років.

Аркадій Бєлін — 46 років.

Цупович — 42 роки.

Фрау Мільх — 50 років.

Дуда — 21 рік.

Мальцев — 22 роки.

Том, солдат — 27 років.

Бой.

Дія відбувається в одному з невеличких міст Західної Німеччини.

ДІЯ ПЕРША

Трактир «Під золотим орлом» фрау Брігітти Мільх. Ліворуч подвійні скляні двері. З лівого ж боку — забите дошками вікно. Вглибині — східці до квартири фрау Мільх. Праворуч музична скринька у вигляді органа. Посередині кілька круглих столів, за ними стойка з порожніми склянками та касою-автоматом. Стільці в народному баварському стилі. На стіні кілька бляшаних реклам баварських пивоварних заводів і дерев'яний годинник з зозулею. Трактир оддає пусткою, дарма що в ньому є люди. З стільців і столів повідпадав місцями лак. Дволамповий канделябр, що пам'ятає часи газового освітлення, похитується кожного разу, коли відчиняють двері на вулицю. Біля дверей телефон. За столом сидять молоді люди невизначеної професії. Деякі з них у пофарбованій на темно-синій колір американській військовій формі без знаків відрізнення. Грають у карти і доміно. Раз у раз лунають вигуки «пас», «сімка», «п'ять», «вісім», «три», «дубль», «закрито», «плати». За одним із столів — Цупович, невеличкого росту лисавий блондин, колись огрядний, тепер трохи подався, щоки його по-дитячому рум'яні. Він читає німецьку газету. На столі два кухлі з недопитим темним пивом. З-під стола визирає середніх розмірів чемодан. Перед стойкою стоїть Бєлін, дебела людина 46 років, у добре зшитому зеленому мисливському пальті і такого самого кольору тірольському капелюшку, що кокетливо сидить на його голові. Бєлін розмовляє з фрау Мільх, худою, невеличкого росту жінкою. У фрау Мільх висока старомодна зачіска; на ній синій з білими цятками фартух поверх чорного пальта. На руках у неї рукавички без пальців.

Бєлін *(читає з блокнота)*. Десятого грудня я вам приніс дев'ять пляшок куентро і одну черрі-бренді. Так?

Фрау Мільх. Так, пане Аркадію.

Бєлін. Дванадцятого грудня ви одержали п'ять пляшок віскі, шість літрів польської горілки і дві черрі-бренді. Так?

Фрау Мільх *(пише, не спускаючи очей з Бєліна)*. Так, Аркадію.

Бєлін. Як?

Фрау Мільх *(схаменувшись)*. Так, пане Аркадію...

Бєлін *(роздратований)*. Був час одвикнути! Війна давно скінчилася. За мною було двадцять вісім пив, так?

Фрау Мільх *(після короткого вагання)*. Так, пане Аркадію.

Бєлін. Усе?

Фрау Мільх. Все.

Цупович *(підбігає з газетою в руках до стойки)*. І за мною вісімнадцять!..

Бєлін *(жує хвилину губами)*. Пишіть іще вісімнадцять.

Цупович *(запобігливо)*. І п'ять обідів...

Бєлін *(стуливши губи, сопе)*. Пишіть іще п'ять обідів!

Цупович. Дякую. *(Дрібними кроками повертається на своє місце.)*

Бєлін. Разом з вас: тисячу шістсот дев'яносто марок мінус сто тридцять шість марок вісімдесят пфенігів.

Фрау Мільх, рахуючи гроші, зітхає.

Чого це ви? Жаль з грошима розлучатись, що?

Фрау Мільх *(заклiпала віями)*. З грошима... що ви? *(Витирає хусточкою очі.)*

Бєлін *(бере гроші)*. Тьху, набридло! Доведеться перемінити штаб-квартиру. *(Сідає біля Цуповича, ще раз лічить гроші. Цупович стежить крадькома за рухами рук Бєліна.)* Чорт! Бракує сто марок. Дала мені всього тисячу чотириста п'ятдесят три марки.

Цупович *(не відриваючи очей від газети)*. Ні, пане Бєлін... Перед вами тисяча п'ятсот п'ятдесят три марки...

Бєлін. Ви ніколи не перестанете зазирати мені поміж пальці? Теж мені касир! *(Ще раз рахує гроші.)*

Цупович *(з гідністю)*. Касир? Ні, я просто закінчив гім-на-зію і у-нівер-си-тет, пане Бєлін. Юридичний факультет, пане Бєлін.

Бєлін *(презирливо закопилив губу)*. Подумаєш! І після того мені, звичайному корнетові лейб-гвардії гусарського полку, доводиться платити за ваші обіди, бо за свої гроші ви глушите тільки горілку. П'янюга!

Ц у п о в и ч *(не відриваючи очей від газети)*. Якщо за мною і лишаються якісь несплачені рахунки, то на другий день після мого повернення до Львова ви одержите все до пфеніга.

Б є л і н *(з іронією)*. До Львова? Прочитали в газеті?

Ц у п о в и ч. Ви, здається, не вірите...

Б є л і н *(перебиває)*. Я, здається, пошлю вас до всіх чортів.

Ц у п о в и ч *(сьорбнув пива)*. Майор Петерсон іншої думки.

Б є л і н *(спідлоба)*. Ви знову туди лазили?

Ц у п о в и ч *(акуратно складає газету)*. Не лазив, а ходив, пане Бєлін. І за особистим запрошенням. До речі, майор явно незадоволений вами.

Б є л і н *(машинально вирівнює долонею гроші)*. Говоріть ясніше.

Ц у п о в и ч. Майор Петерсон має до вас серйозні претензії, пане Бєлін.

Б є л і н. А до вас ні?

Ц у п о в и ч. Як вам відомо, я не тільки комерсант, але й людина громадська, яка не забуває про свої національні обов'язки. В результаті майор Петерсон має всі підстави бути мені вдячним.

Б є л і н *(похмуро)*. І що далі?

Ц у п о в и ч *(з самодоволенням скандує)*. Далі ми з майором змушені були констатувати факт, що, охоплені гарячкою наживи, ви, пане Бєлін, відстали від подій. Боюся, що це може призвести до збройного втручання властей в сферу ваших комерційних інтересів.

Б є л і н. Будьте ви прокляті з вашою мовою! Говоріть ясніше, а ні, то хай віднині майор Петерсон платить за ваше пиво.

Ц у п о в и ч. Хто його знає, може, й заплатить... Не до смерті ж мені, інтелігентній людині, займатися нелегальною торгівлею. *(Тихо.)* В нашому таборі працює рука Москви.

Б є л і н *(нерішуче)*. Ви просто блазень.

Ц у п о в и ч. А ви грубіян, пане Бєлін! Та це не міняє, на жаль, факту, що в таборі знову організовується тихцем група тих, що бажають повернутись до Росії. Результат власних спостережень, підтверджених інформаціями наших людей.

Бєлін. Чому, до біса, мене про це не повідомили? Фрау Мільх, ще одне пиво!

Цупович. Ще два пива, фрау Мільх... Я вас цілий тиждень шукав, мій дорогий, але бог Мамона * так вас обплутав, що ви забули про свого спільника і про те, що тепер можна буде непогано заробити на вербуванні цих голодранців до Бразілії.

Бєлін *(не слухає)*. Хто?

Цупович. Як то хто?

Бєлін. Хто їх організовує, питаю?

Фрау Мільх приносить два кухлі пива.

Цупович. За моїми даними, той, як його... Сціпіон Африканський * разом із своїми однодумцями.

Бєлін *(широко розплющив очі)*. Як? Афри... *(Бєлін закліпав віями.)*

Цупович. Точніше кажучи, Макаров Андрій, народжений в Краснодарі *(виймає з кишені блокнот)* у 1917 році від батька Тараса і матері Пелагії, моряк більшовицького Чорноморського флоту, потрапив у 1942 році в полон під Севастополем і з того часу шкутильгає на ліву ногу. *(Сховав блокнот.)* Майже все.

Бєлін *(лиховісно ворушить щелепами)*. Це той, що втік з англійського корабля?

Цупович. І по дорозі до Росії потрапив у руки американців. Цілком слушно.

Бєлін. Ну, з ним зуміє впоратись Ведмежа Лапа.

Цупович. Макаров не один, пане Бєлін. Його група налічує вже чоловік двадцять або й більше. Того й чекай, знову впаде нам, як сніг на голову, більшовицька місія.

Бєлін виймає з кишені флягу і доливає до свого пива віскі. Цупович підсовує свій кухоль.

Лише для аромату, пане Бєлін. Дякую!

Бєлін. М-так?

Цупович *(не спускаючи очей з Бєліна)*. А серед них одна дівчина.

Бєлін *(цідить пиво)*. Хто?

Цупович. Ваша добра знайома — Анна Робчук.

Бєлін з такою силою тарахнув кухлем по столу, що пиво забризкало Цуповича.

Бєлін. Брехня!..

Ц у п о в и ч. Ви непоправні, пане Бєлін. *(Хоче встати.)*

Бєлін силоміць садовить його на стілець.

Б є л і н. Говоріть!

Ц у п о в и ч. Тихше, нас почують! Пустіть руку, слоне!..

Б є л і н *(нахилився до нього)*. Що далі?..

Ц у п о в и ч. Про решту поспитайте Сціпіона Африканського, цього... не першого і, мабуть, не останнього, зате винятково щасливого кавалера такої неприступної в інших випадках... донни Анни...

Б є л і н *(до його свідомості дуже повільно доходить сенс слів Цуповича. Нарешті зрозумів. Важко піднявся і хмарою повис над Цуповичем)*. Уб'ю!..

Ц у п о в и ч *(зіщулився від страху, його очі неспокійно забігали навколо. Все вказує на те, що він не сподівався такої бурхливої реакції)*.

Ю н а к з-за сусіднього стола, не кидаючи гри, присунув стілець ближче до стола Бєліна і Цуповича.

Цить, цитьте, навіжений! На нас дивиться Ведмежа Лапа.

Між одними і другими скляними дверима застигла фігура у формі американського військового поліцейського. Це «ем-пі» Б о б Ф о б е р, що його переміщенці прозвали Ведмежою Лапою. Він нагадував би тепер олов'яного солдатика у вітрині магазину, якби не те, що в цього солдатика ріст велетня і спина ведмедя.

Ф р а у М і л ь х *(тихо)*. Панове! Боб!

Присутні скоса позирають на двері. Одні з них не реагують на появу сержанта, інші повільно витягають щось з кишені і ховають під церату. Виходячи згодом, вони так само спритно виймуть сховане. Бєлін старанно заслонив чемодан полою пальта. Без скрипу відчиняються двері, входить Боб. У схрещених на спині руках — біла гумова палиця. Боб кокетливо метляє нею. На лівій руці сержанта виблискують два годинники. Присутні нібито не звертають на нього уваги і грають, завчасно прибравши з столів гроші. Цупович заглибився знову в газету. Бєлін нервово водить олівцем по цераті. Боб зупиняється біля столів і стежить за грою; тоді він нагадує перевернуту літеру «у». Фрау Мільх за його спиною наливає півсклянки віскі. Як тільки вона сховала пляшку, Боб, наче осяяний мудрим провидінням, рушив до стойки, понюхав, випив одним духом і поставив склянку догори дном. Ще раз обвів поглядом свою паству.

Боб *(спокійно)*. Встати!

Всі присутні встають, як по команді. Боб обходить тепер свій «фронт». Він зупиняється біля одного парубійка і, бажаючи обшукати його, повів руками по його тулубу. Парубійко замахав руками і розреготався. Боб відступив на крок і зміряв переміщенця очима.

Цупович *(підлесливо)*. В нього, очевидно, лоскотки, сер...

Боб наблизився до стола Бєліна і Цуповича. Бєлін робить розпачливі зусилля, щоб сержант не побачив чемодан, однак аргусове око * Боба не дрімав. Боб насамперед дав «цибульку» Бєліну, а потім Цуповичеві. Незважаючи на біль, Цупович намагається посміхнутись.

Боб. Ану, витягай!

Бєлін ставить чемодан на стілець.

Американські сигарети є? Американські віскі, джин, шоколад?

Бєлін. Нема, сер... *(Відкриває чемодан.)*

Боб виймає з нього плоску пляшку віскі і кладе в задню кишеню штанів, звідки вона потім увесь час з цікавістю визирає на світ.

Боб *(до Бєліна)*. Вам явно щастить, хлопче. *(Боб відійшов від стола.)*

Бєлін поквапливо сховав чемодан. Цупович усе ще стоїть «струнко».

Ну, хлопці, кого за останню добу обшахраїли?.. обікрали?.. уколошкали?.. Нікого? То це побачимо. Ви гадаєте, якщо Боб Фобер два тижні до вашої малини не заглядав, то ви вже бога за бороду спіймали? Маєте щастя, що той вагон шоколаду восени не був розкрадений у моєму районі. Я б із вас тельбухи витрусив, а знайшов би шоколад. Тепер шабаш! Віднині Боб Фобер візьметься за вас, Боб Фобер, що, наче господь Саваоф, все знає, все бачить, все чує. Одного лише не знає Боб Фобер: навіщо вас, ледарі, земелька носить? Ну, ну, ви ще затанцюєте в мене! Моліться богові, що чудакам з Вашінгтона спало на думку утримувати цей цирк. Та хіба ви знаєте, що таке вдячність? Ану, ти... *(показує палицею на тендітного юнака з давно не стриженим чорним волоссям)* мулате, чий хліб їси?

Юнак мовчить, зціпивши зуби.

Ц у п о в и ч *(з солодкою усмішкою).* Американський, сер!

Б о б. Ти чув, що це опудало сказало? Аме-ри-канський!

З вулиці входить А н н а, за нею А н д р і й. Анна — середнього росту, шатенка, в темному пальті і чорному оксамитовому капорі, облямованому сірим баранковим хутром. У руці в неї порожня цератова торба. В Анни великі меланхолійні очі, в кутиках її губ наче застигла усмішка. Андрій — високий, кремезний, чорнявий красунь з рухливими очима. Незважаючи на зимовий час, обличчя Андрія засмагле, як бронза. Він злегка шкандибає. Одягнутий в стару моряцьку куртку, сірий светр з високим коміром і кашкет німецького портового робітника, Андрій зіперся на стойку й з увагою слухає слова Боба. Той не помічає його.

Хліб мого батька, жеброто! Він фермер, і який фермер! Це не ваша вошива Європа. Показати б вам його ферму, ви б очима залупали. Самих тільки свиней двісті штук!

А н д р і й *(спокійно).* Неправда. Двісті одна.

Боб стоїть кілька секунд отетерілий, потім круто обернувся на 180 градусів. Палицю тримає тепер за правилами, обіруч.

А н н а *(бажаючи послабити ефект Андрієвих слів, говорить голосніше, ніж цього вимагає тема).* Фрау Мільх! Я даремно стояла дві години під магазином. Будемо святкувати різдво без цукру. Навіть на дитячі картки не даватимуть.

Ф р а у М і л ь х *(покрутила головою).* Мій боже! Вже шостий місяць без грама цукру.

Б о б. А це що за волоцюга?

А н н а *(поквапливо).* Андрій Макаров. Полонений росіянин, приїхав з Південної Африки.

Б о б. Я не вас питаю. Документ!

Андрій простягає клаптик паперу. Боб підходить ближче і, читаючи, обертає документ на всі боки. Одні переміщенці сідають, інші все ще стоять; всі вони з напруженням стежать за розвитком подій. Бєлін зробив крок вперед, однак Цупович зупинив його.

Ц у п о в и ч. Сидіть! Хай краще Сціпіон заграє у відкриті карти.

А н н а *(ставить біля Андрія кухоль пива).* Андрію, будь з ним обережним. Інакше все може загинути. Подумай про мене!

Андрій кивнув головою і поклав на стойку гроші.

Б о б. Дозвіл підписаний лейтенантом Бентлі. Я так і думав. Його вже не один пройдисвіт пошив у дурні. Звідки маєш гроші?

А н д р і й. Заробив. У південноафриканських шахтах.

Б о б. Де це?

А н д р і й. В англійців.

Б о б. Ага! Значить, обстриг англійців. Що ж, катюзі по заслузі. Хай ці прошаки не гнуть кирпу, де треба й не треба.

А н н а *(тихо).* Витерпи, Андрію!..

Частина переміщенців з'юрбилась за спиною Боба.

Б о б. А тепер що думаєш робити?

А н д р і й *(ковтнув пива).* Те, що й інші люди.

Б о б. Ти що? Цю зграю людьми називаєш?

А н д р і й. Так, сержанте. Серед них є також люди, і вони лишаться людьми, скільки б ви їх не дресирували на горил.

Б о б. Як! На горил? Ану повтори.

Андрій мовчить. Коли він підняв кухоль до уст, Боб ударив палицею в дно кухля, і пиво залило обличчя Андрія.

А н н а. Андрію!..

Андрій величезним зусиллям волі опановує себе. Він ставить кухоль на стойку, виймає з кишені хустку та старанно витирає обличчя й куртку. Потім шкандибає на протилежний бік сцени, переміщенці розступаються перед ним. Боб повільним кроком іде за ним. Зупинившись, Андрій витирає піт з чола, в ньому все ще кипить гнів, він нервово водить навколо очима. Тихо відчинились двері, входять Е д в і н Б е н т л і та Н о р м а Ф а н с і. Лейтенант Бентлі — середнього росту шатен, з лінивими рухами, з худим нервовим обличчям. Військову форму носить з підкресленою недбайливістю. Його ставлення до людей — це осолоджена хорошими манерами поблажливість, якщо не презирство. Норма — маленька білявка, енергійна, рухлива, все її цікавить. Бажаючи виглядати серйозною, вона рідко сміється. Очі Андрія зупинились на музичній скриньці. Він кидає в щілину монету, лунають звуки «Аве Марія» Шуберта. Роздратований цим, Боб хапає однією рукою Андрія за горло і трусить ним щосили. Нарешті терпець Андрієві ввірвався. Він штовхає Боба з такою силою в груди, що

той випустив з рук палицю і вдарився об стіну. Пісня обірвалася посередині. Боб повільно витягає з кобури пістолет. Анна вибігла з-за стойки і заслонила Андрія своїм тілом. Норма вчепилася пальцями в рукав лейтенанта Бентлі.

Бентлі. Сержанте!

Боб неохоче ховає пістолет. Цупович запобігливо піднімає палицю і вручає її Бобові. Деякі переміщенці переглянулись проміж себе і пошепки розраховуються з фрау Мільх.

Бентлі *(до Норми)*. Тобі щастить, Нормо. Перший твій урок у цьому поганенькому містечку — і матеріал для нотатки готовий.

Норма. Він міг його вбити...

Бентлі. Її також. Мав повне право. *(З іронією.)* «Вони чинили опір діям окупаційних властей».

Цупович *(До Бєліна, показуючи на Андрія і Анну)*. Ви бачили? Я говорив вам правду.

Бєлін. На його та її лихо — ви говорили правду.

Бентлі *(наближається до Боба)*. Ви могли засвистати, сержанте. Ваші хлопці й машина на вулиці.

Боб *(приводить у порядок мундир)*. А я й без них дав би собі раду, сер.

Бентлі *(сідає на перший з краю стілець)*. Він украв щось?

Боб. Гірше, сер.

Бентлі. Цікаво. Убив когось?

Боб. Він образив мене.

Бентлі *(розчарований)*. І все?

Боб. І всіх нас — американців.

Анна *(до Бентлі)*. Сержант говорить неправду, сер!

Бентлі *(до Норми)*. Тобі подвійно щастить. Рідкий випадок. Здебільшого ці люди воліють не зачіпати нас. *(До Боба.)* Що він сказав?

Боб. Що ми дресируємо цих «ді-пі» * на горил. Крім того, як ви самі бачили...

Бентлі *(до Норми, ліниво показуючи головою на Андрія)*. Цей тип не позбавлений спостережливості. *(До Андрія.)* Національність, прізвище?

Андрій. Росіянин, Андрій Макаров.

Бентлі. Ага, пригадую, Макаров. *(Після короткої паузи до Норми.)* Типовий російський бурлака. Плив з Африки на англійському кораблі, в Гамбурзі втік, щоб

добратись додому, і застряв у нас. Петерсон має з ним тепер великий клопіт.

Б о б *(виймає з кишені наручники).* Він у нас ще джигу затанцює, сер. *(Помітивши, що частина переміщенців відгородила його від Андрія.)* Ану, гайда звідси! Щоб за хвилину і духу вашого тут не було!

А н н а. Сер, я була свідком, клянусь вам...

Б е н т л і. А ви хто така?

А н н а. Офіціантка, сер.

Б о б. Тієї самої породи. Взяти обох! *(Підходить з наручниками до Андрія.)*

Н о р м а *(рвучко встає).* Ви ведете себе обурливо, сержанте! Хапаєте людину за горло, а коли вона, захищаючись, дає вам стусана, ви хочете зробити з неї державного злочинця, і це робите ви, американський солдат, солдат свободи!

Б о б. Свободи, кажете? Я тридцять років живу на світі і ніде не зустрічав цієї леді, хіба тільки в газетах, міс. А втім, ми в окупованій Німеччині.

Н о р м а *(показуючи на Андрія і Анну).* А хіба ж вони німці?

Б о б *(з презирством).* Гірше, міс, їм іще хочеться війни. Через таких пройдисвітів я не можу повернутись додому.

Б е н т л і *(до Норми).* Філософія наших простачків...

А н д р і й *(до Боба).* Про мене — ви можете повернутись хоч би сьогодні.

Б е н т л і. Мовчіть, Макаров! *(До Боба.)* Цей росіянин від нас не втече. Лишіть його поки що в спокої, сержанте.

Б о б. На вашу відповідальність, сер. А я — все одно з ним розправлюсь. *(Боб швидкими кроками виходить, грюкнувши на прощання дверима. За ним поступово виходять переміщенці.)*

Ц у п о в и ч *(що разом з Бєліним стоїть біля стойки).* Ми здобули нового союзника, пане Бєлін.

Б є л і н. Ще два пива, фрау!

Переконавшись, що безпосередня небезпека минула, Анна йде на своє місце за стойку. Ідучи, вона розстібає пальто.

Н о р м а. Почекайте! *(Виймає блокнот.)* Ви хто, міс?

А н н а *(зупиняється і ввічливо відповідає).* Анна Робчук. Українка...

Норма *(кивнула головою і записує в блокнот)*. Ви давно його знаєте?

Анна *(збентежилась)*. Ні, недавно...

Норма. І що ви думаєте робити, коли поберетесь? Я чула, що вас тут вербують до Бразілії.

Андрій. Ні, леді. Ми не в Бразілії шукатимемо нашого щастя.

Цупович *(наближаючись)*. Він збирається повезти її з собою до Росії, леді...

Норма. О! Це дуже добре. Ви дуже розумно зробите, мої дорогі!

Цупович із здивуванням позирнув на Бєліна.

Найкраще людині у своєму власному гнізді. Я, наприклад, без Америки життя собі не уявляю. *(Записує.)* А ви... *(до Андрія)* як сюди потрапили?

Андрій *(показав рукою)*. Навкільним шляхом.

Норма. Я вас не розумію.

Андрій. Німці підібрали мене під Севастополем. Коли почав ходити, повезли до Лівії і змусили копати для них траншеї. Скоро підійшли англійці, і я втік до них. Вони використали мене по спеціальності. Наш корабель плавав між Александрією і Капштадтом. Коли скінчилась війна, я вимагав відправки додому. Та з капітаном Балфі годі було домовитись...

Норма. Як це так? Ви ж солдат союзної армії!

Андрій. В капітана Балфі важка рука. Коли я йому вже остогид, він вирішив спробувати, чи міцно сидять мої зуби. У відповідь я поцікавився капітанськими зубами. Тоді портовий суд дав мені півроку. Потім був концтабір полонених італійців та вугільні шахти. Хотів написати до нашого консула, сказали, не можна. Коли в кишені було вже кілька фунтів, я дав дмухача. В Порт-Елізабеті я назвав себе поляком і підписав контракт на кочегара; «Каунт Ессекс» плив до Європи. В гамбурзькому порту тихцем зійшов, і тільки тут ваші «ем-пі» зняли мене з поїзда.

Цупович. В нього не було жодних документів, леді...

Андрій. А вам чого? *(Кивнув головою в сторону Цуповича.)* Теж мені «ем-пі»...

Цупович відійшов.

...тільки добровільне. Тепер на додаток своїми земляками торгує. Продає їх поштучно Бразілії.

Цупович *(до Бентлі)*. Сер, я прошу вашого втручання!

Бентлі *(ігнорує просьбу Цуповича. До Норми)*. Ти вже скінчила своє інтерв'ю?

Норма *(з цікавістю дивиться на Цуповича, потім переводить погляд на Анну.)* Хвилиночку, Едвіне. *(До Анни.)* Пробачте, міс *(дивиться в блокнот)* Робчук. Мені як журналістці цікаво було б і про вас дещо взнати. Ви дозволите?

Анна *(переглянулась з Андрієм)*. Дочка листоноші з Запоріжжя. Скінчила десятирічку, як почалася війна. Ховалася у тітки на далекому хуторі, але й там знайшли мене німці. Працювала тут на заводі Шайблера, а потім одного вечора, прийшли ваші війська...

Норма. О! Це для вас усіх був, мабуть, прекрасний вечір? А... Чому ви не повернулись тоді додому, на батьківщину?

Анна похилила голову і повільними кроками рушила на своє місце. Порівнявшись з Бєліним, вона звела очі вгору і, наче налякавшись, обходить його.

Андрій *(до Норми)*. Про це поспитайте в цих джентльменів. *(Рухом голови показує на Бєліна і Цуповича.)* А втім, лейтенант міг би вам також дещо про це розповісти.

Бентлі *(швидко піднімається і, тільки піднявшись, дивиться на годинник)*. Можеш поставити крапку. Нам пора, скоро прийде на роботу майор. Інтерв'ю з ним буде менш цікаве, зате «Старс енд страйпс» * напевне надрукує його. А твої нові знайомі від тебе не втечуть...

Бєлін. Не втечуть, запевняю вас...

Пауза.

Норма *(тихо до Бентлі)*. В мене таке враження, Едвіне, начебто тут... запахло раптом кров'ю.

Бентлі. Кров'ю? Це, мабуть, надто сильно сказано. Тут просто стало душно, і не завадило б вийти на свіже повітря.

Ідуть до дверей, коли це Норма повернула раптом назад.

Норма *(до Анни і Андрія)*. Я пам'ятатиму про вас... Я *(кинула оком на Бєліна)* ще загляну до вас, дорогі!

Анна *(схвильовано)*. Конче приходьте, леді!..

Бентлі і Норма виходять. Анна йде за стойку, піднімається по східцях і зникає за дверима, що ведуть у кухню. Цупович і Бєлін не зводять очей з Андрія. Той підійшов до музичної скриньки, подивився, вдарив у неї щосили кілька разів кулаком.

Андрій. Що це у вас, фрау, за скринька така? Обриває пісню на півслові.

Фрау Мільх. Вона давно вже така. В рік, коли мала бути війна *(витирає хусткою очі)*, щось у ній обірвалось, і відтоді вона лише інколи дотягне пісню до кінця.

Андрій. А жаль! Пісня хороша. Мені тут ще ні разу не пощастило дослухати її до кінця.

Бєлін. І навряд чи вдасться ще...

Андрій підходить до стойки і стає між Бєліним та Цуповичем у тій самій позі, що й вони. Пауза.

Андрій. Як це треба розуміти?

Цупович. Не двозначно, наскільки я знаю свого друга.

Пауза. Андрій повільно витягає з кишені куртки кастільський кинджал і мацає його вістря.

Андрій *(показує кинджал Бєліну)*. Непогана сталь.

Бєлін *(бере кинджал в руки)*. Двісті марок, окупаційними! *(Простягає кинджал Цуповичу.)*

Той оглянув і розтяв ним кілька разів повітря.

Цупович. Ви недооцінюєте цієї штучки, пане Бєлін. Нею можна заробити значно більше. *(Коле уявну людину, потім розпорює її тулуб згори вниз.)*

Фрау Мільх *(з острахом)*. Пане! Киньте вимахувати ножем у моєму закладі! Я і без того боюся.

Цупович. Ха-ха! *(Цупович підкидає кинджал. Андрій ловить його на льоту і ховає до кишені. До Андрія.)* А ви? Не боїтесь?

Андрій *(почухався в підборіддя)*. Ми — ні. *(Повернувся грудьми до стойки.)*

Цупович і Бєлін не міняють пози.

Бєлін *(насупив брови)*. Ви зволили, здається, сказати: «Ми».

Цупович *(скандує)*. Не здається, а так він і сказав.

Бєлін *(відкусив і виплював кінчик сигари. Вдавано спокійно до Андрія)*. А багато вас?

Цупович *(виймає з кишені золоту запальничку і запалює нею сигару Бєліна)*. В найгіршому випадку двоє. *(Бавиться запальничкою.)*

Андрій *(через плече подивився на руку Цуповича)*. Хороша штучка і майже нова. Мабуть, недавно користувався нею небіжчик.

Цупович. Небіжчик?

Андрій. Ну, один з багатьох, відправлених вами та гестапо в лоно Авраама.

Цупович *(схрестив руки на грудях)*. Ви дуже спостережливі, молода людино. Якщо хочете, то можете навіть поділитися вашими спостереженнями з майором Петерсоном. Тільки попереджаю вас: на нього це не справить аніякісінького враження. Війна, бачите, давно вже скінчилася...

Бєлін *(жує сигару)*. А лоно Авраамове досить широке, щоб у ньому знайшлося місце ще для декого...

Цупович. Як у цьому пересвідчились уже деякі *(запалює сигарету)* легко запальні голови. *(Пускаючи вгору кільця диму, говорить спокійно, розмірливо.)* Їм забаглося раптом батьківщини, незважаючи на те що інтереси цієї батьківщини, та й не тільки її інтереси, вимагали їхнього перебування на Заході аж до нової війни. Якби це стосувалося тільки їх особисто,— кат з ними! Але ностальгія — заразлива хвороба, а вони стали розповсюджувачами цієї хвороби. *(Не піднімаючи голови, повертає її в сторону Андрія.)* Один з них наважився навіть скласти список бажаючих повернутись додому. Якось ранком він виїхав велосипедом до Мюнхена, щоб передати список більшовицькій репатріаційній комісії. Дві години по тому на автостраді було знайдено тлінні останки необережного велосипедиста і розтрощений колесами невідомого студебекера велосипед марки «Штаєр».

Бєлін *(дивиться в простір)*. Можна й без студебекера.

Ц у п о в и ч. Є ще один вихід. *(Оглядає перстень на своїй руці.)* Схаменутись і, поки не пізно, по щирості поговорити з заступником голови Комітету національної дії * й заступником коменданта табору *(поклав руки на груди)* в особі сотника Цуповича. Тоді і вовк буде ситий, і вівця неголодна.

Андрій швидко повертається обличчям до Цуповича, потім дивиться на годинник, піднімає комір куртки і не поспішаючи виходить на вулицю. Пауза.

За-ку-ку-рі-чив-ся...

Б є л і н. Він... ночує в таборі?

Ц у п о в и ч *(блиснув пенсне)*. Інколи — так, інколи — ні. *(Засміявся беззвучним смішком, не спускаючи очей з Бєліна.)* Ви самі могли б переконатися в цьому, якби частіше приходили до табору й більше цікавились комітетськими справами. У свій час, працюючи бургомістром в Білорусії, ви були, гадаю, більше дисципліновані.

Б є л і н *(не слухаючи)*. Кажете, інколи — так...

Ц у п о в и ч. А інколи — ні.

В дверях, що в глибині сцени, з'являється А н н а; на ній білий накрохмалений фартушок. Помітивши Бєліна і Цуповича, вона зупиняється.

Б є л і н. Ви думаєте, що він...

Ц у п о в и ч. Я не тільки думаю — я певний цього.

Пауза.

Б є л і н. Дивіться, бо якщо це виявиться брехнею, то *(дивиться в простір)* я вас також уб'ю. *(Хреститься.)* Христос мені не свідком.

Ц у п о в и ч *(одступився з острахом)*. Здурів. Цілком здурів... Отелло.

Б є л і н. Що треба робити?

Пауза. Анна навшпиньки спускається по східцях.

Ц у п о в и ч. До вечора — нічого. Список, здається, у Макарова. Думаю, що ні в перший, ні в другий день різдва не повезе його ніхто до Мюнхена. Треба мобілізувати наших хлопців, своїх ви також підтягніть... Інакше може вийти грандіозний дипломатичний скандал. А, між нами кажучи, наші всесильні янкі *(на вухо Бєліну)*

повні міс-тич-но-го страху перед Москвою, і в таких випадках вони воліють робити шито-крито. Тим-то — без дурниць! Я буду ще сьогодні в Петерсона. В нього своя агентура і — свої примхи. *(Помітив Анну.)* Цить! Ну я йду. *(Іде до вішалки, надягає трохи старомодне пальто, шию закутує шарфом.)* А ви?

Б є л і н. Я — на кілька хвилин ще залишуся.

Ц у п о в и ч *(підійшов до Бєліна)*. Пане Бєлін! Не давайте ви передчасно волі вашим нервам, а тим більше — рукам. Пам'ятайте слова великого Шіллера *(кивнув головою в бік Анни)*: «Шануйте жінок! Вони-бо вплітають небесні троянди у земне життя». *(Зняв капелюх, до фрау Мільх.)* Ґутен таг, гнедіге фрау! Іх габе ді ере! [1] *(Вийшов.)*

А н н а *(помітно схвильована, миє кухлі)*. Вісімнадцять, дев'ятнадцять, двадцять! А де ж іще п'ять малих склянок, фрау?

Бєлін важкими кроками підходить до стінки.

Ф р а у М і л ь х. Я їх занесла на кухню для гостей на святвечір.

А н н а. Кого ж ви запросили?

Ф р а у М і л ь х. Таких самих, як я,— самотніх, усіма покинутих, забутих. *(З докором подивилася на Бєліна.)* Буде вдова по начальникові пожежної команди фрау Ферзе, таємний радник на пенсії гер Прокоппі...

Б є л і н *(до фрау Мільх)*. Вийдіть!

Ф р а у М і л ь х. Що?

Б є л і н. Вийдіть, кажу!

Ф р а у М і л ь х *(розгублено подивилась на Анну)*. Ви чули, Анно? Він виганяє мене з мого власного закладу! Після того всього, що я в останні роки для нього зробила!..

Б є л і н. Мовчіть!.. *(Тихше.)* І зараз же вийдіть.

А н н а. Можете лишити нас самих, фрау Мільх. Я цього пана більше не боюся.

Ф р а у М і л ь х *(із злісними вогниками в очах)*. Гаразд, я вийду. Тільки не подумайте, пане, що від цього буде вам краще! Місце, на яке ви так довго і так дарем-

---

[1] Добридень, ласкава пані! Маю честь! *(нім.)*.— *Ред.*

но розраховували, зайняв хтось більш щасливий за вас і — більш чесний. *(Вийшла до кухні, грюкнувши дверима.)*

Анна. Говоріть!

Бєлін *(насилу переводячи дух)*. Анно...

Анна *(витирає ганчіркою нутро склянки енергійніше і довше, ніж це потрібно)*. І що далі?

Бєлін. Ти граєшся з вогнем. Я ніколи нічого не забуваю.

Анна *(пильно подивилась на нього)*. Я також ні. Особливо нічних змін у Шайблера.

Бєлін. У Шайблера? Ти що це раптово згадала? Га, у Шайблера! А... я скільки разів тоді вдавав, що не бачу, як ти в кутку сховалась і спиш собі!

Анна. Так, коли мої долоні почали вже гнити і коли вам припали до вподоби мої очі. Ядзя Ольшевська не мала того щастя. Її очі вам не сподобались, і тому вона не мала права ні на хвилину заснути. Кінець кінцем вона заснула, але навіки — коли машина пошматувала їй руку. А Даніцу Ніколич пам'ятаєте? Через вас же її вивезли до Освенціма! А хворого Омелюка хто бив кулаками по голові, так бив, що й німець-майстер не міг на те дивитись, тільки плюнув і вийшов... *(В Анни потекли сльози, в її голосі забриніли істеричні нотки.)* Чого ви ще хочете від мене? Чого?

Бєлін *(схилив голову, дивиться на підлогу, рукою машинально гладить покришку стойки)*. Так, це правда, я давав волю рукам, де треба було і, може, де й не треба було. Я, Анно, не люблю людей, будь-чого у мені кров проти них закипає, і чим більше б'ю їх, тим більше ненавиджу, бо знаю: вони мені ніколи ні одного стусана не забудуть, не простять. Але... ти, Анно, не маєш права на мене нарікати. Я для тебе робив усе, що міг. Заради тебе я б...

Анна *(перепинила)*. Так, ви робили, що могли. Навіть з ешелону витягли мене, коли я хотіла поїхати до матері, додому. Ви затулили мені рот і пригрозили, що віддасте мене на розправу вашим «хлопчикам». Ви і це зробили для мене? І те, що я *(безпорадно розвела затиснутими в кулаки руками)* перестала сама себе шанувати, адже я давно вже повинна була втекти з цієї калюжі, втекти будь-що, аби тільки не бачити ні вас, ні того всього... Ох, будьте ви прокляті!

Б є л і н *(згорбився, мов під ударом палиці).* Анно, в мене, у нас з тобою немає вже багато часу,— ти сама знаєш чому. Інколи одна година важить за цілі роки.

Анна хоче щось сказати, Бєлін рухом руки зупиняє її. Пауза.

Почекай! Вислухай мене, а потім скажеш своє слово. Подумай, Анно! Якщо навіть вислизнеш з моїх рук і поїдеш туди, то що ж тебе чекає: праця, ще раз праця і більше нічого. Це в кращому випадку.

А н н а *(з іронією).* А ви що мені пропонуєте, пане Бєлін?

Б є л і н. Небагато, але досить, щоб ти не мала причини проклинати свою долю.

А н н а. Я її вже проклинаю за те, що вона поставила вас на моїй дорозі.

Б є л і н *(бурхливо).* Анно! *(Переміг себе.)* Ти... вислухай мене до кінця. Сьогодні в мене є: і гроші, і золота трохи... і... брильянтів. Ми зможемо виїхати разом до Англії і там купити будиночок. Я знаю, що це небагато, але це значно більше, ніж зможе тобі будь-коли дати цей твій... пройдисвіт.

А н н а *(поклала руки на стегна, каже спокійно).* Ідіть геть! *(Кричить.)* Я не проміняю десять ваших Англій за одну Україну! А Макарова краще облиште! Він вашому братові не пара. Він — хороший.

Б є л і н. Анно! Ще одне слово...

А н н а. Не хочу! Не хочу ваших слів, не хочу ваших грошей, не хочу ваших брильянтів і не хочу дихати одним з вами повітрям. Ідіть!

Пауза.

Б є л і н *(постарілим голосом).* Іду, Анно. *(Всунув руки в кишені пальта, схилив голову, потім раптово підняв її і подивився на Анну.)* Шабаш, Анно. Тепер я маю нарешті право ненавидіти і тебе. Ненавидіти і — мститись. *(Вийняв з кишені жменю монет, підняв їх на долоні.)* Шабаш, Анно! *(Сховав гроші, застебнув гудзик пальта і повільним кроком пішов до дверей.)*

А н н а *(коротко).* Чемодан не забудьте!

Бєлін зупинився. Подумавши, він повернувся назад. Видобув з-під стола чемодан і швидкими кроками вийшов з трактиру. Тепер спокій покидає Анну. Вона з жахом обводить очима спорожнілий шинок.

(Тихо.) Фрау Мільх!.. *(Біжить по східцях вгору, та не встигла добігти до дверей, як із вулиці ввійшов Андрій. Поява Андрія заспокоїла її.)*

А н н а. Він пішов?

А н д р і й. Зник за рогом. Я спостерігав за ним із брами, що по той бік вулиці. Чекати довелося довгенько, і я вже побоювався за тебе. Чого це він?

Пауза.

А н н а *(починає похапцем домивати посуд)*. Андрію, лишилося дуже мало часу. Менше, ніж ми думали ще вчора. Я чула розмову Бєліна з Цуповичем. Вони догадуються, що список у тебе.

А н д р і й. Список поки що в хлопців. *(Подивився на стінний годинник.)* А вони повинні вже бути тут.

А н н а. Цупович і Бєлін гадають, що до кінця свят ніхто не повезе паперів до Мюнхена.

Коротка пауза.

А н д р і й. Значить, треба їхати на світанку. Може, і в вихідний день застану кого-небудь із членів комісії.

А н н а. Не повертайся більше сюди, Андрію!

А н д р і й *(різко повернувся до неї обличчям)*. Оце сказала!..

А н н а. Звідти доберешся якось сам додому. Якщо американці затримають тебе десь по дорозі, то, в найгіршому випадку, посидиш місяць-два в тюрмі. А тут тебе чекає лише одне — смерть. Ох, ти не знаєш іще, що таке табір «ді-пі»!..

А н д р і й. Уже зміркував, і саме тому — не втечу. Під Севастополем було страшніше. Налий мені пива, Анно!

А н н а. Поки прийдуть з місії оформити наші документи, ми якось даватимемо собі раду без тебе. Зустрінемось уже дома.

А н д р і й *(платить за пиво)*. Один не поїду.

А н н а. Один — без мене?.. *(Ставить біля нього кухоль пива.)* Чи один — без них? *(Кивнула головою в бік вулиці.)*

А н д р і й *(подивився на неї з здивуванням і насупив брови)*. Ні без тебе, ні без них.

А н н а *(опустила вії)*. Нам удвох було б легше виїхати звідси.

А н д р і й *(ковтнув пива)*. Ти хотіла сказати — втекти?

А н н а. Чи не все одно, Андрію?

А н д р і й. Від Беліна і Петерсона ми, може, і втекли б, та навряд чи пощастило б нам втекти від власного сумління. На війні нам сказали: «Стояти на смерть»,— і ми стояли. Тепер війни вже нема, я став тут приблудним калікою, і першому-ліпшому «ем-пі» здається, що він має право масувати мої щелепи. Проте я і сьогодні вважаю себе червонофлотцем, та й без наказу знаю, що й тут, саме тут, треба стояти на смерть.

А н н а *(не спускає з нього очей)*. І ти не боїшся? Ніскрохи?

А н д р і й. Я вирішив не боятись і боятись не буду. *(Пауза.)* Я, Анно, за тебе боюся. *(Поклав свою руку на її.)*

Анна дивиться на нього, як на райдугу, потім припадає губами до його руки.

А н д р і й *(вириває руку)*. Тьху! Теж вигадала! Яка ганьба!

Анна затулила обличчя долонями.

Чого це ти?

А н н а *(не відриваючи рук від обличчя)*. Сама не знаю. Мені стало раптом совісно перед тобою. А втім *(відслонила обличчя)*,— я люблю тебе. Ти не поцілував мене ще ні разу, ні разу не запросив у кіно, якийсь ти суворий, мовчазний, а я, відколи тебе знаю, тобою тільки й живу...

А н д р і й *(намагається приховати хвилювання)*. Ти кинь це, Анно! *(Пішов вздовж стойки, шкутильгаючи більше, ніж звичайно, потім різко повернувся до Анни і зустрівся з її сяючими очима. Похилив голову.)* Тільки я думаю, Анно, що з нашого щастя тут нічого не вийде. Для нього потрібне повітря наших лісів і полів, пісні наших людей *(зняв кашкет)*, інакше це щастя зів'яне, так і не розцвівши. Там ми лишили нашу молодість і тільки там ми її знайдемо знову. Там, де Москва. Там, де на що не поглянеш, все твоє, і де петерсонам — нуль ціна. *(Зітхнув.)* Мерщій додому б з тобою, Анно. *(Поклав руку на її голову.)*

Анна *(притулилась щокою до його долоні).* Мені снилось, нібито ми вже десь над Дніпром, і над нашими головами вітер несе цілі хмари івового пуху. Невже ж і насправді доведеться чекати аж до весни?..

Андрій. Нашим сльозам Москва повірить, Анно, вона — Москва — зуміє постояти за нас. До речі, Бєлін не погрожував тобі?

Анна. Ні, і це мене найбільше здивувало і стривожило.

Андрій. Поки я не повернуся з Мюнхена, ти не виходь нікуди сама ввечері! Про всяк випадок візьми це *(кладе перед нею кинджал).* Побачить його у тебе в руці і — не насмілиться лізти з кулаками.

Входить фрау Мільх, вона помітила кинджал.

Фрау Мільх. Фройляйн Анна...

Пауза. Анна витягає з шухляди торбинку і швидко ховає кинджал.

Бідна дитино...

Анна *(похмуро).* Помиляєтесь, фрау Мільх, ви нічого тут не зрозуміли.

Фрау Мільх *(зітхнула).* Зате пана Аркадія Бєліна я давно вже, дуже давно розкусила, цього досить, щоб серйозно боятись за вас, фройляйн Анна. *(Підходить до стойки і гребеться в паперах.)*

Анна *(стискаючи руками торбинку).* А я начебто перестала вже боятись. Я знаю: світ великий, але на ньому немає водночас місця і для нас, і для бєліних.

Фрау Мільх скептично похитує головою.

Хтось із нас мусить загинути. Я свято вірю, що це будуть бєліни. Навіть якщо б це мало статись ціною моєї крові! *(Стиснула Андрієву руку і прожогом метнулась до східців. Зупинив її голос фрау Мільх.)*

Фрау Мільх. Ви забули, фройляйн, що, крім вас та бєліних, є ще хтось третій, є ще фрау Мільх, німий свідок, якому дозволено тільки мовчати і ще раз мовчати.

Входять Дуда і Мальцев.

Фрау Мільх *(з виразним бажанням змінити розмову).* Фройляйн Анна! Поставте котлети на плиту, я

вже все приготувала, тільки не забудьте: обережно з олією!..

Анна ще раз подивилася на Андрія і швидкими кроками вийшла до кухні.

Дуда *(слабосилий, туберкульозний юнак у старому, залатаному, але чистому комбінезоні, в американській пілотці. Запальний, з цією рухливістю контрастують спокійні, сумовиті очі)*. Добрий день, фрау Мільх!

Фрау Мільх відповідає рухом голови. Обидва йдуть у найдальший кут. Мальцев виймає з кишені скриньку з мініатюрним доміно і висипає кісточки на стіл. Мальцев — здоровенний парубок з блідим одвертим обличчям. На ньому канадська куртка, на голові маленька кепка, що ледве тримається на буйній русявій чуприні. Андрій повільно, ніби знехотя, підходить до них.

Андрій. Щось нове?

Мальцев. Аж забагато. Говори, Дуда.

Дуда. Вони пронюхали, хто збирає підписи. Годину тому Кучеров скликав комендантів бараків. Цупович назвав ваше прізвище та ще кількох. Сказав: «Треба ліквідувати вогнище зарази, поки не пізно».

Мальцев. Кажуть, трусився на трибуні, як Каїн.

Дуда. Ще не так затруситься, коли узнає, що в нашому списку половина тих, яких вдалося йому завербувати до Бразілії.

Андрій. Скільки на сьогодні всіх підписів у нас?

Дуда. Вісімсот дев'яносто три, не рахуючи нас трьох і *(показує головою)* Анни Робчук.

Андрій. Вісімсот дев'яносто три? Брате мій, це ж майже половина табору! *(Вдарив Дуду по спині.)* А вчора не було ще і п'ятсот. Браво! Оце, хлопці, робота! Розцілувати б вас.

Мальцев. Мені б батька застати в живих. Люблю старого...

Андрій. Не журись, Жорка. Встигне ще твій татусь не раз і не два потиличниками тебе нагодувати.

Мальцев *(мрійно)*. Ех!..

Андрій. Список... у тебе, Дуда?

Мальцев *(з гордістю вдарив себе по грудях)*. Ні, в мене він, товаришу Андрій!

Андрій. Давай, давай!..

Мальцев оглядається, потім вручає Андрієві конверт, той зараз же ховає його на грудях.

Андрій. Ну, хлопці! Завтра треба їхати до Мюнхена.

Дуда. Як же так? А решту підписів?

Андрій. Поки що досить і того. Інші зможуть приєднатись, коли приїде місія. У нас немає зайвого часу, дорога кожна хвилина. Треба чекати, що не тільки Кучеров і Цупович кинуть проти нас усі сили. Петерсон також не дріматиме. Найближчий поїзд піде тільки завтра, о шостій ранку...

Дуда. Я повезу списки.

Мальцев. А чим я гірший за тебе?

Андрій *(підняв руку).* Ша! По-моєму, я краще справлюся. Мене тут менше знають і, крім того, досвід — велика річ. Я вже пройшов крізь вогонь і воду, отже, згода?

Пауза.

Мальцев *(простягає руку).* Коли вас можна чекати?

Андрій. Не знаю. Хотілось би приїхати водночас з нашими офіцерами. Тільки дивіться, хлопці, щоб не повторилася ганебна історія з минулого місяця, коли від імені переміщенців з членами місії розмовляли Бєлін, Цупович та ще кілька живолупів з їхньої зграї. Американські власті тепер також одних тероризуватимуть, іншим спробують затулити рот цукерками. Ми не повинні допустити до цього. Коли наші офіцери приїдуть сюди, американці вишлють знову всіх за місто на роботу. Тим-то щоб за першим сигналом усі були на місцях. Пам'ятай, Мальцев, ти організуєш охорону членів місії від провокаторів. Ваші заступники?

Дуда. Гайдай і Марцеляк.

Андрій. Це, братики, може й невелике, але святе діло. Воно варте того, щоб стояти за нього на смерть. Цуповичам, бєліним і петерсонам не потурчити нашого брата. Буде вам важко, трудно буде: від них можна чекати всього. *(Підводиться.)* Але не забувайте ніколи, ні на хвилину, що ми — сини найбільшої і найвеличнішої в світі держави. А тепер, хлопці, бажаю успіху. Якби щось трапилось у таборі, приходьте, я буду ще тут увечері. Тільки зо мною краще не зустрічайтесь більше сьогодні. Що треба буде сказати — скажете Анні.

Дуда і Мальцев встають. Андрій стискає їм руки. Мальцев вручає пачку сигарет.

Андрій. Спасибі, Жорка.

Дуда *(палко)*. Щасливої, щасливої вам дороги...

Андрій *(посміхнувся)*. Щасливої? Ану, стривайте, послухаємо ще разок! *(Обернувся, підходить до музичної скриньки.)* Може, на цей раз вдасться змусити цю прокляту шафу зіграти пісню до кінця... Увага, хлоп'ята! *(Кидає у скриньку монету.)*

Лунає відома вже мелодія, та посередині вона знову обривається. Пауза.

А жаль! Хороший романс!

Фрау Мільх *(зачеплена)*. Це не романс. Це релігійна пісня Шуберта.

Андрій. Релігійна? Дивно і — неймовірно, адже не можна так гарно співати про те, чого немає. Я, бачите, вже навіть назву для неї придумав: «Прощання».

Завіса

ДІЯ ДРУГА

КАРТИНА ПЕРША

Приміщення американської військової контррозвідки. Стіни обвішані рисунками з напівголими жінками. Ліворуч, у ніші, залізне ліжко, застелене темно-зеленою військовою ковдрою. Ближче до глядача — непофарбований письмовий стіл з телефоном, над ним на стіні прибиті навхрест два невеличкі американські прапори. Поряд із столом, під стіною,— сейф, на якому стоїть великий позолочений бюст Гете з американською військовою каскою на голові. В кімнаті кілька стільців, кожний в іншому стилі. За столом м'яке зелене крісло в стилі бідермайєр. Біля вікна на столику радіоприймач. Тепер стіл присунений до ліжка. Бентлі і Норма прибивають над нішею темно-синій транспарант з білими ялинками, червоними зірками і великим написом: «Мері крістмас» [1].

Норма *(із цвяхами в зубах)*. Вище, трішечки вище, Едвіне... Так, досить. Дай молоток! *(Прибиває.)* Ще тут.

---

[1] «Веселого різдва» *(англ.)*.— *Ред.*

Бентлі. Усе! Браво. Тепер іще невеличка ялинка, і свято готове.

Норма. Ну, як?

Бентлі. Почекай! Гм... у коледжі я робив такі штуки значно краще. Не думаєш?

Норма *(зітхає)*. За ці три роки немало змінилось...

Бентлі. Ще трохи криво! *(Витягає з кишені обценьки і зграбно вистрибує на стіл. Виймає з одного кінця транспаранта цвяхи.)* Що саме змінилось?

Норма. Ну... Тітка Руф кинула нюхати табаку, а твій батько не говорить мені вже «Норма», тільки «міс Норма». Уявляю собі його обурення, коли він дізнався, що я заради тебе вирішила покинути Америку.

Бентлі. Так... тепер я триматиму, а ти... зійди зі стільця, я пересуну його сюди. Отак! Вилазь тепер.

Норма прибиває цвяхи з лівого боку.

Він перестав навіть листуватись зі мною. Видно, якість його батьківської любові не вища за якість шоколаду у його магазині.

Норма. Ой, вдарила по пальцях!

Бентлі. Почекай хвилину! Том!

У напіввідчинені двері пролазить каска і дуло автомата. До губ солдата прилипла погасла цигарка.

У вас там повинен бути більший молоток.

Голова зникає.

Норма. Оскільки я знаю, твій батько міг і хотів звільнити тебе з армії.

Бентлі. Так, лише я цього не хотів.

Норма. Зачарували тебе... *(показує молотком рисунки)* ці фройляйн?

Бентлі *(знизує плечима)*. Це, Нормо, мої останні натурщиці.

Норма. Твої...

Бентлі. Я більше малювати не буду.

Норма. Едвіне! Мати такі здібності...

Бентлі. В тому-то й справа, що я їх не маю. Я зрозумів це нарешті і відмовився від почесного звання дилетанта. «Все або ніщо», кажучи словами одного з героїв тубільного драматурга Ібсена. Інакше кажучи, я

занадто поважаю мистецтво, щоб опошлювати його знайомством з моєю особою.

Голова знову з'являється в дверях. Т о м розхитує молоток, потім кидає його просто в руки Бентлі й знову зникає.

Краще вже працювати помічником невизнаного Шерлока Холмса в особі цього буйвола Петерсона. *(Вручає молоток Нормі, та обережно забиває цвяшок.)*

Н о р м а. Не забудь, Едвіне, що я покинула в Нью-Блекгерсті самотню матір...

Б е н т л і *(цілує Норму в щоку)*. Люблю тебе, як і колись любив.

Н о р м а. Тим паче не розумію, чому ти не хочеш повернутися додому.

Б е н т л і. Забагато вимагаєш від мене, маленька. Добровільно втекти від задурливої американської скуки на те, щоб трохи згодом так само добровільно кинутись в її обійми? Ні, краще вже полювати за скальпами в джунглях і преріях післявоєнної Європи!

Входить майор П е т е р с о н, людина 50 років, середнього росту, з червоним, трохи одутлуватим обличчям і рудавою щіточкою під невеличким, злегка кирпатим носом. Він з тих підстаркуватих людей, що хочуть і вміють боротись проти ожиріння в допомогою гімнастики. Його рухи, енергійні і вугласті, стають м'якими, котячими, коли в майорі прокидається мисливець.

А ось і головний мисливець! Сер Джеральд Петерсон — міс Норма Фансі, моя наречена, кореспондент газети «Старс енд страйпс».

П е т е р с о н. Ага! Знаю. Як ся маєте, міс? Як вам сподобалась наша Європа?

Н о р м а. Я ще не встигла придивитись до неї, сер.

П е т е р с о н. Тільки не дивіться на неї крізь окуляри лейтенанта Бентлі, міс.

Норма і Бентлі зіскакують з стола і несуть його на своє місце; при цій нагоді нашим очам відкривається барвиста панорама у вигляді різномаїтних пляшок, що з'юрбились під ліжком.

Н о р м а. Чому, сер?

П е т е р с о н *(показує пляшки)*. Бо буде двоїтися в очах. *(Знімає куртку, вішає її на стіні, пілотку акуратно складає і ховає до кишені куртки, потім підходить до стола, сідає і виймає з кишені в'язку ключів.)*

Б е н т л і. Не будьте, майоре, занадто скромні. Половину цих пляшок спорожнили саме ви.

П е т е р с о н *(офіціальним тоном)*. Я це роблю виключно в позаслужбовий час, мій дорогий. *(Виймає з шухляди газету, чистить нею стіл, потім знімає з бюста каску і проводить з нею ту саму операцію.)*

Н о р м а *(хоче змінити тему розмови)*. Ви не скажеже, джентльмени, де я зможу тут у вас помити руки?

Б е н т л і. Другий коридор наліво, Нормо, однак вода в цьому зачарованому місті буває тільки після заходу сонця. Доведеться тобі сполоснути їх віскі. *(Піднімає з підлоги пляшку.)* Правда, якщо не помиляюсь, це власність майора, але сподіваюся, що за те він не усуне мене з посади.

П е т е р с о н. Я б вас, мій дорогий, давно вже вигнав, якби не те, що ви нічого не робите. *(Витягає з третьої шухляди пружинний прилад для гімнастики.)* На ваше місце могли б прислати ще гіршого, а так — ви мені принаймні не заважаєте, і ваше неробство дає мені гарантію, що ви не берете хабарів.

Н о р м а *(полоще руки віскі)*. Сер...

Б е н т л і. Майор має цілковиту рацію, Нормо. Боюся лише, що моє благородство знайде мало послідовників. З появою Трумена * в Білому будинку процес очиновлення Америки пішов так далеко вперед, що незабаром у нас буде, здається, більше охочих брати хабарі, ніж охочих давати їх. А тоді наша країна опиниться, чого доброго, на порозі національної катастрофи.

П е т е р с о н *(похмуро)*. Ви зловживаєте свободою слова, Бентлі. Ваше щастя, що далі слів ви не йдете!

Б е н т л і. Будьте одверті: і ваше теж, майоре!

Н о р м а *(нервово витирає руки армійським рушником, що його подав їй Бентлі)*. Я не пізнаю тебе, Едвіне! Та й невже ж ви, джентльмени, не могли знайти більше пристойної теми до розмови? *(До Петерсона, який з гімнастичним приладом підійшов до вікна, відчинив його й розпочав гімнастику з присіданням.)* Ага! Чи я не могла б, сер, попросити вас сказати декілька слів для газети?

П е т е р с о н. Інтерв'ю?

Норма кивнула головою.

Будь ласка.

Норма витягає з сумки блокнот і в міру того, як Петерсон говорить, вона записує. Петерсон ні на хвилину не перериває при цьому гімнастичних вправ.

Органи американських окупаційних властей робили і роблять усі можливі зусилля для того, щоб ідеали американської демократії і гуманності глибоко вросли в спустошені гітлеризмом душі німецького населення.

Бентлі відійшов у глиб ніші, налив собі віскі й випив. Не випускаючи пляшки з рук, він слухає з увагою слова Петерсона.

Зроблено вже чимало. Всі німецькі демократичні партії, від християнських демократів до — кхе-кхе — комуністів, мають повне і нічим не обмежене право проповідувати свої істини з умовою, що ці істини не суперечать політиці окупаційних властей. Водночас, спираючись на закон про денаціфікацію, ми проводимо послідовну боротьбу з рештками гітлеризму, і недалекий той час, коли перевихована нами Німеччина буде гідна зайняти належне місце в сім'ї великих демократій Заходу...

Бентлі випиває ще віскі.

Норма. Пробачте, сер! Ви... ніколи не працювали в газеті?

Петерсон. Все життя лише в поліції. А що?

Норма. А те, що ви говорите якось дуже по-газетному.

Петерсон. Досить прочитати кілька номерів наших газет, щоб знати напам'ять, як та що для них говорити. Що вас цікавить іще, міс?

Норма. Якщо ласка, скажіть мені ще дещо про «ді-пі».

Бентлі поставив пляшку на підлогу. Петерсон повернувся грудьми до вікна і дихає на повні груди.

Петерсон. Наші власті оточили самаритянською турботою нещасних переміщенців, переважна більшість яких не хоче повернутися додому з уваги на політичні умови, що склались на їх батьківщині. Бажаючи забезпечити цим людям спокійне, щасливе майбутнє, наші зверхні органи домоглись того, що перед «ді-пі» широко відчинені сьогодні ворота країн, де відчувається нестача робочої сили...

Норма. Пробачте, сер, чи «ді-пі» дійсно не бажають повернутися на батьківщину?

Бентлі *(з іронією)*. Тобі ж уже сказали, Нормо...

Петерсон *(енергійним рухом зачиняє вікно)*. А ви сумніваєтесь у цьому, міс Фансі?

Норма. Одверто кажучи,— так.

Петерсон *(повертається на своє місце і ховає гімнастичний прилад до шухляди)*. Не раджу, не раджу, коли хочете, щоб ваші кореспонденції друкувались.

Норма. О! Це звучить як погроза.

Петерсон. Ні, міс. Тільки як дружня пересторога. *(Виймає папку з паперами.)*

Норма. Дякую вам, та чи ви не вважаєте, сер, що ваша переміщенська політика злегка нагадує торгівлю рабами?

Бентлі. Ти переоцінюєш компетенцію майора, Нормо.

Петерсон *(подивився спідлоба на Норму)*. І свою власну, міс, також.

Норма. Я поки що не знаю, де починається і де кінчається наша з вами компетенція з бюрократичної точки зору. Я знаю лише одне: де починається компетенція кожної порядної людини. І тому я цікавлюся і буду цікавитись усім, що може кинути тінь на добре ім'я моєї країни.

Бентлі. О, пізнаю мою Норму!

Петерсон *(до Бентлі з убивчим сарказмом)*. А за тиждень-два ви, чого доброго, не впізнаєте її або й вдасте, що не пізнаєте...

Бентлі. Я приголомшений, майоре, вашим даром передбачення.

Петерсон. Що ж! Поживемо — побачимо...

Крізь напіввідчинені двері Том рухом голови дає майорові знати, що хтось прийшов.

Петерсон *(дивиться на годинник)*. Він може ввійти.

Голова Тома зникає.

Бентлі *(знімає з стіни куртку)*. Дозволите, майоре, і на цей раз не заважити вам? Я хочу провести міс Фансі до готелю.

Петерсон. Тільки хутко повертайтесь! Склалось таке становище, що навіть ви можете стати мені в пригоді.

Бентлі *(одягається)*. Я сповнений гордістю, майоре.

Входить Цупович. Він розшаркується перед кожним з присутніх.

Цупович. Добрий день, леді! Добрий день, джентльмени!

Норма *(до Бентлі тихо)*. Я вже його бачила, здається.

Бентлі. Це ватажок команчів, який торгує скальпами своїх одноплемінників. Майор Петерсон — його головний клієнт.

Норма *(натягує рукавички)*. А ти?

Бентлі. Я — Пілат, що вмиває руки... вогнистою водою. Лишаємо вас сам на сам. Бажаю успіху, джентльмени.

Бентлі і Норма виходять. Цупович фамільярним жестом голови запитує, хто така Норма.

Петерсон. Вас це не повинно обходити: вона — американка. Візьміть собі краще стілець!

Цупович сідає.

Як ви могли до цього допустити?

Цупович *(розводить руками, від чого капелюх сповзає з його колін, та Цупович завчасно підхоплює його)*. Рука Москви, сер!

Петерсон. Розкажіть це своїй бабусі. Відколи почалася у вас бразільська гарячка, ви наче не той стали. Скільки ж вам платять за голову?

Цупович. Я ніколи не забуваю про свої обов'язки, сер. *(Виймає з кишені футлярчик, загорнутий у цигарковий папір, і кладе його перед Петерсоном.)*

Петерсон виймає з футляра велике перлове намисто.

Три тисячі двісті п'ятдесят швейцарських франків.

Петерсон. Ви здуріли, Цупович!

Цупович. Остання ціна, сер!

Петерсон. Вони — чеські чи венеціанські? Скажіть одверто!

Цупович. Оригінальні перли, інакше кажучи,— «маргарітес»,— родова власність гольштейнських герцогів фон Аугустенбург. Класична питома вага: два, кома, шість.

Петерсон. Це ще побачимо, та не забудьте, мій милий, що вони вже пригасли.

Цупович. Ну, що ж! Герцогині також пітніють, сер. Зате це піт аристократичний, історичний, хе-хе!..

Петерсон *(звів брови)*. Киньте ваші кривляння, ви — «теж європеєць»!.. Скажіть краще, як це могло статися, що Макарову вдалося за вашою спиною організувати справжню змову? *(З гнівом.)* Де були ви, де був Кучеров, де був, нарешті, Бєлін? Ви знаєте, що це нам загрожує міжнародним скандалом? Москва, це вам не Франція і не Англія. Як це не прикро, та з нею навіть нам доводиться рахуватись. Ми заявили офіціально голові радянської місії, що бажаючих повернутись до Росії у нашому таборі немає. І, запам'ятайте: не повинно і не може бути!

Цупович. О сер! Ви ж знаєте: один у полі не воїн. Кучеров робить високу політику, а Бєлін — в кращому випадку — меч,— у жодному разі — не рука. Весь тягар роботи лежить на моїй спині, і як самі бачите... *(Показуючи перли.)*

Петерсон. Дві тисячі франків, більше не дам.

Цупович. О сер! Ви жорстокі! Три тисячі франків — остання ціна.

Пауза.

Петерсон. Список у кого в руках?

Цупович. За агентурними даними, він...

Петерсон *(вдарив кулаком об стіл)*. Мене тепер не обходять ваші агентурні дані! Я питаю, у чиїй кишені список?

Цупович. За день-два він буде у вашій кишені.

Петерсон. Ви впевнені в цьому?

Цупович. Так само, як і в тому, що це справжнісінькі перли.

Петерсон *(похмуро)*. Дві тисячі двісті... п'ятдесят... Одержуйте гроші.

Цупович. Ви недооцінюєте моє слово, сер! Я сказав...

Петерсон *(перебиває)*. Ви все одно заробите на цих перлах стільки, що зможете дудлити цілий тиждень, на свій уже рахунок.

Цупович. Ви перебільшуєте, сер! Не забудьте, що я лишив дома дружину і двоє діточок, крім того, в мене є також обов'язки перед батьківщиною. Повинен же я заробити сто франків.

Петерсон *(глумливо)*. Що? У вас є також батьківщина? Дивно... Ну, дві тисячі чотириста. Набридли ви мені вже.

Цупович. Не вийде, сер. В Нью-Йорку ви візьмете за цю штучку найменше тисячу доларів.

Петерсон *(оглядає перлину по перлині)*. Що ви думаєте зробити з цим... Макаровим?

Цупович *(з прихованою іронією)*. Чекаємо ваших інструкцій, сер!

Петерсон *(на секунду відірвав очі від перлів)*. Даремно. Я не матиму з цим нічого спільного. Зрозуміли?

Цупович. Давно.

Петерсон. Тільки без дурниць. Дивіться! Я повинен вам сказати, що ваші методи розправи з червоними «ді-пі» нам не підходять. Ми аж ніяк не зацікавлені в тому, щоб робити з них мучеників. Зокрема з Макаровим, якого вони люблять і якому вірять. Тим-то було б добре, якби самому Макарову навіть волосок не впав з голови.

Цупович. О! Це щось нове!

Петерсон. Ви мене зрозуміли?

Цупович *(тре долонею чоло)*. Ще не зовсім. Але я... подумаю. Я — подумаю.

Петерсон. Якщо їм вдасться завезти підписи до Мюнхена, то ми знову будемо змушені робити казна-що, щоб тільки не допустити місії до табору.

Цупович *(твердо)*. Їм це не вдасться, сер!

Петерсон. Отже...

Цупович. Салюс реї публіце супрема лекс [1]. Для України — я на все готов.

Петерсон. Киньте ви до біса вашу географію! Останнє ваше слово?

Цупович. Дві тисячі вісімсот.

---

[1] Благо держави — найвищий закон *(лат.)*.— *Ред.*

Петерсон. Що?! Адже ви знаєте прекрасно, мій милий, що я міг би просто конфіскувати ці перли, а тоді...

Цупович *(наїжачився)* ...а тоді це була б ваша остання фінансова операція на нашому прекрасному континенті, сер!

Петерсон. Слухайте, ви! Я вас обов'язково пристрелю коли-небудь. А поки що — накажу скинути зі сходів.

Цупович *(перемагаючи страх)*. Боюся... що і в одному, і в другому випадку ви будете каятись, сер, у своїй необачності. *(Встає і простягає руку по перли, однак Петерсон поквапно накриває їх своєю рукою.)*

Пауза.

Петерсон. Дві тисячі шістсот!

Цупович *(витирає хусточкою чоло)*. Давайте!..

Петерсон встає і відчиняє сейф. Ще раз поглянув на перли, потім старанно загорнув їх та сховав до каси.

Петерсон *(кидає на стіл гроші)*. Все!

Цупович *(рахує гроші, потім говорить тоном примирення)*. Сподіваюся, сер, ви будете задоволені з мене.

Петерсон. Ідіть.

Цупович. А годиннички... будуть?

Входить Бентлі.

Петерсон *(до Бентлі)*. Ви поїдете на свято до Швейцарії, лейтенанте?

Бентлі *(знімаючи куртку)*. Ні, на цей раз не поїду.

Петерсон *(до Цуповича)*. На цей раз годинничків не буде, Цупович.

Цупович *(розводить руками)*. Шкода, а я розраховував припаймні на сотню штук. Ну що ж, тоді другим разом, шановні джентльмени. Бажаю весело провести свято! Мері крістмас!

Петерсон. Ідіть і пам'ятайте: що б там не трапилось у найближчі дні, я не матиму з цим нічого спільного.

Цупович. О! Я пам'ятатиму, сер! Що б там не трапилось у найближчі дні, ваш мундир лишиться чистим, як сльоза святої Женев'єви. *(Виходить.)*

Б е н т л і *(закурив цигарку, ліг на ліжко).* Я до ваших послуг, майоре.

П е т е р с о н. По-перше, я не розумію, чому ви раптом відмовляєтесь провести свято в Швейцарії. Як вам відомо, ціни на годинники в Берліні все ще йдуть угору, адже ж гроші потрібні не тільки мені. *(Показує рукою батареї пляшок.)* Вас бентежить присутність нареченої? Можете поїхати разом з нею: вона буде з цього тільки радіти.

Б е н т л і. Радіти? З чого? З того, що її Едвін, колишня слава, гордість і надія міста Нью-Блекгерста, перетворився на дрібного спекулянта?

П е т е р с о н. До всіх чортів! Вона ж повинна зрозуміти, що в цьому баварському містечку не торгують акціями металургійних підприємств.

Б е н т л і. Вона повинна... а коли ж ви, нарешті, зрозумієте, майоре, що, крім нас, є ще люди іншої моральної породи?

П е т е р с о н. Ага! Ви хочете сказати, що до тієї іншої породи належить міс Фансі? Так?

Б е н т л і. Так.

П е т е р с о н. Я саме цього й боявся.

Б е н т л і *(ліниво підводиться і розмовляє вже сидячи).* Говоріть ясніше.

П е т е р с о н. Присутність міс Фансі в цьому місті небажана. Принаймні у найближчі дні.

Б е н т л і. Тому, що вона моя наречена?

П е т е р с о н. Ні, тому, що вона журналістка і до того ж як я встиг помітити, журналістка, що не має достатнього життєвого досвіду і...

Б е н т л і. Цікаво. Ну?..

П е т е р с о н. ...і розуміє свою професію занадто спрощено. Звичайно, військова газета не надрукує нічого зайвого. Але є ще червона преса: ця лише того й чекає, щоб зробити нас героями скандалу. До того ж сама поява вашої нареченої в ролі ангела-охоронця підніме сум'ятню у вже і без того неспокійних головах червоних «ді-пі». *(Із зростаючим гнівом.)* Тим-то їдьте з нею куди завгодно: до Швейцарії, Парижа, Копенгагена. Я можу вам дати десять днів відпустки, позичу гроші на дорогу, до Франкфурта доїдете моїм «Адміралом». Я зроблю все, щоб тільки здихатися зайвих свідків.

Бентлі *(спокійно)*. Як вам не соромно, майоре! Так панічно боятися маленької дівчинки...

Петерсон. Киньте! Я добре знаю цю суміш жіночої екзальтації з упертістю підлітка. Коли така надихається червоними доктринами, то починає кар'єру з того, що злигується з першим-ліпшим плечистим негром і...

Бентлі *(скочив з ліжка як ошпарений)*. Моя Норма і негр? Ви або з'їхали з глузду, майоре, або *(схопив Петерсона за груди)*... забули, що за таку образу розплачуються інколи кров'ю!

Петерсон *(повільним рухом руки відштовхує лейтенанта)*. Ви маєте рацію. Пробачте! Я не хотів образити міс Фансі. *(З іронією.)* До речі, я й не знав, що ви аж так полум'яно любите свою наречену.

Бентлі. Авжеж, люблю, і любов — остання моя надія. Без неї я б втратив рештки віри в себе і в те, що ми — люди цивілізації — різнимось чимсь від рудих псів з книжки Кіплінга *. Та хіба ви здатні це зрозуміти?

Петерсон. О, розумію прекрасно! Любов — у власному інтересі. Міс Фансі має бути для вас чимсь на зразок збуджувального засобу. Боюсь тільки, що ця роль їй незабаром набридне, і вона почне шукати людину, яка кохала б її заради неї самої.

Бентлі намагається щось сказати, однак Петерсон зупинив його рухом руки.

Хвилиночку! Невеличка дружня порада: не вимагайте від жінки того, чого вона сама у вас шукає. І ще одне: любов, мій милий, ніколи не змінить світогляду.

Бентлі *(з сарказмом)*. А він у вас є, майоре Петерсон?

Петерсон *(вип'явши груди, стає за столом)*. Так! Якщо вам завгодно, світогляд офіцера її величності нової Америки, всесильної королеви континентів і морів...

Бентлі *(перепинив його)*. А ви, майоре, вірний вартовий цієї королеви? Так?

Петерсон. Так. І саме тому, поки ви носите цей мундир, я маю право вимагати, щоб ви не зловживали моєю слабістю до вас та безвідмовно виконували всі мої накази.

Бентлі *(підходить до майора)*. Я пізнаю цей апостольський тон. Значить, ви насправді готуєте тут якесь нове паскудство.

П е т е р с о н. Лейтенанте Бентлі, не забувайте, що ви американець, до того ж американець серед кольорових людей. Мені байдуже, що трапиться завтра з цими, як ви їх самі називаєте, червоношкірими. Але сьогодні вони мої підопічні, і я змушу їх стрибати так, як цього вимагають інтереси Сполучених Штатів. Я не знаю і не знатиму сентиментів там, де йдеться про ці інтереси. Ви, здається, мали вже нагоду переконатись у цьому.

Б е н т л і. О так! *(Нарозтяг.)* Неодноразово.

П е т е р с о н. Я не знатиму в таких випадках сентиментів і для вашої особи, лейтенанте. Якщо я досі терпів деякі ваші вибрики, то лише тому, що ви не належите до людей, які роблять погоду. *(Зачиняє сейф на ключ.)*

Б е н т л і. Ви маєте рацію, майоре. Я не майстер мокрої роботи.

П е т е р с о н. Мовчати! Струнко!

Бентлі спроквола випростовується.

Ви не майстер?.. Авжеж, ви навіть до цього не здатні. А тепер будьте ласкаві виконати мій наказ. Сподіваюся, я вас переконав, мій лейтенанте...

Б е н т л і. Наполовину. Я не хочу бути свідком ще одного злочину.

П е т е р с о н. Я також у цьому впевнений. Що там ще?

Б е н т л і. А коли, незважаючи на мою просьбу, міс Фансі відмовиться виїхати? Що ж тоді?

Смеркається, за вікном спалахнули ліхтарі.

П е т е р с о н *(швидкими кроками ходить по кімнаті)*. Тоді міс Фансі гірко спокутує свою необережність. *(Пауза.)* До речі, хай вам не спаде на думку повторити їй зміст нашої розмови. Інакше — суд за розголошення військових таємниць. Зрозуміло?

Б е н т л і. Зрозуміло.

П е т е р с о н. Ви хочете ще щось сказати?

Б е н т л і. Так.

П е т е р с о н. Говоріть!

Б е н т л і. Я вас ненавиджу, майоре!

П е т е р с о н *(із здивуванням підводить голову)*. А хіба це має якесь значення в нашій службі? Ви непоправний фантаст, Бентлі! *(Поплескав його по плечу.)*

Дзвінок телефону.

(Петерсон бере трубку.) Я слухаю. Так... *(Похитав головою.)* Повторюю ще раз: що б там не трапилося, я не матиму з цим нічого спільного!..

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

Вечір у трактирі фрау Мільх. Горять лампи. За столом перед повним кухлем пива сидить Норма. Вона нервово постукує пальцями по столу. За стойкою робить рахунки Анна.

Норма *(пробує пиво, але нічого з цього не виходить: пиво їй не до смаку)*. Бр-р-р!

Анна *(не підводячи голови)*. Я вас слухаю, міс!

Норма. А я нічого не сказала. *(Пауза.)* Ви можете відповісти мені на одне запитання?

Анна. Я до ваших послуг, міс.

Норма. Припустимо, що ви кохаєте когось і той «хтось», скажімо, кохає вас. Несподівано виникає між вами суперечка, і ви назвете його настирливим недотепою. Чи той «хтось» має право образитись?

Анна *(сміється)*. Про це, міс, доведеться вам розпитати чоловіка. А ось і один з них.

З'являється Боб Фобер.

Стопроцентний, як він сам про себе каже.

Боб *(до Норми)*. Добрий вечір, міс!

Норма. Сідайте, сержанте.

Боб сідає навпроти Норми.

Що ви зробили б людині, яка б назвала вас настирливим недотепою?

Боб. Як?!

Норма. Настирливим недотепою!

Боб. Я розтрощив би цій людині щелепи.

Норма. Ох, ви мене налякали. Навіть коли б вам це дівчина сказала?

Боб. Дівчина? *(Махнув рукою.)* Дівчатам я в таких випадках роблю скидку, міс.

Норма. Скидку? Чому?

Б о б. Як вам сказати... Хе-хе! Коли дівчина бачить, що перед нею справжнісінький недотепа, то вона не тільки не буде лаятись, але й розмовляти не схоче. Ох, міс! Що це ви? Нинішнє німецьке пиво пити збираєтесь? Не раджу. Від нього до кінця свят мучитиме вас згага. Ви можете випити справжнього пива в американському клубі, третій квартал направо. Мій боже, там дуже сьогодні весело! А я, як на лихо, всеньку ніч чергую. Собаче життя!

А н н а. Налити вам віскі, сер?

Б о б. Дякую. Побачать з вулиці мої хлопці й собі схочуть випити. *(Позіхнув.)* І чого це вас, леді, у цей облізлий шинок потягло? Серед цього строкатого наброду американцям не місце.

Н о р м а. Саме цей «набрід» мене й цікавить, сержанте. Я — кореспондентка.

Б о б *(глипнув на її нашивки)*. А! Вибачайте, проглядів.

Н о р м а. Завтра піду до табору «ді-пі». А сьогодні чекатиму тут, може, сюди їх бог мені пошле.

Б о б. Навряд чи пошле. Вони у себе сьогодні святкують. *(До Анни.)* Ви не зачиняєте на святвечір?

А н н а. Трохи згодом. Коли гості фрау Мільх розійдуться.

Б о б *(до Норми)*. Ну що ж, пишіть, міс, поки їх ще не порозтягали по світу, як цуциків. А-а! Хотів би я цих ледацюг побачити за рік-два, коли вони вже вдосталь нагостюються в бразільських міщанців і в британських шкарадників, що тричі їли б одне й те саме. Ось де дотанцюються халамидники до сьомого поту!

Н о р м а. Ви несправедливі, ви обурливо несправедливі, сержанте! Невже ж ви не можете цього зрозуміти?

Б о б *(подивився на неї спідлоба)*. А ви, випадково, не з армії спасіння, леді? Я про це ще сьогодні ранком подумав. Жаль, що вашої армії не видно було в Арденнах! * Ото було різдво! З нашої роти чоловік дванадцять у живих лишилося. Це був би урок для вас, леді. До смерті не забули б...

На вулиці залупала поліцейська автомобільна сирена раз і другий.

(Боб встає.) Немає на вас кари! Ото бояться, щоб, чого доброго, без них не куликнув. *(До Анни.)* А ти чого ви-

трішки продаєш? Все одно не куплю. Той твій кривий тут ще ввечері не об'являвся?

Анна. Ні!

Боб. Не тепер, то в четвер ребра йому поламаю. Так і скажи! *(Підходить до дверей і звертається до Норми.)* А ви, леді, будьте обережні! По цьому місту блукають ночами упирі.

Норма. Ох, бачу, бачу...

Боб. Отож! Мері крістмас, леді. *(Вийшов.)*

Зараз після того загарчав і стих вдалині мотор «віліса». Норма швидко піднялася і підійшла до Анни.

Норма. Послухайте мене! Насамперед... Я хочу просити у вас вибачення за цього нахабу-сержанта і за всіх йому подібних. Я недавно приїхала до Європи і, повірте, не пізнала моїх земляків. Може, це війна зробила, не знаю. Я взагалі мало, дуже мало знаю, а ще менше розумію, і в цьому я тільки тепер переконалася. Після того, як побувала сьогодні у вас, після того, як я поговорила ще з деким, я весь час билася з думками: невже ж у душах багатьох наших людей поселився упир нацизму? І невже ж нам усім тільки здається, що ми крокуємо вперед, а насправді — давно вже збилися з дороги і повертаємось у морок минулих віків? Такі питання постали переді мною в цей найсумніший святвечір у моєму житті, і я не можу знайти відповіді.

Анна *(пильно подивилась на Норму)*. Цей вечір для нас також невеселий, та якби не втручання однієї американки *(всміхнулась)*, дуже схожої на вас, леді, він був би ще сумніший. Сержанта Фобера справедливо прозвали Ведмежою Лапою.

Норма. Ох, ви про це... Боюся, що я вам зробила ведмежу послугу. Він, мабуть, з таких, що вміють пам'ятати і — мститись.

Анна. Є ще гірші за нього, леді.

Норма. Я вас розумію. Як-не-як, він лише сержант. Яке це все огидне! І, головне, навіщо, заради кого і чого все те робиться?!!

Анна. Ви згадали про упирів: це, мабуть, заради них і робиться. Про упирів розповідала мені ще бабуся. Я думала: це лише казки. Аж у 1941 році я побачила їх уперше. Вони мали на кашкетах мертві голови і всюди несли з собою лише смерть і знищення. Однак я їх бою-

ся, як боялась отих, леді! П'ять років я мучусь на цій каторзі, далеко від моєї Батьківщини. Тепер у моє життя ввійшов Андрій. Він наш, він гордий, він севастопольський моряк, а вони хочуть зробити з нього слухняного мисливського собаку. Ніколи цього не буде!..

Пауза.

Норма *(взяла її за руку)*. Клянуся вам іменем моєї матері, чесної американки, що я скажу світові всю правду. І про вас, і про вашого Андрія, і про тисячі, десятки тисяч таких самих нещасних, як ви. Я все скажу моїй країні: скажу і те, що Європа не звільнена від страху, хоч за те, саме за те воювали прості люди... Я не політик, але я знаю, як важко це буде робити. Проте я вірю, що не буду самотня, що знайду друзів і тут, і по той бік океану.

Входить Бентлі. Норма метнулась до нього.

Едвіне!..

Бентлі *(витирає хусточкою чоло)*. Фу! Нарешті я знайшов тебе... Машина зіпсувалась, і довелось пішки обійти півміста.

Норма схилила голову і повільними кроками повернулася на своє місце. Анна перейшла з паперами на другий кінець сцени.

Норма. Я співчуваю тобі, Едвіне. Не розумію тільки, навіщо ти так трудився?

Бентлі. Майор запрошує тебе на святвечір.

За стіною залунала різдвяна пісня «Ти ніч, свята ніч...», її співають чоловічі і жіночі голоси. Коротка пауза.

Уже все гаразд, Нормо. Я не наполягатиму більше. *(Зітхнув.)* Хочеш — святкуй у цьому паскудному містечку.

Норма. Дякую, ти дуже ласкавий. *(Провела рукою по чолу.)* Та чи не краще було б нам відсвяткувати цей вечір удвох? Ми ж так давно не бачились.

Бентлі. Я розумію. Тобі майор також встиг набриднути.

Норма. Ох, не те, не те...

Бентлі *(уникаючи погляду Норми)*. Але сама знаєш: у злочинному світі є також свої правила пристой-

ності. До речі, єдині правила, що їх майор шанує, як святиню. *(Дивиться на годинник.)* Отже...

Н о р м а. Стривай хвилиночку. Я хочу задати тобі одне питання: якщо б я, Норма Фансі, дочка учительки з невеличкого американського міста Нью-Блекгерст, розпочала війну з твоїм всесильним майором, ти б підтримав мене?

Б е н т л і. Війну? В ім'я чого?..

Н о р м а. Ти знаєш прекрасно, в ім'я чого.

Б е н т л і. Боюся, що ти б програла цю війну вже в першій битві.

Н о р м а. Я не про це тебе питаю, Едвіне!

Пауза.

Б е н т л і *(витягується в струнку)*. Наказуй, Нормо! Я на все готов.

Н о р м а. Це... не романтична поза?

Б е н т л і. Романтична? Напевне... Поза? Ні в якому разі. Тепер все залежить від тебе, Нормо. Якщо ти зумієш воскресити колишнього Едвіна Бентлі — хвала тобі!

Н о р м а *(явно схвильована, підходить до Анни й платить за пиво, потім стискає їй руку)*. Повірте слову американки, міс Робчук: ми — ваші друзі і будемо ними до кінця, як були ними під час війни, бо з вами — правда.

А н н а. Я вірю вам, леді.

Н о р м а. Що б там не було, що б не чекало вас і... нас, ми будемо з вами, друзі. Повторіть ці слова вашому другові. Мері крістмас, міс Робчук.

А н н а. Зичу добра вам, леді.

Входить А н д р і й.

А ось і він!

Н о р м а *(підходить до Андрія)*. Мері крістмас, містер Макаров. *(Подає йому руку.)*

Бентлі дивиться на годинник.

Ось вам моя рука. На її допомогу ви можете розраховувати завжди і скрізь. Будьте щасливі!

А н д р і й. Будьте щасливі, хороша дівчино!..

Норма й Бентлі виходять.

(Кивнув головою їм услід.) Відважна! Ще не обсмалила крилець.

А н н а. Андрію! Годину тому приходив сюди Дуда, просив переказати, щоб ти не ночував у таборі. Був обшук. Навіть солому з твого сінника витрусили. Військова поліція заарештувала Климюка і Бондаренка. Кажуть, знайшли у них старі радянські газети.

А н д р і й. Ну що ж! Це значить — нам треба поспішати.

А н н а. Дуда вважає, що вони шукали списку.

А н д р і й. Це факт.

А н н а. Ти повинен подумати про ночівлю, Андрію.

А н д р і й. Я вже подумав. Ночуватиму в знайомого німця-антифашиста. Він працює в американців шофером. Обіцяв підвезти мене до найближчої залізничної станції. Тут сідати на поїзд було б недоречно.

А н н а. Список все ще в тебе?

А н д р і й. Аякже!..

А н н а. Тебе можуть на вулиці перестріти і обшукати. Краще лиши його до ранку в мене. Я його добре сховаю, а в разі чогось — зумію знищити. На світанку під'їдеш машиною до рогу вулиці, постукаєш тричі в моє вікно, тоді я підійду тихенько до брами і передам тобі папери...

А н д р і й. А ти певна, що тебе залишать сьогодні у спокої?

А н н а. Я сказала тобі вже: вони не знайдуть нічого. На вулиці ти не встигнеш знищити папери.

А н д р і й *(після короткого вагання виймає конверт, кладе його на стіл і прикриває долонею)*. Сховай, швиденько!

Анна ховає конверт до торбинки.

А тепер прощавай, мені далеко йти.

А н н а. Йди, милий!.. Про мене не турбуйся. Я зумію постояти і за себе, і — за всіх нас.

А н д р і й. Стережись, Анно, особливо Бєліна. Цей гітлерівський бургомістр і наглядач з заводу Шайблера чомусь мені з голови не виходить.

А н н а *(не спускає захоплених очей з Андрія)*. Тепер і він мені не страшний.

Пауза. Андрій нахилився над стойкою, схопив обіруч голову Анни, міцно поцілував її в губи, стиснув її руку і швидко попростував до дверей, де наткнувся на Бєліна. На цей раз Б є л і н з'явився у чорній шкіряній куртці і в такому самому кашкеті. Різдвяна пісня за стіною урвалася.

А н н а. О!..

Бєлін. Куди ж це ви так поспішаєте, пане Макаров? Там дощ!

Андрій. Нічого, не розтану. Вступіться.

Бєлін *(зійшов йому з дороги)*. Бач, який небоязкий! Забув, що і небоя вовки з'їли.

Андрій. Ні, не забув. Але і ви не забудьте, Бєлін: від Анни руки геть! Шукайте щастя на іншій вулиці і там гуляйте собі вволю, поки не прийшов день, коли вас розм'якушать, як тифозну вошу... *(Виходить.)*

Бєлін осатаніло дивиться хвилину йому вслід, потім повільно наближається до Анни.

Бєлін. Ти чула, стерво, що сказав мені твій... *(Хоче схопити її за руку.)*

Анна подалася назад, вона інстинктивно притиснула торбинку до грудей.

Ага!.. Ага... розумію. Значить, уже цілком продалася їм.

Анна. Продаються лише люди вашого гнізда, пане... обер!

Бєлін. Так... так... Ну, тепер уже шабаш, Анно. Тепер — шабаш!!! *(Вдарив долонею в стойку.)*

Анна судорожно притискає торбинку до грудей і, охоплена раптовим страхом, подається назад, у напрямі східців. Відчиняються двері квартири, в них з'являється фрау Мільх. Непевні кроки, якими фрау Мільх спускається по східцях, показують, що вона напідпитку.

Фрау Мільх *(наспівує «Тиха ніч, свята ніч»)*. Добре, що гості пішли собі вже. І без них голова тріщить. Фройляйн Анна! Я бачу на столі кухоль з недопитим пивом. Потрудіться, будь ласка!

Анна приносить кухоль, виливає пиво і, не випускаючи торбинки з-під ліктя, миє і витирає склянки.
Бєлін весь час не відриває від неї очей.

Вип'єте, пане Аркадію?

Бєлін. Склянку віскі!

Фрау Мільх. Ой, як багато!.. Я випила півсклянки, і то вдарило в голову. Але для вас це муха, пане Аркадію, я знаю, я добре знаю... *(Наливає.)* Пийте на здоров'я! Хай вам щастить...

Бєлін випиває.

О так, я пам'ятаю мого Аркадія! Па-м'я-таю!.. *(Хихикнула.)*

Бєлін памагається також посміхнутись.

Можете йти відпочивати, фройляйн Анна. Я сама позачиняю двері.

А н н а. На добраніч, фрау Мільх.

Бєлін олов'яним поглядом проводжає Анну.

Б є л і н *(про себе, стиснувши кулак)*. Шабаш...

Ф р а у М і л ь х *(грозить йому пальцем)*. Ой, не гостріть собі зубів, пане Аркадію. Не шукайте собі лиха. В цієї вашої зозульки гострий дзьоб. Чого доброго, на смерть заклювати може...

Б є л і н *(насторожився)*. Дурниця!

Ф р а у М і л ь х *(підійшла ближче)*. Аркадію, слухай! Хоч ти мене бив, хоч ти мене покинув, коли я стала тобі непотрібна, я — все ще люблю тебе. І тому *(оглянулась)* кажу тобі, стережись, уникай цієї дівчини. Той моряк, чи як його там, подарував їй ось такий кинджал. *(Показує руками.)* Я не хочу, щоб мій Аркадій через якусь там першу-ліпшу пішов землю їсти.

Б є л і н. Стривай, кинджал... з кістяною колодкою?

Ф р а у М і л ь х *(кивнула головою)*. Цілком слушно. З кістяною колодкою. Таким кинджалом удариш раз — і капут.

Б є л і н. Раз... *(Заслонив правою долонею очі.)*

Фрау Мільх гладить його ліву руку, що лежить на стойці. Бєлін інстинктивно відсуває руку, та, поміркувавши, кладе її на попереднє місце.

Ф р а у М і л ь х. Аркадію! Ох, Аркадію...

Б є л і н. А паперів не давав їй жодних?

Ф р а у М і л ь х. Може, й давав, не знаю, Аркадію. *(Не відриває від Бєліна сп'янілих очей.)* Я бачила тільки кинджал і зараз же подумала, це напевне на мого Аркадія...

Б є л і н. Годі! *(Пауза.)* Ключ... при тобі?

Ф р а у М і л ь х *(сплеснула руками)*. Ох!.. Як же ж ні? Є... Є... *(Схвильована, шукає по кишенях, нарешті знаходить ключ і тицяє Бєлінові в руки.)* Таки... таки... тебе діждалась...

Б є л і н *(підносить палець до губ)*. Тільки дивись мені...

Фрау Мільх *(жваво потакнула головою).* Я розумію. Будь спокійний. Вона нічого не почує. За півгодини вона спатиме на кухні, як забита. Не барись, я чекатиму тебе, тільки зачиню ресторан.

Бєлін *(втопив зір у двері, за якими недавно зникла Анна).* Вона... спатиме в кухні. Віскі!..

Фрау Мільх поквапливо хапає пляшку. В її тремтячій руці пляшка дрібно дзеленьчить, б'ючись об вінця склянки.

Обережно, не розливай! Досить! *(Випиває і швидко виходить на вулицю.)*

Фрау Мільх ладнає зачіску. Наспівуючи «Тиха ніч, свята ніч», вона замикає на ключ усі шухляди, а потім перші двері з вулиці і другі. Якраз у мить, коли вона збиралась повісити на скобу великий замок, за стіною розітнувся розпачливий жіночий крик; за кілька секунд другий, що раптово обірвався. Охоплена жахом, фрау Мільх випустила з рук замок, метнулась у протилежний бік сцени і там приросла до стіни. Повільно відхилились двері, і з-за них потяглась до штепселя чоловіча рука. Світло згасло, по стінах заплигала ясна пляма кишенькового ліхтаря. Коли вона намацала нарешті фрау Мільх і освітила її викривлені страхом губи, почувся голосний шепіт: «Якщо хочеш жити, мовчи!..»

Ліхтарик згас. Після невеличкої паузи фрау Мільх при блідому світлі газового вуличного ліхтаря повільними кроками йде до дверей, що ведуть у квартиру. Опинившись уже за дверима, фрау Мільх включає світло і в цю ж мить з криком вибігає назад. Плутаючи ключі, вона відчиняє двері на вулицю і з порога кричить.

Фрау Мільх. Поліція! Поліція!!!

Швидко наближається виття поліцейської сирени.

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

КАРТИНА ПЕРША

Декорації першої картини другої дії. Пляшки зникли, заслонені чепурною різдвяною ялинкою. Ранок. За столом сидить майор Петерсон, біля нього Бентлі. Під дверима стоїть Том.

Петерсон. Введіть убивцю.

Том виходить і за кілька секунд приводить Андрія. В заарештованого перев'язана голова, руки його зчеплені наручниками.

П е т е р с о н. Ви вже протверезились, Макаров?

А н д р і й. Я не був п'яний!

П е т е р с о н. Ви не так мене зрозуміли. Звичайно, по-п'яному з такою майстерністю не вбивають. Я хотів запитати, чи ви вже напоумились, чи, може, і надалі будете розповідати нам, нібито це не ви вбили переміщенку Анну Робчук?

А н д р і й *(глибоко схвильований)*. Ні, сер, я не «напоумився», хоч як напоумляли мене ваші поліцейські...

П е т е р с о н. Значить, ви відкидаєте обвинувачення в убивстві Анни Робчук? Так?

А н д р і й. Не тільки відкидаю, але й — обвинувачую.

П е т е р с о н. Цікаво! Кого?

Пауза.

А н д р і й. Кров моєї Анни впаде на ваші голови, панове американці.

Б е н т л і *(схопився з місця)*. Макаров!..

П е т е р с о н. Спокійно, Бентлі! Прошу вас сідати.

Б е н т л і. Майоре! Не вимагайте від мене, щоб я спокійно сидів, коли ображають щось більше, ніж так звану честь нашого мундира. Або — або!.. Або це наклеп, тоді...

П е т е р с о н. Лейтенанте Бентлі! Я позбавляю вас слова!

Бентлі сідає.

(До Андрія.) Які у вас підстави говорити таке, Андрію Макаров?

А н д р і й. Моя Анна лише вам і вашим... бєліним могла бути на заваді.

П е т е р с о н. Чому саме нам, Андрію Макаров? *(Пауза.)* Ви мовчите? Я вас розумію. Це був лише ваш незграбний маневр. Жодних підстав говорити такі речі у вас, звичайно, немає й бути не може.

А н д р і й *(з силою)*. Ні... вони в мене є!

П е т е р с о н *(тихим голосом)*. Які ж, які, Андрію Макаров?..

Андрій пильно дивиться на Петерсона, немов хоче прочитати щось в його очах. Але погляд майора не говорить йому нічого, і Андрій схиляє голову.

П е т е р с о н. Ви, «ді-пі», особливо ви, Андрію Макаров, не маєте причин нарікати на нас, американців. Після того, як поліцейські затримали вас на вокзалі, ми

повинні були відіслати вас під конвоєм назад, до англійської зони. Лейтенант Бентлі зглянувся на вас, ми дозволили вам лишитися тут, дали вам притулок і можливість чесного заробітку. *(Знизав плечима.)* Що ж, ми не знали тоді, що допомагаємо вбивці!..

Андрій *(похмуро)*. То все, що ви хотіли сказати?

Петерсон. Ні, ще не все. *(Виймає з шухляди кинджал та кидає його на стіл.)* Ваш кинджал?

Андрій. Мій...

Петерсон. На ньому — кров Анни Робчук!

Пауза. Андрій повільно підходить до стола, нахиляється, по щоці його покотилась сльоза.

Петерсон *(вдарив кулаком по столу)*. Годі! Кинджал ваш?

Андрій рухом голови підтверджує: так.

А тепер, може, розповісте нам, в який спосіб цей кинджал потрапив у... серце Анни Робчук?

Андрій *(тихо)*. Не знаю.

Петерсон. Ага!

Бентлі. Ви дали його, може, комусь?

Андрій. Так.

Петерсон. Кому?

Андрій. Анні.

Петерсон. Навіщо?

Андрій. Для самозахисту.

Петерсон. А потім вона — хочете сказати — вручила кинджал своєму вбивці, так? Лейтенанте Бентлі, пишіть: «Заарештований уперто відкидає обвинувачення в убивстві, однак він не вміє пояснити, в який спосіб його власний кинджал став знаряддям убивства Анни Робчук».

Бентлі. Дозвольте, майоре...

Петерсон. Тепер я допитую, Бентлі. *(До Андрія.)* Ви не пам'ятаєте...

Входить Норма.

Норма. Можна?

Петерсон. Будь ласка, міс Фансі. Будете свідком своєї власної поразки. Зараз ви дізнаєтесь, до чого здатні бувають ваші протеже.

Норма. Макаров!!

Петерсон. Сідайте, міс Фансі.

Норма, здивована й розгублена, сідає біля ялинки і весь час живо реагує на все, що тут бачить і чує.

(До Андрія.). Котра була година, як ви ввійшли до квартири фрау Мільх?

Андрій. Я взагалі туди не заходив.

Петерсон. Ага! Навіщо ж вам здався... *(виймає з шухляди ключ)* оцей ключ?

Андрій. В мене цього ключа ніколи не було.

Петерсон *(зітхнув і поклав на стіл золоту брошку)*. А звідки взялася в кишені вашої куртки золота брошка?

Андрій. Поспитайте про це Ведмежу Лапу або... Бєліна.

Петерсон. Гаразд. *(До Тома.)* Покличте сержанта Фобера.

Том відчиняє двері і рухом руки кличе свідка. Входить Боб.

Сержанте Фобер! Перед лицем всемогутнього бога запитую вас: ви будете говорити правду і тільки правду?

Боб. Так, сер.

Петерсон. О котрій годині ви прибули на місце злочину?

Боб. О дванадцятій годині п'ятдесят дві хвилини.

Петерсон. І що ви побачили?

Боб. Офіціантка трактиру «Під золотим орлом» лежала мертва на своєму ліжку. В її грудях... *(Показує на кинджал.)*

Норма. Анна Робчук... убита?!!

Петерсон *(схиляє із смутком голову)*. Так, міс Фансі. Анна Робчук впала жертвою звірського вбивства.

Норма. І ви гадаєте, що це зробив він, Макаров?!

Петерсон. Спокійно, міс Фансі, спокійно! Я поки що нічого не гадаю. Краще надаймо слово фактам. *(До Боба.)* Що вам іще кинулось у вічі, сержанте?

Боб. Сліди боротьби.

Петерсон. Які саме?

Боб. Сорочка на мертвій була в кількох місцях роздерта, ліве око було налите кров'ю, ковдра лежала на підлозі.

Петерсон. Слідів грабунку не виявили?

Боб. В опочивальні фрау Мільх шухляда комода була вирвана разом з замком. В ній я не знайшов нічого.

П е т е р с о н. Так. І що ви зробили потім?

Б о б. Повідомив про вбивство комендатуру військової поліції, вас, сер, та дирекцію німецької поліції.

П е т е р с о н. Коли і де ви затримали Макарова?

Б о б. Його затримали мої хлопці, коли я оглядав місце злочину. Він вештався біля трактиру.

А н д р і й. Брехня!

П е т е р с о н. Мовчіть! *(До Боба.)* Що ви знайшли в його кишенях?

Б о б. Документи, вісім фунтів стерлінгів, сорок сім німецьких марок і двадцять пфенігів, пачку американських сигарет, сірники, цю брошку і ключ, який виявився ключем від квартири фрау Мільх.

П е т е р с о н. Ви особисто обшукали його?

Б о б. Так, сер...

А н д р і й. Неправда! Крім вас, по моїх кишенях нишпорив іще Бєлін!

Б е н т л і. Хто? Бєлін?

П е т е р с о н *(звів брови)*. Це правда, сержанте?

Б о б *(трохи збентежений)*. Ні, сер, я... знаю правила.

Б е н т л і. Звідки взявся там Бєлін?

Б о б. Це був... прохожий. Він допоміг нам тримати злочинця, коли той пручався.

А н д р і й. Брешеш! Я і не думав пручатись...

П е т е р с о н. Мовчіть, Макаров!

Б е н т л і *(до Боба)*. А Бєліна ви обшукали?

П е т е р с о н *(поквапливо)*. Це питання не до речі, лейтенанте.

Б е н т л і. Мені здається, сер, що сержант порушив елементарні правила...

П е т е р с о н *(перепинив його)*. Дозвольте мені, лейтенанте, рішати про те, що було правильне в поведінці сержанта, а що ні... *(До Тома.)* Свідок Бєлін тут?

Н о р м а. Це... обурливо!

П е т е р с о н. Не забувайте, міс Фансі, що ви тут лише гість!

Том приводить свідка. Б є л і н одягнений так, як був одягнений попереднього дня зранку. Він знімає капелюх і кланяється.

(До Бєліна.) Яким чином ви опинились на місці злочину?

Б є л і н *(одкашлявся)*. Було коло восьмої години вечора, коли я вийшов з ресторану фрау Мільх. Я — лю-

дина самотня, мені не було куди піти, і я вирішив пройтись по місту.

Бентлі. В такий дощ пройтись?

Бєлін *(в нього полохливо забігали очі, але підбадьорливий рух голови майора заспокоює його)*. О так! Саме в дощ я найбільше люблю блукати по вулицях. *(Посміхається.)* Так собі, без мети, заради самого настрою. Коли це раптом чую — хтось кричить: «Поліція! Поліція!» Я прибіг і побачив метушню. Якраз у цю хвилину вийшов з трактиру «Під золотим орлом» високоповажний сержант Фобер. Він спитав мене, чи я пізнав затриманого злочинця...

Бентлі. Звідки ви знали, що то злочинець?

Петерсон. Ще раз прошу вас, більше того,— наказую вам, Бентлі,— не заважайте мені!

Бентлі. Прошу зважити, майоре, що Бєлін — особистий ворог Макарова.

Норма. Сержант Фобер також!

Петерсон. Ще одне ваше слово, міс, і я попрошу вас вийти. *(До Бєліна.)* Ви побачили, що затриманий чинив поліцейським опір, не так?

Бєлін. О так, так!.. Він... хотів вирватись з рук...

Андрій. Неправда!

Петерсон *(до Бєліна)*. І ви допомогли поліцейським знешкодити його, так?

Бєлін. О так, так, сер! Я допоміг...

Петерсон. Заарештований каже, нібито ви також обшукували його. Це правда?

Бєлін *(подивився на Боба)*. Ні, сер... *(Знову подивився на Боба.)* Ні, я... не обшукував його, сер. Це робив сержант Фобер.

Андрій. Дозвольте, сер, сказати слово!..

Пауза.

Петерсон. Говоріть.

Андрій. Я бачив, як Бєлін всунув руку в мою кишеню і вручив щось сержантові.

Петерсон. Це правда, Бєлін?

Бєлін *(запопадливо)*. Ні, сер!..

Петерсон. Це правда, сержанте Фобер?

Боб *(похмуро)*. Ні, сер.

Петерсон. Ясно. *(До Андрія.)* У всьому, навіть у брехні, треба знати міру, Макаров. До речі, може, ви

нам скажете, що ви робили в критичну хвилину біля трактиру «Під золотим орлом»?

Андрій. Коли я вийшов з ресторану, в ньому лишився тільки Бєлін. Я хотів піти додому, та страх за Анну не давав мені спокою. Я повернувся з півдороги і, коли підійшов до рогу Бішофштрасе, почув крик фрау Мільх...

Петерсон. Досить! Треба було вигадати щось більш оригінальне, Макаров! А чому це ви так боялись за Анну?

Андрій. Бєлін мав на неї зуба: він женихався, і — не вийшло. А від таких, як Бєлін, можна всього чекати.

Бєлін. Ви чули, сер? Він мене ще ображає...

Петерсон *(махнув рукою)*. А іншої причини для побоювань у вас не було?

Андрій мовчить.

Ви нічого не сховали у Анни Робчук?

Андрій *(втупивши очі в майора)*. Ні.

Петерсон *(не приховуючи гніву)*. Тим гірше для вас!

Бентлі. Я вас не розумію, майоре.

Петерсон. Заспокойтеся! Згодом усе зрозумієте. А втім, це питання можна не вносити до протоколу.

Норма. Я — починаю розуміти...

Петерсон *(усвідомив свій промах, і це тільки посилює його роздратування)*. Я вас попередив, міс Фансі...

Норма *(поквапливо)*. Прошу вибачення, майоре!

Петерсон. Я не вмію кидати слів на вітер, міс. *(До Тома.)* Покличте останнього свідка!

Входить фрау Мільх. Вона боязко озирається навколо. Відповідаючи на питання, вона майже кожного разу дивиться спідлоба на Бєліна.

Петерсон. Сідайте, фрау.

Том подає їй стілець.

Фрау Мільх. О, дякую, сер.

Петерсон. Ви пізнаєте заарештованого?

Фрау Мільх *(не приховує здивування)*. Заарештованого?.. Пане Макаров! Пробі! За віщо це вас?!

Петерсон. За вбивство вашої офіціантки, Анни Робчук, фрау!

Фрау Мільх *(з жахом)*. А!..

Б е н т л і. Ви вважаєте, що хтось інший був її вбивцею?

Ф р а у М і л ь х. Я... нічого не знаю, сер. *(Схилила голову.)*

П е т е р с о н. Макаров бував часто в вашому трактирі, не так?

Ф р а у М і л ь х. Так, сер.

П е т е р с о н. Ви знали про його роман з Анною Робчук?

Ф р а у М і л ь х. Так, сер.

П е т е р с о н. Ви Макарова добре знали?

Ф р а у М і л ь х. Ні, сер. Я добре знала Анну. Це була чесна дівчина.

П е т е р с о н. Запишіть це, Бентлі. *(До фрау Мільх.)* Коли б Анна Робчук побачила, скажімо, що хтось намагається пограбувати вашу квартиру,— вона б дозволила це?

Ф р а у М і л ь х. Що ви, сер, Анна? Ніколи!

П е т е р с о н. Пишіть, Бентлі! *(До фрау Мільх.)* А якби це намагався зробити Макаров?

Ф р а у М і л ь х. Макаров?.. Анна була чесна дівчина, сер!..

П е т е р с о н. Зрозуміло. І за те вона заплатила своїм життям. *(Показує їй брошку.)* Ваша брошка?

Ф р а у М і л ь х. Моя.

П е т е р с о н. Де ви її тримали?

Ф р а у М і л ь х. В горіховому комоді.

П е т е р с о н *(відкинувся на спинку крісла)*. Картина ясна!

Б е н т л і. Ще не зовсім, майоре. *(До фрау Мільх.)* Більше жодних коштовностей у вас там не було?

Ф р а у М і л ь х *(розгублено мовчить)*.

Бєлін прилип до неї очима і ледве помітним рухом голови підказує їй відповідь.

Не знаю... Ні, сер, не було.

Б е н т л і. Ви сказали на початку: «Не знаю». Зважте, фрау Мільх, що в ваших руках тепер життя людини!

Фрау Мільх ридма заридала.

П е т е р с о н. Такі методи — неприпустимі, Бентлі! Ви тероризуєте свідків. Заспокойтесь, фрау Мільх! Можете йти, ви нам більше не потрібні. Тільки підпишіть протокол...

Фрау Мільх встає.

Б е н т л і. Майоре, в мене ще кілька питань!

П е т е р с о н. У вас все ще є сумніви, лейтенанте?..

Б е н т л і. Думаю, що вони будуть не тільки у мене...

П е т е р с о н *(насупив брови)*. Питайте, але коротко і по-діловому! В нас немає часу.

Б е н т л і *(до фрау Мільх)*. В Анни Робчук був свій ключ від вашої кімнати?

Ф р а у М і л ь х. Ні, сер. Коли треба було, я їй давала свій.

Б е н т л і . А вчора ви давали їй ключ?

Ф р а у М і л ь х *(із зростаючим хвилюванням)*. Ні, сер...

Б е н т л і. У вас їх було два чи тільки один?

Ф р а у М і л ь х. Два, сер.

Б е н т л і. Ви можете їх показати нам?

Ф р а у М і л ь х *(тремтячими руками шукає і знаходить у торбинці лише один ключ)*. Тут лише один. Другий я, мабуть, десь загубила.

Б е н т л і. Загубили?! Коли ж? Сьогодні? Вчора?

П е т е р с о н. А може, ви дали його вчора Анні Робчук і забули про це? Ану, подумайте?..

Ф р а у М і л ь х. Це... дуже можливо, сер. Дійсно...

Б е н т л і. А може... може, цей ключ, замість потрапити до рук Анни Робчук, потрапив якимсь чином до рук Бєліна?

Ф р а у М і л ь х *(охоплена жахом)*. Що... що ви, сер!..

Б є л і н *(до Петерсона)*. Пане майор, це ж знущання над жінкою... і... і...

Б е н т л і. Скажіть краще, Бєлін, чи ви бували вже коли-небудь у квартирі фрау Мільх?

А н д р і й. Він колись жив з фрау Мільх.

Ф р а у М і л ь х. О боже!..

Б е н т л і *(до Андрія)*. А ви були коли-небудь у фрау Мільх на квартирі?

А н д р і й. Ні, сер. Не був ні разу.

Б е н т л і. Фрау Мільх, це правда?

Ф р а у М і л ь х. Так, я не бачила його ні разу в своїй квартирі.

П е т е р с о н. Однак він міг бувати, коли вас не було дома, так?

Ф р а у М і л ь х. Так, сер.

Бентлі *(до Боба)*. У квартирі фрау Мільх тільки одна шухляда була відімкнена?

Боб. Так, сер. Інші були замкнені на ключ. Я старанно оглянув усі кімнати.

Бентлі. Значить, грабіжник добре знав, де що лежить?

Боб. Очевидно, сер.

Бентлі. Чому ви одразу ж наділи на Макарова наручники та водночас нітрохи не зацікавились Бєліним? Чому?

Боб. Мені здалося, що це міг зробити лише Макаров. А втім, злочинець не ліз би сам на рожен.

Бентлі. Вам здалося? Гаразд! А Макаров, по-вашому, не ліз на рожен? Ви що — спіймали його на гарячому?

Петерсон. Лейтенанте, ви не адвокат!

Бентлі. Прошу вибачення, майоре, але я сподіваюся, що за хвилину-дві буду... прокурором. *(До Боба.)* Ви кажете: вам «здавалося». Чи не тому часом вам здавалося, що ви тільки вчора заїлись з Макаровим у цьому ж трактирі «Під золотим орлом»? Ви пам'ятаєте, що ви сказали на адресу Макарова, виходячи з трактиру?

Боб *(збентежений)*. Ні, сер, не пам'ятаю.

Бентлі. Сержант Фобер! Ви обіцяли перед лицем бога говорити правду і тільки правду. Я вас питаю: ключ і брошку ви самі знайшли, чи вам підкинув їх хтось інший, хтось, хто наважився звести й Макарова зі світу?

Бєлін *(замахав з обуренням руками)*. Пане майор!..

Петерсон. Я відхиляю це питання, Бентлі! Сержант відповів на нього вже раніше.

Бентлі *(до фрау Мільх)*. Фрау Мільх, ви перший раз у житті бачите цей кинджал?

Фрау Мільх. Ні, я бачила його вчора в Анни...

Бентлі *(схопився з місця)*. Що?!

Норма *(вибігає на середину сцени і, показуючи пальцем на Бєліна, кричить)*. Ось він! Ось він — убивця! Убивця!! Ось він!

Петерсон *(скочив як ужалений)*. Міс Фансі! Прошу вас вийти!

Норма. Гаразд, я піду, майоре, але я ще вернусь! Я ще вернусь, бо хоч я і зневірилась у вас, майоре, проте я ще не втратила віри в людину, віри в справедливість. І вона, справедливість,— буде зі мною!..

Петерсон. У нас є лише одна справедливість, міс, і вона зветься: Сполучені Штати Америки! Том! Одведіть убивцю! *(Показує рукою на Андрія.)*

Том кладе руку на плече заарештованого.

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

В трактирі «Під золотим орлом». Ранок, на вулиці падає сніг. За стіною фрау Мільх наливає Бобові віскі.

Боб. Наливайте по вінця! В нашому барі хлопці висмоктали за свята все, до останньої краплі.

Фрау Мільх. Тільки благаю вас, сер, не кажіть нікому! Якщо власті дізнаються, що я торгую американським віскі,— пропала тоді моя голівонька.

Боб. Не бійтеся, не скажу. Що ж я, по-вашому, донощик, шептун, підглядач?.. Ніколи я ним не буду і... не був. *(Випив до половини.)* Я люблю правду і — тільки правду. *(Випив до дна.)*

Фрау Мільх. Я не сумніваюсь у цьому, сер.

Боб. Дуже приємно! Дуже приємно! Та це ви тільки так в очі мені кажете, а позаочі... *(махнув рукою)* іродом усі мене називаєте, Юдою з Каріота...

Фрау Мільх. Що ви, що ви, сер?

Боб *(б'є кулаком по стойці)*. Так, так, так, так! Я знаю, я... все знаю, але я — мовчу. *(Пауза.)* Як ви думаєте, цю... гарненьку українку дійсно вбив... Макаров?

Фрау Мільх *(схвильовано)*. О сер! Не нагадуйте мені тієї жахливої події! Я нічого... нічого не знаю.

Боб. Не знаєте? Це, мабуть, така сама правда, як і те, що воша кашляє. А втім, майор Петерсон повинен знати, що там та як було. На те він і майор. Це він за все відповідає. Налийте, фрау, ще!..

Фрау Мільх наливає.

А де це Макарову ногу перебили? Також не знаєте?

Фрау Мільх. Небіжка Анна розповідала мені, що під Севастополем; там були жахливі бої. Мій покійний чоловік... *(підняла до очей хусточку)* також наложив головою в Росії.

Боб. Хто? Ваш чоловік? Туди йому й дорога.

Ф р а у М і л ь х. Ох, які ви жорстокі, які ви жорстокі, сер!

Б о б. Жорстокий, жорстокий! А цікаво, хто його — може, Макаров — запрошував туди в гості? *(Тре долонею чоло.)* Стривайте, стривайте! Під Севастополем!

Входить Ц у п о в и ч. Він сьогодні в дуже доброму настрої.

Ц у п о в и ч. Гут морнін, сер! Гутен морген, фрау Мільх!

Боб не відповідає на привітання Цуповича. Він з увагою стежить за кожним рухом нового гостя.

О! У вашому ресторанчику, фрау, пусто-пусто, зате... *(сміється)* в кишені густо, що?

Ф р а у М і л ь х. Ой, зовсім погано, мій пане! Від того нещасного випадку ваші майже зовсім перестали навідуватись.

Ц у п о в и ч. Хе-хе! Психологія юрби, фрау. Масовий психоз! Що ж, це добре! Значить, наука в ліс не пішла. Зрештою, тепер немає у них часу: якраз проходять черговий курс перевиховання. До речі, я раджу вам, фрау, подумати завчасно про місцевого клієнта. Ще півроку, ще рік і по «ді-пі» тут слід прохолоне. Порозтикаємо їх по всіх закутках світу, і тоді вони будуть значитись лише у наших списках або — в списках умерлих!.. Як Анна Робчук, наприклад.

Ф р а у М і л ь х. Пане Цупович! Не нагадуйте, бога ради!..

Ц у п о в и ч. Я вас розумію: невеличка душевна травма, з незвички. Нічого, мине і це! *(Пауза.)* Скажіть, у вашій квартирі після вбивства був, здається, пильний обшук?

Ф р а у М і л ь х. О так, особливо в кухні, де жила покійна.

Ц у п о в и ч. Гм, цікаво, і нічого не знайшли? А про долю Макарова ніхто з «ді-пі» за цей час не питав?

Ф р а у М і л ь х. Ні, пане Цупович, ні. Ніхто не питав.

Ц у п о в и ч. Гм, неймовірно. А ви не забули часом?

Ф р а у М і л ь х *(роздратована)*. Ні, пане, не забула. Не було що забувати.

Ц у п о в и ч. Одне ви, напевне, забули, фрау Мільх,

що перед богом і нами не можна нічого приховувати. Інакше з вами може трапитись лихо.

Фрау Мільх *(плаче)*. Боже, боже! За віщо така кара!

Цупович. Наша демократія, переможна демократія Заходу, має також свої закони: суворі, невблаганні закони... До речі, скажіть, чи це правда, що ви тільки після приходу союзників замінили на вивісці чорного, прусського орла золотим, американським?..

Боб *(до фрау Мільх)*. Що цей горілчаний брат Бєліна лепече?

Фрау Мільх *(все ще плаче)*. Хоче знати, чи хтось не питав у мене про Макарова. Я кажу, що ні, а цей пан...

Боб *(до Цуповича)*. Гаразд! Ось я, наприклад, також хотів би знати, що буде з Макаровим?

Цупович. Хе-хе! Ви — інша стаття!

Боб. Чому інша?

Цупович. Ну, ви знаєте! Сам характер вашої служби... *(Вдає, що штовхає Боба кулаком у живіт.)*

Боб *(насилу стримує себе)*. Який характер? Шептуна? Донощика? Так?

Цупович. Що ви, що ви, пане сержант?..

Боб. А все ж таки, що, по-вашому, буде з Макаровим?

Цупович. З Макаровим? Післязавтра відбудеться маленька формальність — військовий суд, а там... *(Цмокнув і повів пальцем навколо шиї.)*

Боб. І вам від цього легше стане, га?

Цупович. Мені? А вам — ні? Вам також, високоповажний сержанте...

Боб *(повів верхом долоні по чолу)*. Мені?..

Цупович *(тихо)*. Ми з вами одна рука, дорогий сержанте. Або, як пишеться на гербі Америки: «Ін плюрібус унум»! [1]

Боб. Що?! Я... ми з тобою одна рука? Будь же ти проклятий, шельмин вилупку!

Цупович. Сержанте! Ви не знаєте, мабуть, що маєте справу з офіцером та що я...

Боб. Ану, марш звідси, гнидо!

Цупович. Сержанте, я поскаржусь майорові...

---

[1] В багатьох єдине *(лат.)*.— *Ред.*

Цупович не встиг скінчити фрази, бо Боб схопив його рукою за комір і, підштовхнувши коліном, турнув на вулицю.

(Зникає за дверима.) Я поскаржусь...

Боб повертається на своє місце, мовчки виймає з кишені люльку і тютюн.

Фрау Мільх. Боже, що ви зробили, сер! Він тепер на мені буде мститись...

Боб *(набиває люльку)*. Хай тільки спробує! Не з такими я давав собі раду. О-фі-цер! Від таких офіцерів я ще й сьогодні кулю в грудях ношу. Він що, у Гітлера служив?

Фрау Мільх. Кажуть, у дивізії СС, сер.

Боб. Тьху! *(Плюнув.)* От до чого довоювались. З такою скверною злигуємось. Біс його батька знає, що робиться з нашою Америкою.

Дзвінок телефону. Боб закурює люльку.

Фрау Мільх. Галльо!.. Ні, не було її, сер... Добре, скажу!..

Входить Норма.

Галльо, містер лейтенант! Якраз леді ввійшла! Вже поклав трубку... *(До Норми.)* Дзвонив лейтенант, леді! Просив почекати. За півгодини прийде.

Норма. Дякую вам. *(Сідає за столик, спиною до Боба.)* Що у вас можна випити?

Фрау Мільх. Є лише пиво.

Боб. Наливайте, наливайте віскі! Крім мене, цього ніхто не побачить.

Фрау Мільх наливає склянки і приносить Нормі.

Норма. Дякую.

Пауза. Боб, бажаючи, мабуть, підбадьорити себе, одним ковтком висушує склянку, потім підходить до столика Норми.

Боб. Добрий день, леді!

Норма не відповідає.

Я вам сказав «добрий день», леді.

Норма. Мені зовсім не цікаво, що ви сказали.

Пауза.

Боб. Я з вами, як з людиною, а ви... Ех!

Норма. Чого ви хочете?

Боб. Спитати хочу. Цей... як його Севастополь — далеко від Сталінграда?

Норма. Ні, недалеко. В серці кожного справжнього джентльмена вони — поряд.

Боб. Ага! По-вашому, виходить, я не джентльмен. Ви помиляєтесь, леді! Я й досі ще ношу на півтора дюйма від серця німецьку кулю. *(Пауза.)* І ось уже другий день вона мене нестерпно пече.

Норма. Сподіваюсь, вона вас ще не так запече, якщо ви не втратили решток сумління.

Боб. Я вас не розумію, леді...

Норма. Ви мене прекрасно розумієте, сержанте.

Боб *(з напускною іронією)*. Хай буде по-вашому! Та що я повинен зробити, щоб стати нарешті оцим... справжнім джентльменом?

Норма. Вам краще знати.

Боб. Ага! І то все, що ви хотіли мені сказати?

Норма. Ні, не все. Ще невеличка просьба: не темнійти мені в очах!

Боб *(спалахнув)*. Ах, ось воно що? Ну, гаразд! Я не мозолитиму вам більше очей, прекрасна леді! *(Розплачується з фрау Мільх.)* Але будьте певні, ви ще взнаєте, хто такий сержант Фобер, чи джентльмен він, чи ні і чи варто з ним побалакати. А про Сталінград я і без вас знаю!.. *(Швидко виходить.)*

Норма схопилась було, щоб побігти за ним, та біля дверей зупинилась.

Фрау Мільх. Сьогодні перший раз заплатив. Не пізнаю сержанта.

Норма *(підходить до стойки)*. У вас нема випадково порошку від головного болю? До самого ранку не могла очей заплющити.

Фрау Мільх. Є, леді. Зараз. *(Висипає порошок до склянки.)*

Норма притьмом випиває.

Норма. Дорога фрау Мільх! Ми з вами повинні будь-що врятувати Макарова.

Фрау Мільх. Макарова?.. *(Пауза.)* А що я зможу для нього зробити, леді?

Норма. Багато, дуже багато, фрау Мільх.

Фрау Мільх. Мені самій його жаль. Але ж ви знаєте... Майор Петерсон...

Норма. Я знаю одне тільки: що Макаров невинна людина та що йому загрожує шибениця.

Ф р а у М і л ь х *(розгублено)*. Ох, боже мій...

Н о р м а. Доля Макарова в ваших руках, фрау Мільх.

Ф р а у М і л ь х. Леді! Невже ж ви думаєте, що...

Н о р м а. Я думаю, я хочу думати, що майор Петерсон лише помиляється. Інакше мені було б соромно за мою країну. До речі, ви чули, кого я назвала вбивцею?

Фрау Мільх закриває обличчя долонями.

Я чекаю вашого слова, фрау.

Ф р а у М і л ь х. Я все, що могла, сказала.

Н о р м а. Однак ви не все сказали, що повинні були сказати.

Ф р а у М і л ь х. Я... я не знаю, що ви маєте на думці, леді.

Н о р м а. Ключ.

Ф р а у М і л ь х. Я ж сказала...

Н о р м а. Ні, ви не сказали, як він потрапив до рук... Бєліна.

Ф р а у М і л ь х *(озирається зі страхом)*. Бога ради! Хто вам сказав, хто вам міг сказати!..

Н о р м а. Він зловжив вашим довір'ям і вашою... любов'ю, так?

Фрау Мільх мовчить.

Він поглумився з вас; поглумився так, як це можуть зробити лише люди його породи. За вашу любов він віддячив вам тим, що зробив вас спільницею свого злочину.

Ф р а у М і л ь х. Леді! Клянусь вам Христовими ранами, що на моїх руках немає ні краплі Анниної крові!..

Н о р м а. Неправда! Якщо цієї крові й нема на ваших руках, то вона на вашій совісті, фрау Мільх. Не сьогодні-завтра вам доведеться за це відповісти!

Фрау Мільх заридала.

Ви дали Бєліну ключ від своєї квартири, так?

Ф р а у М і л ь х. Я не знала, що він уб'є її, леді...

Н о р м а. Ви знали, хто вбивця Анни Робчук! Ви знали і мовчали.

Ф р а у М і л ь х. Я... хотіла жити, леді!

Н о р м а. Анна Робчук також хотіла жити. А втім, киньмо це! У вас там у шухлядці, крім брошки, що-небудь було?

Фрау Мільх рухом голови потакнула.

Що саме?

Ф р а у М і л ь х. Платинові ковта та мого покійного чоловіка золотий годинник «Шафгаузен» з ланцюжком.

Н о р м а *(записує)*. Бєлін хотів при цьому поживитись. Більше нічого не кинулось вам у вічі?

Ф р а у М і л ь х. Пожалійте мене, леді!.. *(Знов плаче.)*

Н о р м а. Я вам не ворог, фрау Мільх, і якщо ви заслужите на це, я зумію бути вашим другом та захисницею. Я вірю в справедливість, фрау Мільх, і вона мусить перемогти, чого б це мені не коштувало. Я слухаю вас, фрау Мільх.

Ф р а у М і л ь х. Сьогодні ранком, замітаючи у вітальні, я знайшла під килимом... почекайте, леді, я зараз... я зараз принесу. *(Іде до квартири, за хвилину виходить з великим конвертом у руках.)* Я не знаю, звідки це взялося в мене та ще на підлозі під килимом. Я хотіла було вже спалити це, бо подумала, що то покійна Анна сховала...

Н о р м а. Дозвольте! *(Бере з рук фрау Мільх конверт, виймає папери.)* Це російською мовою. Щось наче список... Ох, стривайте!.. *(Притулила долоню до чола.)*

Ф р а у М і л ь х. Щось важливе, леді?

Н о р м а. О так! По-моєму, дуже важливе. Хто знає, чи не за ці папери Анна Робчук наклала головою.

Входить Б е н т л і. Він обтрушує в дверях сніг з пілотки.

Б е н т л і. Нарешті можна буде провітритись на лижах. Сніжок, скажу тобі, Нормо, краса! Непогано було б майнути на день-два до Гарміш-Партенкірхена.

Н о р м а *(не міняючи пози)*. Ні, Едвіне, ми не поїдемо до Гарміш-Партенкірхена...

Б е н т л і. Ох, розумію. Пробач, Нормо. Щось нове?

Норма мовчки простує до найдальшого стола. Бентлі сідає біля неї. Розмовляють тихцем.

Н о р м а *(кладе перед ним конверт)*. Подивись! Фрау Мільх знайшла це в своїй вітальні.

Б е н т л і *(переглянувши папери)*. Якраз те, чого так гаряче шукав майор.

Н о р м а. ... і чого не знайшов, хоч його агентами було вжито всіх заходів, до вбивства Анни Робчук включно. Так?

Б е н т л і. Я думаю, що ти не далека від істини.

Н о р м а. Фрау тільки-но призналась мені, що то вона вручила ключ від квартири своєму невірному залицяльни-

кові. Ба, ще більше... *(говорить голосніше, повернувшись лицем до фрау Мільх)* фрау Мільх сказала мені, що Бєлін не здобрів самим ключем. У шухляді її комода, крім брошки, був іще золотий годинник, були й платинові ковта. Все те зникло без сліду.

Фрау Мільх *(плаче)*. Такий мерзотник! Такий мерзотник! О Христе-боже!..

Норма *(до Бентлі тихо)*. Ти повинен негайно вчинити обшук у Бєліна.

Пауза.

Бентлі. З цього нічого не вийде, моя дорога.

Норма. Чому?

Бентлі. По-перше, тому, що Бєлін встиг уже, мабуть, ці речі продати, а по-друге... Петерсон офіціально заборонив мені займатись справою Макарова. *(Відсуває конверт.)*

Норма. І ти прийняв це до відома?

Бентлі. Я лише офіцер, Нормо.

Норма. А я досі гадала, що ти не тільки офіцер. *(Сховала конверт і папери до польової сумки.)*

Бентлі. І ти мала рацію. Але що ж ми зробимо, дорога, коли проти нас виступила грізна бюрократична машина, яка нещадно розчавить кожного, хто наважиться стати на її шляху. Ця машина тільки в одному випадку виходить з ладу, коли вона наштовхується на Росію. Тепер тобі зрозуміле роздратування Петерсона?

Норма. Зрозуміле.

Бентлі. Ти знаєш, що діється сьогодні в таборі «ді-пі»? Досить було невинної демонстрації на захист Макарова, щоб власті заборонили цим людям протягом тижня покидати бараки. Можеш піти подивитись. Видовище, гідне богів: вся військова міць Сполучених Штатів звалилась на голови двох тисяч беззбройних білих рабів. Надпотужні танки патрулюють на вулицях міста, а навколо табору сновигають бронемашини. Найдивоглядніше в цій комедії те, що вона в кожну мить може перетворитись на трагедію. Наші миловари вміють стріляти у беззбройних: і в груди, і в спину — залежно від об'єкта.

Норма. Нащо ти мені все те говориш?

Бентлі. Подумай, Нормо, чи варто через одну-однісіньку людину йти так навмання, так на одчай, в той час як, може, завтра вже твоя допомога буде потрібна десят-

кам тисяч? Ми, Нормо, входимо в смугу мороку, може, лячнішого ще мороку, ніж той, що вкривав Європу протягом останніх років.

Норма *(зі сльозами в голосі)*. Ні, ні! Ніколи в це не повірю!.. Я ніколи не повірю, щоб петерсони могли будь-коли диктувати світові його історію. Я не була на війні, я навіть не знаю, як вибухають бомби, але я бачила сльози матерів, я бачила величезне кладовище наших полеглих у Люксембурзі, я оглядала концтабір у Дахау, і я не можу, не можу повірити, що все те не лишило слідів у людських умах і серцях...

Бентлі. Нормо, сердешна моя! І ти хочеш стукати в серце Петерсона?

Норма. Так! Може, достукаюсь і до серця твого Петерсона! Якщо це не вдасться мені, то стукатиму до інших сердець, адже людство, пробі, не складається з самих петерсонів! Ти вважаєш, що не варто лізти на рожен через одну-однісіньку людину. Варто! Макаров — не тільки севастопольський солдат, він — символ, і якби я сьогодні махнула рукою на його долю, моє сумління сказало б мені: ти махнула рукою на долю всього людства. Якщо ми дозволимо цим твоїм скальполовам замордувати Макарова, так, як дозволили їм кілька днів тому звести зо світу Анну Робчук, то завтра вони витягнуть лапи по скальпи наших братів і сестер. Невже ж ти цього не розумієш, Едвіне? Невже ти — в кращому випадку — тільки Гамлет?

Бентлі *(спохмурнів)*. Гамлет? Той був принцом і мав більшу змогу впливати на хід подій, ніж я. А втім, це сьогодні єдина роль, яка дає людині в руки шанси, що вона буде свідком не тільки початку кінця, але й, чого доброго,— самого кінця.

Норма. Свідком!.. І то все, чого я можу чекати від тебе, так?

Бентлі *(розвів руками)*. Для ролі Дон-Кіхота я не створений. Зрештою, я б, може, і погодився на цю роль, якби мав справу з баранами Сервантеса.

Чути торохтіння танка, що наближається.

Чуєш? Чуєш, яким імпозантним кроком ідуть барани президента Трумена?

Норма *(встала)*. Чую і — приймаю виклик. Піду, Едвіне, сама до Петерсона. *(Кидає гроші на стіл.)* Я вже

знайшла свій шлях, і я глибоко вірю, що навіть без тебе, Едвіне, я не буду на ньому самотня. *(Виходить.)*

Земля двигтить під тягарем танка, що якраз перекочується повз трактир «Під золотим орлом».

Бентлі. Почекай, Нормо! *(Іде до дверей, піднімає комір куртки, та в останню мить передумав. Помітив невипите Нормою віскі; лінивим кроком підходить до стола і піднімає склянку.)*

Чути, як наближається другий танк.

Фрау Мільх!.. *(Пауза. Бентлі повертається обличчям до глядачів.)* Я п'ю за дитяче, нерозсудливе, але велике серце малої Норми Фансі...

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

КАРТИНА ПЕРША

Приміщення контррозвідки. Радіо передає пісню «Тиха ніч, свята ніч» англійською мовою. Майор Петерсон сидить біля натопленої грубки й читає Біблію. На його носі окуляри. За вікном — покрівлі в свіжому, глибокому снігу. Читаючи, майор повільно ворушить губами. Дзвінок телефону. Петерсон підводиться, поклав Біблію на стіл.

Петерсон. Ага, редакція? Мері крістмас. Так, слідство доручено мені. Справа державного значення... Ага... От проклята!.. Не вірю в її кар'єру. Що? Ключ?.. О чорт!.. Ага... Годинник і платинові ковта, ага... Що я думаю? Я думаю, що це містифікація, продукт уяви екстравагантної, екзальтованої дівчини... Про всяк випадок, я не раджу друкувати. Невже ж не було у вас нікого іншого під рукою? Цілком слушно, це не моя справа, зате вона — загальнодержавного значення. Престиж наших властей на цьому континенті... Я дуже радий, що ви мене розумієте з півслова... Я, з свого боку, зроблю також усе можливе. *(Поклав трубку, схвильований, ходить по кабінету, потім дзвонить.)* Тюрма?

Відчиняються двері, входить сержант Боб Фобер.

(Петерсон не помічає його.) Лейтенант О'Кенні? Привезіть до мене негайно Макарова! *(Побачивши Боба, Петер-*

сон зняв окуляри і повільним кроком повернувся на своє місце під грубкою. Пауза.) Виключіть радіо!

Пісня замовкла.

Так. Що скажете, сержанте?

Б о б. Я... щодо Макарова.

П е т е р с о н. Дуже приємно.

Б о б *(зітхає)*. По правді кажучи, мені не дуже приємно, сер...

П е т е р с о н *(бухикнув)*. Цікаво. Ну, ну...

Б о б. Воно не зовсім так було, як я сказав. Насправді було трохи інакше. *(Бухикнув.)*

П е т е р с о н. Що?! Ви, сержант військової поліції, насмілились говорити мені неправду? Мені?! Ви знаєте, чим це пахне?

Пауза.

Б о б. Я думаю, сер, що Макаров тут ні при чому та що його доведеться випустити.

П е т е р с о н. Ви-пус-тити!

Б о б. Сер! Я думаю, що не Макаров, а хтось інший повинен піти гризти землю. Брошку і ключ тицьнув мені в руки... Бєлін.

П е т е р с о н. Скажіть, ви не п'яні?

Б о б. Ні, сер, мені треба порядно нахлющитись, щоб я точив курзю-верзю. Я не п'яний, сер.

П е т е р с о н. Тим гірше для вас, сержанте! Значить, ви заявляєте, що на слідстві говорили неправду. Інакше кажучи, брехали. Так?! *(Встає)*.

Б о б. Так, сер. Інакше кажучи, я — брехав.

П е т е р с о н. Чому?

Пауза.

Б о б. Цей росіянин заліз був мені в печінки.

П е т е р с о н. А тепер?

Б о б *(схилив голову)*. Тепер... тепер мене мучить сумління.

П е т е р с о н. Що таке? Сумління? Ви скільки років служите в поліції?

Б о б. Півтора. Мене відрядили зараз же після виходу з шпиталю.

П е т е р с о н. Зрозуміло. А це ваше сумління не ходить випадково в спідниці і не називається міс Норма Фансі?

Б о б. Ні, сер. Моє сумління тут *(вдарив себе в груди)*, поряд з нацистською кулею.

П е т е р с о н. В такому разі я вам раджу мерщій оперувати його, разом з цією кулею. А поки що — ви п'яні, сержанте, і в цьому ваше щастя. Інакше я віддав би вас під суд. Можете йти!

Б о б. Я клянусь богом, сер...

П е т е р с о н. Клянетесь? Тоді ви також нібито клялись. Хто ж після цього йме вам віри? До речі, ви в цю хвилину на службі?

Б о б. Ні, сер. Я чергував учора.

П е т е р с о н. Жаль. Я б вас одразу відправив на гауптвахту. Йдіть виспіться, сержанте!

Б о б. Сер, з вами говорить американський солдат! До чортової матері, я не на те воював за демократію, щоб тепер перший-ліпший тиловий щур плював мені в пельку!

П е т е р с о н. О-о! Ось до чого ми дожили з вами, сержанте Боб Фобер! Бактерії починають діяти. Ваша зброя, сержанте?

Боб швидко відстібає револьвер і через усю кімнату кидає його на стіл.

Том!

Входить Т о м.

Ви заарештовані, сержанте! *(До Тома.)* Хай черговий відведе його на гауптвахту. *(До Боба.)* Там будете мати час трохи глибше подумати про те, що таке наша демократія...

Б о б. Боюся, що тоді я прокляну її разом з вами.

П е т е р с о н. Мовчать! Струнко! Наліво кругом! Кроком руш!

Боб стоїть секунду спиною до Петерсона, потім швидким кроком виходить. Том іде за ним. Петерсон явно схвильований. Він хоче кудись дзвонити, але тут же кладе трубку. Подумавши, він підходить до дверей і широко одчиняє їх.

Макаров!

Входить А н д р і й.

Том! Зніміть з нього наручники.

Том знімає наручники і виходить.

Сідайте, Макаров.

Андрій не рухається з місця.

Я вас просив сідати.

А н д р і й. Забагато честі, сер.

П е т е р с о н. Що ж, ваша воля. *(Підходить до ялинки і довгий час пестить рукою срібного ангела, що звисає з гілки.)* Післязавтра о десятій годині ранку вас судитиме трибунал.

А н д р і й. Мені вже сказали про це.

П е т е р с о н. Двадцять чотири години пізніше вирок буде виконаний.

Андрій мовчить.

Свідки сказали вже своє слово, і їх більше не слухатимуть. Вся процедура буде скорочена до мінімуму. У вас один тільки вихід — щиросердно заявити: так, це я вбив. Чому ж ви мовчите?

А н д р і й. Я вже сказав. І — не тільки я.

П е т е р с о н. Ох, ви про цю дівчину з газети? Не раджу вам розраховувати на її допомогу. Ви — в наших руках, Макаров.

А н д р і й. Це я знаю, сер... Одного лише я не знаю: чого ви викликали мене сюди?

П е т е р с о н. В кожному разі не на те, щоб попрощатися з вами. Я хочу дати вам, Макаров, ще один шанс.

А н д р і й. Я слухаю.

П е т е р с о н. Мені відомо, що ви займались тут агітацією за повернення «ді-пі» на батьківщину та що ви вжили в цій справі ряд конкретних заходів.

А н д р і й *(підняв голову)*. Ах, ось що!

П е т е р с о н. Я знаю також, що ви за нашою спиною склали список бажаючих повернутись та зібрали і деяку кількість підписів. Так?

А н д р і й. Я не знаю закону, який би забороняв це робити, сер.

П е т е р с о н. Крім писаних, є ще неписані закони, мій дорогий Макаров. Спираючись на ці неписані закони, я можу вас розчавити, як черв'яка.

Пущений рукою Петерсона, срібний ангел затанцював на ялинці. Петерсон підходить до стола і ховає до шухляди револьвер Боба.

А н д р і й. Я вже переконався в цьому, сер.

П е т е р с о н. Тим краще. Отже, можемо заграти з вами у відкриті карти. Куди ви поділи цей список, Макаров?

А н д р і й. Список? Значить, не знайшли... не знайшли...

П е т е р с о н. Що ви хочете цим сказати?

Андрій. Я хочу цим сказати, що ви не знайшли його, дарма що... вбили Анну.

Петерсон. Макаров!.. Я вам не раджу перетягати струну. Вона й так уже натягнута вами через край. Я вас ще раз питаю: де список? *(Пауза.)* Я вас востаннє питаю.

Андрій. Він — у Мюнхені.

Петерсон *(вдарив кулаком по столу)*. Брешете!

Андрій. Я... відправив його до радянської місії.

Петерсон. В який спосіб? Коли?

Андрій. За кілька годин... перед смертю Анни.

Петерсон. Прокляття!.. Якщо це правда, Макаров, то я не дав би вже й зламаного цента за ваше життя.

Андрій. А я вас і не прошу! Тепер я знатиму принаймні, за віщо гину.

Петерсон *(дивиться на Андрія так, немов побачив його перший раз у житті)*. Цікаво! За віщо ж?

Андрій. За те, за що загинула Анна, за те, за що загинула під Севастополем ціла моя рота, за те, за що пішли на електричний стілець Сакко і Ванцетті!

Петерсон. Ви помиляєтесь, Макаров! Справа виглядає значно гірше. Ви підете на шибеницю лише за грабунок і за вбивство переміщенки Анни Робчук!

Андрій. Ні, майоре! В це вже ніхто не повірить. Навіть кат.

Петерсон. Знову цей тон! Макаров, Макаров! Завтра я вам надішлю місцеві газети. В них ви прочитаєте докладний опис заподіяного вами злочину. Вашого ж голосу ніхто не почує. Від вас відвернуться навіть ті, що досі вірили вам.

Андрій. Кажете... вони відвернуться?

Петерсон. Вони вже відвернулись від вас, Андрію Макаров...

Том виткнув з-за дверей голову.

(До Тома.) Хто там? Хай почекає! *(До Андрія.)* Подумайте, Макаров. Ви не будете значитись ні в списках полеглих, ні в списках тих, які пропали безвісти! Короткий час ви будете жити в людській пам'яті як грабіжник і убивця, а потім і про це забудуть... І тут, і там — на вашій батьківщині. Не Сакко і не Ванцетті доля вам судилась, Андрію Макаров... Ті мали на своєму боці пресу, літературу, маси, ви ж будете самі як палець, за це я

вам ручусь. Самотній зійдете в могилу і тільки вашу ганьбу залишите по собі.

Андрій *(провів кулаком по чолі)*. Тільки мою... ганьбу.

Петерсон. Я вам згадував про останній ваш шанс. Я можу покористуватись деякими... так би мовити... прогалинами в обвинувальному матеріалі й припинити справу. Але я мушу мати на те гарантію, що мені не доведеться вже в майбутньому вовтузитись з вами, Макаров! І пам'ятайте, це ваш останній шанс.

Андрій. Говоріть, сер.

Петерсон. Я не вимагатиму від вас багато. Напишете коротеньку заяву для табірної газети: «Я, такий-то... спростовую чутки, начебто я намагався повернутись до СРСР і заохочував до цього інших переміщенців. Я — противник комунізму і, як такий, засуджую політику, що її проводять нинішні правителі моєї батьківщини». Все!

Пауза.

Андрій. Хай буде... по вашій волі, сер.

Петерсон. Значить — підпишете?

Андрій *(похитав заперечливо головою)*. Ви не так зрозуміли мене, сер. Хай краще я, по вашій волі, умру. Мені буде легше з ганьбою вмерти, ніж з ганьбою жити.

Петерсон. Це ваше останнє слово?

Андрій. Останнє, сер!

Пауза.

Петерсон. Слухайте, ви! Хто вас цього навчив? Адже, до всіх чортів, живемо тільки раз!

Андрій. Я знаю. Тільки раз!

Петерсон. Ну, ну!..

Андрій. Саме тому, що у нас лише одне-однісіньке життя, треба прожити його по-людському і так само вмерти.

Петерсон. Нарешті я вас розкусив, Макаров. Тепер я знаю, чому так важко боротись з вами всіма. Тепер я знаю, чому програв кампанію на Сході Гітлер.

Андрій. Ви... її також програєте.

Петерсон *(подивився на Андрія скоса)*. Так думаєте?

Андрій. І так воно буде. Життя не з вами, воно з тими, хто за правду, а ви — її вороги.

Петерсон. І то все, що ви хотіли мені сказати?

А н д р і й *(з силою)*. Решту скаже вам моя Батьківщина!

П е т е р с о н *(з люттю і водночас — із страхом)*. Ох, чорт! *(Пауза.)* Алло, Том!

Входить Т о м.

Відведіть його.

Том виводить Андрія.

(Петерсон підходить до дверей.) А, це ви? Прошу вас, міс Фансі! *(Гукає в коридор.)* Макарова лишіть поки що тут! Наручники... можете не надівати... *(Зачинив двері.)*

Н о р м а. Ви все ще вірите в його вину?

П е т е р с о н. А що?

Н о р м а *(сідає в крісло Петерсона)*. А те, що я маю в руках наявні докази...

П е т е р с о н. Я розумію. Ви хочете, здається, розповісти мені про ключ і брошку, так?

Н о р м а *(здивовано)*. Ви знаєте вже?

П е т е р с о н. Догадуюсь.

Н о р м а. Невже ж цього мало, щоб звільнити людину?

Пауза.

П е т е р с о н. Так. На своє лихо, Макаров — винен. *(Розвів руками.)*

Н о р м а *(схопилась)*. Винен? Перед ким?

П е т е р с о н *(глухим голосом)*. Нас ніхто не слухає, міс Фансі, і я розмовлятиму з вами як американець з американкою. Розмовлятиму з вами як людина, інтереси якої зрослись з інтересами її держави в одну нерозривну цілість. Ми зацікавлені в тому, щоб «ді-пі» лишились у наших руках. Кожний зайвий день їх перебування під нашими крилами — це новий козир у наших руках. А потім прийде день, коли всі вони усвідомлять, що їм немає вже вороття. Тоді ця багатотисячна армія безбатченків робитиме лише те, що ми їй робити накажемо. Здана на нашу ласку, вона віддано стоятиме на варті нашого ладу і наших порядків, нашої світової імперії. І тут, і в Англії, і в Бразілії,— скрізь, куди тільки сягає сфера наших державних інтересів. Якщо ж провидіння зішле нам нову війну, ми кинемо цю армію проти ворога. Ви не уявляєте собі, міс Фансі, що таке фанатизм ренегатів! Це буде атомна бомба номер два!.. Вам уже ясно, міс Фансі?

Н о р м а *(кивнула головою)*. Тепер мені вже ясно. Аж занадто ясно...

П е т е р с о н. Вам залишається тільки зробити з цього висновки.

Н о р м а. Я вже їх зробила.

П е т е р с о н. Це дуже добре. Ви надіслали до своєї редакції кореспонденцію про справу Макарова, написану так, начебто автором її був сам Макаров. Я сподіваюся, що ви більше цього робити не будете.

Н о р м а *(зітхає)*. Я теж так думаю, містер Петерсон.

П е т е р с о н. Як бачу, наш окупаційний клімат починає і вас прихиляти до розсудливості. Це дуже добре. Ви зможете тут непогано влаштуватись, тим більше що ваш майбутній чоловік має всі шанси зайняти незабаром моє місце.

Н о р м а. Едвін... ваше місце?!

П е т е р с о н. Не бачу в цьому нічого дивного. Він так спритно вів тоді допит у справі Макарова, що я був змушений йому позаздрити. Після Нового року мене переведуть, здається, до Франкфурта, і я з чистим сумлінням запропоную властям передати мої функції лейтенанту Бентлі.

Н о р м а. А Бентлі згоден піти на це діло?

П е т е р с о н. А чому б ні? Правда, поки що я лише натякнув йому на це, однак я більше ніж певен, що він не відмовиться від нагоди зробити кар'єру. Ви недооцінюєте свого нареченого, міс Фансі.

Н о р м а. О так. Я недооцінила Едвіна, як... недооцінила й вас, майоре.

П е т е р с о н. Ваше каяття зворушує мене, міс Фансі! Значить, ми з вами знайшли нарешті спільну мову...

Н о р м а. Ви помиляєтесь, майоре. Тільки тепер я зрозуміла, що ми з вами спільної мови не знайдемо ніколи.

П е т е р с о н. Міс Фансі! Ай-ай-ай! Невже ж ви все ще перебуваєте в полоні ваших «принципів»?

Н о р м а. Так, майоре, і тому раджу вам не розраховувати на те, що ви побачите коли-небудь моє прізвище в списку сфабрикованих вами ренегатів.

Дзвінок телефону.

П е т е р с о н. Ага!.. Так... Браво, лейтенанте! *(Поклав трубку.)* І що ви думаєте робити?

Н о р м а. Те саме, що робила досі.

П е т е р с о н. Рятувати Макарова? Ви не врятуєте його.

Н о р м а. Я вірю, що врятую його. А якщо не вдасться, тоді я... займу його місце.

П е т е р с о н. Ну, міс!.. Тоді вас попросять покинути цей континент найближчим теплоходом.

Н о р м а. Нічого не вийде з цього. Європейський урок я зумію використати також і в Америці. Ви відкрили мені очі, тепер закрити їх у мене зможе тільки смерть.

П е т е р с о н. Ну, що ж! Робіть як знаєте. Одверто кажучи, мене не обходить, як ви будете вести себе за океаном. Там — не моє господарство. Але поки ви тут, вам буде дозволено робити лише те, що не протирічить нашим інтересам.

Н о р м а. Це все?

П е т е р с о н. Ні, не все. В мене є ще до вас невеличка просьба.

Н о р м а. Просьба? В ваших устах, містер Петерсон, навіть просьба звучить як наказ.

П е т е р с о н. Якщо ви сприймете її як наказ, то тим краще. В вашому розпорядженні, міс, є папери, зміст яких нас вельми цікавить.

Н о р м а. Папери?..

П е т е р с о н. Я маю на думці складений Макаровим список «ді-пі», адресований до радянської місії в Мюнхені.

Н о р м а *(явно збентежена)*. Це вам хто сказав? Бентлі?

П е т е р с о н. Лейтенант Бентлі, міс. Кілька хвилин тому він передав мені цю приємну новину по телефону. Бачите, який переворот у душі людини може вчинити кинутий вчасно натяк...

Н о р м а. О так! Ви справжній чудодій, майоре. В одну мить ви зняли з моїх очей полуду, і я побачила, що мій принц — не принц.

П е т е р с о н. Ні, цього наміру я не мав. Я хотів лише зайвий раз показати, що й вам лишається одне тільки: підкоритись законам наших джунглів, як красномовно сказав би лейтенант Бентлі.

Н о р м а. ...і видати вам список, так?

П е т е р с о н. Цілком слушно, міс, це нам полегшить боротьбу з елементами анархії й допоможе ліквідувати

вогнище зарази, поки вона не перекинулась до сусідніх таборів.

Н о р м а. Ні, майоре, я не буду вашим спільником у цій брудній і — нічого гріха таїти — кривавій афері. Списку я вам не видам.

П е т е р с о н. Що ж ви, в такому разі, думаєте з ним зробити?

Н о р м а. Те, що зробила б з ним на моєму місці кожна порядна людина. Я повезу його сама до Мюнхена.

П е т е р с о н. Ви збожеволіли, дівчино! Таким чином ви тільки озброїте проти себе всі інстанції окупаційних властей, не кажучи вже про те, що ви — не доїдете до Мюнхена. З учорашнього дня, міс Фансі, за вами встановлено слідкування.

Н о р м а. Так? Після всього, що я тут почула, мене б не здивувало, якби цю почесну роль взявся виконувати лейтенант Бентлі. Проте я готова помірятися силами з вашими шпигунами, містер Петерсон.

П е т е р с о н. Ви дуже сміливі, міс Фансі, однак у вас не буде в цьому потреби.

Н о р м а. Хочете мене заарештувати?

П е т е р с о н. Ні. На жаль, це не так легко зробити. Ви ж, як-не-як, поки що кореспондентка. Я просто звелю обшукати вас і тоді у вас буде чисте сумління, а у мене — папери. *(Іде до дверей.)*

Н о р м а. Хвилиночку, майоре! Я придумала інший вихід із становища. *(Виймає з сумки конверт і кидає його у вогонь.)*

П е т е р с о н. Тисяча чортів!.. З вами нелегко воювати. Але запевняю вас: цим ви Макарова не врятували.

Н о р м а. Зате, може, врятувала інших. А що стосується Макарова, то ми ще повоюємо з вами, містер Петерсон. *(Йде до дверей.)*

П е т е р с о н. Стривайте! Я вам, здається, вже сказав: ваші шанси рівні нулю. Всім, крім одного. Макаров не використав його. Я сподіваюся, ви будете більш розсудливі.

Н о р м а. Новий підступ?

П е т е р с о н. Ні, нова спроба врятувати Макарова від шибениці. На цей раз,— з мого боку.

Н о р м а. Невже защеміло у вас серце?

П е т е р с о н. Ні, міс. Таких серцевих припадків у мене не буває ніколи. Просто я не хотів би робити з Ма-

карова мученика. Буде значно краще, коли він повернеться до переміщенців живий, цілий, непошкоджений і... навернений.

Н о р м а. Іншими словами, ви пропонуєте мені співпрацю у фабрикуванні ренегатів? Так?

П е т е р с о н. Міс Фансі! Я вам даю можливість врятувати людину. Якщо ви не використаєте цю можливість, то я боюся, що ваша душа до самої смерті не зазнає спокою.

Н о р м а. Чого ви від мене вимагаєте?.. *(Сідає.)*

П е т е р с о н. Ваш голос затремтів; це непоганий знак. Я запропонував Макарову написати маленьку заяву про те, що він не збирався їхати до Росії, що він не заохочував до цього інших та що він засуджує нинішній російський режим. Як бачите, невеличка брехня, мікроскопічна крапля в океані брехні, що на ньому плаває не віднині увесь наш світ. Даю вам слово офіцера, що, як тільки Макаров підпише цей клаптик паперу, я скручу шию цілій цій справі, і ваш протеже вийде негайно на волю. Ви повинні переконати його, що це буде найкращий вихід не тільки для мене, але й для нього, тим більше що ця людина, одверто кажучи, заслужила на кращу долю, ніж смерть на шибениці. Макаров за цією стіною. Ви єдина людина, яка зможе вплинути на нього. Я чекаю вашої згоди, міс.

Н о р м а. Це... було б нижче моєї гідності, не кажучи вже про те, що він у відповідь не знайшов би для мене, мабуть, доброго слова.

П е т е р с о н. Ах, ось що! Перед лицем загибелі молодої, повної сил людини вас хвилює лише тривалість вашої гідності... Можу вас запевнити, що втрачену гідність легше повернути, ніж втрачене життя. А щодо відповіді Макарова, то я не раджу вам робити передчасних висновків.

Н о р м а. Ви гадаєте, що Макаров пішов би на те?!!

П е т е р с о н. В даному разі я нічого не гадаю, міс,— тут маємо справу з червоним, з росіянином. Однак довголітня поліцейська практика навчила мене, що єдиний закон, якому без протесту підкоряються всі люди без винятку, це біологічний закон. Заради збереження власного життя людина здатна на все. Треба лише, щоб вона кожним своїм нервом відчула льодовий подих смерті. Тоді вона відмовиться від будь-яких принципів, дайте їй тільки змогу та час винайти принципи, що виправдували б

капітуляцію. В цьому випадку, міс, ми маємо перед собою цілком нормальну людину, яка зрештою ж зрозуміє, що всі помилки можна виправити, крім однієї: самогубства.

Н о р м а *(рухом глибокої втоми знімає пілотку)*. Я... згодна, майоре.

П е т е р с о н. Вельми вдячний. Сподіваюся, вам пощастить. Інакше залишиться тільки одне: вмити руки. *(Одчиняє двері.)* Увійдіть, Макаров!

Входить А н д р і й.

П е т е р с о н *(до Норми)*. Я вас залишаю з ним віч-на-віч. Бажаю успіху, міс Фансі! *(Виходить.)*

Норма показує рукою стілець. Андрій після короткого вагання сідає.

Н о р м а. Ви, очевидно, догадуєтесь, чому майор Петерсон лишив нас тут удвох.

А н д р і й. Я про вас якнайкращої думки, міс.

Н о р м а. Боюся, що ви зміните цю думку. Я повинна зробити те, чого не вдалося зробити майорові.

А н д р і й. Невже ж вас також цікавить доля цього списку? Я вже сказав...

Н о р м а. Містер Макаров, ваш список потрапив до моїх рук.

А н д р і й. Що?!

Н о р м а. Його знайшла фрау Мільх і передала мені, а я мала необережність похвалитися знахідкою перед... майором. Щоб ці папери не потрапили до його рук, я змушена була кинути у грубку... порожній конверт.

А н д р і й. Якщо це дійсно так, то я... дякую вам, міс.

Н о р м а. Я не маю жодної причини говорити вам неправду. *(Показує список.)*

А н д р і й. Я вам вірю, міс.

Н о р м а. Тепер ідеться про те, щоб врятувати вас, вас особисто, містер Макаров.

А н д р і й. Як? Майор Петерсон хоче мене врятувати?

Н о р м а. Так! Майор також. Він волів би припинити справу. Під якою умовою — ви самі знаєте.

А н д р і й. Знаю.

Н о р м а. Вам, мабуть, не більше тридцяти років...

А н д р і й. І що ви хочете цим сказати?

Н о р м а. Що ви недооцінюєте, мабуть, небезпеки, містер Макаров. Я робила, роблю і робитиму все, що в моїх силах, щоб запобігти цьому черговому вбивству. Постара-

юсь повідомити про все вашу місію. Я вислала телеграми до редакцій кількох впливових газет. Я, нарешті, звернулася після оголошення вироку з просьбою до губернатора, в його штабі є мої знайомі. Але останні кілька днів мого перебування тут навчили мене більше, ніж довгі роки, що я їх прожила в маленькому американському містечку. Тут я наочно переконалась у тому, що там могла лише неясно вгадувати. Наша справедливість носить на очах замість пов'язки окуляри містера Моргана, а її служителі мають манери гангстерів. Не забувайте, що ваша доля сьогодні майже цілком в їхніх руках. І доля, і — життя.

Андрій. Я знаю.

Норма. Знаєте і — не підпишете?

Андрій. Знаю і не підпишу!..

Норма. Містер Макаров! Може, роль, яку я взяла оце на себе,— ганебна роль, але я не могла зробити інакше. Я хочу запобігти цьому вбивству.

Андрій *(встав)*. Тобто ви хочете, щоб Макаров перестав бути Макаровим? Щоб він, мов цуценя, припав до ніг вашого Петерсона і повік осоромив нашого брата? Краще киньте цю вашу... роль!

Норма *(встала і підійшла впритул до Андрія)*. Вибачте, мій друже, але мені стало страшно...

Андрій *(з силою)*. А ви... ви думаєте, мені не страшно? Ви гадаєте, я йду на цю смерть, як на весілля? Від тієї проклятої ночі я ні на хвилину не заплющив очей. Тож, до біса, не в атаку тобі йти. *(Затулив обличчя руками.)* Хоч би Анна була жива, а то її також не пожаліли, небогу! Ци-ві-лі-за-тори!..

Норма. Анні Робчук уже не вернутись до нас. Я турбуюсь за тих, які ще живуть.

Андрій. Про кого це ви?

Норма. Все ще про вас, мій хороший друже.

Андрій. Зрозумійте, дівчино! Я ненавиджу смерть, але я ще більше ненавиджу таке життя, яким вони хочуть мене обдарувати. Якби я налякався їх, якби я дав себе спіймати на вудочку ваших петерсонів, вони б не сказали: «Макаров — зрадник»,— вони б сказали: «Радянський моряк Макаров — зрадник». А мені ніхто не давав права на те, щоб я вкривав ганьбою мій народ.

Норма *(в захопленні)*. Яка ж мати виховала вас, Андрію Макаров?

Андрій. Вітчизна. Я пам'ятаю моїх бойових друзів і знаю: заради неї вони жили, заради неї вмирали в боях, і я також до кінця буду моряком у бойовому строю, моряком, що поклявся служити Радянському Союзові. Поклявся — раз назавжди.

Норма. Боже мій! Що ж я можу зробити ще для вас, Андрію Макаров?

Пауза.

Андрій. Багато. Моїм товаришам з табору скажіть, що я вмираю не як убивця, а як солдат країни соціалізму. Розкажіть це всім, кому тільки зможете, і тут, і там, у вас, за океаном. Хай знають люди Америки, як розправились з радянським моряком ваші банкіри за те, що він стояв за правду. І не забудьте переказати людям з табору, щоб завершили справу, яку ми з Анною розпочали. *(Пошепки.)* Список передайте Дуді або Мальцеву, хай негайно виїздять до Мюнхена. Така буде, про всяк випадок, моя остання воля.

Норма. Все скажу, все зроблю, що тільки буде мені під силу, клянусь вам у тому, Андрію Макаров!.. В таборі більшість вірить не Петерсонові, а вам. Кажуть, що ваші товариші демонстрували. Власті стривожені, військова поліція вже третій день на ногах. Мій хороший друже, ви не одні!

Андрій *(вперше за весь час усміхнувся)*. Це — добре! Бачите, який наш народ хороший. Коли думаєш про нього на чужині, співати хочеться, а не думати про смерть. Співати хочеться про Москву і Кубань і про цілий наш світ, що був би планетою радості, якби не ваші золоті божки. Співати хочеться пісень, у яких була б любов до всього живого, вогненна віра в те, що правда в усьому світі, від краю його і до краю, кінець кінцем переможе!

Норма міцно тисне йому руки.

Завіса

КАРТИНА ДРУГА

«Під золотим орлом». Хмарний день. Фрау Мільх щось пише за стойкою, окуляри ледве тримаються кінчика її носа. За останнім столом праворуч сидить Боб: він без пояса і зброї, на голові, замість каски, пом'ята пілотка. Боб спить, сховавши голову між руками. Перед ним порожня склянка. Входить бой з готелю.

Бой. Міс Норма Фансі тут?

Фрау Мільх. Нема, але скоро буде. Пішла на телеграф.

Бой. До готелю на її прізвище термінова телеграма. Передайте, будь ласка.

Входить Норма.

Фрау Мільх. А ось і леді! До вас телеграма.

Бой виходить. Норма читає телеграму.

Це відповідь, міс?

Норма. Ні, це не відповідь. Відповідь на мою просьбу ще не прийшла. *(Дивиться на годинник.)* Лишилось іще півтори години. Кажуть, телеграми тут затримуються інколи в дорозі.

Фрау Мільх. Пробачте, міс. Мені здавалося, що ви раптово зблідли.

Норма. Ні, я тільки змерзла. Дайте мені, якщо ласка, гарячої кави.

Фрау Мільх. Зараз зроблю, міс. *(Хоче вийти до кухні.)*

Норма. Хвилиночку! Про мене тут ніхто не питав?

Фрау Мільх. Ні, міс, ніхто! *(Виходить.)*

Норма *(кидає монету в автомат і знімає трубку).* Захисник Макарова? Капітане Майлд! І досі ще не було нічого з канцелярії губернатора? Немає... Лишилося дуже мало часу. Так, будемо сподіватися. Подзвоните самі? О, спасибі, капітане. 27-49! Спасибі. *(Повісила трубку, ще раз читає телеграму. Побачивши в дверях Едвіна Бентлі, вона інстинктивно ховає телеграму до сумки.)*

Бентлі зупиняється і мовчки підносить пальці до пілотки. Норма з удаваним спокоєм сідає за стіл з лівого боку.

Бентлі. Нормо... Біда, Нормо!

Норма *(схопилась з місця).* Невже ж... сталося? *(Подивилася на настінний годинник.)*

Бентлі. Ти про цього росіянина? Він має ще півтори години часу. Можливо, що в останню хвилину надійде звістка про помилування. Крім того, майор Петерсон дав йому зрозуміти, що свій останній шанс він зможе використати на східцях ешафота. Але я не з тим прийшов, Нормо.

Норма сідає.

Норма. Кажи.

Б е н т л і. Ти вислала вчора телеграму до радянської місії. Вона не дійшла до рук адресата, проте цей факт не зменшує твоєї вини.

Н о р м а. Вини!

Б е н т л і *(розвів руками)*. Не бачу нічого дивного в тому, що клерк говорить мовою клерка.

Н о р м а. Далі?

Б е н т л і. Далі, та сама доля спіткала твою кореспонденцію, вислану по телеграфу до редакції «Дейлі уоркер». Дуже шкодую, що тобі не вдалося передати її по телефону,— Петерсон вирвав би собі з голови рештки волосся,— але це вже не твоя вина.

Н о р м а. Що далі?

Б е н т л і. А далі йде сумний епілог.

Н о р м а. Про звільнення мене з роботи можеш не говорити. Я тільки-но одержала телеграму з редакції.

Б е н т л і. Що ж, цього можна було чекати. Але не те найгірше. Я примушений попередити тебе, моя дорога, що ти повинна на протязі двадцяти чотирьох годин залишити це місто. Я не маю жодних підстав сумніватися в тому, що завтра тобі накажуть взагалі покинути Європу.

Боб підняв на секунду голову, потім знову її опустив на стіл.

Н о р м а. Я бачу, ваш апарат працює безвідмовно.

Б е н т л і. О так! Там, де без нього можна було б обійтись.

Н о р м а. Сподіваюся, що під твоїм керівництвом цей апарат працюватиме значно краще.

Б е н т л і. Ти вже знаєш?

Н о р м а. Про що?

Б е н т л і. Ну... про те, що я найближчого часу повинен сісти на місце...

Н о р м а *(не дає йому закінчити)* ...скальполова Петерсона. Ні, не знаю, але я чекала цього.

Б е н т л і. Чекала? Це свідчить про твій розум. Я, бачиш, погодився на пропозицію Петерсона не тільки тому, що я до нічого кращого не здатний, але й тому, що границя між добром і злом давно вже на світі зникла, якщо вона взагалі коли-небудь існувала.

Н о р м а. «Границя між добром і злом...» Бачиш, Едвіне, для тебе ця границя не існувала ніколи. Я це, на жаль, тільки тепер зрозуміла. Ти сприймав життя як по-

дарунок долі: подарунок, що ні до чого не зобов'язує. Коли ж те саме життя пред'явило тобі рахунок, ти, наче зловмисний неплатник, утік до Європи, втік за три місяці перед кінцем війни і запобігливо влаштувався там, де звикли лише брати, а не давати. Щоб врятувати рештки своєї гідності, ти, мабуть, за порадою свого шефа, винайшов принцип для виправдання остаточної капітуляції перед злом. Цей «принцип» дозволив тобі грати зо мною ганебну комедію. В азарті цинізму ти просив мене воскресити в тобі давнього Едвіна, хоч знав, що єдина зміна, яка сталася в тобі за тих кілька років, це та, що в драпіжника виросли кігті. Під час допиту в печері Петерсона ти виступав у ролі оборонця істини, а насправді хотів лише блиснути перед шефом своїми поліцейськими талантами.

Бентлі. Хай буде й так, Нормо. Однак зваж, що твій приїзд змусив мене нарешті більш серйозно подумати про наше спільне майбутнє.

Норма *(з сарказмом)*. Спасибі, Едвіне, за добре серце! Де ж було, однак, це твоє серце, коли ти нищечком доніс своєму шефові про те, що папери Макарова можна знайти в моїй сумці?

Бентлі. Ти повинна сказати мені за те спасибі. Адже таким чином я лише врятував тебе від великих прикрощів.

Норма. А водночас у Петерсона нажив доброї слави, так? Не скажу я тобі, Едвіне, спасибі.

Бентлі. Жаль. Якого ж слова я повинен тепер від тебе чекати?

Норма. Одного тільки: прощай! *(Подивилась на годинник.)*

Бентлі. Нормо! Поки я не сказав його — все ще можна поправити. Найпізніше завтра вечірнім поїздом ти будеш змушена покинути це місто. Якщо ми сьогодні візьмемо шлюб, то наказ про виселення автоматично втратить силу.

Норма. Ні, ми не візьмемо шлюбу, Едвіне. Ні сьогодні, ні завтра, ні післязавтра...

Бентлі *(встає)*. В такому разі мені залишається тільки вмити руки.

Норма. О! Впізнаю стиль майора Петерсона!.. Та покинь ці ілюзії, Едвіне. Ніколи тобі це не вдасться. Ні тобі, ні Петерсонові, ні вашим всесильним сьогодні по-

велителям. Занадто прилип бруд до ваших рук. До рук і до душ ваших, душ таких самих дрібних та нікчемних, як і ваша релігія, релігія оголеного цинізму. Це вже навіть не оспівана Петерсоном атомна бомба номер два. Це всього-на-всього нацизм номер два; новий і — будемо сподіватися — останній варіант відомої тобі афери. На щастя людства, ви запізнилися, джентльмени.

Бентлі. О! Впізнаю стиль Макарова.

Норма. Іди, іди вже, Едвіне! Не твоїй голові зрозуміти це, не твоїй душі відчути.

Бентлі. Ні, я зрозумів тебе прекрасно. Найвищий ступінь екстравагантності! Бог Ерос у перуці Робесп'єра! Ти позаздрила успіхам тої... офіціантки, та, на жаль, запізнилася. Вона любила принаймні живого Макарова, а тобі... *(глянув на годинник)* хто зна, чи доведеться...

Норма рвучко встала з місця. Водночас підвівся з стільця також і раніше не помічений лейтенантом Боб.

Норма *(стиснула долонями скроні)*. Мовчи! Принаймні в цю велику для мене годину — мовчи, нікчемо!

Бентлі. Гаразд! Від мене ти не почуєш більше ні слова. Тепер, леді, з вами розмовлятимуть інші. Не нарікайте на мене, якщо вони розмовлятимуть більш зрозумілою для вас мовою, мовою скальполовів, які не знають сентиментів. Що ж! Ви цього хотіли, Жорж Данден *... *(Дивиться на неї хвилину, потім круто повертається і виходить.)*

Боб *(підходить до Норми і кладе руку на її плече)*. Ви брава дівчина і, мабуть, тому однакова судилась нам доля.

Норма *(вдарила його по руці)*. Не підходьте до мене... Ведмежа Лапо!

Боб *(натирає долонею руку)*. Боляче ви вдарили мене, міс. А я думав — ми будемо друзями.

Норма. «Друзями»! Ви, як завжди, п'яні, сержанте.

Боб. Ні. Всього півпляшки джину укутав... *(Добув з кишені пляшку і поставив її на стіл.)*

Норма втупила очі в стінний годинник і в зростаючому хвилюванні хрустить пальцями.

І не те з горя хлиснеш. Мене, міс, два дні тримали в тюрязі, а сьогодні — замість додому — відправляють у Китай.

Норма *(не відриваючи очей від годинника)*. Дослужились!

Б о б. Як і ви, леді. *(Бере зі стойки склянку і наливає собі джину.)*

Н о р м а *(подивилась на нього більш здивована, ніж обурена)*. Цікаво!

Б о б *(втупив очі в підлогу)*. Після розмови з вами я зараз же пішов до майора Петерсона і сказав йому по щирості, як воно було. Сказав про Бєліна, сказав про ключ і брошку, щоб і йому нарешті ясно було, що Макаров тут ні при чому. Майор нібито не йняв віри, а коли я повторив йому це вдруге і втретє, моя пісенька була проспівана, і ось *(показав на свою дорожню одежу)*, як бачите! Догрався! *(Випив.)*

Н о р м а. Як! Ви сказали Петерсонові правду?

Б о б. Клянуся пам'яттю моєї матері.

Н о р м а *(сіла)*. Є каяття, та вороття немає. Ви розумієте це, сержанте?

Б о б *(сів біля неї)*. Розумію. Взяв по дурості гріх на душу й повікноситиму його з собою. Скажіть, леді, невже ж цей росіянин так марно й загине?

Н о р м а. Лишилась година з чимсь, сержанте.

Б о б. Леді! Адже він мій... він наш бойовий товариш!.. Севастополь, легко сказати. Якби не Севастополь і не Сталінград, не пити б нам джин у фрау Мільх і хто зна, чи гер Мільх не пив би його в Вашінгтоні. І за те наші жироїди, хай їх поглине земля, платять Макарову шибеницею!

Тихо відчинились двері з вулиці, і увійшов з чемоданом в руках Б є л і н. Норма не помічає його.

Ах...

Побачивши Боба, Бєлін визнав за краще податись назад.

Пробачте, леді! *(Боб встав.)* У мене до декого невеличка справа. Зараз повернусь. *(Швидко вийшов за Бєліним на вулицю.)*

Норма сидить непорушно; чути, як цокає годинник. Входить ф р а у М і л ь х із кавою. Склянка тремтить в її руках.

Ф р а у М і л ь х. Ви довго чекали, леді. Погано газ подають. Ледве-ледве палахкотить: того й чекай — зовсім згасне.

Н о р м а *(наче прокинувшись)*. Що? Що, ви сказали, згасне?..

Ф р а у М і л ь х. Я про газ, леді. Це не життя, а мука. Буває й таке, що виключать газ на цілий тиждень або

1.)

Боб: Ви - бравa дівчина і мабуть, тому однакова судилась нам доля

Норма (вдарила його по руці). Не підходьте до мене. Заберіть лапи"!

Боб (По долоні вдарену руку). Гаряче ви вдарили мене, міс. А я думав — ми будемо друзями.

Норма: Друзями!" Ви, як і завжди, п'яні, сержанте.

Боб. "Ні. Всього пів буханки [illegible] (Добув з кишені пляшку і поставив її на стіл). Норма вп'ялила очі в блискучі гудзики ~~[illegible]~~ і в (поставленому) [illegible] [illegible]). Це не з горя, х[illegible]. Мене, міс, два дні тримали в гаражі, а сьогодні — замість додому — відправляють у Китай.

Норма (~~[illegible]~~ не відриваючи очей від гудзиків). Дослужилися!

Боб: Як і ви, леді. (Бере зі стійки склянку і наливає доверху).

Норма (подивилась на нього більш здивовано, ніж обурено): Цікаво!

Боб (опустив очі додолу): Після розмови з вами я зараз же пішов до майора Петерсона і сказав йому по-щирості, як воно було. Сказав про Бітка, сказав про ключ і брошку, щоб і йому нарешті ясно було про Макманов[illegible] ні при чому. Майор ніби не дав мені віри, а коли я натякнув, тому це вдруге і вперше, моя пісенька була проспівана і ось, (показує на свою дорожню адресу) ~~[illegible]~~ Як бачите, дограв[ся]! (Випив).

Норма: Ви сказали Петерсонові правду?

Боб: Клянуся пам'яттю моєї матері.

Норма (сяє): Є каяття — і вороття немає. Ви розумієте це, сержанте?

Боб (сів біля неї): Розумію. Взяв гріх на душу й повік носитиму його з собою.

Сторінка автографа п'єси Я. Галана «Під золотим орлом» (1947).

й два. Тоді доводиться палити вугіллям, а ви самі знаєте, який це дефіцитний товар сьогодні. Один бог знає, коли все те скінчиться. *(Витирає хусточкою очі.)* І за що? Скажіть, леді, за віщо?

Н о р м а. Ви б краще подумали, фрау Мільх, за віщо, може, якраз у цю хвилину йде на смерть росіянин Андрій Макаров.

Ф р а у М і л ь х. О леді! Моє сумління чисте, як сльоза. *(Хреститься.)* Я вам усе, всю правду, достоту, як перед богом, сказала. Що ж більше може зробити бідна самотня жінка.

Н о р м а. Досить, бога ради, досить!..

Ф р а у М і л ь х. Гаразд, леді, я мовчатиму. Це єдине, що мені дозволено...

Входить Д у д а.

О! Вас уже шукали...

Д у д а *(притулив до губ палець).*

Фрау Мільх поквапливо похилила голову.

(Дуда підходить до Норми й зупиняється за її спиною.) А ось і я, леді.

Н о р м а *(рвучко встала).* Боже мій! Нарешті!..

Д у д а. Що з Макаровим?

Н о р м а. Лишилась година до смерті. О дванадцятій годині.

Д у д а *(зняв пілотку і витер рукавом чоло).* Значить, встигли. Так би мовити, в останню хвилину.

Н о р м а. Що? Вручили?

Д у д а *(кивнув головою).* Офіцери нашої місії вже тут, я приїхав разом з ними. Вони пішли до Петерсона, та, мабуть, не застали його. Чомусь зараз же помчали до коменданта міста. Ну, Петерсоне, дивись!..

Н о р м а. Боже мій! Нарешті серце заспокоїться.

Д у д а. Важко Макарову в цю хвилину, та ще десять-двадцять хвилин, і його серце також заспокоїться. Тепер уже вони не наважаться сказати нашим офіцерам: «Макаров — убивця».

Н о р м а. Сьогодні ранком на хвилину вислизнув з табору Мальцев і розповів мені, що набрід Цуповича никає по табору. Вчора двох побили до крові. Шістнадцять чоловік із заарештованих вивезли невідомо куди, вивезли під конвоєм німецьких і американських поліцейських. Вчора ввечері комендант табору ходив по бараках

з револьвером у руках і погрожував новими арештами, а на світанку прочитав у себе під вікном: «Будемо, як Макаров!»

Д у д а. Коли я повернуся на Україну, на руїни Тернополя, і застану в живих свою маму, я скажу їй: «Хоч я і важко хворий на груди, мамо, але душа моя здорова, як ніколи раніше. Хоч вона і бачила безодню підлоти, та бачила водночас і вершини благородства, ім'я якому — радянська людина. Зустрічай, мамо, свого воскреслого сина».

Н о р м а. Я заздрю вам, вашому щастю і вашим руїнам, мій хлопче.

Д у д а. Ведмежа Лапа!

Н о р м а. Спокійно... він...

Б о б *(входить злегка захеканий і з огидою витирає долоні рук об рукавиці)*. Хай мене грім поб'є, якщо він раніше, ніж через місяць, позбирає свої маслаки! *(Помітивши збентеження Дуди, він підняв руку.)* Сиди, малий! Сьогодні я вже не Ведмежа Лапа, я такий самий переміщенець, як і ти. *(Налив склянку джину, підніс до губ, та, поміркувавши, виплеснув джин на підлогу.)* Містер Петерсон переміщає мене в Китай. Чув? Йому здається, що я перестану там дряпатись. Аякже! Хай мене пекло поглине, якщо є в світі сила, здатна вирвати з грудей моїх кривду, заподіяну цьому росіянинові!.. *(До Норми.)* До речі, ви так ще нічого й не взнали, леді?

Н о р м а *(після короткого вагання)*. Лишилась іще година часу! *(Нервовими ковтками п'є каву.)*

Б о б. Кажуть, російська місія приїхала виручати своїх. Це, мабуть, правда, бо наші офіцери забігали по місту, немовби їх блохи закусали. На саму думку про червоних вони вже тепер литками вогонь крешуть. Ого! Хотів би я бачити, якби щось до чого... От був би спектакль, трясця їх матері! *(Великими кроками ходить по сцені. Зупиняється перед Дудою.)* А ти, малий, за кого? За Макарова?

Д у д а. Я — за справедливість!

Б о б. Гм... Так ось що! Нікуди правди діти: був я часом для вас гірше ланцюгового пса. Каюсь, гірко каюсь, місця собі знайти не можу... Якщо б хто-небудь з вас знав тоді, що творилося в моєму сліпому серці. Я — старий дурень — не туди ціляв, не туди. Тепер настав час розплатитися за свої гріхи, розквитатись за мою сліпоту! Так будьте ж ви, небеса, і ви, леді, і ти, хлопче, свідками... Піду на край світу, але й там розквитаюсь за вас, за себе

і... за севастопольця. *(Упав на стілець і сховав лице в долоні, захитав головою в безсилому гніві й розпачі.)*

Д у д а. Не побивайтесь, сержанте! Куди б доля вас тепер не закинула, я певен: ви не будете самотні. А це тільки самому і незрозуміло, і сутужно, і страшно. Макаров — там, але в цю важку годину він знає, що нас багатомільйонний легіон, а він — його рядовий солдат. Він знає, що ми з ним, що ми думаємо про нього та що ми за нього, за нашого товариша і брата, віддали б... *(Обірвав, відвернувся до стіни.)*

Пауза. Захрипів годинник. Зозуля виплигнула й прокувала одинадцять разів.

Н о р м а *(встала й притиснула руку до серця)*. Ще година... *(Очі її сухі, губи стулені болем, гнівом і ненавистю.)*

Різкий телефонний дзвінок.

(Метнулася до апарата.) Капітан Майлд?! Я вас слухаю. Що? *(Дивиться на свій годинник.)* Що?! Що?! *(Повісила трубку. Хитаючись, мов п'яна, підійшла до стойки й безсило схилилась на неї.)* Вони... на годину... прискорили страту... Макаров умер мужньо...

Д у д а *(кричить)*. Убивці!!!

Пауза, спина Боба затряслася від стриманого ридання.

Федь Пискор, Адам Ружинський, Анна Робчук, Андрій Макаров — діти великого народу. А він — нічого не забуде і нікому не простить...

Пауза.

Н о р м а. Благословенне життя і в стократ благословенна країна, що простим серцям відкриває шлях у безсмертя.

Д у д а *(опускає монету в музичну скриньку)*.

Залунала урочиста пісня.

(Зняв пілотку.) Жив радянський моряк, один з багатьох, і його горде серце палало вогнем любові до своєї Батьківщини. Він вірив у те, що велика правда також тут, у царстві петерсонів, мусить перемогти. І вона переможе, Андрію Макаров!

Світло поступово гасне. Пісня лунає щораз голосніше й ширше і, наче на підтвердження слів Дуди, заповнює собою все.

Завіса

Любов на світанні

СУЧАСНА БУВАЛЬЩИНА НА 3 ДІЇ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Петрич Штефан.

Олена,
його дружина.

Петрич Варвара,
учителька.

Воркалюк Микола,
дільничий агроном.

Лука,
його син.

Негрич Іван,
голова колгоспу.

Параска.

О. Юліян.

Федір,
листоноша.

Дія відбувається
в одному з невеличких
підкарпатських сіл,
поблизу Гуцульщини.

ДІЯ ПЕРША

Простора селянська хата. Посередині навстіж розчинені одностулкові двері, що виходять на опасання[1]. За ними загороджене ворinням подвір'я, далі стежка, що перетинає старе кладовище, проходить повз напівзруйновану хату й зникає у вільшині. На дальшому плані видніють горби з плямами букового й смерекового лісу, а вдалині — вкриті ще сніговим покровом карпатські верхи. Праворуч від дверей велика селянська піч, ліворуч — невеличке вікно, за яким видно кущ бузку з набубнявілими бруньками. Ліворуч скляні двері в кімнату Варвари, праворуч — у кімнату Воркалюка. Стіни білені, сволоки на стелі почорніли від часу та диму. Біля печі стирчить з стелі великий залізний гак, на якому висіла колись колиска. Над ліжками жердки з веретами й петеком[2]. Стиль обладнання досить строкатий. Поряд з покутським мисником, декоративними тарілками над головними дверима та височенним дерев'яним ліжком тут можна побачити м'яке віденське крісло, вкрите потертим червоним оксамитом, і дзеркало з старосвітською химерною різьбою. Під вікном лава й довгий нефарбований стіл. Праворуч під стіною старенька фісгармонія, ближче до авансцени двері у комору, зачинені на величезний заржавілий замок. На лівій стіні густо розвішані барвисті ярмаркові олеографії, на яких можна побачити Ісуса та Марію з проколеними мечем серцями, Йосифа-теслю за роботою, св. Миколая, всі фази життя праведника й грішника, розп'ятого Ісуса тощо. На правій стіні висять портрети Леніна й Сталіна, оздоблені паперовими квітами, під ними — невеличкий портрет Маркса в оточенні сімейних фотографій Воркалюків. Світанок позолочує вікно й бузковий кущ. Старий Штефан підтягає гирі дешевого стінного годинника, який висить над етажеркою з книжками з лівого боку сцени. Штефан — високий, худорлявий, злегка згорблений старигань вісімдесяти років. Його вузькі очі сховані під густими срібними бровами, і їх майже не видно. Волосся підстрижене по-старосвітському «під гривку». Під орлиним носом невеличкі виполовілі вуса. На Штефані засмальцьований кептар і згрібна сорочка до колін; з такого самого полотна й штани. Сорочка

[1] Галерею.— *Ред.*
[2] Свиткою.— *Ред.*

підперезана широким гуцульським поясом, її комір стягнений старою червоною защіпкою. Ноги в постолах і товстих вовняних онучах.

Раз у раз позираючи на Луку, Штефан виходить. Лука тихесенько нграє на фісгармонії Баха «Пробудження весни». Це середнього росту білявець тридцяти років. Чуб його буйного волосся спадає на високе чоло. Сині, трохи опуклі очі роблять його подібним до батька, ніс — Штефанів, рисунок губ контрастує з досить суворими рисами обличчя; ці губи по-жіночому малі, й на них захолола гримаса капризної дитини. Одягнений Лука у спортивну фланелеву сорочку, добротний светр; чорні штани бездоганно випрасувані. На ногах туфлі з гумовою підошвою, які роблять його ходу нечутною. Перед ним на фісгармонії лежить букет фіалок.

В дверях своєї кімнати з'являється Варвара, струнка брюнетка двадцяти восьми років з по-циганському смаглявим обличчям. Часто, особливо коли вона говорить, її очі зникають під густими віями. Одягається досить оригінально, з нахилом до яскравих контрастів. Повільні, але впевнені рухи показують, що ця жінка вміє володіти собою. У хвилину збудження її тріпотливі вії знімаються раптом угору, блискучі очі нерухоміють, а на пухких губах з'являється ледве помітна гримаса болю. Варвара тільки у виняткових випадках підвищує свій голос, голос з металічним тембром. Тепер на ній короткий синій плащ з червоною підкладкою й чорний спортивний костюм, начищені до блиску чобітки. Шия перев'язана червоною шовковою хусткою. Вона натягує на руки чорні лайкові рукавички.

Лука перестає грати й, наче наляканий чимось, круто обертається. Побачивши Варвару, встає.

Лука. Я тебе розбудив?

Варвара. Як завжди, я встала на світанку. Встала й була дуже здивована: мій рицар підвівся сьогодні раніш від усіх.

Лука. Так, мені не спалося сьогодні.

Варвара. Чому саме сьогодні?

Лука. Ти сама знаєш чому.

Пауза. Варвара підходить до фісгармонії й показує очима на фіалки.

Варвара. Мені?

Лука схиляє голову. Варвара гладить його волосся, але зараз же відсмикує руку. Вона пристібає квіти до грудей і йде до виходу. На порозі зупиняється й спирається спиною на одвірок. Від сонця, що сходить, її лице вкривається багрянцем.

Я зробила велику дурницю, Луко. Вибач, але цей мій поцілунок більше не повториться. Він був перший і останній.

Л у к а *(підходить до неї, стає в тіні).* Не любиш?

В а р в а р а. Люблю, але це прийшло, як буря... Крім того, у мене є ще інша любов, Луко.

Л у к а. Семен?

В а р в а р а. Ти знахабнів, мій хлопче.

Л у к а. Вибач, але цей град трикутних листів, двічі або й тричі на тиждень, уже п'ятий рік...

В а р в а р а. Ти живеш усього п'ятий тиждень і вже знаєш, від кого і скільки я одержую листів, хоч це листи до запитання. Я твереза людина й не люблю загадок, Луко.

Л у к а. А ти сама — хіба не загадка? Якою змалку була, такою лишилася й досі: палаючий лід.

В а р в а р а. Я все життя мріяла про вогонь, який розпалить цей лід. *(Взяла його за руку.)* Я так хотіла, щоб ти був цим полум'ям, Луко. А тепер — боюся.

Л у к а. Мене?..

В а р в а р а. Ні, себе. Сьогодні я майже всеньку ніч просиділа над зошитами, читала й — нічого не розуміла. Я знала досі по імені всіх моїх школярів, а тепер, коли виходжу із школи, забуваю навіть, які у кожного з них очі. Це мене принижує в моїх власних очах. Не про таку любов я мріяла, мій друже.

Л у к а. Оце і є вона, всеспопеляюча, нищівна, як градова туча! *(Притулив Варвару до себе.)* Я носив її у серці довгі роки, але ти не хотіла цього бачити. Потім ти вийшла заміж, а я лишився сам на сам з своїм розпачем. Він погнав мене згодом світами, але й там...

В а р в а р а *(перебиває).* Я не знаю, що було т а м у тебе. Я знаю, що мого чоловіка погнала в світи не розпач, а любов, і за неї він наклав головою.

Л у к а. Варваро!.. Хочеш — візьми моє життя. Воно твоє...

Пауза.

В а р в а р а. Ти не зрозумів мене, милий...

Пролунав далекий і глухий звіриний рев.

(Варвара інстинктивно притулилася до Луки.) Це що?!

Л у к а. Голос джунглів. У нашому селі ночував мандрівний звіринець.

В а р в а р а. Мені здалося, що заревло не в селі, а в лісі, над Руським ланом.

Л у к а. Це був тільки гомін, Варваро.

В а р в а р а. Тяжкий буде сьогоднішній день для вуйка Штефана. На Руському лані колгосп починає сівбу.

Л у к а. Дідо Штефан всеньку ніч просидів на східцях. Найгірше те, що він втрачає віру.

В а р в а р а. Віру? У що?

Пауза.

Л у к а. В життя і в те, що...

Знадвору, з правого боку, вбігає захекана П а р а с к а — чотирнадцятирічна дівчина з ледве помітними єврейськими рисами обличчя. Її каштанове, коротко підстрижене волосся різко контрастує з блідим обличчям. В її швидких, неопанованих рухах є ще щось дитяче. Говорить здебільшого скоромовкою і, мабуть, тому обриває часто фразу на півслові. Вона одягнена в згрібну сорочку з коміром і червоною защіпкою, в кептарик і синю збористу спідницю нижче колін. На ногах у неї постоли на пряжку й «капці» — короткі панчохи з грубої темно-коричневої овечої вовни. На правій руці вона весь час носить чорну шкіряну рукавицю. Побачивши Варвару в обіймах Луки, Параска зупиняється і похнюплює голову. Тепер вона говорить, втупивши очі в землю.

П а р а с к а. Мамо...

Варвара вислизає з обіймів Луки.

Я привела коня. Отець Юліян просить вибачення, що так пізно, але він їздив сповідати хворого.

В а р в а р а. Спасибі, Параско. Йди скажи панотцеві, що бабка знову просила його зайти.

П а р а с к а. Йду, мамо. *(Не піднімаючи голови, виходить.)*

В а р в а р а. Луко, не сьогодні-завтра має повернутися молодий Негрич. Я прошу тебе, не давай волі нервам.

Л у к а. Будь спокійна. Я вмію приховувати навіть ненависть.

В а р в а р а. Ненависть? Це надто сильно сказано. Ну, мені пора.

Л у к а *(схопив її за руку)*. Варваро... Кинь сьогодні цю свою прогулянку!

В а р в а р а. Чому?.. І чому саме сьогодні?

Л у к а. Мені так хотілося побути ще з тобою...

В а р в а р а. Я ж через півгодини повернуся.

Л у к а. Лишися, Варваро!..

В а р в а р а *(висмикнула руку).* Знову загадка? Я не люблю загадок, Луко. *(Поквапно вийшла.)*

Л у к а. Варваро, пробі, стривай! *(Метнувся було за нею, та на порозі зупинився.)*

Чути стихаючий цокіт кінських копит. Вдалині знову розлігся звіриний рев. Лука нервовим рухом руки пригладив волосся, потім швидко підійшов до фісгармонії й щосили заграв фугу Баха. На печі щось заворушилося, і з-під верети визирнула розпатлана голова б а б и О л е н и. Лука раптово обірвав гру.

Б а б а О л е н а. Подай мені води, Луко.

Лука встав і, не поспішаючи, подав бабі кухлик води.

Л у к а. Пийте, бабо, на здоров'я.

Б а б а О л е н а. Що кажеш, хлопче?

Л у к а *(голосно).* Пийте на здоров'я, кажу!

Б а б а О л е н а. На здоров'я, кажеш? А яке там здоров'я буває на тому світі, не скажеш? Тут про моє здоров'я базікає, а там вигравае вже мені на органчику поминальної... Теж мені унук! О господи, господи!

Л у к а. Заткни пельку, бабо!

Б а б а О л е н а. Га?

Л у к а. Я кажу: не гавкай. *(Бере з етажерки книжку й неуважно перегортає її.)*

Б а б а О л е н а. Казна-що ти там мимриш собі під ніс. Лишенько мені, глухій та немічній! Коли ж то бог зглянеться й забере мене до себе... Та ще доводиться на старість чужі кути собою витирати.

Лука жбурнув книжку й швидко заходив по хаті.

Ох, Штефане, нема на тебе кари! Мало тобі було, ненажері, дідівської землі, то ще на людську поласився, з Негричами та й з цілим селом погризся, цур тобі, пек тобі! А нині, коли смертонька ходить за ним з косою, він світом нудить і кисне, як кваша. За земленькою моєю, каже, побиваюся. А яка ж тобі, питаю, земленька ще потрібна? Два метри? Добрі люди не відмовлять, ще й камінь на могилу покладуть, щоб ти не встав більше. Боком тобі вилізе на тому світі людська і моя кривда, гаспиде. А земленька й без тебе родитиме. Люди посіють, люди й пожнуть...

Л у к а *(зупинився й крикнув).* Не посіють!..

Б а б а О л е н а *(перехрестилася).* Свят, свят, свят! Ага!.. Ось воно! Ось воно! Заграла й у тобі Петричева кров. О господи, господи!..

Лука, в руками в кишенях, повільно наближається до печі.

(Баба злякано.) Свят, свят, свят! Щезай, сатано! Петрич! Викапаний Петрич... Не підходь до мене! Геть!..

Лука зупинився. Його погляд сковзнув по відру. Він набрав у кухлик води й простягнув його бабі Олені.

Ох... Не хочу, не хочу... йди собі геть! Я боюсь тебе, я боюсь твоєї води, Петричів унуку... *(Сховала голову під верету.)*

Лука *(вилив воду на підлогу й тихо каже).* І не тільки ти побоїшся... *(Підходить до дверей і окидає поглядом околицю.)* А ти кого визираєш?

Входить знадвору Параска з дійницею в руках. Дивлячись собі під ноги, вона піднімається по східцях опасання.

Параска *(тихо).* Вуйко Микола мав повернутися проти ночі, а його й досі ще немає. *(Вона мовчки підходить до плити, проціджує молоко, переливає його в горщик і ставить на грань.)*

Лука. В селі була?

Параска. Була.

Лука. І як же там? Нічого нового?

Параска *(здивована, повертається лицем до Луки).* Нового?..

Лука. Я про сівбу. Люди виходять на роботу?

Параска. Коли я була, вони збиралися біля дідової хати.

Лука *(з вдаваною байдужістю).* Багато їх було?

Параска *(сплеснула в долоні).* Ой, багато! Трохи не все село! Старий Негрич у святковому, капелюх у нього закосичений. Смішно так... *(Засміялася, але похмурий погляд Луки обірвав її сміх.)*

Пауза.

Лука. Підійди до мене, Параско. *(Взяв у долоні її голову.)* Ти знаєш, що ти не Параска, а... Двойре?

Параска кивнула головою.

Ти знаєш: Варвара надто молода, щоб могла бути твоєю матір'ю...

Параска кивнула головою.

Не плач! Ти знаєш людину, яка ризикувала своїм життям, бажаючи врятувати від німецьких куль тебе і твою нещасну родину?

Параска кивнула головою.

Назви цю людину!

Параска підняла на нього очі й з тихим риданням припала до його грудей.

(Гладить її голову.) Перед світанком у горах, на дідовій царині, нас перестріли поліцаї. Я відстрелювався, та коли випустив останню кулю, всі ви лежали в калюжі крові. Після того я не міг повернутися в село й подався сам на угорський бік, за Карпати. Через вісім років я дізнався, що ти уціліла... З потрощеною рукою повернулася в село. Так?

Параска. Так. Кров капала з моєї руки, а я йшла лісом і плакала. Був густий туман, а я йшла і голосно плакала. В лозах Семенко Негрич почув мій плач, узяв мене на руки і приніс сюди. Мене мама Варвара три роки ховала від німців у дідовій клуні.

Лука. Я знаю... А твоїх... знайшов хто-небудь?

Параска. Знайшов і поховав: Семенко Негрич.

Лука. Семен Негрич? Дивно.

Параска. Чому... дивно?

Лука. Ти ще так мало розумієш, Параско...

Параска. Ні, я вже велика. Мені вже скоро буде п'ятнадцять, і я вже багато розумію та чимало знаю. От я знаю, що ви кохаєте... мою маму...

Лука *(стиснув її за хвору руку)*. Цить, навіжена!..

Параска. Ой, боляче!..

Лука. Більше мені про це ані слова!

Параска. Мовчатиму, клянуся. *(Підняла руку до клятви.)*

Лука *(пустив її)*. Ти просто дурненька.

Пауза.

Параска. То ви думаєте, що Семен...

Лука. Ти повинна це краще знати. Дивись! *(Закотив рукав сорочки.)* То ще з тієї пам'ятної ночі. Слід від поліційної кулі.

Параска. Ох! Значить, ви також ішли тоді горами й лісами, а кровця капала з вашої руки. Кров, пролита за мене, за мого батька, за...

Знадвору почувся старечий кашель.

Дідо!.. *(Поцілувала рукав його сорочки й вибігла з хати, причому мало не збила з ніг діда Штефана.)*

Лука ковзнув очима по своїй руці, подивився вслід Парасці й тихо свиснув. Входить Штефан. Він говорить здебільшого повагом, зважуючи кожне слово; у хвилину збудження відкидає голову назад і значливо потрушує нею.

Штефан *(помітивши Луку, схвильовано).* Йдуть... Ідуть...

Лука *(злякано).* Хто?

Штефан. Вони... Сіячі... Колгоспники! Послухай...

Чути далекі, розмірені звуки барабана й тихе, як бриніння бджоли, цигикання скрипки.

На мій грунт, на моє поле йдуть! З музикою йдуть! Як на весілля.

Слухають.

Лука. Так. Ідуть. *(Поклав руку на Штефанове плече.)* Кріпіться, діду.

Штефан. Не під силу мені вже це, Луко. Вигоріло в мені серце.

Лука. Неправда. Воно б'ється тепер у вас сильніше, ніж будь-коли у вашому житті. *(Пауза.)* Так само, як і у мене.

Штефан *(зазирає Луці в очі).* Луко, ти вчений, ти у світі бував. Скажи: чого ми ще діждемося з тобою, Луко?

Лука. Я не знаю, діду, чого ми ще діждемося. Я знаю лише, чого я хочу діждатись.

Штефан. Вони ж... Вони, старцюги, теж хочуть дійти свого... Чуєш, як вигравають! На скрипку... на цимбалах... та ще й на бубоні, як той Грицько у пісні: «Вгору йде, шумить, бубнить, що в великім щастю...»

Лука. На похороні, діду, теж, буває, грають.

Штефан. А я вже не знаю, Луко, кого це ховають...

Лука *(підходить до дверей, спирається на одвірок і дивиться в далечінь).* Ви ще побачите, діду, ви ще почуєте. Велика гра тільки починається. І не тільки в нашому селі...

Обидва слухають.

Штефан. Вже перейшли, мабуть, місток...

Пролунав звіриний рев, голосніший і ближчий, ніж перше.

Лука. Боже! Там, либонь, Варвара!.. Діду! *(Озирнувшись, тихо.)* Тоді, в сорок першому році, я встромив у стріху вашої клуні німецький автомат. Він іще там?

Штефан. Ти що, здурів? Стріляти у них хочеш?

Лука. У них? Тепер? Ні, я ще не збожеволів, діду, хоч, може, й ошалію, коли... Де автомат, діду?

Штефан *(відійшов від нього на три кроки і, дивлячись у протилежний бік, тихо каже).* Сьогодні хата не моя і клуня не моя. Все, що міг, сховав у землю. Вона єдина вміє мовчати.

Лука *(підходить до нього).* Діду, у мене дещо смертоносне є, але воно дрібного калібру, хіба на вас вистачить, не більше. Мені автомат потрібен, як повітря. Дай мені його, діду!

Штефан *(похмуро).* Тільки ввечері його собі викопаєш, не раніше.

Лука. Ох, чорт! Що ж мені робити?

На опасання піднімається о. Юліян — сорокалітній чоловік, вище середнього росту, з худим, блідим, старанно виголеним обличчям, скам'янілі риси якого не виявляють ні смутку, ні радості. Лише зоране зморшками чоло і вдумливі очі говорять про те, що пристрасті не чужі цій людині. Коротко підстрижене волосся вкрите на скронях сивиною. Рухи о. Юліяна повільні й плавні. Хвилюючись, він виймає з кишені сніжнобілу хусточку й витирає нею чоло. Говорить тихо, але виразно. Коли о. Юліян не хоче залишити у свого співрозмовника жодного сумніву щодо своєї думки, він карбує слова з ледве вловимим роздратуванням. Ходить майже нечутною ходою, і, може, тому здається, що він з'являється несподівано й так само несподівано зникає, немов зливаючись з фоном. На ньому стара, але добротна сутана, що лежить, як облита. Він носить чорний, м'який капелюх з горизонтальними крисами, на шиї визирає з-під сутани глухий комір з білою каймою.

О. Юліян. Слава Йсусу Христу!

Лука й Штефан, які не чекали появи о. Юліяна, різко повернулися до нього лицем.

Штефан *(нерішуче).* Слава навіки.

О. Юліян. Я вам не перешкодив?

Лука. Ні.

О. Юліян *(до Луки).* Параска передала мені просьбу вашої бабусі...

Ш т е ф а н. Моя стара замучить вас, отче. Вже сімнадцять разів за цей місяць сповідали її й причащали, а сьогодні вона знову занудила світом: «Вмираю,— каже,— приведи панотця». Якесь лихо, а не жінка. Ссе мою кров, наче п'явка, і я не знаю, що мені далі робити! *(Стиснув долонями скроні.)*

О. Ю л і я н. «Що мені робити...» Протягом однієї хвилини я вже вдруге чую це питання.

Л у к а. Вас це дивує, отче?

О. Ю л і я н. Ні, гірше. Мене це бентежить, мій любий. Адже це питання мучить також мене, мучить вдень і вночі, і нема мені від нього спокою.

Л у к а. Дивно. Я вас вважав більш врівноваженою людиною. Невже пожертви на дзвін перестали напливати?

О. Ю л і я н. Я вірю в те, що незабаром новий дзвін нашої церкви понесе благовіст людям доброї волі.

Ш т е ф а н *(озирається на піч, де лежить баба Олена)*. Хороше діло зробите, отче. Та чи не краще почекати й повісити дзвін аж тоді, як можна буде задзвонити їм на упокій... Тим, що грають. Чуєте?

Пауза.

О. Ю л і я н. Цей дзвін служитиме людям, Штефане. Він завіщатиме насамперед радість, а не печаль, для радості-бо і щастя створене людське плем'я, а не для гасання в випарах братньої крові.

Л у к а *(здивовано)*. Це що, отче? Невже текст для пісні, яку вони там грають?

Музика раптово стихла.

О. Ю л і я н *(схиляє голову)*. Якраз щось урвало її.

Л у к а. Якось надто раптово... Посередині такту. *(Вибіг на поріг.)* А ви, отче, досить оригінально розумієте свій пастирський обов'язок.

О. Ю л і я н. Мій обов'язок я розумію так, як розуміє його моє серце. *(Приклав руку до грудей.)*

Л у к а. Ваше серце? Досі мені здавалося, що в ньому є місце лише для... Варвари Петрич! Вибачте! *(Виходить)*.

О. Ю л і я н *(постояв хвилину з нахмуреними бровами, потім підійшов до Штефана й поклав руку на його плече)*. Хто посіяв стільки злоби в душі вашого унука, Штефане?

Штефан. Не я, не я, отче,— люди посіяли. Ви ж бачите, що діється. Брат повстає проти брата, а дитина проти батька. Мене, старого газду, вигнали з дідівської хати й добре ще, що не затовкли ціпами, як скаженого вовка. Боже це діло, отче? *(Пауза.)* Лука доброю був дитиною, хоч до рани притули, та господь наш, у трійці єдиний, створив його зрячим, ото Лука й добрав розуму, та так добрав, що пішла кров у ньому кипіти. Чужа біда йому, бач, не іграшка...

О. Юліян. А... чуже життя?

Штефан *(з острахом відсахнувся)*. Що... що вам приверзлося, отче? Мій унук, моя кров, моя... єдина надія...

О. Юліян. Заспокойтеся, Штефане. Ви все ще церковний староста, і я маю... я хочу мати до вас довір'я.

Баба Олена *(в поле зору якої попав Штефан)*. Штефане! Гаспиде лукавий, щоб тобі очі повилазили! Знову сховався від мене? Дзуськи! Тепер і до бога не підскочиш, і в землю не проб'єшся. Хочеш — під зятевою черепицею сиди, хочеш — під тином валяйся. Нема тобі іншої ради, старцюго нещасний!

Штефан замахав на неї руками.

Не махай, страшний, не махай! Уже тебе, обголілий дуко, й курка тепер не боїться, а я поготів! Скінчилося твоє панування. Мені що! Мені у зятя добре. Мало не щодня м'ясце їм, і ніхто на мене не гримає. І ночі у мене спокійні, не те що колись бувало: одним оком спиш, а другим у вікно визираєш, чи, бува, не підпалив хтось твоєї хати. А тепер ти, злодюго, журись, і потерпай, і кайся за змарнований вік мій, за неволю мою татарську, за свої гріхи мерзенні і за той найтяжчий, що й мою душу сушить, нема на тебе кари...

Охоплений гнівом, Штефан великими кроками підходить до Олени.

Геть, лиходію! Геть, святотатче!.. Не руш мене, всохла б тобі рука!..

О. Юліян швидко підійшов до Штефана й схопив його за підняту вже руку.

О. Юліян. Штефане!.. Лишіть мене віч-на-віч з хворою.

Ш т е ф а н *(крізь зуби).* А бий же тебе нечиста сила!.. *(Йде до виходу, та зупиняється з явним наміром підслухати.)*

Б а б а О л е н а *(потяглася цілувати руку о. Юліяна, але той відсмикнув її).* Дякувати вам, отченьку, за порятунок. З'їв би мене, живцем з'їв би, гаспид лукавий. О господи, господи...

О. Ю л і а н *(допомагаючи собі жестами).* Як же там серце, бабо Олено?

Б а б а О л е н а. Серце? Пече! Вогнем горить! У злу годину затаєний гріх, гріх святотатства коло мого серця гніздо звив. Не під силу мені довше мовчати, отченьку. Хай потолочить мене Штефан ногами, хай уб'є, найтяжчу муку прийму, але перед престолом божим грішницею не стану. Во ім'я отця і сина... *(Хреститься.)*

Ш т е ф а н *(покинув своє місце).* Отче! Ви ж бачите: стара вже відбилася глузду й казна-що верзе...

Б а б а О л е н а. Знову цей сатана, бодай ти скапав, як віск! Знову уста мені замурує... О господи, господи!

О. Ю л і я н *(до Штефана).* Я вам сказав — вийдіть!

Ш т е ф а н. Я піду, але ви все одно не вірте їй! *(Топчеться на місці.)* А на дзвін, преподобний отче, хоч я вже і старець, злидар сьогодні, дам також посильну лепту. Дам, бог мені свідком, дам!

О. Ю л і я н. Ідіть.

Знадвору долинули голоси.

Ш т е ф а н *(поквапливо).* Іду, отче...

З лівого боку надходять і піднімаються по східцях, тримаючись за руки, М и к о л а В о р к а л ю к та П а р а с к а. Миколі вже під шістдесят. Він великого росту, кремезний, трохи вайлуватий. Над високим опуклим чолом рідка, але буйна срібна чуприна. В круглих сірих очах грають бісики. Сміється рідко й беззвучно. Хвилюючись, Микола Воркалюк підспівує свою «пісню» без слів, яка показує, що він, при своїй безперечній любові до музики, цілком позбавлений слуху. В хвилину гніву його добрі очі затягуються непроникним туманом, а дихання стає коротким, уриваним, як у людини, хворої на серце. В такі хвилини його трохи метушливі рухи стають повільними, врівноваженими, і весь він наче росте на очах. Він одягнений у старий невеличкий поярковий капелюх з погнутими крисами, в довгу зелену куртку з великими шкіряними гудзиками й випнутими кишенями, з яких визирають газети. Під розстебнутою курткою видно сірий поношений піджак, під ним білий светр з грубо плетеної овечої вовни. Штани з чорного рубчастого вельвету, обхоплені під колінами

товстими спортивними панчохами з тірольським узором. На ногах важкі солдатські черевики з товстелезними підошвами. Через плече перекинута шкіряна торба та наголовач і віжки, що їх Микола вішає на одвірок.

Параска *(весело)*. А бублик, вуйку Миколо, привіз?

Микола. Ні, не привіз.

Параска. Брешеш.

Микола *(не помітивши о. Юліяна)*. Бодай ти на путрю скисла! Хто бреше? Вуйко Микола?

Параска *(спритним рухом добула з його кишені бублик)*. А то ж він! Він самий! *(Сміючись, утікає.)*

Микола. Віддай, гадюко! То мій бублик... *(Намагається здогнати її.)*

Параска. А дзуськи, вуєчку! Фігу з маслом спіймаєш! Ач, як витрішки продає! Як той лев, страшний такий! Гр-р!

Микола. Лев? Який лев?

Параска. А такий! Окатий, варгатий, ніс, як макогін, а голова, як три макітри.

Микола. Лев! Далебі, лев. Де ж ти його бачила?

Параска *(підплигує на місці)*. А не скажу! *(Потягла носом.)* Ой, молоко скипіло! *(Метнулася до печі.)*

О. Юліян *(виходить з сутінків)*. В нашому селі зупинився вчора звіринець, пане інженере.

Микола. Звіринець? Ясно. Чого ж ви стоїте? Сідайте, отче.

О. Юліян. Ваша теща просила мене зайти.

Микола. О так. Останнього разу з нею це часто буває. *(Збентежився.)* Я мав на думці ці її... серцеві припадки.

Штефан *(підлесливо)*. Добре їй, от і вередує.

Микола. Їй би знову лікаря.

О. Юліян. Пані Варвара вчора привезла його з містечка.

Микола. І що?

О. Юліян *(розвів руками)*. Він — безпорадний.

Микола *(зняв капелюх, куртку й піджак, повісив їх на стіні, а торбу заніс у свою кімнату)*. Якщо лікар тут безпорадний, то ви й поготів, отче.

О. Юліян. Як це маю зрозуміти, пане інженере?

Микола. Та ніяк, бодай вас хліб обсів! Просто так сказав. Адже ви не чаклун і не чудотворець.

Параска. Будеш снідати, вуйку?

Микола. Я вже снідав. А втім, дай кухлик молока. Як там? Сіють уже? Не знаєш?

Параска *(подає йому молоко)*. Тільки-но вийшли сіяти.

Микола *(п'є стоячи)*. Гаряче!

Параска *(притулилася до нього й повільно гризе бублик)*. А ти, вуйку, дмухай, то буде холодне.

Штефан наливає й собі та п'є в кутку, заїдаючи хлібом.

Микола. Не гаразд. У Матківцях, в колгоспі, ще вчора скінчили сівбу. А як озимі підживили! Вісім тонн гною на гектар. Краса! А у нас біс знає, що таке починає діятись. Насіння давно вже прояровизоване, ще місяць тому навчив їх протруювати зерно формаліном. Невже старий Негрич не потягне?

О. Юліян. Я — православний священик. Як вам відомо, три роки тому я повернувся до віри моїх предків...

Микола *(бурмоче)*. А ви краще поверніться лицем до віри ваших сучасників... Тоді, замість морочити людям голови цим своїм дзвоном...

О. Юліян *(з гримасою болю на лиці)*. Це не буде мій дзвін. Це буде н а ш дзвін, лункий голос загального миру між людьми і божої ласки.

Микола. Загального миру, кажете? Трохи поспішили. *(Швидко підійшов до стіни й зняв свій капелюх.)* Учора ввечері наймирніша під сонцем людина — дільничний агроном Микола Воркалюк їхав собі спокійно Завадівським лісом, коли враз хтось стрельнув із гущавини, і — подивіться: якби куля пролетіла на п'ять міліметрів нижче... Параска не дістала б сьогодні свого бублика.

О. Юліян. Я хочу вірити, що рука вбивці затремтіла.

Вбігає захеканий листоноша Федір Квітка, смаглявий брюнет сорока з лишнім років. Його обличчя — то суцільна гущавина, з якої визирають карі рухливі очі та широкий кирпатий ніс. Скуйовджену чуприну вкриває капелюх, що нагадує дзвін з підпиляним дном. Одягнений Федір у кептар і короткий петек наопашки, зелене військове галіфе, залатане відсередини білою повстю, та постоли. Під петеком величезна шкіряна торба, повна газет. Федір — невеличкого росту. Коли швидко йде, шкутильгає.

Ф е д і р. Слава Йсу! Такого ще й світ не бачив!.. Христе-боже! *(Захлопнув за собою двері й побіг до вікна.)*

Пауза.

Ш т е ф а н. Ти що, Федоре, зовсім уже здурів?

Федір дивиться у вікно. Параска підходить до дверей.

Ф е д і р *(підбігає до неї)*. Крий мати божа! Не одчиняй!

М и к о л а. Що там? Гнався за вами хтось?

Ф е д і р. Може, й гнався, не знаю. А Сидорчакову телицю трохи не на моїх очах розтерзав...

О. Ю л і я н. Невже вовк?

Ф е д і р. Гірше!..

Ш т е ф а н. Хоч би моргнув брехач! *(Плюнув спересердя.)*

Ф е д і р *(закукурічився)*. Хто? Я брехач? Бодай я сконав, як не бачив на власні очі! Як не вискочить з вільшини, як не кинеться на телицю, а сіячі й музиканти врозтіч — хто куди! Сам бачив! Сам чув! Великий, страшний, їв Сидорчакову телицю й нявкав.

М и к о л а *(сердито)*. Хто? Кіт?

Ф е д і р *(тихо)*. Лев!.. Кажуть, сьогодні на світанку хтось розбив замок на клітці й визволив... короля пустині. Директор звіринця приніс йому сніданок, а тут — клітка порожня... Тепер він бігає по селу, виривас собі волосся з голови й кричить до голови сільради: «Віддай мені лева!» Він пробував було спіймати звіра, але той лише хвіст йому показав і — будьте здорові! А ото вискочив раптом з вільшини, як Пилип з конопель, попоїв на славу й знову дав дмухача у ліс. Як же нам жити тепер, товаришу інженере, по сусідству з левом? Адже ні ми, ні діточки наші не знатимуть віднині ні дня ні години...

Пауза.

М и к о л а *(до Штефана)*. Де Варвара?

Ш т е ф а н. Як і щоранку, не знати якої мари, в ліс на коні повіялася! Мало їй коло хати повітря...

М и к о л а *(розчинив двері й вискочив на опасання)*.

Донісся розмірений цокіт копит.

Їде.

О. Юліян захитався й сперся рукою на піч.

(Підійшов до фісгармонії, підняв віко й узяв короткий тихий акорд). А Лука?..

Ш т е ф а н. Недавно пішов кудись. Мабуть, зустрічати Варвару.

М и к о л а *(надягнув капелюх і пустився йти. Параска вчепилася в його руку)*. Пусти, Парасю.

П а р а с к а *(крізь сльози)*. Вуйку, не йди! Там лев, там страшно!..

М и к о л а. Лев уже поснідав, він тепер не страшний. Я мушу дізнатися, хто це зробив, Параско. Хто це зробив?..

За спиною Миколи з'явилися В а р в а р а й Л у к а, що йдуть, тримаючись за руки. Побачивши Миколу, Варвара відсмикнула руку.

В а р в а р а. Що саме, швагре Миколо?

М и к о л а *(повернувся до неї лицем)*. Варварко, біда! Хтось лева випустив з клітки.

В а р в а р а. Як?!

Ф е д і р *(підбіг до неї)*. Богом присягаю, вчителько. Я сам бачив: Сидорчакову телицю роздер! Його випустив хтось, коли всі спали...

Пауза.

Л у к а. Присягалися сліпці, що своїми очима бачили. Якщо Федір взагалі не вигадав цієї карколомної історії, то треба гадати, що персонал звіринця забув зачинити як слід клітку. Навряд чи в Ясничах і найближчій околиці знайдеться божевільний, якому спало б на думку випустити з клітки...

Ф е д і р. ... короля пустині!

М и к о л а *(до Луки)*. Так думаєш?

О. Ю л і я н. В цьому не може бути ніякого сумніву. Я знаю своїх парафіян.

М и к о л а *(до о. Юліяна)*. А ви не надто багато берете на себе?

О. Ю л і я н. Моїми устами говорить чиста совість.

М и к о л а. Вірю. Але цього не досить. *(До Федора.)* Ви не знаєте, Федоре, ніхто чужий не ночував сьогодні в селі?

Ф е д і р. По-моєму, ні, товаришу інженере. Я б помітив — до пізнього вечора розносив по хатах газети. Та й де б таким зайдам нині заночувати? Дуків, як самі знає-

те, уже біг дасть. Одні помандрували до чорта на виступці, а інші — на чужу піч віку доживати...

Штефан нишком плюнув і вийшов з хати. Микола проводжає його неуважливим поглядом.

Микола. А ти, Варваро, що думаєш про це?

Варвара. Я хочу вірити, що Лука... має рацію. *(Подивилася на годинник. До о. Юліяна.)* Дякую красно, отче. Коня я запровадила до вашої стайні. *(Підходить до дверей своєї кімнати.)* Коли ж виявиться, що Лука не має рації, то *(кусає губи)* прокляття тому, хто скаже тоді слово «милосердя»... *(Швидко зникла у своїй кімнаті, але зараз по тому знову з'явилася на порозі.)* Параско, іди, серденько, подивися, чи діти встигли поприходити до школи!

Параска. Біжу, матусю! *(Вибігла.)*

О. Юліян *(притулив долоню до чола)*. Боже мій, діти... *(Іде до виходу.)*

Микола. Заспокойтеся, отче. Діти йтимуть зі школи під охороною колгоспної варти.

О. Юліян. Мені здається, що вони повинні би сьогодні сидіти по хатах.

Микола *(з гнівом)*. Ні! Вони сьогодні вчитимуться! Життя в Ясничах ітиме також сьогодні своїм радянським звичаєм.

О. Юліян. Ваша воля. Мені здається, що саме ви, людина, яка так багато страждала, вмієте цінити людське життя.

Микола. Не турбуйтеся! Життя, яке заслуговує цієї назви, я завжди зумію оцінити.

О. Юліян. В цьому вся моя надія, пане інженере. *(Вклонився й повагом вийшов.)*

Микола. Луко! Коли питатиме про мене Іван Негрич, скажи: я пішов до правління колгоспу. А... документи вже оформили тобі в районі?

Лука. Ще ні! Кажуть: усе ще перевіряємо.

Микола. Цікаво! Я їм казав: твої папери в порядку. Карантин і так далі... Не кашляєш уже?

Лука. Ні, тату.

Микола. Ну, відпочивай ще трохи, а потім візьмешся до роботи. Адже ти — мій син. *(Схопив Луку в обійми й розцілував, потім потис його руку.)*

Лука. Спасибі, дорогий!..

Микола виходить, Лука проводжає його. Федір поклав на стіл пачку газет та пустився й собі йти, коли це з'являється Іван Негрич, а з ним і Микола.

Микола *(взяв Негрича під руку й проводить до хати)*. Іване, невже це правда?

Повільними кроками входить Іван Негрич, селянин років за п'ятдесят, проте з чорними ще як смола вусами, що їх він залюбки гладить, особливо коли чимось заклопотаний. Під густими бровами сховані великі розумні очі. Поведінка Івана свідчить про те, що він знає собі ціну, дарма що ніколи цього не підкреслює. Він майже ніколи не розстається з довгим цибухом. Сьогодні Іван одягнений по-святковому: в новий петек і новий кептар, чисту сорочку з червоною защіпкою. Штани з сірого вельвету, ноги в постолах і чистеньких онучах. Чорний фетровий капелюх закосичений фіалками.

Іван *(знімає на порозі капелюх)*. Правда. *(Сів на лаву.)* Люди позачинялися в хатах, село неначе вимерло.

Микола, схвильований, ходить по хаті. Лука зійшов з опасання й тихою ходою пішов подвір'ям направо. Микола зупинився перед Федором, що стоїть біля порога, сперши торбу на коліна, і чухається в потилиці.

Микола *(до Федора)*. А як буде сьогодні з поштою, Федоре?

Федір *(стрепенувся)*. З поштою? Біжу, лечу! Ви що думаєте, я боюся? Пхе! За небіжечки Австрії, коли я в Албанії в ту війну ще воював, то не таких там у горах левів бачив, і — не тікав. Ото були леви, пес би їм писки лизав! В два, та де, майже в три рази більші, ніж цей. Та де там три! Чотири, абим так жив!..

Микола *(суворо)*. Ну й що далі?

Федір. Та що має бути... Біжу, лечу, абим так жив!.. *(Вийшов на опасання, зупинився, подумав, поплював у долоні й щодуху пошкутильгав направо.)*

Микола *(підійшов до барометра)*. Ще два-три дні такої погоди — і земля зіб'ється в грудку. *(З гнівом.)* І як це, до бісової матері, могло статися?

Іван. Не знаю. Я знаю лише, що в поле ніхто не вийде, поки цей лев сновигатиме навколо села.

Микола. І то все, голово?

Іван. Ні, не все. У селі хтось каламутить воду. То про близьку війну балачки пішли, то про сибірські вічні сніги й про те, що колгоспник — не колгоспник, а все одно всіх нас туди скоро ганяти білих ведмедів пошлють. А коли це не допомогло, пустили на людей лева. Я ду-

мав було, це — зайшлі, ті, що пострілюють часом із кущів,— але ні. Ті, дучата, витикалися з лісу й раніше, одначе цього не було. Тут хтось підливає зіллячка щодня, як не щогодини, хтось, хто не змушений ховатися в лісі.

Микола. Мій тесть — Штефан?

Іван. Навряд. Йому, старому Петричеві, ніхто вже не йме віри, та й сам він тепер, либонь, своєї тіні боїться. Все лихо почалося... з місяць тому.

Пауза.

Микола. З місяць тому... *(Тре долонею чоло.)* Стривайте, стривайте! Кого ж ви маєте на думці?

Пауза.

Іван *(встає)*. Скажу вам щиро — нікого. Треба насамперед мати, як кажуть, чорне на білому. З сільради дзвонили вже в район.

Микола *(швидко ходить по хаті наспівуючи)*. Правильно зробили. Тільки я гадаю... *(Зупинився.)* Ми самі також справимося. Як і досі справлялися. Охорони чоловік сім...

Іван. Я восьмий.

Микола. Я дев'ятий. У кого ще є зброя?

Іван. Здається, в учительки є револьвер.

Микола. Учительки не будемо рахувати. А ті, із звіринця, роблять щось?

Іван. Роблять — багато галасу. Кажуть, спробують заманити.

Микола. Хай пробують. А коли у них нічого не вийде, влаштуємо ввечері облаву. На принаду пустимо вівцю. *(Пауза. Микола ходить туди й назад.)* Правду кажучи, я їхав сюди з думкою про те, що пшениця вже посіяна... *(Зупинився.)* Що сталося, Іване?

Пауза.

Іван. Люди не дуже вірять, що в Ясничах земля зможе родити пшеницю...

Микола. І то все?

Іван *(кинув капелюх об землю)*. Надала мені нечиста сила взяти цю роботу!..

Микола. Здурів! Здурів!

І в а н. Вам легко сказати: здурів... Ви сьогодні тут, завтра в Завадові, Пилипівцях, Матківцях, Майдані, Царинках, скажете там, що та й як, тут сійте це, там те, і поїхали собі здорові далі. А мені й здуріти є від чого! Все валиться на мою невелику голову...

М и к о л а. Іване, Йвасику! Далебі, мені також нелегко. За ці три дні я й восьми годин не спав. Цієї ночі з матківчанами до третьої години сидів, вчив їх протруювати заражене зоною насіння. А потім — дивіться... *(Зняв із стіни капелюх та, подумавши, назад його повісив.)* Пусте! *(Сів на ослінчик, ляскає себе по колінах.)* Я вже також немолодий, Іване. Сьогодні на копі заснув, прокинувся тільки перед порогом стайні, замалим не розбив голову об одвірок. Та й серце мені Освєнцім підточив, три з половиною роки Біркенау — це не жарти. Проте, Івасику, якщо те серце б'ється ще, то лише тому, що є йому тепер, старому, для чого битись. Пам'ятаєте, Івасику, той ранок, ще за Пілсудського, у дрогобицькій тюрмі, коли ми вперше дістали до рук брошуру «Що таке колективізація?» *. Ви пам'ятаєте, Негрич, що ви сказали тоді?

І в а н *(пожвавішавши)*. Зараз. Це було... в сімнадцятій камері...

М и к о л а. Коли я вголос прочитав цю брошуру, ви сказали: «Тепер плював я на їх вирок! Хай дають мені вже не три, а тридцять років тюрми,— все одно в Ясничах колгосп буде...» Сказали?

І в а н. Сказав.

М и к о л а. А сьогодні, волею ясничан, ви — голова колгоспу, а я, ваш колишній товариш по камері,— секретар ясничанської партійної організації. Я знаю, ви скажете мені, що Лученяк нишком продав коня, бо то ніби жінчин, а жінка не в колгоспі. Ви скажете мені, що Кудрич приховав телятко, що колгосп мусить поки що вручну сіяти, але ж, пробі, Іване, нашому колективові всього шість місяців, і це перша наша весна, це — наше дитинство, наші перші кроки... *(Захитався, але пересилив слабість, вдавано бадьорим кроком підійшов до відра й хильцем випив кухлик води.)* Ми ще поживемо з тобою, Іване, і хай мене грім поб'є, якщо наш убогий сьогодні колгосп за рік — за два не дасть країні Героя!..

І в а н *(повагом натягає капелюх і встає)*. Мені аж лють бере на вас, Миколо.

Микола. Лють? А бодай ти скис!..

Іван. Що то ніби говорите до мене, як до чужого... *(Подивився скоса на образи й знову зняв капелюх та крутить його в руках.)* Як до якогось... *(пригадує)* охвістя!..

Микола. Іване! А щоб тебе вовки з'їли!.. *(Швидкими кроками підійшов до Івана й обняв його. Озирнулися обидва, чи, бува, хтось не бачить, і міцно розцілувалися).*

Баба Олена *(з-під верети).* О господи, господи!..

Іван *(тихо).* Чуєте? Мій Семенко вдосвіта приїхав з Порт-Артура.

Микола. Та невже? Зовсім?

Іван. Зовсім.

Микола. Хай зайде ще сьогодні! Комуніст?

Іван *(кивнув головою).* Ая!

Микола. Браво! Скажи йому, щоб мерщій оформився. До речі, на третю годину склич парторганізацію. Мені треба буде ще в район поїхати. Кажуть, суперфосфат завезли. А поки що — доведеться відпочити годинку. *(Перегортає на столі газети.)* Ага! Знову! *(Надягає окуляри.)*

Іван. Піду. Бувайте, Миколо. *(Зітхнув; йде до виходу.)* А з сівбою ми таки впораємось. Як не сьогодні, то завтра найпізніше. Так і скажіть у райкомі. А́би не думали, що Негрич...

Микола. Стривай! *(З газетою в руках сів на крісло.)* Тепер вони на Норвегію націлились.

Іван. І що? Приступила?

Микола. А ти послухай! *(Читає.)* «Незважаючи на масові протести норвезьких трудящих, парламент більшістю голосів схвалив приєднання Норвегії до Північно-Атлантичного пакту й надав урядові повноваження підписати цей пакт...»

Іван. І раденькі, мабуть, що дурненькі?..

Микола. Чекай, чекай! Ти слухай далі... *(Читає.)* «Проти приєднання до Північно-Атлантичного пакту голосували одинадцять депутатів-комуністів і два члени робітничої партії. З великою промовою виступив депутат-комуніст Фогт. «Уряд і його прихильники,— сказав Фогт,— кваплються включити Норвегію до Північно-Атлантичного пакту. Ніхто не сумнівається в тому, що цей пакт скерований... проти Радянського Союзу...» *(Микола опустив голову на груди й заснув; газета випала з його рук.)*

Іван підняв газету, поклав її на коліна Миколі, потім узяв з ліжка ясик і обережно підклав його під голову сплячого. На опасанні з'являється Параска.

Іван *(приклав палець до губ)*. Цить! Хай поспить хоч трохи... *(Виходить.)*

Параска *(навшпиньки проходить через сцену й прочиняє двері до кімнати Варвари. Тихо)*. Мамо! Майже всі діти поприходили. Вони ще нічого не знали. *(Підходить до плити, наливає кухлик молока, з тарілки на столі бере шматок хліба й усе те подає бабі Олені.)*

Витягнувши шию, входить Штефан.

Штефан *(побачивши, що Микола спить)*. Пішов собі старцюга, нема на нього кари!..

Входить Варвара у довгій темно-сірій пелерині з капюшоном і чорній сукні. В руці у неї туго напханий цератовий портфель. Вона підходить до ліжка, знімає вовняну ковдру і з допомогою Параски вкутує нею коліна Миколи. До кінця дії всі говорять півголосом.

Штефан *(з острахом)*. Пробі, Семенко!.. Палій! Палій Семенко Негрич! *(Прирic спиною до печі.)*

Варвара *(швидкими кроками йде до виходу)*. Семене!..

По східцях піднімається Семен — середнього росту шатен двадцяти восьми років. Під високим блідим чолом густі брови, такі самі, як і у його батька. На щоках майже дівочі рум'янці, які дають йому ще молодший вигляд. У жестах і словах ще більш стриманий, ніж Іван. Тепер він одягнений у короткий петек і військову форму без знаків відрізнення. На ногах ошатні хромові чоботи. Капелюх невеличкий, такого самого крою, як і в батька, лише криси його по-парубоцькому відігнуті.

Штефан *(тремтячими губами)*. Повернувся сатана! Бодай вас, Негричів, земленька не носила за моє сіно, за мої недоспані ночі...

Параска *(з серцем)*. Цить, діду! *(Витерла здорову руку об спідницю.)*

Семен поцілував руку Варвари, поздоровкався з Параскою, потім подивився знерухомілими раптом очима на Штефана. Той витягнув голову, як бик перед атакою, замимрив щось і, заплітаючи ногами, метнувся надвір.

Семен *(кивнув головою в бік Штефана)*. Жаль, що лишили.

В а р в а р а. Це я. Ледве вблагала Миколу. Треба ж мати серце для старецьких, Семене. Вони обоє й так уже на божій дорозі.

Б а б а О л е н а. О господи, господи!.. *(Допила молоко й сховала голову під верету.)*

С е м е н *(швидко усміхнувся)*. Чую, що на божій...

В а р в а р а. За листи — низький поклін, Семене. *(Зробила реверанс.)* Вони мене багато чого навчили.

С е м е н *(збентежений)*. Не може бути...

В а р в а р а *(кивнула головою)*. Почекай, прокинеться Микола, і він тобі скаже; твій запал заразив і мене. Як не дивно буде тобі почути це від м е н е, але клянуся: я полюбила свою роботу, як життя...

Семен відвернув лице, потім швидко стиснув руку Варварі й пустився йти.

В а р в а р а *(з докором)*. Семене!.. Вже?!

С е м е н *(крутить у руках капелюх)*. Я хотів побачитись з інженером, та вони, кажете, сплять...

В а р в а р а. Зате ми з Параскою не спимо...

С е м е н. Параска! Виросла як...

Параска, що досі поралася біля плити, уникаючи погляду Семена, хихикнула в рукав.

В а р в а р а *(до Параски)*. Цить, реготухо! Збирайся до школи. *(Взяла Семена за руку.)* Приходь надвечір до нас. Поговоримо, якщо тільки цей тривожний день дозволить нам на це...

З правого боку з'явився Л у к а. Побачивши його, Параска ще більше заглибилася в свою роботу.

Л у к а. Добридень! Здається, Негрич. *(Не спускає очей із сплетених рук Семена й Варвари.)*

В а р в а р а *(пускає руку Семена)*. Не здається, а таки він. Подайте собі руки. Адже ви народилися під тим самим ясничанським небом.

Пауза. Молоді люди подають собі руки. Далекий протяжний левиний рев.

Л у к а. На цьому блакитному ясничанському небі починають сьогодні збиратися хмари.

Семен і Варвара піднімають голови.

Варвара. Вони невидимі, ці твої хмари.

Лука. Але чутні.

Семен. До завтрашнього дня лева ми спіймаємо або — вб'ємо.

Лука. А завтра?

Семен. Завтра ми посіємо.

Лука. Що ж, добре. Щасти боже! *(Відходить.)*

Варвара *(з вдаваною байдужістю)*. Луко, куди це ти?

Лука. В ліс хочу пройтись.

Параска кинулась до дверей.

Варвара. Сьогодні? Чого?..

Лука. Може, лев покалічив якусь дитину й вона блукає лісами, спливаючи слізьми та кров'ю, та кличе: «Рятуйте!..» *(Пішов.)*

Семен *(після короткої паузи)*. Чого він хоче?

Вавара. Прости йому, Семене. Він багато витерпів, скитався світами, насилу вирвався з Західної Німеччини...

Семен *(задумався)*. Це друга сьогодні зустріч. Чого він хоче?

Варвара. Семене...

Семен звів на неї очі. Пролунав шкільний дзвінок.

Мені час до школи. Проведи мене, Семене. *(Спускається по східцях, раптом зупинилася й підняла голову.)* А проте небо сьогодні над нами блакитне-блакитне.

Пішли. Параска не відриває очей від напрямку, в якому пішов Лука, потім витирає кулаком сльозу й біжить за ним назирцем. Микола ворухнувся уві сні, газета з шелестом падає на підлогу. Під звуки далекого шкільного дзвоника опускається завіса.

Кінець першої дії

ДІЯ ДРУГА

Та сама обстановка, тільки сонце світить уже з правого боку. Високо над горами повисли золотаві баранці. На кріслі, де у першій дії спав Микола Воркалюк, розсівся й хропе Федір Квітка. Пролунав той самий дзвінок, що й наприкінці по-

передньої дії. Відчипилися двері, і знадвору повагом входить Ш т е ф а н. Побачивши Федора, він прискорив ходу, підійшов до сплячого й термосить його.

Ш т е ф а н. Ти що, очманів, старцюго? Влазить тото, як безрога, у чужу хату й на панському кріслі ач якого хропака затинає, нема на тебе божої кари! Ану, вставай, ледащо!

Ф е д і р *(заклiпав віями)*. Свят, свят, свят! А, це ви, Штефанчику, бог би вас любив!.. *(З острахом.)* А двері одчинені!.. Штефанчику, двері одчинені, він може ввійти...

Ш т е ф а н. Хто може ввійти?

Ф е д і р. Лев!..

Ш т е ф а н. Брешеш! Я ворота зачинив.

Ф е д і р. Ха-ха! Ворота! Він на п'ять, де там на п'ять, майже на десять метрів угору стриба, а ви — ворота! Ха-ха! О! Він не такий дурний, як ми з вами, Штефане! Та що там лев! Візьмемо, наприклад, такого простого мужицького лелеку. Йду я ото позаторік облазом і дивлюся: стоїть молодий лелека на одній нозі й гадюку ковтає. Ковтнув раз, аж глянь — вона з-під хвоста його шусть — і вилізла жива та здорова!.. Лелека клюнув удруге, та не встиг, сердега, озирнутися, як вона вже знову на траві повзає. Так вам було і третій раз, і четвертий, а на п'ятий раз подумав сирота-лелека, подумав, а потім вам як не візьме, як не покришить гадюку на порції! І що ви думаєте? З'їв, і гадюка більше не вилізла. Скажіть, Штефанчику, вигадали б ми з вами па його місці таке? Га?

Ш т е ф а н. Ну, годі баки забивати, ледацюго! Ауф!

Ф е д і р *(миттю підвівся)*. Тьху! І нестямився, як встав... Так ота клята австрійська команда вжерлася мені ще з тих часів у кров і плоть. А вас, Штефане, бог покарає за те, що ви мене ледацюгою називаєте. Як же я піду чотири кілометри на пошту, коли там на дорозі, може, цей дідьчий лев зуби на мене точить? От я й чекаю на попутну машину. *(Позіхнув і перехрестив рот.)*

Ш т е ф а н. Півмилі від дороги на машину чекаєш? Стривай же, прийде зять і дасть тобі таку машину, старцюго!..

Ф е д і р. А ви краще не називайте мене старцюгою. Ого! Скінчились старці! То ви самі, Штефанчику, зійшли на казна-що. Ви колись і Йвана Негрича старцем назива-

ли, а спробуйте тепер, будьте ласкаві, спробуйте! Хотів би я це почути й побачити... *(Жалісно.)* З мене глумитися не штука, я що — каліка, ще з тої війни італійську кулю в живому тілі ношу. Я що, я — бідний. *(Схлипнув.)*

Штефан *(глумливо)*. Йди у колгосп — будеш багатий!

Федір. А піду. Щоб ви знали, піду! Тільки жінку укоськаю. Як тільки вона перестане плакати, піду. Є у мене півтора морга, півтора й далі буде, як не більше. А у вас було понад сто, а лишилась піч, та й то зятева. *(Засміявся в кулак.)*

Баба Олена. О господи, господи!..

Федір. О! Так само і моя! *(Пошкутильгав до печі.)* Бабо Олено, ви вже знаєте?

Баба Олена. Що?

Федір. Лев утік із звіринця.

Баба Олена. Хто?

Федір. Лев, кажу.

Баба Олена. Який лев?

Федір. Лобатий, окатий!

Баба Олена. А що йому треба?

Штефан. Іди, йди! Не мороч голову дурній бабі!

Баба Олена *(до Федора)*. Що він тобі каже?

Федір *(показує рукою)*. Рот!.. Рот Штефан мені затуляє.

Баба Олена. Рот? Болячка б його задавила, ірода. Не дасть до мене людям доступити, катюга! Ото мучитель, ото злодій!

Штефан *(у нього затамувало подих від образи)*. Я, Штефан Петрич, газда над газдами,— злодій?!

Баба Олена. Злодій! Злодій! Злодій! І все життя твоє злодійське!!! А так! А так! А так!

Штефан. А так, кажеш? Ну, тепер перехрестись, відьмо! *(Витяг з-під ліжка костур.)*

Федір *(машинально перехрестився)*. Христе-боже! Ще в свідки потягнуть!.. *(Стрілою вилетів з хати.)*

Штефан *(не тямлячи себе від люті)*. Уб'ю!..

Баба Олена. Ой, уб'є, злодій! Злодій!.. Злодій! Ой!

Штефан вдарив її костуром у плече.

(Кричить.) Ой матінко божа! Уб'є!..

Вбігла знадвору **Варвара**, за нею о. **Юліян**.

Варвара. Вуйку Штефане!

Баба Олена. Ой, убив, ірод! Убив, поганець. Убив, злодій!

Варвара *(підходить ближче)*. Це що таке! В нашій хаті?

Штефан. В якій вашій? За свої гроші, за свою кервавицю для покійної дочки збудував, а ти, циганське насіння, кажеш «у нашій»? Повиздихали б ви всі без мене, як руді миші. А тепер...

Варвара *(перебиває)*. А тепер — замовкніть і більше ні слова!

Штефан. Це ти мені кажеш, циганя навіжене?..

Варвара. Вам, Штефане Петрич!

Штефан. Я приголубив тебе малим дитятком, коли мого брата Петра й ту його циганську заволоку у війну холера побила, а ти...

Варвара. Мою матір залиште в спокої. Досить ви наглумились над нею, коли вона була жива.

Штефан. І я, дурень, годував тебе, одягав, у школи посилав...

Варвара. Ви взяли весь грунт мого батька.

Штефан. І тому ви тепер посіли все, що я мав. *(Піднімає кулаки.)* О, будьте ж ви про...

Варвара *(перебиває)*. Вийдіть! Там вас трохи прохолодить, тоді повернетесь у хату. Але тепер — вийдіть!

Штефан постояв хвилину, опустив кулаки, зігнувся в три погибелі й прожогом вибіг з хати. Варвара підійшла до баби Олени.

Баба Олена. Ой Варвaронько, сонце моє... Спасибі. Мало не вбив мене, злодій. Подай, серце, води!..

Варвара *(подала їй кухлик води)*. Пийте на здоров'я. *(До о. Юліяна.)* До речі, відтоді, як Штефан з вуйною переселились до нас, така історія трапилася вперше. Не знаю, чим пояснити цей раптовий спалах Штефанової самовпевненості. І ще одне питання мене турбує: де Параска? В школі її не було... *(Підійшла до плити, заглянула у горщики.)* І вдома також. Обід готував Штефан.

О. Юліян. Може, налякалася лева й сидить десь у сусідів?

Варвара. Ні, це не скидається на неї.

О. Юліян. У наш час день для мене не скидається більше на день, а ніч на ніч.

Варвара. А як ви думаєте: це добре чи ні?

О. Юліян. Я... не знаю.

Варвара. Невже... не знаєте?

О. Юліян *(похилив голову)*. Ось уже три роки я живу думкою про новий дзвін. Його голос вколисував мене до сну, він лунав у моїх вухах наяву, він бадьорив мене у найтяжчі хвилини. Спочатку мені здавалося, що це співає в мені скорботна душа старого дзвона, перелитого гітлерівцями на гармати, але згодом моє серце повірило, що голосом примарного дзвона говорить зі мною бог. Почався найщасливіший, як мені здалося, період у моєму житті, період, коли власне страждання приносить радість, а біль стає насолодою, бо з них народжується велич твоєї душі. Та сьогодні, коли я почув цей страшний звіриний рев, щось у моїх грудях надломилося, стихло. Так стихає надтріснутий дзвін.

Варвара. Вам принаймні допомагає в таких випадках молитва. *(Сіла на ослінчику, обняла руками коліна й схилила голову.)*

О. Юліян. Коли я вперше побачив потрощену долоню Параски, мені хотілося цілувати цю спотворену дитячу руку, бо в моїх очах ці її рани були ранами Ісуса, ранами, з яких сльозить любов, всеобіймаюча любов, що входить у плоть і кров людини, стає полум'ям її душі й зорею серця. Ця любов, і лише вона, була моєю подругою в золотому тумані останніх років.

Варвара на коротку мить підняла голову.

На гнів, на ненависть до тих, які завдали дитині цю рану, в моєму серці місця не знайшлося. І от сьогодні вранці я вперше відчув її палючий смак. Я пробував молитися, але навіть молитва звучить сьогодні в моїх устах як гімн ненависті.

Варвара. І ви вважаєте, що саме так? Що це можливе?

О. Юліян. Що саме?

Варвара *(з вдаваним спокоєм)*. Ну, ця раптова метаморфоза, чи як її там,— коли любов, раптова і сильна, як буря, так само раптово поступається місцем... ненависті?

Пауза.

О. Юліян *(тихо)*. Я думаю, що ненависть, як і любов, народжується довго, але, раз народившись, вона схоплюється, як буря. Тільки... чому ви питаєте мене про це?

Варвара *(швидко підвелася з місця)*. Оце і вся ваша відповідь?

О. Юліян. Прошу вибачення, але я не знав, що... справа зайшла аж так далеко.

Варвара швидкими кроками ходить по хаті, похряскуючи в хвилюванні пальцями. Потім схопила пелерину й портфель і пустилась іти до своєї кімнати.

Про те, що я відчуваю тепер, сказати вам не можу. Я можу лише сказати, що я про це думаю.

Варвара *(зупинилась)*. Говоріть...

О. Юліян *(тихо, рисуючи щось палицею на підлозі)*. Я думаю, точніше кажучи, я боюся, що ця... як ви сказали, буря може скінчитися громом. Громом з ясного неба.

Варвара *(оволоділа собою)*. Що вам дає підстави так думати?

О. Юліян *(зітхнув)*. Сам не знаю. Може, те саме, від чого так тремтять у цю хвилину ваші губи.

Варвара відвернула голову.

Одні називають це логікою фактів, інші — інтуїцією, а ще інші... *(Змовк.)*

Варвара *(глухим голосом)*. А ще інші?

О. Юліян. Передчуттям.

Варвара повільною ходою йде до своєї кімнати. Пола затисненої в руці пелерини тягнеться за нею по підлозі.

Варвара *(в дверях)*. Вибачте, я тільки переодягнуся. *(Вийшла.)*

Баба Олена *(яка вже деякий час спостерігала з-під верети сцену між о. Юліяном та Варварою)*. Отче... Отченьку!..

О. Юліян, задуманий, підходить до печі.

(Витягла з-під верети невеличкий вузлик.) Отченьку... Сховайте на церкву. Може, іконостас зробите новий або кіот, бо той уже, мабуть, потьмянів,— давно не бачила,

зовсім сліпа стала. А як лишиться щось, то при дорозі файний хрест поставте й напишіть: «На славу божу офірувала Олена Петрич».

О. Юліян намагається розв'язати вузлик.

Боронь боже, отченьку, сховайте, зараз же сховайте. Мого ката немає?

О. Юліян *(подивився)*. Нема.

Баба Олена. Христа ради, сховайте! Побачить ще у вас і уб'є мене, напевне уб'є! А вас, чого доброго, також.

О. Юліян нерішуче ховає вузлик до кишені сутани.

Вислухайте, отченьку, мою сповідь святую... Ото позавчора, ще не благословлялося на світ, як устав мій старий і поволі, на пальцях, наче тать нічний, вийшов надвір. Чекаю, чекаю — нема. Думаю: заслаб, гаспид. Злізла я з печі, іду, шукаю — нема. Аж дивлюся — йде Штефан росами з лопатою в руках. Присіла я за возом і все вам чисто бачу. Ткнув старий злодій лопату під хлів, приставив драбину до клуні, виліз і щось там під черепицею ховає. А коли зліз, я вже була на печі. До самого вам ранку теліпало мною від страху. А вчора, коли він повіявся ловити рибу, я насилу притягла драбину, насилу вилізла й оцей вузлик намацала. Розв'язала його і охнула з дива: щире золото, бог мені свідком. Наручник золотий, і то який золотий, та три персні: дві обручки й один з каменем, мабуть, заручний... От душогуб проклятий! Мабуть, когось зарізав, панів якихось. Ой, серце, моє немічне серце обізвалося знову... Сидить уже над моєю душею смертонька з косою. Отченьку! Ще вам одну таємницю повідати хочу. Тільки погляньте, мої золоті, чи немає там за дверима мого ворога...

О. Юліян підійшов до дверей, визирнув і кивком голови заспокоїв бабу Олену.

Вже заодно і його, і свій гріх скажу. Ви збираєте, отченьку, у людей гроші на новий дзвін, а старий у нас під носом лежить. Лежить і чекає, поки добрі люди не прийдуть з лопатами, не викопають його і не піднімуть знову на високості, на хвалу божу і людську.

О. Юліян *(голосно)*. Неправда!..

Баба Олена *(хреститься)*. Хрестом перед вами лягаю, на божий хрест присягаю! Як вивозили наш дзвін

мадяри, мій старий перестрів їх за селом. Три кварти спирту та ще пів свинячого клуба виніс для них з комори. За те вони завезли дзвін на наше поле, на Куцу леваду, й там скинули в пашенну яму. Ввечері Штефан тицьнув мені в руки рискаль і потяг з собою на леваду закопувати дзвін. «Віднині,— каже,— це мій, Петричів, дзвін, і зась людям до нього! Прийдуть більшовики — не дам більшовикам, прийдуть інші — подивлюся, чи дати варто, чи вони зі мною, газдою над газдами, чи проти мене... А якщо не діждусь я свого дня, якщо забере мене господь Саваоф у небесні краї свої, то я візьму з собою оцей дзвін і понесу перед божий престол: «На тобі, всевишній, багатирський дар від раба твого, багатиря Штефана! Хай він голосить небу й землі і цілій вселенній про твою і мою славу...» Закопали ми, отченьку, дзвін, і закопала я з ним свій спокій. «Уб'ю,— сказав,— коли мовиш комусь слово!» І я, грішниця, мовчала. Але нині я вже не боюся, нині я вже на божій дорозі й перша стану перед господнім престолом. Тож відпустіть рабі божій Олені смертний гріх, преподобний отче!..

О. Юліян *(перехрестив її)*. ...Отпущаєши нині...

На порозі з'являється Параска з оберемком весняних квітів. Лице її пашить від збудження.

Баба Олена. Між двома смереками знайдете дзвін, під білим каменем!..

О. Юліян *(помітив Параску й рухом руки дає бабі Олені знак, щоб змовкла)*.

Баба Олена ховає голову.

Параско!

Почувши голос о. Юліяна, Параска здригнулася від несподіванки.

Йди покажися на очі мамі. Вона занепокоєна.

Параска знітилася, зробила кілька кроків, та посеред хати зупинилась.

Параска. Я була в лісі, збирала квіти.

О. Юліян. Сьогодні в лісі? І не боялася?

Параска *(відвернула голову)*. Ні.

О. Юліян. Дивно.

Параска. В разі чогось, ми могли вилізти на дерево.

О. Юліян. «Ми»? Значить, ти не була одна?

Параска відвернулася. О. Юліян підійшов до неї, погладив по голові й попрямував до виходу. На порозі своєї кімнати стає Варвара. О. Юліян хоче їй щось сказати, показуючи рукою на Параску, однак, передумавши, він мовчки виходить.

Варвара *(на ній костюм з картатого шотландського матеріалу у блакитному тоні й темно-синя краватка, наопашки строкатий гуцульський кептар).* Я нічого не розумію, дитино моя... *(Наближається до Параски.)*

Параска *(після короткої паузи кидається з риданням до ніг Варвари, квіти розсипаються по підлозі).* Мамо! Матусенько!..

Варвара *(підіймає її).* Встань... *(Витирає Парасці хусточкою сльози.)* А тепер *(відійшла від неї)* позбирай квіти. *(Стала біля дверей, що виходять надвір, і схрестила руки на грудях. Її неспокійний вигляд зупинився на флаконі, що стоїть на вікні. Варвара наливає у флакон води й ставить його на стіл.)* Вже позбирала?

Параска. Вже.

Варвара. Ось флакон.

Параска кладе квіти у флакон.

А тепер можеш їх поставити, де хочеш.

Після короткого вагання Параска ставить флакон на фісгармонію.

(Закусила губу.) Так. *(Пауза.)* Я тебе слухаю. Де він?

Параска *(підійшла до неї впритул, звела на неї очі і раптово відвернулася цілим корпусом. Варвара взяла її за кисть здорової руки. В цій позі відбувається діалог).* Пішов у село, сказав: «Зараз прийду». *(Пауза.)* Сьогодні ранком, мамо, коли я побачила, що він іде в ліс, я жахнулася й побігла за ним. Я гукала, кричала, але він не зупинився. Він ішов так швидко, що в мене затамувало подих. За потоком він зник у мене з очей. Мені стало лячно, але ноги несли мене самі далі. Потім я побачила його. Він сидів на пні, затулив руками очі й сумно похитував головою. Я знала: він... *(звела очі на Варвару)* думав про тебе... Тільки про тебе. *(Притулила щоку до Варвариної руки.)* Я назбирала квітів і сіла біля нього на землі. Тільки тоді він мене помітив. Ми довго мовчали. Потім він поцілував мене в голову й сказав: «Іди додому».

Варвара цілує голову Параски.

Але я не пішла, мені здавалося, що я не повинна лишати його самого. Десь недалеко заревів лев, і мені знову стало лячно. Та потім, коли Лука почав говорити, мені стало ще лячніше...

Пауза.

Варвара. Говори, я уважно слухаю тебе, донечко.

Параска. Мамо... Це, либонь, страшна річ — убивати людину, та ще коли вона не сподівається цього?

Варвара *(схвильовано)*. Я не розумію тебе, Параско!..

Параска. Тим краще. *(Схилила голову на груди.)* Чому твоя рука тремтить, мамо? Вибач, це я тебе так стривожила.

Варвара. Ні, не ти...

Параска. Мені навіть цього лева жалко було б убити. Змалку він мучився за гратами, великий лев у малій клітці, а тепер, коли він на волі, його левине горе стало, мабуть, ще важчим, бо сьогодні кожна жива істота — його смертний ворог, і навколо нього не пустиня, а пустка, і з неї визирає тільки смерть.

Варвара. А все ж таки його доведеться вбити, щоб могли жити інші.

Параска *(зітхнула)*. Ти, як завжди, маєш рацію, мамо. Його доведеться вбити, як убивають вовка. Але... але скажи, мамо, кому були на заваді мій батько — старий килимар, моя мати, мій брат?..

Варвара *(повернула Параску лицем до себе)*. Ти чого це... раптом згадала?

Пауза.

Параска. Мамо, скажи, ти, мабуть, знаєш, ти повинна знати... Хто наслав на нас тоді поліцаїв? Хто? Я, клянусь, нікому не скажу. Адже їх уже жодна сила не воскресить. Я хочу лише знати, мамо, чи ж можу з спокійним серцем дивиться йому у вічі!

Варвара. Кому?!

Пауза.

Параска. Тому, хто приніс мене сюди з лісу.

Варвара *(відштовхнула її)*. Ти про Семена?

Пауза.

П а р а с к а *(не піднімаючи голови, говорить крізь сльози).* Я не можу, мамо, не вірити Луці. *(Обняла Варвару й притулилася до неї.)*

В а р в а р а. Адже ж... мені він цього не говорив.

П а р а с к а. Мені він також не сказав би цього, якби... Семен Негрич не повернувся в село.

В а р в а р а. Чому ж він думає, що це зробив Негрич?

П а р а с к а. Опівночі, коли Лука виводив нас із села, під лісом перестріла нас якась людина. Лука пізнав у ній Семена, що повертався з далекої косовиці. Він єдиний нас тоді бачив.

В а р в а р а. Так. І Лука досі мовчав про це.

П а р а с к а. Я ж тобі, мамо, сказала...

В а р в а р а. Ти мені дуже мало сказала, Параско. Будемо сподіватися, що більше скаже нам... час... і сам... Лука!

Входить Л у к а.

П а р а с к а. Мамо...

В а р в а р а. Візьми собі обідати і йди до моєї кімнати.

Лука мовчки стоїть на порозі. Параска з мискою і шматком хліба виходить надвір.

Л у к а. Що це значить?

В а р в а р а. Це значить, що я хочу поговорити з тобою віч-на-віч.

Л у к а. Вона — сказала тобі?

В а р в а р а. Так, вона — виручила тебе.

Л у к а. Адже ти все одно не повірила б мені.

В а р в а р а. Чому?

Л у к а. Тому, що ти не хотіла б повірити. За ті роки, за цей час, як мене не було тут, ти навчилася дивитися на світ очима Негричів.

В а р в а р а. Знову... ревність?

Л у к а. Ні, щось більше,— ненависть. *(Підійшов до Варвари і взяв її руку.)* Не тебе я, звичайно, мав на думці, а те, що густим лісом виросло між нами за останні роки,— хащею, крізь яку я бачу лише скорботну тінь давньої Варвари.

В а р в а р а. Але ж ця «тінь» вийшла тобі назустріч з добрим словом і щирим серцем, Луко.

Л у к а. То було вчора.

В а р в а р а. Це буде й завтра, якщо...

Пауза.

Л у к а. Якщо я почну служити твоїм новим богам, так?

В а р в а р а. Не богам — людям, Луко.

Л у к а. Ах, людям! Можна знати яким?

В а р в а р а. Твоєму батькові...

Л у к а. ...Негричам, які палили дідове сіно і в темну ніч тероризували його пострілами у вікно.

В а р в а р а. І Негричам, і Урбановичам, і всім тим, хто споконвіку любив цю землю і хто тільки сьогодні має право сказати про неї «моя».

Л у к а. І ти...

В а р в а р а *(перебиває).* І я! В роки моєї юності, про які ти говориш з таким розчуленням, я блукала в тумані, як Параска в ту криваву для неї ніч. Данило подав мені руку і попровадив мене за собою. Не минуло й півроку, як попровадили його, і він не повернувся більше до мене. Коли Микола розповів мені про його мученицьку смерть за колючими дротами Освенціма, коли він розповів мені про мільйони таких самих смертей, коли я, нарешті, побачила дещо й своїми власними очима, я зрозуміла, що фашизм — це смерть; а я люблю життя й хочу йти за тими, хто смертю смерть поправ і створеним для життя дарував життя та навчив боротися за нього і в ім'я його. А ти... На милий біг, хто ти? *(Припала до його плеча).*

Л у к а. В моїх жилах тече кров Петричів. Непокірлива, горда і — неповторна.

В а р в а р а. Чому ж ти в такому разі їхав сюди? Чому повернувся на моє горе?

Пауза.

Л у к а. Заради рідної землі, заради тебе. Але земля вже, бачу, не та, тому, мабуть, що не моя вона і не наша, і ти — також не та, дарма що люблю тебе навіть такою.

В а р в а р а *(схилила голову на його плече, очі її спрямовані в простір).* Якби мені хтось всесильний сказав: «Умри, і тоді твій Лука стане таким, яким ти хочеш його любити»,— я б з рукою на серці відповіла: «Гаразд. Я згодна».

Лука поривчасто обняв її й поцілував.

І я вірю, що ти будеш таким.

Пауза.

Лука. А якщо віра твоя виявиться сліпою? Що буде тоді?

Варвара. Я не знаю, що буде тоді. Я знаю лише, що є речі, яких я прощати не вмію нікому й ніколи: брехні та зрадництва.

Пауза.

Лука. Так... *(Підійшов до фісгармонії й тихо заграв лейтмотив з опери д'Альбера «Долина»).*

Варвара сперлася спиною на одвірок і не спускає з Луки очей.

(Не піднімаючи голови від фісгармонії.) Семенові також не простиш?

Варвара. Якщо це виявиться правдою, не прощу. Тільки чому ти не сказав цього своєму батькові?

Лука. Дуже просто. *(З іронією.)* Він, як людина винятково принципова, передав би справу в руки властей, а я цього не хочу.

Варвара. Чому?

Лука. У мене немає прямих доказів, а хто ж повірить слову людини, на яку навіть рідний батько дивиться спідлоба? Я не кажу вже про те, як глупо було б зариватися сьогодні з родом Негричів, з родом «застрільників колгоспного руху в селі Ясничі»... Це могло б, чого доброго, скінчитися тим, що на лаву обвинувачених посадили б не його, а мене, «поверненця».

Варвара. Ти певен цього?

Лука. Майже.

Пауза.

Варвара. Мені тепер ясно: один із вас напевно розквитається...

Лука *(схопився з місця, підійшов до Варвари і обняв її).* Ти могла б ... могла б коли-небудь повірити, що це зробив я? Варваро... *(Обціловує її лице.)*

Варвара опустила руки, заплющила очі, стиснула губи у стримуваному плачі і похитала головою.

Варвара. Ні! Мені здається, я не мала б сили повірити в це, милий...

Вони й незчулися, як на порозі з'явився Микола з наголовачем і віжками в руках. Побачивши їх, він крякнув, Лука й Варвара відсахнулись одне від одного. Мугикаючи свою пісню, Микола повісив наголовач, капелюх і куртку, підійшов до фісгармонії й опустив з грюком її віко.

Микола. Обідали?

Варвара. Ні.

Микола. То давайте пообідаємо!

Пауза. Варвара ставить на стіл миски, ложки й два горщики, потім кладе в тарілку кулеші й наливає молоко.

Варвара. І як же там? Лева не спіймали?

Микола. Ні. Він подався за Кичеру, у Чорний бір. Сьогодні ввечері робимо облаву. Над Ведмежим плесом. Ті, циркачі, кажуть, нібито він звик пити на смерканні воду. *(Сідає до столу.)*

Варвара. Сідай, Луко! *(Несе миску з їжею бабі Олені.)*

Микола. Це давно у вас?

Лука. Тату...

Микола *(перебиває)*. Я не тебе питаю!

Пауза.

Варвара. Ні, недавно. Лука приїхав всього п'ять тижнів тому.

Микола наспівує.

Микола. Роман?

Варвара мовчить.

Лука. Ні. Більше.

Микола *(подумав)*. Що ж, гаразд. Тільки вона — працює.

Лука *(спустив очі в миску)*. Я також не звик сидіти довго склавши руки.

Микола *(їсть)*. Я думав уже про музичну школу. Зрештою, можеш учителювати і тут. Дітей нема кому вчити співу. Що ти скажеш, Варваро?

Варвара. Я ще не думала про це, швагре. *(Кличе з порога.)* Параско! Скажи дідові: обідати пора! *(Сідає до столу.)*

Микола. Ще три дні такої погоди — і земля буде не земля, а камінь. Хотів би я знати, хто втяв цю штуку з левом?

Варвара. Підозріння є?

Микола. Є. У Семена Негрича.

Варвара. Як? На Семена?

Микола. Я сказав: у Семена.

Лука. Самовпевнений парубок.

Микола. Не хоче тільки назвати імені. Каже: рано. Ніби розумний хлопець і такий дивак. *(До Варвари.)* До речі, він знає про вашу... теє... дружбу?

Варвара. Мабуть, не встиг іще взнати.

Микола. Буде нудити світом, бідолаха. Хто зна, чи не через тебе він так поспішав з армії сюди...

Варвара перестала їсти, входить Параска.

Параска. Дідо не хочуть їсти. *(Порається коло плити.)*

Пауза.

Лука. Значить, в особі Семена я матиму невблаганного ворога.

Микола. Не думаю. Семен — комуніст, крім того, він вірний син свого батька і проти нього не піде.

Лука. А ти як думаєш, Варваро?

Варвара *(встала від столу, збирає посуд)*. Я воліла би поки що про це не говорити.

Микола. Дивна відповідь.

Варвара. Дивна? Чимало дивних речей діється у нас, любий швагре.

Микола. Ти про цю історію з левом?

Варвара. Не тільки про історію з левом. *(До Параски.)* Параско, вийди на хвилину!

Параска виходить.

Як ти думаєш, Миколо, хто винен у смерті родини Розенкранців?

Микола *(встав і, мугикаючи, почав ходити по хаті)*. Чому тобі раптом спало це на думку?

Варвара. Ти не відповів мені на питання, швагре.

Пауза.

Микола. Я тоді вже сидів в Освенцімі, а Лука пояснив усе те. Поліцаї перестріли їх у дорозі й захотіли зайвий раз поживитися чужим майном...

Варвара. А якщо вони перестріли їх не випадково?

Микола. Ти думаєш, їх підіслав хтось?

Лука *(встає)*. Я певен цього, тату. Чого б шукали дороївські поліцаї на такій далекій царині?

Пауза.

Микола. Гм. Жаль, що жодного з них не вдалося нашим спіймати. Вони б тепер сказали правду. Без них — навряд чи вдасться розкусити цей горіх...

Варвара. А я не знайду спокою, поки не розкушу його.

Микола. Твердий горіх.

Лука. А може, тобі лише так здається? Ти, тату, сказав: «Хтось хотів поживитись майном Розенкранців...»

На порозі став Семен Негрич. З-під розгорнутого петека визирає дуло автомата. Лука не помітив Семена.

Може, варто пригадати, хто в нашому селі ще перед війною, ще перед першим приходом Червоної Армії, уславився як рицар темної ночі? Хто... *(З очей Варвари прочитав, що хтось стоїть на порозі.)*

Семен. Говори далі, Луко.

Пауза.

Лука. Хто косив сусідську молоду кукурудзу, хто підпалював чуже сіно, хто крав курей?..

Семен. Брешеш, Штефанів унуку!

Пауза.

Микола *(схвильований)*. Це що?

Лука. Вдар у стіл — ножиці обізвуться.

Семен. Я сказав: брешеш, Штефанів унуку! Я ніколи ні в кого й нічого не крав. Так, я двічі палив Штефанове сіно. Так, я скосив раз у нього молоду кукурудзу. Але це робили також інші, бо і іншим в'ївся в печінку твій дідо. Ти багато чого сам знаєш. Коли мій вуйко Василь їхав на заробітки до Америки, Штефан позичив йому сто доларів, а вексель дав йому підписати на двісті. Минув усього рік, і Штефан купив Василеву землю на ліцитації [1]. Василиха прокляла твого діда й зниділа, лягла у труну, але від цього Василева земля не перестала родити, та не для Василихи вже і не для нас, Негричів, а для Штефана. Мені було тоді всього сімнадцять

[1] Аукціоні.— *Ред.*

років, і мої груди не могли вмістити такої кривди. А курей я не крав, і нічого не крав, як немає й не було халамидників у роді Негричів. Крали, і не тільки крали, Штефанові полигачі, ті, що вийшли з його duківської школи.

Л у к а *(потемнів від гніву)*. Ти... про кого це?

В а р в а р а. Годі!

Пауза.

М и к о л а. Починається...

С е м е н. Вибачайте, та кров моя — не вода. І так уже зсушила мене сьогодні зла година, а цей іще — додав серця...

М и к о л а. Знову щось сталося?

С е м е н. Досить і того, що сталося сьогодні вранці. Хтось хоче зірвати сівбу. Хтось, кому немиле життя.

Л у к а. Лев?

С е м е н. Ні, гірше. Лева доведеться пристрелити, лише згнітивши серце.

Л у к а. А людину — з легким серцем? Кого-кого, а тебе я розумію, Семене...

В а р в а р а. Луко, годі!

М и к о л а. Як півні! Далебі, як півні. Наче одного дерева яблука.

В а р в а р а. Одному з вас доведеться вийти. Луко, Семен наш гість.

Л у к а. Ти маєш рацію, Варваро. *(Швидко виходить надвір.)*

М и к о л а. От горе! *(Дивиться на стінний годинник.)* Скоро вирушимо в дорогу. До заходу сонця мусимо бути над Ведмежим плесом. Де батько?

С е м е н. Він сказав, що прийде по вас.

М и к о л а. Тим часом я трохи перепочину. А з Лукою ти даремно заївся. Сам бачиш, він приїхав звідти з хворою душею. Може, його радніше жалкувати треба. Крім того, він здібний музикант.

С е м е н. Боюся, що ми з вами, товаришу інженере, не вилікуємо цієї його хвороби.

Варвара стиснула Семена за руку.

М и к о л а. Гм... *(Мугикаючи, пішов у свою кімнату.)*

Пауза.

В а р в а р а. Ти забуваєш, що Лука — його єдиний син.

Семен. Я хотів би про це забути.

Варвара. І що? Несила?

Пауза.

Семен. Поки що я нічого про це сказати не можу.

Варвара. У своїх листах ти був одвертіший, Семене.

Семен. Від вас я досі нічого не таїв.

Варвара. Нічого? Як перед богом, Семене?

Пауза.

Семен. В бога я не вірю. В одному й тому самому серці немає місця і для бога, і для людей.

Варвара. Так, ти писав мені це. Одного лише ти не сказав у своїх листах: чи ти підняв би руку на людину, яка... тебе не скривдила.

Семен. Лука не скривдив мене, учителько.

Варвара. Я не його мала на думці, Семене.

Семен. А кого ж?

Варвара *(опустила вії, мне руками хусточку)*. Я просто так спитала.

Семен *(тихим голосом)*. Ні, це не просто так. Між мною і вами, учителько, пробіг чорний кіт. Боюся, що його пустила та сама рука, яка випустила з клітки лева.

Варвара *(стрепенулась)*. Невже ти думаєш, що це — він?

Семен. Хто — він? *(Пауза.)* Ви зблідли, учителько...

Варвара. Він — дорогий мені, Семене.

Пауза.

Семен. О!..

Варвара *(низько схилила голову)*. Так. *(Простягла руку до Семена, але рука її повисла в повітрі й упала.)* Сталося! *(Безпорадно розвела руками.)* І от я, горда Варвара Петрич, блідну перед лицем цієї любові.

Семен *(повільним кроком підійшов до дверей)*. А вам не здається, що в цю хвилину я також... зблід?

Варвара *(підняла голову, подивилася на нього, потім знову опустила її)*. Що ж, тим легше тепер буде тобі звести з ним рахунки.

Семен. Ні, тим тяжче буде мені тепер... Та коли це, що я думаю, виявиться правдою, тоді — простіть мене, учителько, бо я — простити не зможу.

В а р в а р а *(в її очах спалахнули лиховісні вогники.)* Тоді і я не знатиму пощади.

С е м е н *(різко повернувся до неї лицем і дивиться так, наче вперше в житті її побачив)*. Здається, це сказала Варвара Петрич...

В а р в а р а. Так. І слову її можна повірити.

С е м е н. Я — вірю.

В а р в а р а. Спасибі. І закарбуй собі в пам'яті: можна повернути втрачене здоров'я, можна навіть повернути молодість; двох речей тільки жодна сила людині повернути не може: життя і честі. З думкою про неминучість смерті людина зживається змалку, але горе тому, хто не знає ціни своєї честі. Так, через п'ятнадцять-шістнадцять років моє лице зоре плуг старості, і мої очі осиротіють, бо ніхто не зітхатиме до них більше. Але життя моє, життя рядової сільської учительки, лишиться багатим, як і колись, бо з ним невідступно крокуватиме моя людська гідність. Коли ж проб'є моя остання година, то крила ангела смерті затріпотять наді мною як бойовий прапор, пошарпаний вихром. Я знаю, Семене, що таке любов, я знаю і відчуваю це особливо сильно сьогодні, але клянуся тобі нашою дружбою, що коли моє серце виявиться сліпим, то очі мої залишаться зрячими, й вони навіть у найтемнішу ніч узорять потрібну мішень.

Пауза.

С е м е н *(підходить до неї)*. Я не зовсім зрозумів. Ви хочете сказати...

В а р в а р а *(перебиває)*. Я хочу сказати лише те, що я сказала. Майбутнє моїх дітей, а їх, як, може, знаєш, у школі багато — понад сто душ, мені дорожче всього на світі, і я його не поміняю на... мого обранця, як не поміняю ніколи своєї гідності на те, що люди довгий час називали особистим щастям. Ти зрозумів уже?

Пауза.

С е м е н. Такі слова пишуть власною кров'ю.

В а р в а р а *(вкрай схвильована)*. А ти як думав?

На порозі з'являється о. Ю л і я н. Він без капелюха й без палиці. Побачивши його, Варвара відвертає голову, бажаючи приховати сльози, потім швидко виходить до своєї кімнати.

О. Ю л і я н *(до Семена)*. Я, здається, не в пору.

Пауза.

Семен *(неуважливо)*. Ви...

О. Юліян. Хочете сказати, Семене, що я завжди не в пору. Ходячий анахронізм, так?

Пауза.

Семен *(дивиться на нього)*. Як ви посивіли за цей час...

О. Юліян. Невже ж ви бачили мене коли-небудь молодим, Семене?

Семен. Здається, так.

О. Юліян. Це вам лише здається. У мене — не було молодості. Я зрозумів це тільки в останні роки, і, мабуть, тому з'явилася ця передчасна сивина.

Семен. Я думаю, ви сказали правдиве слово.

О. Юліян *(з блідою усмішкою)*. Вперше в житті Негрич погодився зі мною...

Пауза.

Семен. Я не пізнаю вас, преподобний!

На порозі своєї кімнати з'являється Варвара; о. Юліян і Семен не помічають її.

О. Юліян. Я сам себе також не пізнаю. Раніше я вірив, що безсмертна душа моя у свій час білішою од снігу спочине на божих левадах, коли земний шлях її буде шляхом милосердя і всепрощення. Як це не дивно, але цієї віри не вбили в мені навіть роки гітлерівської окупації, і я тепер розумію чому: очі мої були все ще осліплені блиском церковних свічок, а вуха заліплені їх воском. Та настав час,— левиця розгубила левенят своїх, і померхли вогні свічок, зате — прокинулась совість. Тоді я подумав: яка ж ціна безсмертю твоєї душі, якщо назирцем за нею ходитиме голос збунтованої й невтишимої совісті: «Ти продаєш братів і сестер своїх за шеляг твого вічного блаженства?..» А сьогодні... точніше кажучи, півгодини тому це питання постало переді мною з страшною силою.

Варвара. Що трапилося з вами, отче?

О. Юліян. Зі мною нічого, крім того, що я оце тільки сказав.

Варвара. І то все?

Пауза.

Семен *(уважливо подивився на о. Юліяна)*. По-моєму, то ще не все... *(Вийшов з хати.)*

Варвара *(підійшла до о. Юліяна)*. Ваші руки тремтять.

О. Юліян *(добув з кишені вузлик і поклав його на стіл)*. Подивіться.

Варвара розв'язує вузлик.

Якщо мене не підводить зорова пам'ять, ці речі носили в Ясничах лише дві особи.

Варвара. Хто?

Пауза.

О. Юліян. Покійні... батьки Параски.

Варвара. Боже, звідки це у вас?

Пауза.

О. Юліян. Баба Олена знайшла у сховку Штефана.

Варвара. Звідки ж це, на милий біг, у нього?.. Ні, стривайте! То, мабуть, щось інше! Я не вірю, я не хочу повірити, щоб він міг би...

О. Юліян. Хто — він?

Варвара *(з жахом)*. А!..

О. Юліян. Я також не хочу вірити, що це він. А втім, може, я помиляюся. Може, ці речі належали комусь іншому...

Варвара *(взяла в руки перстень й уважно оглядає його)*. Стривайте! Хвилиночку!.. *(Підходить до виходу.)* Параско! *(До о. Юліяна.)* Як же це так?.. І коли він міг би...

Входить Параска.

Параско, у тебе є перстень, знайдений тоді Семеном у траві, біля трупів. Принеси його на хвилинку сюди!..

Параска. Навіщо, матусю?..

Варвара. Не питай, моє серце, навіщо.

Параска. Я зараз принесу. *(Вийшла.)*

Варвара *(перебирає вміст вузлика)*. Убогі скарби, не варті однієї краплини людської крові.

О. Юліян. Будемо сподіватися, що на них немає ні однієї краплини людської крові.

Входить Параска і вручає Варварі перстень.

В а р в а р а *(до Параски)*. Дякую. Можеш іти.

Здивовано озираючись, Параска виходить.

(Порівнює обидва персні, потім безсило опускає руки). Немає чого більше сподіватися, отче. Обидва персні — однакові.

О. Ю л і я н *(хилить голову)*. Простіть мене, мій ласкавий друже...

Пауза.

В а р в а р а *(стиснула його руку)*. Дякую вам. *(Підійшла до дзеркала, ладнає зачіску, потім круто повертається лицем до о. Юліяна)*. Помоліться, отче, за мене й помоліться за того, кого поразить моя ненависть. Я ще не впевнена, я ще не вірю, я не хочу в це повірити, та коли остання іскорка моєї надії згасне, помоліться за нього, отче!.. *(Підійшла до дверей і стала проти заходу, що багровою загравою спалахнув на її лиці.)*

Розлігся трикратний левиний рев.

(Варвара говорить крізь затиснені зуби.) Помоліться, отче.

О. Ю л і я н. Не зможу, моя дорога. Ця молитва була б мертва, як... моя віра сьогодні.

В а р в а р а. Отче!

О. Ю л і я н *(із схрещеними на грудях руками підійшов до порога)*. Не дивуйтесь, дорога. Зі мною діється те, що з вами сталося давно. На ваших губах тремтить іще зрідка молитва, але в ній уже чується шепіт умираючого бога, на зміну якому стають світила великого дня, і сіяч виходить сіяти вже не з молитвою, не з гімном рабству і смерті на устах, а з піснею всеперемагаючого життя, з піснею, яка заглушить, либонь, останні наші дзвони.

В а р в а р а. Ви плачете, мій друже...

О. Ю л і я н . Ні, це вам тільки так здалося. Якщо я й заплачу колись, то лише тому, що мої руки, руки сіяча, сіяли не насіння істини, а... драконові зуби, з яких виросли убивці родичів Параски.

В а р в а р а. Убивці?.. А може, там був лише один душогуб? Як ви гадаєте?..

О. Ю л і я н. Родичам Параски однаково.

Варвара. А мені — не однаково. Я хочу знати всю, достеменно всю правду. І про ту пам'ятну ніч, і — про сьогоднішній світанок. Отче! Можливо, мені знадобиться ввечері ваш кінь. Ви не будете заперечувати?

О. Юліян. Він, як завжди, до ваших послуг, тільки...

Варвара. О, не турбуйтеся, друже, про мене. *(Слухає.)* Хтось іде!.. Коли кінь буде мені потрібен, ви дозволите, що я сама виведу його із стайні. *(Нашвидку зав'язує вузлик і ховає до кишені.)*

О. Юліян *(вклонився)*. Ваша воля.

Виходить і на опасанні розминається з Іваном та Семеном. Іван також з автоматом.

Іван. Інженер...

Варвара. Здається, спить. Розбудити?

Іван *(подивився на годинник)*. Не треба. Хай ще кілька хвилин поспить. Сердега зморився. П'ятдесят вісім років — не жарти.

Входить Микола.

Микола. Ти збрехав, Іване. Всього п'ятдесят сім. Та я бачу, ви вже готові.

Іван. Мельчишин з людьми чекає біля сільради.

Микола. Іду, іду. *(Повертається до своєї кімнати.)*

Варвара. Сідайте, товариство.

Семен. Спасибі, учителько.

Обидва сідають. Іван набиває й запалює цибух. Увійшла Параска й узяла з припічка дійницю. Побачивши в дверях Миколу з карабіном у руках, вона злякано відсахнулася, потім швидко вийшла з хати.

Микола *(дивиться їй услід)*. Це вона так завжди, як тільки побачить зброю. Бідна дитина.

Іван. Нічого. Виросте й забуде.

Варвара. Навряд.

Микола *(заряджає карабін)*. По-моєму, вона й не повинна забути. Здається, знову було чути цей проклятий рев. А може, мені снилося.

Іван. Ні, вам не снилося, Миколо. Оце недавно лев знову з'явився в селі. Пробіг городами, заричав, позаганяв людей у хати і — наче крізь землю пішов... Кажуть, бачи-

ли його, як у Сав'юків жерепник[1] побіг. Виходить, він і справді води тримається. Там його й треба шукати.

Микола *(до Варвари)*. Ти що це, Варваронько? Стоїть, наче скорбная мати.

Варвара *(наче прокинулась)*. Візьміть мене з собою, добрі люди.

Микола. Куди? На облаву? Жінку?

Варвара. З великокаліберного револьвера я стріляю непогано. А цього, здається, досить.

Семен. Ні, цього не досить.

Варвара. Відваги у мене також не бракне.

Семен. Поранений звір може кинутись на вас, а тоді — хто з нас...

Варвара *(обриває)*. Тоді — моя рука не затремтить.

Микола. Так...

Варвара. Я маю такі самі обов'язки та права, як і ви. Хто піднімає руку на наше село, на наш колгосп, на наших дітей, той піднімає руку і на мене. Це дає і мені право перебити цю руку, тим паче, що директор нашої школи старий і хворий. Сподіваюся, я вас переконала, товариство?

Іван. Що ж, свята рація.

Микола. Гаразд, підеш з нами.

Варвара. Мені треба ще переодягтися. Я поїду верхи і наздожену вас.

Микола. Тільки не забудь взяти з собою зайву жменю набоїв. Їх у тебе там вдосталь.

Варвара *(з порога своєї кімнати)*. Я нічого не забуду, мій швагре. *(Виходить.)*

Пауза. Микола одягається. Сутеніє.

Микола. Останнього часу дивна стала якась.

Семен встав і повільним кроком підійшов до дверей, що виходять надвір.

Іван. Роботи у неї, мабуть, по самі вуха. Як і у всіх нас.

Микола. А все-таки біг знає, що діється. Один звір затримав сівбу.

Семен *(який досі дивився в далечінь, повернув лице до Миколи)*. Ви певні, що лише один?

---

[1] Сосновий молодняк.— *Ред.*

Іван силувано закашляв.

Микола. Гм... Ти маєш рацію.

Іван поквапно підвівся.

Його треба також вполювати.

Семен. І я так думаю. Тільки насамперед доведеться пристрелити лева, а до вовка доберемось потім...

Микола. Якби знаття, хто він, то можна було б водночас ліквідувати обох. Та що ж! Якби знаття, що в кума пиття... Поки ми доберемось, поки доберуться в районі... *(з гнівом)* чорт знає, якої біди він може ще накоїти!

Семен хоче щось сказати, однак Іван зупиняє його рухом руки.

Іван. Товаришу інженере, усі ми знаємо, що таке для нас наш колгосп. Ми кажемо: шлях до достатку, і воно насправді так, істину кажемо, інакше бути не може. Але, далебі, бий мене нечиста сила, якби я лише заради хліба з маслом і м'яса у будній день ночей недосипав і голову підставляв під фашистську кулю. Колгосп для нас щось більше. Це Радянська влада, а вона і нам, Негричам, і вам, і учительці, і всьому справедливому людському родові щось таке дала, чого не поміняєш за жодні скарби світу. *(Вдарив себе кулаком у груди.)* Вона нам нашу силу відчути дала й взяла з неї пута: «На, сило, йди у світ і верши чудеса!» Так я розумію.

Микола. Ага! Слушно! Ну?

Іван *(зам'явся)*. Тому вона, Радянська влада,— кров нашої крові, за неї навіть смерть охоче приймеш. *(Опустив очі.)* Для неї і про рідного сина забудеш, коли цей син звівся нінащо й каїнове діло чинить...

Пауза.

Микола. Іване!.. Іване! Про кого це ти?

Семен. Поспішили ви, тату. Доказів поки що біг дасть.

Іван. Ні, не поспішив. Це сказав комуніст комуністові.

Микола. Пробі! Доказів? Проти кого?..

Пауза. Семен і Іван стоять, схиливши голови.

Ви про Луку? Про Луку Воркалюка, мого єдиного сина?

Семен. Про Петричевого унука.

Микола. Я оглядав його папери. Він був, каже, у карантині, він — дістав дозвіл повернутися додому, до праці. Він *(подивився на фісгармонію)* грає, грає, як ангел. Лука, мій Лука... За віщо ви його так, товариші?.. За віщо?

Семен *(тихо)*. Я прийшов сьогодні у село, коли почало благословлятися на світ. Прийшов і побачив Луку. Він хильцем пробирався садками, біг від старої корчми, за якою стоять вози із звірами. Я гукнув на нього, але він зник у лозах. Якраз тоді левина клітка спорожніла.

Іван. Коли Луки не було тут, тривога не блукала поміж нашими хатами і не страшний був навіть лев ясничанам.

Пауза.

Микола *(метнувся до дверей і кричить)*. Луко!.. Луко!..

Семен *(підбіг і схопив його за руку)*. Надто рано! Таким чином можна лише наполохати... звіра, й він — втече.

Входить Параска з повною дійницею.

Параска. Луки немає коло хати, вуєчку!

Параска поставила дійницю на припічок. Микола повільно відійшов від дверей. Іван показує йому очима на Параску.

Микола *(насилу переводячи дух)*. Гаразд, я мовчатиму...

Параска *(підійшла до нього)*. Що з тобою, вуйку? Вуєчку!..

Микола *(сів на крісло)*.

Вона стала біля нього навколішки.

Важко мені, Парасю...

Параска. Мені також важко сьогодні на серці, вуєчку.

Микола *(гладить її волосся)*. А ти ляж і засни. Ранком повернуся, розбуджу тебе, й буде тобі знову легко на серці, моя дитино. *(Заплющив очі.)* Розбуджу тебе, як колись, давно-давно, його будив: «Порубаю калиноньку, бо вмію, скориняю[1] Парасочку, бо смію...»

---

[1] Розбуджу.— *Ред.*

Пауза.

П а р а с к а. Вуєчку! На милий біг! Скажи мені... *(Поглядає на Семена.)* Хто вбив моїх батьків і мого брата?..

Микола рвучко підвівся з місця, повів очима по Негричах і знову приріс ними до Параски. Вона низько опустила голову.

М и к о л а. Встань, Параско...

П а р а с к а. Пробач, вуйку, але я — не можу забути.

С е м е н. Про це не можна забувати, Параско.

Параска схопилася і вп'ялила очі в Семена.

(Підходить до неї.) Параско, дівчинко...

П а р а с к а *(подається назад)*. Ні!.. *(Забилася в кут.)*

І в а н. Що це?

Пауза.

М и к о л а. Я... не знаю. Я знаю лише, що — нам пора. *(Підійшов до дверей Варвари й постукав у шибку.)* Варваро! Поспішай! Ми йдемо. *(Повернувся лицем до Негричів.)* Ходімо, товариші! Там — люди чекають.

І в а н. Дорога далека. Їдьте верхи, Миколо.

С е м е н *(зняв з одвірка наголовач і віжки)*. Я піду осідлаю вам коня.

І в а н. Сідло, здається у стайні.

В а р в а р а *(що з'явилася на порозі своєї кімнати, одягнена, як на початку першої дії, з тією лише різницею, що її стан стягує тепер жовтий шкіряний пояс з кобурою. Вона надягає рукавички)*. Скоро зійде місяць. Ніч буде ясна.

С е м е н *(зітхнув)*. Не для всіх вона буде ясна. *(Вийшов.)*

За ним вийшов також Іван.

Микола повернувся від порога, підійшов до Параски й поцілував її в чоло.

М и к о л а. На добраніч, моя дитино. *(Перекинув карабін через плече й вийшов.)*

В а р в а р а. Повтори уроки, потім повечеряєш і — спати. Виглядаєш, як з хреста знята.

П а р а с к а *(озирнулася, припала до Варвари й го-*

ворить півшепотом). Мамо! Невже це й справді... Семен зробив?

В а р в а р а *(твердо).* Ні.

П а р а с к а. А хто? Хто?

Пауза.

В а р в а р а. Якби я знала, н а п е в н о знала хто, його не було б уже між нами. До речі, де дідо?

П а р а с к а. Здається, пішов до церкви, на вечерню.

В а р в а р а. Так. Цей не боїться. Луки також не бачила?

П а р а с к а. Ох, ні, матусю. Він, наче ця тінь від хмари, виринає й знову пропадає. І так мені тоскно без нього. А тобі, мамо?

Пауза.

В а р в а р а. Мені — пора в дорогу. *(Рухом голови показує на двері своєї кімнати.)* Йди, дитино. У тебе з арифметикою не все гаразд.

П а р а с к а. Мамо, і тобі не страшно?

В а р в а р а. Мені — страшно. І саме тому — йду. *(Відчинила двері своєї кімнати, пропускає Параску.)*

Та обняла її й голосно поцілувала у щоку. Варвара причинила за нею двері й попрямувала до дверей. На порозі перестрів Л у к а.

Л у к а. Куди тебе бог провадить?

В а р в а р а *(спокійно).* Пусти!

Л у к а *(уступився з дороги).* З ними?

В а р в а р а. З ними! *(Швидко вийшла.)*

Л у к а. Варваро!..

Пауза.

Лука тре долонею чоло, потім повільною стомленою ходою наближається до фісгармонії, сідає на обертовий стілець та бере кілька акордів, з яких знову виринає лейтмотив з опери «Долина». Лука не помічає появи Ш т е ф а н а, й тільки коли той засвітив лампу, Лука обірвав гру, повернувся цілим тілом до Штефана й стежить за його рухами. Штефан зачинив двері, озирнувся й підійшов до Луки.

Ш т е ф а н *(говорить приглушеним голосом).* Не гаразд.

Л у к а. Чому?

Ш т е ф а н. Уб'ють лева і — засіють. А тоді мені — повіситись хіба... Не переживу я цього.

Л у к а *(встав)*. То переживуть інші.

Ш т е ф а н. А ти гадаєш, мені легше буде від цього?

Л у к а. Діду! Що вони тут говорили?

Ш т е ф а н. Не знаю. Відколи з'явився Семенко Негрич, я втікаю від них, як від вогню.

Л у к а. Даремно. *(Пауза.)* Варвара — і та стала якась інша.

Ш т е ф а н. Гадаєш, усе те клятий Семенко робить?

Л у к а. Головним чином він. Треба, щоб він не робив цього більше.

Тихо відчинилися двері Варвариної кімнати, в них з'явилася П а р а с к а, Штефан і Лука не помічають її.

Ш т е ф а н. Смерть?

Параска подалася назад. І тепер вона слухає крізь прочинені двері.

Л у к а. Автомат я уже викопав.

Ш т е ф а н. Хлопче, кинь це діло. Через тебе і я наберусь лиха...

Л у к а. Не можу кинути. Якщо не я його, то він мене.

Ш т е ф а н. Колись, бач, за німців, легше було таке робити, а тепер — усе село дуба стане.

Л у к а. Не встигне. Поки розплутають це діло, по мені тут і сліду не буде.

Ш т е ф а н. Ти що, кинути мене хочеш? Самого як палець?

Л у к а. Я перелітний птах, самі знаєте, діду. А вас вирвеш звідси лише з корінням. Робіть, діду, до кінця, що я почав, а мені треба йти далі. Все одно я ніде тут довго місця не зогрію. Колись я любив цих людей, а сьогодні можу їх лише проклинати.

Ш т е ф а н. Любив? Тобі лише так здавалося. А за віщо їх любити? Пусте кажеш, хлопче. Які вони були, такі і є. Або воли, або вовки. Одними поганяй, а тих бережися. От тобі й весь рід людський, от тобі й уся житейська мудрість.

Л у к а. А я хто, по-вашому?

Ш т е ф а н. Ти? *(Пауза.)* Ге-ге! Ти вовк.

Л у к а. Твоя правда, діду. Правда і те, що цей вовк, і не тільки він один, хоче загнати воликів у ліс. А тут, у Ясничах, багато не зробиш, хіба що згодом, коли почнеться війна.

Ш т е ф а н *(перехрестився).* Хрестом у церкві перед престолом лежу, б'ю себе в груди, милосердного бога благаю, щоб мерщій уже заграли гармати... Висихає, хлопче, моя сила, а так хочеться хоч би перед самою смертю вийти на Руський лан, на полонину, на Княжу царинку, на Сидорівку, припасти до землі й сказати їй сердечно, молитовно: «Моя». А там — хай і сконаю, бо ж сконає не будь-хто, а сам Штефан Петрич, газда над газдами... Луко, а скажи, хлопче, що кажуть про війну ті, які тебе сюди послали?..

Л у к а *(грізно).* Хто — послав?

Ш т е ф а н *(стиснув рукою його лікоть).* Ну, як же! Адже без цього не можна...

Л у к а. Ви чули: мої документи в порядку. Більше про це ні слова...

Ш т е ф а н *(поквапно).* Розумію, голубе!.. *(Побачив, що Лука надягнув жовту замшеву курточку і зняв з верети петек.)* Куди це ти? Мій петек...

Л у к а. Він і залишиться вашим, старий скнаро...

Ш т е ф а н. «Скнаро!..» Мало ти обскуб мене, хло, хоч би з тим єврейським золотом. Прийшов тоді вночі і, перше ніж піти в есеси, взяв у мене за нього кілька соток, а воно може й фунта клоччя не варте, тільки страху з ним ось уже скільки років набираюся!

Л у к а. Тихше! Прийде наш час, поверну тобі з процентом. Ну, бувайте, діду! *(Натягнув петек наопашки.)*

Ш т е ф а н. Ти що здурів, Луко? Таки зараз?..

Л у к а *(знизив голос).* Так. Завтра може бути пізно. Вони полюють на лева, а я — вполюю Семена. Він змовкне навіки.

Ш т е ф а н. Про що таке... змовкне?

Л у к а. Він вдосвіта бачив мене... Та не ваша це справа, діду. *(Прикрутив гніт лампи.)* Пам'ятайте: я сьогодні рано ліг спати. Повернуся раніше від інших і тричі постукаю у двері. Тоді згасіть світло й одчиніть мені тихенько двері. Я ляжу, а вони хай шукають вітра в полі. Скажуть: випадкова куля.

Ш т е ф а н. Я боюся, Луко!..

Л у к а *(цідить крізь зуби).* Хай краще бояться вони! Слухайте, діду! Ні слова нікому, інакше — пропала й ваша голова! *(Прикрутив гніт так, що лампа згасла.)*

Ш т е ф а н. Чого це ти?..

Л у к а. Так ніхто, навіть баба Олена, не побачить,

що я вийшов. Потім засвітите: хай знають, що тут не сплять і чекають мисливців. Параска там?

Двері Варвариної кімнати непомітно зачинилися.

Ш т е ф а н. Мабуть, спить уже. Бачиш — не світиться.

Л у к а *(надягає капелюх)*. Ну, їду, діду. А якби я сьогодні схибив і не міг повернутися більше, то у слушну годину підкиньте Варварі цього листа. Там лише кілька слів: «Настане час — і я прийду до тебе». *(Дає Штефанові листа, той ховає його за образом.)*

Ш т е ф а н. А... батькові?

Л у к а. Батькові? Перед ним я стану тоді як суддя і кат... *(Підійшов до дверей і зупинився.)* А петек — беріть! Чого доброго, пропаде, й тоді за слізьми, діду, не побачите й світу... *(Жбурляє петек, Штефан його ловить.)*

Ш т е ф а н. Спасибі, спасибі, добрий хлопче!

Лука прослизає за двері.

Спасибі, внуку!.. *(Притискає петек до грудей.)* У добрий час! *(Не випускаючи петека з-під пахви, він засвітив лампу. Вона загойдалася, й тіні затанцювали по стінах. Штефан підійшов до дверей Варвариної кімнати, тихо відчинив їх і запалив сірник.)* Параско! *(Кричить.)* Параско!..

Б а б а О л е н а. Чого кричиш?

Ш т е ф а н *(повернувся)*. Параски нема! Повіялося жиденя кудись, а вікно одчинене. Обікрасти хату могли. *(Зачинив головні двері на засувку й ліг на припічку, підклавши під голову петек.)*

Б а б а О л е н а. О господи, господи...

Лампа похитується в такт цокання годинника.

К і н е ц ь д р у г о ї д і ї

ДІЯ ТРЕТЯ

Там же. Тьмяно горить лампа. У вікно зазирає місяць, що заходить. Пауза. Хтось тричі постукав у двері. Ш т е ф а н схопився з припічка, протер руками очі. Хтось удруге тричі постукав, та вже з більшою силою. Штефан прикрутив гніт, і місячне сяйво залило хату.

Штефан *(підійшов до дверей, тихо)*. Лука?

У відповідь знову тричі загримало. Штефан перехрестився, одчинив їх і з тихим зойком відхитнувся. Перед ним, як великий і широкий хрест, стоїть на порозі Микола.

Микола. Світло!

Штефан підкрутив гніт і приріс очима до Миколи, на руках у якого, загорнена в куртку, лежить Параска. Її голова та покалічена рука безсило звисають. Микола прямує до своєї кімнати, та перед дверима зупиняється. Штефан запопадливо відчиняє їх і, пропустивши Миколу, кидається до виходу, однак тут він наткнувся на Семена, що стоїть і нерухомим поглядом вп'явся в Штефана.

Штефан *(відступає назад: шепотить)*. Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас! *(Відвернувся від Семена й побачив Миколу, що якраз вийшов із своєї кімнати.)*

Пауза.

Микола. Свічки — є?

Штефан метнувся до скрині й добув дві воскові свічки. Тремтячими руками засвітив їх і взявся нести, та Микола відібрав їх у нього й поніс сам у свою кімнату. Семен, не рухаючись з місця, зняв капелюх. Штефан упав навколішки і, звернений обличчям до відчинених дверей Миколиної кімнати, підняв руку вгору й почав шепотіти молитву.

Семен. Штефане Петрич, встаньте!

Штефан злякано озирнувся й поквапливо встав.

Її убив ваш унук.

Штефан. Лука!.. Боже...

Семен. Його куля була призначена для мене. Параска знала про це, як і ви знали.

Штефан. Бодай мені права рука всохла, як я знав щось...

Семен. Коли між кущами забовванів лев, Параска прибігла без духу, припала до мене, та не встигла ще сказати слова, як Лука вистрелив. Вона скрикнула, й тоді з її рота струмочком потекла кров. Але перед смертю встигла сказати нам усю правду, Штефан Петрич.

Штефан. Яку правду? Не вірте. Хай Лука... Лука хай скаже.

Семен. Лука, мабуть, нічого більше не скаже...

Ш т е ф а н. Як?! І Лука?..

С е м е н. Микола бачив вогник пострілу. Він кинувся туди — і пізнав свого сина. Пізнав і послав йому навздогін кулю. Тепер ваш унук або втікає лісами й дебрями, або поранений конає десь над потоком...

Увійшов М и к о л а з капелюхом у руці.

М и к о л а. Було б краще і для мене, і для нього, якби вже сконав...

Захитався, ноги підігнулися під ним. Семен підбіг, підхопив його й посадовив на крісло. Штефан, не відриваючи очей від них обох, задкує до виходу. На порозі він підняв кулаки, потряс ними, потім схопився за голову й розтанув у досвітньому тумані.

С е м е н. Лікарства нема у вас?

М и к о л а *(махнув кистю руки)*. Бог з ним! Я лише одного боюся: щоб він не втік. Я міг не влучити, Семене... Тоді він знову стрілятиме в наших дітей, в наших братів і сестер. Тоді він знову пускатиме на нас хижаків, отруюватиме наш хліб і наші колодязі... *(Озирається.)* Штефан!.. Де Штефан?

С е м е н *(побіг до виходу. Пауза)*. Ну, цей далеко не втече, хіба що повіситься у лозах...

М и к о л а *(насилу підвівся, підійшов до дверей своєї кімнати, сперся рукою на одвірок і не зводить очей з мерехтливого сяйва свічок)*. «Порубаю калиноньку, бо вмію, скориняю Парасочку, бо смію...» *(Сховав лице.)*

Нечутними кроками входить о. Ю л і я н. Стривоженими очима бігає по присутніх, потім підходить до дверей Миколиної кімнати. Побачивши труп Параски, він різко обертається лицем до Семена.

О. Ю л і а н *(голосно, задихаючись від люті)*. Хто?!!

Пауза.

Семен рухом голови показує на фісгармонію.

(О. Юліян закрив лице долонями й тихо-тихо попростував до виходу. На порозі він зупинився й підняв руку для хресного знаку, та на півдорозі рука його опала. Виходить.)

Пауза. Семен підійшов до Миколи й поклав руку на його плече.

Семен. Там — світає.

Обнявшись, ідуть поволі до виходу. Перед порогом зупиняються. Край неба рожево розгорається.

Микола. Семенку, віднині ти бригадир. Сіячі повинні будь-що вийти на роботу. Хай чоловік п'ять охороняють їх від лева. Треба заспокоїти, переконати, що цього досить. Ввечері влаштуємо велику облаву, район підішле стрільців. Іди, Семене, я також прийду й допоможу вам. Хай тільки це дідьче серце перестане калатати. Мине місяць і другий, і в Ясничах, уперше на їх віку, заколоситься пшениця. Це буде подарунок ясничанам від Радянської влади. Йди, Семенку, йди і скажи людям: старий Воркалюк сьогодні перший виходить на сівбу.

Семен. Йду, товаришу інженере. А ви ляжте; так серце скоріше заспокоїться.

Микола. Ні, сьогодні я не ляжу, сьогодні я мушу міцно стояти на ногах. Стривай, іде хтось. Іван?..

На опасання піднімається Іван з запаленою лампою «Деві» в руці.

(До Івана.) Що там?.. Люди встають уже?

Пауза.

Іван. Люди вже скрізь повставали. *(Пауза.)* Але ваш Лука, Миколо, більше не встане.

Микола. Розумію.

Семен. Знайшли?

Іван. Аж на Озорчуковій царинці, під Ротундулом. Не знаю, як це в нього вистачило сили: куля влучила майже в саму потилицю.

Микола. Значить, я стріляв добре!..

Іван. Так, ви стріляли добре, Миколо. *(Загасив свою лампу.)*

Семен *(після короткої паузи)*. Учительки ви не бачили?

Іван. Ні. А ще не повернулася?

Пауза. Семен тихою ходою виходить.

Микола. Прости мене, Іване.

Іван. Ми всі тут не безгрішні. А вас, Миколо, доля і так покарала.

Микола. В селі про все знають?

Іван. Знають і — киплять. Хотіли громадою йти до

вас, розважити у печалі. Я сказав: «Не треба. Краще станьте зараз усі як один на колгоспний лан і засійте пшеницю, собі на славу, ворогам нашим на погибель!»

Микола. Вчора був у секретаря райкому. Завтра дістанемо насіння кукурудзи — золото. Нашій фермі відводять полонину в Чивченських горах. Вже не в оренду, а на власність колгоспові. У Сватичах будують електростанцію й нову школу. По жнивах і ми подумаємо про електрику. Йдуть угору Ясничі, йдуть і всі села навколо. Не поїдеш більше, Іване, рубати ліс ні в Канаду, ні в Трансільванію, не продаватимеш більше своєї сили, бо в наших горах і в наших долинах оселилося твоє молоде щастя. Твоє і — моє, Іване... *(Припав до його плеча.)* Тільки от Параска...

Іван. Дай боже мені таку смерть, як Парасці. Що й казати, мужня смерть і солдатська. Усім селом будемо з нею прощатися, а на труну червоний прапор покладемо, щоби знали всі, яку дівчину ховають ясничани.

Микола *(в роздумі підійшов до Варвариних дверей, обернувся й очі вп'ялив у віконце)*. А бузок, дивись, як бубнявіє. Яка вона хороша й буйна, наша весна!

Іван сів, добув з кишені капшук і напихає тютюном цибух.

Іван. А жита які! І лютневі вітри не зв'ялили, і озимки не зморозили. Так само, як і нас з вами, Миколо.

Микола. І не зв'ялять, не зморозять, любий...

Почувся цокіт кінських копит.

Іван. Либонь, повертається Варвара.

Микола. Вона! *(Поквапно вийшов на поріг.)*

Входить Варвара. Її волосся скуйовджене вітром. Розширеними очима забігала по хаті й зупинилася на дверях Миколиної кімнати. Варвара йде туди й за коротку мить повертається.

Варвара. Де дідо Штефан?

Микола. Пішов і пропав десь.

Варвара. Жаль. Я хотіла тепер поспитати його, звідки він узяв... персні покійних Розенкранців. *(Кинула на стіл вузлик.)* Візьміть і передайте куди слід. Моїй Парасці вони більше не потрібні.

Іван кахикнув і встав.

М и к о л а *(розв'язує вузлик; до Варвари).* Стривай! Розенкранців? Ти де їх знайшла?

В а р в а р а. Їх знайшла баба Олена й передала панотцеві.

М и к о л а. Іване!.. Як це могло статися?

Пауза.

І в а н. Лука продав їх Штефанові перше, ніж піти в есеси. Такі були останні слова Параски.

Пауза.

М и к о л а. Отже, я з ним і за це розквитався.

В а р в а р а. Ні. Я змушена... розчарувати тебе, швагре. Луку застрелила я!

Іван хотів було закурити цибух, запалений сірник випав з його рук.

(Добула револьвер, розрядила його й жбурнула обойму на стіл.) Не вірите? Подивіться! З першого пострілу. *(Пауза.)* Після вашого пострілу, швагре, я сіла на коня й кинулася навздогін убивці. Він зник, як мара, і я вже думала — не знайду, коли це заметушилося щось між смереками. Він хотів вистрелити в мого коня, та автомат затявся. Кинувся лізти через вориння і добув з кишені револьвер, та тут я його... з першого разу. Пересвідчитись у цьому неважко: тільки ми з тобою стріляли у нього, Миколо. *(Забрала із стола набої й попрямувала до своєї кімнати, одначе перед порогом зупинилася.)* Я не знала, що це дасться мені так легко. Тільки після того голова в мене закрутилась, і, мабуть, тому я до самого ранку проблукала в лісі. *(Поквапно виходить.)*

Пауза.

М и к о л а. Нам пора, Іване...

Б а б а О л е н а. Параско! Парасонько! Чого це там свічки хтось запалив! Чого, Параско?

Входить С е м е н.

С е м е н. Тату! Люди зараз вийдуть на сівбу. Всі до одного. Хочуть знову з музикою. Кажуть: коли ще з цимбалами та з бубном, то нам сьогодні не тільки лев, але й сам сатана не страшний!

Баба Олена злізла з печі й увійшла до Миколиної кімнати. Баба у чорній хустці, що збилася на шию, сорочці й чорній латаній спідниці. На голові — висока шапка сивого скуйовдженого волосся. Присутні на сцені не помічають її.

Микола. Що ж, хай ідуть з музикою! З музикою і мені буде веселіше.

Входить баба Олена. Її голова тремтить від хвилювання.

Баба Олена *(показує рукою на Миколину кімнату)*. Штефан? Чи — внук його? Клята Петричева кров... *(Пауза.)* Де він? Своїми руками задушу, своїми пазурами закопаю і камінь на нього покладу, щоб не встав більше душогуб. За людську кривду, за мою кривду і за кривду Парасчину. *(Повертається до дверей Миколиної кімнати.)* Тепер лежиш, сирото Парасонько, собі сама душею, і дума смертная лягла на твоєму білому чолі. Зазнала ж бо ти стільки лиха... Лежи спокійно, моя душечко, моя кришечко! Я за тебе корову здою, хату попідмітаю, обід зготовлю і квітів нарву на твоє ліжечко, а потім... *(переливає вечірнє молоко з дійниці у горщик)* сяду коло тебе сторожити...

В дверях своєї кімнати стає Варвара. Вона в довгій чорній сукні, в руках у неї рушник.

...та й будемо тоді удвох, а третя буде з нами наша сирітська жіноча доля. *(З дійницею в руках, помотуючи головою, пошкандибала з хати.)*

Варвара. Миколо, не забудь про охорону для дітей. Їм уже скоро час іти до школи. *(Жбурнула рушник у глиб своєї кімнати.)*

Микола. Не забуду, дорога.

Варвара. Дивись, Семене, за моїм швагром. Він за цю ніч почорнів, як земля.

Микола. Не турбуйся, Варваронько. Перш ніж земля подолає мене, я її приговтаю. *(З винуватою усмішкою.)* Треба вміти, тобто треба хотіти навіть хворому серцю наказати: «Ану, рухайся жвавіше, старина! Наша з тобою пісня ще не проспівана. Вона — тільки-но починається...»

Варвара. Схиляю голову перед мужністю хоробрих.

Сходить сонце. Вдалині зацигикала скрипка, заграли цимбали, обізвався барабан.

Слухайте!

Пауза.

І в а н. Вона вже почалася, Миколо.

Семен великими кроками підходить до Варвари. Микола та Іван виходять, але на східцях зупинилися й чекають на Семена.

С е м е н *(обіруч стискає долоню Варвари; лице його спокійне й суворе)*. В добру годину, учителько!

В а р в а р а *(скинула очима)*. В добрий нам час, Семене!..

Семен затримав на мить її руку, немов хотів іще сказати щось, і вийшов. З ним швидко виходять Іван і Микола. Варвара підійшла до порога, дивиться їм услід, потім повільно виходить до Миколиної кімнати. Чути мірне цокання годинника й далеку музику. По східцях на опасання поволі піднімається о. Ю л і я н. Він уже не в сутані, а в чорній камізольці, легкому темно-сірому сюртуку до колін, із стоячим коміром, і в чоботях. Його шию щільно облягає вишиваний у кутський узор комір льняної сорочки. На спині у нього легкий рюкзак, у руках палиця. Як і всі дійові особи п'єси, о. Юліян знімає на порозі капелюх. Він окинув поглядом хату й попрямував до кімнати, де лежить тіло Параски. Назустріч йому виходить Варвара.

Отче, ви в дорогу? Вибачте, що досі коня не привела. Він пасеться за хатою.

О. Ю л і я н. Прийміть його як подарунок від мене. На пам'ять... Він мені більше не потрібний. Коли вам не знадобиться, віддайте його в колгосп. Я — піду пішки шукати своєї нової долі.

В а р в а р а. Нової долі? *(Пауза.)* Невже ж ви її тут з нами знайти не зможете?

О. Ю л і я н. Ні. Тут, у Ясничах, люди бачитимуть на моїх руках кров нещасної Параски. Вони ніколи не забудуть, що під покровом безсердечного, честолюбного і мстивого ідола, якому я роками служив, виріс її убивця. Тут я не зможу забути про своє минуле, бо я читатиму його в очах кожної дитини. *(Пауза.)* Я піду селами, а коли стихне в моїй душі буря, я підійду до людей і скажу їм: «Моє життя починається сьогодні. Прийміть мене в велику родину сіячів. Руки мої ще сильні, а кров гаряча, хай же і я зазнаю щастя спільної праці, а коли звечоріє, хай же і мені буде вільно розділити з вами солодкий хліб урожаю...» *(Простує до виходу.)*

Варвара йде разом з ним. Зупинилися біля порога.

В а р в а р а. Ви маєте рацію, хоч... як не жаль мені розставатися з вами, мій добрий друже...

О. Ю л і я н *(звів брови.)* Жаль!.. А мені... мені теж нелегко... *(Опустив голову.)* Ох, трохи не забув. *(Виймає з кишені сюртука гаманець і аркуш паперу.)* Це гроші моїх колишніх парафіян, вони зібрали їх на дзвін. Тут також і список. Скажіть їм: їх дзвін спочиває на Куцій леваді; баба Олена сказала, в якому місці. Штефан закопав його, а вони хай добудуть і повісять над школою. Це хороший дзвін і гідний такої честі. А тепер... *(подає їй руку)* прощавайте, радосте моя...

О. Юліян переступив поріг, коли це підбіг захеканий Ф е д і р.

Ф е д і р. Лев! Побий мене нечиста сила, лев!.. Сам повернувся тільки-но до клітки. Мабуть, набридло йому бурлачити... Вже годують його. Заїдає собі, гад, м'ясце у п'ятницю й мурликає, немов нічого й не сталося. А як стрибнув у клітку, то хвостом вам сам дверцята за собою захлопнув: шабаш, мовляв, більше не буду! Далебі, кажуть, захлопнув. Я замалим на власні очі не побачив. Та треба бігти далі, аби всі люди в селі знали, що та й як!.. *(Пошкутильгав наліво.)*

Пауза.

О. Ю л і я н. Тепер ясничанські діти зможуть без страху ходити до школи.

В а р в а р а *(заслонила рукою очі від сонця).* Вони вже йдуть. Говіркі, веселі, вони, либонь, міцно спали цієї ночі...

О. Ю л і я н. Піду і я слідом за ними. *(Посміхнувся.)* Легко, дуже легко мені буде йти під звуки цього барабана... *(Пішов.)*

В а р в а р а *(махає йому на прощання хусткою).* Щасливої вам долі, мій хороший друже!..

Звуки музики голоснішають, але найгучніше лунає голос барабана. Варвара дійшла до середини хати, і погляд її зупинився на годиннику. Вона підходить до нього й енергійним рухом піднімає гирі.

З а в і с а ш в и д к о о п у с к а є т ь с я

Божена Шрамек

ДІЯ ПЕРША

Кімната Шрамека. Ранок. Крізь відчинене вікно видно вежі львівських церков і ратуші. На першому плані незакінчена будівля. Шрамек і його дочка лежать ще в ліжках. Над ліжком Шрамека висить портрет Наполеона; над дверми менший, Франца Йосифа. Божена читає вголос газету.

Божена. «Берлін. В Царському Селі перед палацом царя було заарештовано дівчину, при якій знайдено завинутий у хустці вибуховий матеріал. Власті розкрили організований в найменших деталях замах, ударемнивши його в останній хвилі. Всі заарештовані відмовляються давати будь-які показання. Справу...»

Шрамек. Остогидло... Читай щось інше.

Божена підперла голову і мовчить.

Щось таке прочитай, щоб... за серце брало!

Божена. Стривай, батьку! Адже тій дівчині було, мабуть, не більше вісімнадцяти років...

Шрамек. Не мабуть, а напевно — дорослі не роблять таких дурниць.

Божена *(суворо)*. А що, по-твоєму, роблять дорослі?

Шрамек *(позіхнув і витягнувся)*. Розумні — здобувають вершини, моя дочко.

Божена. Виходить, ти також їх здобуваєш...

Шрамек *(з незадоволенням)*. Читай далі, Божено.

Божена. Гаразд, буду далі читати. «Лондон. Агенція Рейтер повідомляє, що найбільший табір полонених бурів знаходиться на острові Святої Єлени. Там перебуває також командувач бурськими військами».

Шрамек *(з захопленням)*. На острові Святої Єлени? Браво! Більшої почесті ці бури не могли удостоїтись. Страждати за батьківщину там, де карався великий

орел! Який жаль, що мене немає між ними. Я б цілував там кожний камінь на дорозі, якою проходив колись Буонапарте. Аджэ це його безсмертні діла натхнули твого батька до піднебесного льоту, Божено. Чекай, ще місяць, ще два, і про моє перпетуум мобіле заговорить весь Львів, на перших сторінках про нього писатимуть газети, помчать телеграми на всі сторони світу. «Теодор Шрамек! Теодор Шрамек!» кричатимуть на всіх перехрестях, і потечуть з усіх усюдів мішечки, повні чистого, як сльоза, золота, а на кожному мішечку ярличок з написом: «Для Теодора Шрамека! Для Теодора Шрамека!»

Божена встала, накинула на себе халат і пішла за ширму вмиватися.

Божена. Боюся, що це не трапиться перед другим червня.

Шрамек. Ах, ти все про своє! Я ж тобі казав уже. Адже ж пан Ястшембський так небагато від тебе вимагає. *(Пауза. Шрамек сідає.)* Він людина, бачиш, літня, й йому треба когось близького, когось, хто б, як він каже, був помічником в його самітному житті. Посидиш у нього ввечері годинку-дві, почитаєш йому книжку, а потім скажеш «добраніч» і повернешся до свого татуська. Чого ж тут пручатися? За таку дурничку платитиме тобі сто корон у місяць. Візьмеш важкий гріх на душу, якщо відмовишся. І то напередодні концерту, коли все вже готове, окрім плати в консерваторію і грошей за зал. Посміхається до тебе слава, тож лови її, моя дитино, бо якщо на цей раз її прогавиш, вона може більше не вернутися. Я не говорю вже про те, що, читаючи книжки Ястшембському, ти б допомогла й мені. Тоді б я не клопотався, як роздобути грам ртуті для моїх дослідів, а купив би її кілограм або й два.

Божена. І все то за сто корон у місяць?

Шрамек. Крий боже! Пан Ястшембський обіцяв позичити мені 500 корон. Чи позичить, це залежить, очевидно, від тебе тільки. Коли б жила твоя небіжечка матуся, вона б напевно зуміла промовити тобі до серця, а я що ж... мої слова для тебе небагато важать. Я для тебе самозакоханий тиран і годі.

Божена *(вийшла піводягнута з-за ширми з рушником через плечі)*. Ти знов згадав маму? *(Тихо.)* І не соромно тобі? Не стискається серце на думку про те,

що це ти її замучив? Я була тоді зовсім мала, але бачила більше, ніж тобі здається. Я бачила ранками її заплакані очі, а коли вона знімала кофту, я бачила синяки на її тілі і знала, що це ти її бив, повернувшись п'яним додому. Ти мстився на ній за своє невдале життя, за свої розбиті мрії про багатство і про славу, до якої ти не доріс, для якої надто мала твоя душа. Ще донедавна ти мене бив, коли я не хотіла по шість і вісім годин у день грати на скрипку вправи. Мені кров текла з пальців, а ти мене бив. І не з любові до мене ти це робив, а з любові до себе, бо ти хотів, щоб принаймні слава дочки стала твоєю славою...

Шрамек *(підніс руки.)* Дочко, доченько!..

Божена. І сьогодні, коли, як кажеш, ця слава всміхається мені, ти вже рад покористуватися нею, хоч би ціною... моєї доброї слави. Батьку, батьку... *(З плачем обіймає його коліна.)*

Шрамек. Я? Божено, що тобі верзеться? Господи!.. Краще б земля провалилася підо мною, ніж мав я таке від тебе почути.

Божена. Батьку... *(Витерла хусточкою сльози.)*

Шрамек. Мовчи, мовчи, бо кожне твоє слово — це образа найсвятіших моїх почуттів. Скільки лиха зазнав я на своєму віку від людей, а ще ніхто і ніколи не скривдив мене так боляче, так жорстоко, як ти це зробила, Божено, щастя моє, надіє моя єдина!.. Після таких слів чує моє серце, що немає в мене більше дочки і що до кінця днів моїх буду самітний, самітний... *(Сховав лице в долоні і захлипав.)*

Божена підвелася і піднесла руки, щоб погладити батька по голові, але завагалася, встала і поволі підійшла до вікна. Годинник на ратуші вибив сьому годину. Внизу, в подвір'ї, жіночий голос заспівав: *

Божена. Сьома година.

Шрамек надягнув штани, встав, упав навколішки і, б'ючись у груди, почав молитися.

На сніданочок не маю ані крейцара.

Шрамек все ще молиться. Жіночий голос у подвір'ї: *

Шрамек *(помолившись)*. Візьми в крамниці хліба наборг, недобра дитино. Скажи, що першого заплачу.

(Нашвидкуруч вмився і одягнувся в куртку листоноші.)

Божена. Першого? Ні, батьку, цього першого не заплатиш крамарці.

Шрамек *(підійшов до неї)*. Ти що видумала, га?

Божена. Нічого не видумала. Хоч ти й надалі кожного дня зранку йдеш у цій блузі на роботу, всі в будинку знають, що ти вже другий місяць не працюєш...

Шрамек. Знають?!

Божена. Так, вони знають також про те, що тебе звільнено за розтрату державних грошей. Я взнала про те тільки вчора.

Шрамек Вони... брешуть, Божено!..

Божена. Ні, вони не брешуть, батьку.

Стук у двері, ввійшла двірничка Варвара; вона ховає щось під фартушком.

Варвара. Доброго ранку, пане Шрамек! Як спали?

Шрамек. Дякую, цілком добре.

Варвара. А мій спів вас не збудив?

Шрамек. Ні.

Варвара. А дивіться! Поволі якось люди привикають. Мабуть, зрозуміли, що в цьому клятому будинку без співу ще важче було б жити. Але ж не в тому справа. Мені здається, пане Шрамек, що наш господар Ястшембський спить куди гірше, ніж ви. І через кого, як ви думаєте? Через вас, любі, через вас, бо вже третій місяць не платите йому за квартиру, а може, і ще чомусь, хто його біса знає. Він прикликав мене сьогодні до світу і говорить: «Як тільки зійде сонце, йди до листоноші, в якого така хороша дочка, і перекажи йому від мене, щоб протягом трьох днів заплатив комірне, якщо не хоче, щоб його звідсіля вивели під ручку». Ось і все, з чим я прийшла до вас, мої любі.

Шрамек *(гордо)*. Можете впевнити пана Ястшембського, що комірне він одержить.

Варвара. Добре, скажу, тільки чи він повірить? Я й сама тепер за наш кут у підвалі боюся. Чей же пан Ястшембський не сьогодні-завтра взнає, що мій Мартин також страйкує.

Шрамек. От тобі й на! А це який страйк?

Варвара. Хіба ж ви не знаєте? Будівельники не вийшли на роботу.

Шрамек *(подивився у вікно)*. Дійсно. Що вони, подуріли?

Варвара. Справедливо кажете, пане Шрамек. Чисто з глузду зсунулися. Як я не напросилася свого чоловіка, скільки не наговорилася, а він все своє: «Дурні і темні твої слова, рабине, ти сяка-така, каже, і від них кров моя холодна стає, мов у жаби. Ми заповіт Христовий здійснюємо, а ти, оглашенна, своїм скиглінням сатані-капіталові стаєш у пригоді!» І тиць, і тиць мені під ніс Євангеліє. Вже й не знаю, що на те відповідати, бо на кожне моє слово він має сто своїх. Та й що я одна зроблю, коли у Львові є сім тисяч робітників, що сказали собі сьогодні: баста!

Шрамек. Читав я вже про їм подібних. У Трієсті вони нещодавно таку заварили кашу, що поліції довелось стріляти на них, мов на горобців. У нас воно також до добра не доведе.

Варвара. Я йому це сказала, а він на те: «Христос за нас життя віддав — невже ж ми не віддамо нашого життя за себе?»

Шрамек. Гм. Той Христос вашого чоловіка, здається мені, якийсь підозрілий. Краще б Мартин про себе більше думав. Воно куди здоровіше, ніж ходити по вулицях з усяким народом і кричати: «Геть!»

Божена *(чистить нігті)*. По-твоєму, Мартин повинен одинцем ходити по вулицях і просити «дай»?

Шрамек. Божено, не забудь, що тобі всього сімнадцять років і що в тих справах ти небагато второпаєш.

Варвара. Сімнадцять? Ах, пане Шрамек, вчора ввечері на вулиці п'ятнадцятирічні підлітки військовий оркестр гнилими яйцями обкидали.

Шрамек *(суворо)*. Моя дочка — не вуличниця, Варваро.

Варвара. О господи! Я б таке і подумати не сміла про панну Божену. Це ж янгол, справжній янгол нашого дому. Так її тут усі називають. Ось і пан барон, цей поручник гусарів, дав мені ці квіти і сказав: «Занесіть їх цій русявій дівчині, що грає на скрипці, мов янгол». *(Вруча квіти Божені.)*

Божена *(тихо)*. Скажіть йому спасибі, але хай цього більше не робить.

Варвара. Скажу, хоч не знаю, чи це багато поможе. *(Жартівливо.)* Занадто ви причарували його серце, панно Божено.

Божена *(стиснула її за руку)*. Цить, Варваро!.. *(Встромила квіти у флакон.)*

Шрамек мовчки підходить до квітів, нюхає їх, хотім підозріливо дивиться то на Варвару, то на Божену.

Шрамек *(до Божени)*. Це що, га?

Варвара *(поквапно)*. Подарунок панні Божені за те, що своєю грою заколисує скорбну баронову душу.

Шрамек. Негарне це діло, коли офіцери посилають молодим дівчатам подарунки, але ще гірше, коли дівчата їх приймають.

Варвара. Якщо цього бажаєте, я можу ці квіти віднести назад, баронові.

Шрамек. Стривайте! Це було б некультурно, він міг би почувати себе ображеним, навіщо кривдити молоду людину. *(Тихо.)* Він — справжній барон?

Варвара. Так його всі називають. Навіть пан Ястшембський.

Шрамек. Ага, це інша справа. *(До Божени.)* Дочко моя, зійди до крамниці. Скажеш — завтра прийду, то й поговоримо.

Божена. Ви також йдете, Варваро?

Шрамек. Ні, в мене ще маленька справа до неї. *(Сміється.)* А що, ти боїшся залишити Варвару на самоті зі мною?

Божена *(тихо)*. Чи боюсь? Я починаю тут усього вже боятися. *(Виходить.)*

Шрамек. Нервова в мене дівчина. Викапана мама. Але зараз не про неї мова. Скажіть, цей барон живе в достатках? Одним словом, грошовитий хлопець, що?

Пауза.

Варвара. Йому, пане Шрамек, не дозволять з міщанкою женитися.

Шрамек *(регочеться)*. Ах, я ж не про те! Мені тільки так хотілося знати. Виходить, ви не можете нічого про нього сказати.

Варвара. Хіба те лише, що залюбки грає в карти, а потім позичає в свого чури дві корони на обід.

Шрамек. І такий гульвіса сміє посилати квіти моїй дочці! Яке нахабство!

Варвара. Звичайно, пан Ястшембський — інша справа. Він тільки минулого року поставив два будинки, а якщо страйк в пору закінчиться, то цього року ще два збудує. Біда лише в тому, що він женитися не може, бо десь у фільварку в нього є дружина.

Шрамек. Знаю, знаю, і даремне ви клопочетеся цим, Варваро. Моїй дочці не спішно виходити заміж. Хай спершу заговорить про неї світ. Ви знаєте, який маєток захований в її малих пальчиках?

Варвара. Я чула.

Шрамек. Щоб тільки вона могла зробити перший крок! Кожний, хто чує її гру, шапо ба [1], каже: панно Шрамек, ви своєю скрипкою королів покорите. Але ж ви знаєте, який важкий цей перший крок. Ходив я до імпресаріїв, але ця наволоч тільки посміхається. «Ми не дурні кота в мішку купувати,— відповіли мені.— Хай ваша дочка стане славною, тоді поговоримо». А як же їй вславитись, коли навіть на афішки грошей у мене немає, а де ж їх взяти на кавцію [2] за зал, за оркестр? Досі вона провадить репетиції з оркестром гімназистів, але ж самі зрозумійте, що не виступить вона з учнівською бандою перед публікою! Адже тоді і пес з кривою ногою на концерт не прийде.

Варвара. Бідне дитя! До цього невільно допустити, пане Шрамек.

Шрамек. Я й сам розумію, що невільно. Але що ж я, нещасний, вдію? Хоч би й душу з себе вимотав, ніхто і пальцем не кивне, щоб допомогти Божені.

---

[1] Скидає шапку.— *Ред.*

[2] Грошову запоруку.— *Ред.*

Примітки

Нове видання Творів у чотирьох томах Я. Галана — найповніше зібрання літературної і публіцистичної спадщини письменника.

Матеріал цього видання укладено за жанрово-хронологічним принципом, а саме: до першого тому ввійшли драматичні твори; другий том складають усі відомі памфлети і фейлетони; третій том охоплює художню прозу (повість «Гори димлять», оповідання), нариси, публіцистичні статті та літературно-театральну критику; в четвертому томі подаються маловідомі, опубліковані свого часу в періодичній пресі, неопубліковані за життя письменника твори, щоденник, листи та варіанти деяких творів, що увійшли до другого і третього томів.

Твори Я. Галана подаються за автографами або машинописними оригіналами з правками письменника, а також першодруками або останніми прижиттєвими виданнями.

Тексти супроводжуються історико-літературним та реальним коментарем. Історичні події, маловідомі імена, скорочені назви, що пояснюються в примітках, у тексті позначаються зірочкою. Переклад іноземних слів, виразів та пояснення діалектизмів подаються у посторінкових виносках з ремаркою «Ред.».

ДОН-КІХОТ ІЗ ЕТТЕНГАЙМА

Написано в 1925—1927 рр. На конкурсі, оголошеному кооперативом «Український театр» у Львові, п'єсу відзначено першою премією (1927), а 15 лютого 1928 р. поставлено на сцені цього театру.

Вперше надруковано в журналі «Вікна», 1927, № 2; 1928, № 3, 4.

Подається за машинописним оригіналом, що зберігається в Державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР, ф. 579, оп. 1, спр. 220.

Кооператив «Український театр» — буржуазно-націоналістичне товариство, створене у Львові 1923 року. З листопада 1927 р. товариство бере під опіку трупу «Український театр» з вимогою, щоб репертуар трупи відповідав напрямові кооперативу. Однак група акторів — Й. Стадник, І. Рубчак, М. Бенцаль, Л. Кривицька, С. Стадниківна — послідовно боролася за репертуар, пройнятий прогресивними ідеями.

«Вікна» — щомісячний громадсько-політичний, літературно-художній і мистецький журнал, орган літературної групи револю-

ційних письменників Західної України «Горно». Виходив у Львові в 1927—1932 рр.

Фрігійка — ковпак червоного кольору. Його носили у стародавній країні Фрігії (Мала Азія). У стародавній Греції та Римі фрігійку одягали звільнені раби, а в роки французької буржуазної революції кінця XVIII ст.— якобінці.

Гекатомби — у давніх греків жертва богам з 100 биків, пізніше — всяке велике урочисте жертвоприношення.

...чоботом... корсіканського капрала...— Йдеться про Наполеона Бонапарта, що був родом з о. Корсіки.

Альбіон — стара назва Англії.

...хлібодавцям та компаньйонам за Ла-Маншем...— Йдеться про Англію, яка підтримувала в той час монархічну контрреволюцію у Франції.

Талейран-Перігор Шарль Моріс (1754—1838) — французький дипломат часів Наполеона І.

ВАНТАЖ

П'єсу Я. Галан писав у Кракові з 22.XII 1927 р. по 10.IV 1928 р. під назвою «Транспорт». У 1928 р. її поставила на сцені львівського «Українського театру» трупа Й. Стадника.

Вперше надруковано в журналі «Нові шляхи», 1929, № 6, 7. Окремим виданням п'єса вийшла 1930 р. у видавництві «Нові шляхи» (Львів) і в Державному видавництві України (Харків).

Подається за львівським виданням 1930 р.

Стадник Йосип Дмитрович (1876—1954) — видатний український актор, режисер. Працював у театрах Львова та Києва.

«Нові шляхи» — український літературно-науковий, мистецький і громадський журнал прогресивного напряму. Виходив у Львові в 1929—1932 рр. за редакцією А. В. Крушельницького.

ВЕРОНІКА

Написано в 1928—1930 рр. Точна дата закінчення роботи над п'єсою зазначена в автографі — «6.IV 1930. Кінець» за підписом «Яро Галан».

Вперше надруковано в журналі «Нові шляхи», 1930, № 3—5. Того ж року п'єса вийшла окремою книжкою у видавництві «Нові шляхи» (Львів).

Подається за окремим виданням 1930 р.

Наздар, слава, елієн — рівнозначні слова: наздар — чеське, елієн — мадярське.

99%

Написано в 1930 р. У частині автографа (с. 162—252), що зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В. Стефаника АН УРСР (ф. Н. Д., од. зб. 350), в загальному учнівському зошиті на обкладинці написано рукою автора: «Галан Ярослав. «99%» (продовження)». Завершена п'єса 30.VIII 1930 р. Того ж року її поставив самодіяльний «Робітничий театр» у Львові.

Вперше надруковано в журналі «Вікна», 1930, № 11, 12; 1931, № 1, 2. Окремим виданням п'єса вийшла у бібліотеці «Вікон» (1931). У прижиттєвих публікаціях вона мала назву тільки «99%». У журналі «Жовтень», 1953, № 1, п'єса надрукована з підзаголовком «Човен хитається» з великими редакційними змінами та іншою кінцівкою. Під цим заголовком, починаючи з 1955 року, п'єса йде на сцені Львівського українського драматичного театру ім. М. Заньковецької.

Подається за окремим виданням.

«Наша школа» — українське буржуазно-націоналістичне культурно-освітнє товариство, що займалося питанням шкіл і виданням шкільної літератури в Західній Україні.

«Діло» — газета, спочатку ліберально-буржуазного, а згодом войовничого буржуазно-націоналістичного напряму. Виходила у Львові у 1880—1939 рр. З 1920 р. видавалася під різними назвами: «Громадська думка», «Українська думка», «Український вісник», «Громадський вісник», «Свобода», з 1925 р. «Діло» — орган «Українського національно-демократичного об'єднання».

...голова партії... Дмитруньо...— Мова йде про Дмитра Левицького — голову УНДО («Українського національно-демократичного об'єднання»), угодовської партії фашистського типу.

...постанову Ради амбасадорів...— Рада послів імперіалістичних держав Антанти в Парижі, яка 14 березня 1923 р. затвердила східні кордони Польщі, встановлені перемир'ям у польсько-радянській війні 1920 р., санкціонувала анексію Східної Галичини і Західної Білорусії.

Рудольф Валентино, Рамон Новарро, Грета Гарбо — дуже популярні в 30-х роках кіноактори.

Декобра — псевдонім французького письменника Моріса Тесьє (1885— ?), автора численних бульварних романів космополітичного характеру, які були дуже популярні в Польщі 20—30-х років.

«В'їзд Хмельницького у Київ».— Йдеться про картину українського живописця М. І. Івасюка (1865—1930) «В'їзд Богдана Хмельницького у Київ» (1912). Тепер картина зберігається в Київському музеї українського образотворчого мистецтва.

ОСЕРЕДОК

Написано 1932 р.

В журналі «Вікна», 1932, № 1, було надруковано її уривок (картину VIII під назвою «Рішають»), який польська цензура конфіскувала. Повністю п'єсу опублікувати на Західній Україні через цензурні перепони автор не зміг. Рукопис він надіслав на Радянську Україну, і картина IX («Зустрічаються») була надрукована 15 жовтня 1932 р. в «Літературній газеті». «Всеукомдрам» (Харків) розмножив п'єсу на склографі і розіслав театрам республіки для постановки. Один з таких примірників зберігся в архіві народного артиста Української РСР В. І. Харченка. Повністю п'єса вперше опублікована в журналі «Жовтень», 1954, № 9.

Подається за примірником зі склографа, який зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, од. зб. 364.

У легіонах був.— Легіони — польські військові частини австрійської армії до 1918 р., очолювані Пілсудським, який пізніше став фашистським диктатором Польщі.

«Сельроб» (Українське Селянсько-Робітниче Соціалістичне Об'єднання) — масова легальна революційна організація трудящих Західної України, створена з ініціативи КПЗУ в 1926 р. 1927 р. внаслідок внутрішньої боротьби в КПЗУ «Сельроб» розпався на окремі групи, які об'єднались між собою 1928 р., створивши «Українську Селянсько-Робітничу Соціалістичну Єдність» («Сельроб-єдність»). Ця організація діяла під керівництвом КПЗУ, мобілізуючи широкі кола трудящих на боротьбу проти польсько-шляхетського поневолення та українських буржуазних націоналістів. З 1927 р. вона видавала у Львові газети «Сель-роб», «Наше слово», «Поступ», «Нове життя» та ін. У 1932 р. «Сельроб-єдність» під час чергової пацифікації було розгромлено, а видання газети, редагованої К. Пелехатим, заборонене.

пепееси — ППС (Польська соціалістична партія) — партія реформістського напряму в польському робітничому русі, заснована 1893 р. У 1906 р. відбувся розкол її на ППС-лівицю та ППС-правицю. Остання підтримувала фашистський уряд Пілсудського.

ШУМИ МАРИЦА

Написано в 1942 р. для радіо.

Вперше надруковано російською мовою у кн.: Я. Галан. Избранное. К., «Радянський письменник», 1951. Автографа українською мовою не виявлено. У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, од. зб. 337, зберігається машинопис п'єси з поміткою невідомою рукою: «Переклад з української Г. Шипова».

Подається за виданням 1951 р.

«Шуми Марица» — патріотичний марш болгарських ополченців у визвольній війні 1876—1878 рр. Слова і музику написав учитель з Тирнова Н. Живков.

ПІД ЗОЛОТИМ ОРЛОМ

Написано в 1947 р. під назвою «Недоспівана пісня». Авторська дата закінчення роботи над п'єсою «3.VIII 1947 р.».

Вперше надруковано в журналі «Радянський Львів», 1947, № 10. У 1948 р. з новою назвою «Під золотим орлом» та авторськими правками п'єса вийшла окремою книжкою у видавництві «Вільна Україна» (Львів). У цій редакції п'єса була видана за життя письменника у збірці «Перед лицем фактів» (К., «Радянський письменник», 1949). Багаторазово передруковувалась українською мовою, а також у перекладах на мови народів Радянського Союзу. Вперше поставлена 1951 р. Львівським українським драматичним театром ім. М. Заньковецької. Згодом п'єса з успіхом ішла на сцені Київського російського драматичного театру ім. Лесі Українки та в багатьох інших театрах України і братніх республік.

Подається за кн.: Я. Галан. Перед лицем фактів. К., «Радянський письменник», 1949.

Мамона — міфічний бог зиску і багатства у стародавніх сірійців; у християн — ідол, що уособлював користолюбство, зажерливість.

Сціпіон Африканський (нар. бл. 235 — пом. 183 р. до н. е.) — полководець, що переміг Ганнібала в 202 р. до н. е. Тут вжито в глузливо-іронічному значенні.

«Ді-пі» (Displaced persons) — переміщені особи, тобто люди різних країн, які в роки другої світової війни опинились на території фашистської Німеччини.

...аргусове око...— Аргус, стоокий велетень, давньогрецький міфологічний персонаж. Переносно — пильний і суворий наглядач.

«Старс енд страйпс» («Stars and stripes») — американська газета, назва якої походить від державного прапора США, де зображені смуги і зорі, відповідно до кількості штатів.

Комітет національної дії — йдеться про комітет, який був створений «урядом» буржуазно-націоналістичної «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР) нібито для оборони Львова у 1919 р. Насправді правителі ЗУНР пішли на змову з Пілсудським.

Трумен Гаррі (1884—1972) — президент США в 1945—1953 рр.

Кіплінг Редьярд-Джозеф (1865—1936) — англійський письменник, що прославляв «цивілізаторську» місію англосаксонської раси серед «відсталих» народів. Автор художніх творів про тварин, зокрема «Книги джунглів».

Арденни — департамент на північному сході Франції, біля кордону з Бельгією. Арденнська операція 1944—1945 рр.— контрнаступ гітлерівських військ в Арденнах проти англо-американських армій. В арденнській операції німецько-фашистське командування розраховувало прорвати фронт на стику англійських і американських військ, завдати удару в напрямі Льєж—Антверпен, вийти на узбережжя і, оточивши приморську групу військ, знищити її та примусити західні держави припинити воєнні дії. Все це дало б змогу німцям зміцнити Східний фронт. Фашистські війська за 8 днів наступу вклинилися в оборону союзників на відстань 90—100 км. Охоплене тривогою, англо-американське командування звернулося до командування Радянської Армії з проханням про негайну допомогу. Наступ Радянської Армії, розпочатий на 8 днів раніше намічуваного строку, змусив німців припинити дії в Арденнах.

Ви цього хотіли, Жорж Данден...— крилатий вираз з комедії Ж.-Б. Мольєра «Жорж Данден, або Обдурений чоловік».

ЛЮБОВ НА СВІТАННІ

14 січня 1949 р. Ярослав Галан занотував у своєму блокноті, що зберігається в Літературно-меморіальному музеї Ярослава Галана у Львові, план п'єси, а закінчив працювати над нею в березні — квітні 1949 р., про що свідчить машинописний оригінал письменника. У листах Ярослав Галан говорить про цю п'єсу як про закінчений твір, веде розмову про її постановку.

Вперше надруковано у кн.: Я. Галан. Вибране. К., «Радянський письменник», 1951. Неодноразово перевидавалася українською мовою і мовами народів СРСР.

Першу постановку п'єси «Любов на світанні» здійснив Львівський український драматичний театр ім. М. Заньковецької. Після того вона йшла на сценах багатьох театрів України і братніх республік.

Подається за машинописним оригіналом, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 82, од. зб. 1.

«Що таке колективізація?» — брошура К. П. Пелехатого, видана 1930 р. кооперативним товариством «Книжка».

БОЖЕНА ШРАМЕК

14 вересня 1940 р. газета «Вільна Україна» надрукувала нарис Ярослава Галана «Народження легенди». У 1947 р. Я. Галан задумав створити на цю тему трагедію. Наступного року він опрацював план твору і написав початок першої дії. Твір лишився незакінченим. Його автограф (21 сторінка, написана чорнилом у зошиті) зберігається в Літературно-меморіальному музеї Ярослава Галана у Львові. 23 жовтня 1955 р. газета «Львовская правда» опублікувала цей його твір російською мовою в перекладі дружини письменника М. О. Кроткової.

Подається за автографом.

...жіночий голос заспівав...— Далі в автографі Я. Галана пропущено місце для пісні.

Жіночий голос у подвір'ї...— Далі в автографі пропущено місце для пісні.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

ЗМІСТ

Академия наук
Украинской ССР

Ярослав
ГАЛАН

СОЧИНЕНИЯ
В ЧЕТЫРЕХ ТОМАХ

ТОМ ПЕРВЫЙ

ДРАМАТИЧЕСКИЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ

(На украинском
языке)

Редактор
О. Я. БЕЗПАЛЬЧУК

Художній редактор
І. В. КОЗІЙ

Оформлення художника
В. В. МАШКОВА

Технічний редактор
Б. М. КРИЧЕВСЬКА

Коректори
З. П. ШКОЛЬНИК,
Н. О. ЛУЦЬКА

Інформ. бланк № 637.

Здано до набору 27.X 1976 р.
Підписано до друку 11.III 1977 р.
Формат 84×108[1]/[32]. Папір друк. № 1.
Фіз. друк. арк. 16+3 вкл.
Умовних друк. арк. 27,2.
Облік.-вид. арк. 26,01.
Тираж 100 000 прим. Вид. № 302.
Зам. № 6—2792.
Ціна 2 крб. 90 коп.
Видавництво «Наукова думка»,
252601, Київ-601, МСП,
вул. Рєпіна, 3.
Головне підприємство
республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига»
Держкомвидаву УРСР,
Київ, Довженка, 3.

Ярослав ГАЛАН